

На основі опублікованих матеріалів та архівних джерел висвітлюються актуальні питання історії України, всесвітньої історії, археології та етнології.

Розраховано на викладачів, наукових співробітників, аспірантів та студентів.

On the basis of publications and archives a number of principal issues of the history of Ukraine, world history, archaeology and ethnical studies are examined.

For scientists, professors, aspirants and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Б.М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г.Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; В.П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; О.Ю. Комаренко, канд. іст. наук, доц. (відп. секретар); А.П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; О.П. Крижанівський, д-р іст. наук, проф.; В.М. Литвин, д-р іст. наук, проф., акад. НАН України; В.М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; А.Г. Слюсаренко, д-р іст. наук, проф., акад. АПН України; Р.В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; М.Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В.І. Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет ☎ (38044) 234 10 57
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 23.10.08 (протокол № 3)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/6 від 12.06.02
Зареєстровано	Міністерством інформації України. Свідоцтво про державну реєстрацію КІ № 251 від 31.10.97
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43; ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ВИПУСК 94**Булгаков Ю.**

Розбудова війська та силових структур Української Держави 1918 р.
в науковому доробку українських істориків доби незалежності 6

Вахонсєв В.

Домоволодіння II-III ст. н.е. з розкопок Мірмекія 10

В'яла О.

Науково-педагогічна діяльність професора В.К. Піскорського: історіографія проблеми 13

Гирич Я.

Урбанізація як складова розвитку міст УРСР в 1950-х – на початку 1960-х років 16

Гуз А.

Шкільна правова освіти в Україні в 90-х роках XX – на початку XXI століття 19

Машевський О.

Вплив проблеми Чорноморських проток на витоки російсько-французького союзу 1891–1893 рр. 24

Мотрук С.

Трансформація зовнішньої політики Чеської Республіки на межі XX-XXI ст. 27

Павленко С.

Фонди російських письменників Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва України 32

Павленко В., Разіцький В.

Президент Франклін Д. Рузвельт та становлення інформаційно-розвідувальної структури США 36

Папенко Н.

До питання про становище українців в Австро-Угорщині в кінці XIX – на початку XX ст. 40

Плугаторенко О.

Американо-радянські відносини 1981-89 рр. в американській мемуарній літературі 44

Разіцький В.

Інформаційна політика США в XX ст.: Становлення та розвиток 48

Сайчук М.

Адміністрація президента США Р.Рейгана і газопровід Західний Сибір – Європа 51

Сладковська Т.

"Червоні просвіти" східної Волині як ланка ідеологічного ланцюга радянської пропаганди (1917–1922) 58

Слободян Н.

Реалізація "доктрини Картера" у Перській затоці в оцінці американських політологів 60

Тарасенко О.

Використання інформаційних технологій у викладанні спеціальних історичних дисциплін 63

Хачатрян А.

Республіка Вірменія в англійсько-американських відносинах у 1918-1920 рр. 67

Шилова А.

Укладення та реалізація Дейтонських угод 70

CONTENTS

ISSUE 94

Bulgakov Y. Development army and military structures of the Ukraine State 1918 year in the modern Ukraine historic science	6
Vakhonieiev V. Estate of II-III centuries AD from excavations in Myrmekion.....	10
Vyala O. Scientific-pedagogical activity of the professor V.K.Piskorsky: historiography of the problem.....	13
Gyrych Ia. Urbanization as a component of cities' development in the Ukrainian SSR during the 1950-th till the beginning of 1960-th.	16
Gus A. School law education in Ukrain during 1991-2005	19
Mashevskiy O. Influence of problem of Straits on the sources of russian- french union 1891-1893	24
Motruk S. Transformation of foreign policy of Czech republic on border of XX-XXI cent.	27
Pavlenko S. The funds of Russian's writers in the Central State Archive-Museum of the Literature and Art of the Ukraine	32
Pavlenko V., Razitskiy V. President Franklin D. Roosevelt and the rise of the informational-intelligence structure of the USA.....	36
Papenko N. Some issues on official status and living conditions of the Ukrainians in Austro-Hungarian Empire in the end of XIX – beginning of XX th.	40
Plugatorenko O. American-Soviet Relations of 1981-89 in the American Memoirs	44
Razitskiy V. Informal policy of the USA in XX-th century: The rise and development.....	48
Saychuk M. The USA president R.Reagan's administration and the pipeline Western Siberia – Europe	51
Sladkovska T. "Red prosvitas" of eastern Volyn', as a unit of ideological chain of soviet propaganda (1917-1922).....	58
Slobodyn N. Realization "Carter's doctrine" in the Persian gulf at estimation of the American political scientists	60
Tarassenko O. Informational technologits using in Special Historical Disciplines teaching.....	63
Khachatryan A. Republic Armenia in the English-American relations in 1918-1920	67
Shylova A. Conducting and Implementation of the Dayton Agreements.....	70

ВИПУСК 95

Бадах Ю. Воєнні дії в боях за Крим (24.08.1941 – 16.11.1941)	75
Буряк Л. Жіночі портрети у часопису "Киевская старина" як джерело української історичної фемінології.....	79
Василенко В. Діяльність країн СНД в ЮНЕСКО щодо збереження культурної спадщини	84
Зубко А. Київська Русь і Схід: арабські дірхеми у монетному обігу IX – XIII ст.	87
Колесник В. Коренізація національних меншин в УСРР: історіографія 1930-х рр.	91
Круглова Л. Джерела з історії української державності на сторінках журналу "Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца"	95
Медведська Л. Імператриця Єлизавета Петрівна як уособлення "культури маскараду" в російській історіографії.....	99
Мінгазутдінов А. Висвітлення деяких проблем Великої Вітчизняної війни в новітніх навчальних посібниках з історії України.....	104
Огороднік В. Кадрове забезпечення відділів Української народної міліції Організації українських націоналістів (Б) у 1941 році	108
Панчук О. Діяльність М.І. Петрова у контексті еволюції Церковно-археологічного товариства та Церковно-археологічного музею на другому й третьому етапах їх існування	111
Патик В. Джерелознавчі проблеми у працях В'ячеслава Стрельського (1910–1983)	114
Плугаторенко О. Формування політичного досвіду та поглядів Р. Рейгана на американську політику щодо СРСР (1940 – кін. 1960-х рр.).....	116
Поліщук П. Осередки виникнення "Польської підпільної держави"	120
Сургай О. Концепції підготовки кваліфікованих робітників у розвинутих країнах Європи (XX ст.)	123
Хачатрян А. Вірменське питання на Паризькій мирній конференції.....	126
Шилова А. Політика України у військово-політичній кризі на Балканах (1991–1995 рр.)	130
Щербак Н. "Полное собрание законов Российской империи" як джерело дослідження діяльності цензурних установ в Україні (кінець XIX – початок XX ст.).....	134
Юрочкіна І. Медичне обслуговування партійно-державної номенклатури УСРР у 1920-х роках	137

CONTENTS

ISSUE 95

Badah Yu. The Military Actions in the Craimiya (24.08.1941-16.11.1941)	75
Buryak L. Women portraits in the magazine "Kievskaya starina" as a source of Ukrainian historical feminology	79
Vasilenko V. The relations between countries of CIS and UNESCO in saving of world heritage	84
Zubko A. The Kievan Rus' and the East: the Arabian dirhems in the coin's turnover in IX-XIII cen.	87
Kolesnyk V. The corenization of the national minorities in the USSR: the 1930 th historiography.....	91
Kruglova L. The sources of the history of Ukrainian statehood, published in "The readings of Nestor – the chronicler's historical society" magazines....	95
Medvedska L. The empress Elyzaveta Petrivna as the personificationof "masquerade culture" in Russian historiography.....	99
Mingazutdinov A. Interpretation of Some Great Patriotic War Issues in the Newest Manuals on the History of Ukraine.....	104
Ogorodnik V. Specialist's recruitment to Ukrainian people's militia departments of the Organization of the Ukrainian nationalists (B) in 1941	108
Panchuk O. The M.I. Petrov's activity at the context of the evolution of the Church-archeological society and Church-archeological museum during their second and third stages	111
Patik V. Problems of source study in scientific works of Vyacheslav Strelskiy.....	114
Plugatoreenko O. The Formation of Ronald Reagan's Political Experience and the Perspective on American Policy Toward the Soviet Union (1940's – the end of 1960's)	116
Polishchuk P. The centers of creation of "Polish underground state"	120
Surgaj O. The problems of preparation of thedevelop Europens countres (XX cen..)	123
Khachatryan A. Armenia question on Parisian peace conference.....	126
Shylova A. The Ukrainian policy at the military-political crises on Balkans (1991-1995)	130
Sherbak N. The complete set of Laws of Russian Empire as a source of research of the activity of censorial institutions in the Ukraine (the end of XIX – the beginning of XX cen.)	134
Yurochkina I. The health service of the party and state nomenclature of Ukrainian SSR in 1920th.....	137

РОЗБУДОВА ВІЙСЬКА ТА СИЛОВИХ СТРУКТУР УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1918 р. В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

*Проаналізовано внесок сучасних вітчизняних істориків у вивчення військової політики уряду Української держави 1918 р.
The article analyzes the include of the modern Ukraine historians in the investigation military political of Ukraine State 1918 year.*

Сучасний період розвитку національної історіографії позначений активізацією досліджень історії внутрішньої політики українських урядів, оскільки після здобуття Україною незалежності постало невідкладне завдання дослідження, узагальнення та осмислення накопиченого державотворчого досвіду та вироблення на його основі чіткого, науково обґрунтованого внутрішньополітичного курсу держави. Дослідники значну увагу приділили вивченню внутрішньополітичної діяльності уряду Української Держави П. Скоропадського загалом та розбудови українського війська та державних силових структур за доби Гетьманату зокрема.

Розгляд ролі гетьманського уряду у створенні збройних сил Української Держави був узагальнений і підсумований в кандидатській дисертації В. Горелова, який розпочав дослідження даного та суміжних аспектів військової діяльності П. Скоропадського з доповіді на конференції ще в 1993 р. [3]. Зокрема, третій розділ дисертації, який має назву "Створення Збройних Сил Української Держави під керівництвом Гетьмана П. Скоропадського (29.04 – 14.12.1918 р.)", присвячений аналізу особистої діяльності Гетьмана як Верховного Головнокомандувача армії і флоту Української Держави, діяльності Ради Міністрів, Військового і Морського міністерств та Генерального штабу щодо організаційного створення регулярних Збройних Сил. Проаналізувавши об'єктивні умови необхідності створення Збройних Сил Української Держави та відповідну доповідь начальника Генерального штабу військового старшини О. Сливинського від 21 травня 1918 р. Військовому і Морському міністру генеральному бунчужному О. Рогозі про загальні основи і напрямки перспективного будівництва та комплектування майбутніх регулярних армії та флоту, автор відзначив урахування урядом тогочасних вимог військового мистецтва і бойового досвіду Першої світової війни, в результаті чого протягом літа 1918 р. штати військових частин та підрозділів Сухопутних військ Збройних Сил Української Держави були обговорені, ухвалені та затверджені. Дослідник зауважив можливість укомплектувати штатні посади військових частин та кораблів Збройних сил кращими представниками офіцерського та унтер-офіцерського складу, відданими батьківщині козаками і матросами строкової служби [4, 13 – 14].

Під керівництвом гетьмана була проведена велика робота зі створення та реформування Військово-Морського флоту, з демобілізації торговельного флоту, створена штатна структура і почалось комплектування наземних військових частин бойової підтримки та тилового забезпечення флоту. Дослідник наголосив на тому, що, згідно з гетьманським Універсалом про відновлення Українського козацтва від 16 жовтня 1918 р. козацтво мало стати окремою верствою суспільства, провідником національної ідеї і великою кадровою основою майбутньої іррегулярної Української козацької армії (26-ти кінних дивізій) [4, 14].

Не оминув увагою науковець і політику уряду в галузі військової освіти, поліпшення матеріально-побутового стану, соціального захисту військовослужбовців. Зокрема, вся система військової освіти і професійної підготовки Старшин Української Держави розподіля-

лась на п'ять рівнів: 1) юнацькі військові школи; 2) обер-старшинські фахові курси; 3) старшинські класи у Військовому і Артилерійському політехнікумах; 4) Військова Академія; 5) Вищі курси для штаб-старшин та генеральних старшин [4, 14]. Але в цілому, на думку автора, через брак історичного часу успішні починання гетьманського уряду в галузі військового будівництва не здобули свого логічного завершення [4, 15].

Правові основи будівництва національних збройних сил Української Держави були ґрунтовно проаналізовані в підрозділі 1.3 "Військові формування Української Держави за гетьмана П. Скоропадського" докторської дисертації В. Кравчука. Автор наголосив, що гетьманська влада, поряд з економічною, науково-освітньою діяльністю, енергійно приступила до створення своїх Збройних Сил. Все будівництво війська Гетьманату здійснювалося в умовах протидії проросійських офіцерів української армії, німецького командування та розвою більшовицьких ідей. Не зважаючи на це, за переконанням дослідника, завдяки досягненню компромісу, гетьману вдалося сформувати Особливий корпус переважно з числа російських старшин, які не хотіли служити більшовикам, залучити їх на службу Українській Державі та отримати під час офіційного візиту до Німеччини дозвіл на формування 120 тис. Української Армії. Дослідивши матеріали фонду 1077 ЦДАВО України науковець підкреслив, що під керівництвом П. Скоропадського Українським Урядом було детально розроблено реальний план військового будівництва, який передбачав заснування широкої мережі військових навчальних закладів, введення військової повинності, відновлення військових звань і рангів, вироблення обґрунтованих штатно-організаційних структур всіх військових органів і впровадження їхнього реєстру, розвиток військового судівництва [6, 27 – 28].

Проаналізувавши архівні документи, автор відзначив, що гетьман здійснював постійний пошук шляхів будівництва сильної армії, зокрема, відновив своїм наказом козацтво як окремий стан населення і вагомий резерв армії. 16 жовтня 1918 р. законом "Про відновлення козацтва як окремого військового стану" він розпочав організацію козацтва у двох губерніях і на Слобожанщині. Але науковець вимушений був констатувати, що соціально-політичне становище не дало змогу гетьману реалізувати свої задуми, було лише опрацьовано і видано низку законів, що регламентували основні напрямки військового будівництва. Відповідно до них автор виокремив основні його принципи, серед яких: докорінна реорганізація армії за принципом професіоналізму, а не добору кадрів за партійною приналежністю при відсутності широкої мережі військових навчальних закладів; принцип використання сильних історичних народних традицій, що виразився в поновленні козацького стану в Українській Державі; принцип консолідації, тобто об'єднання всіх зусиль для розбудови армії. Підсумовуючи розгляд проблеми автор дійшов висновку, що причиною занепаду Української держави та її військової значною мірою стали політичні чинники [6, 28].

В 1998 р. побачила світ праця О. Тимошука "Державна варта Української Держави (історико-юридичний

аналіз)", що стала першою в ряді праць автора, присвячених дослідженню охоронного апарату Гетьманату. Науковець сформулював основні проблеми даного аспекту політики гетьманського уряду. На його думку, досконала організаційно-штатна структура, оптимальна чисельність управлінського апарату, чітко розмежовані функції центральних і місцевих органів, розподіл на підрозділи за галузями діяльності при забезпеченні їх взаємодії, ефективність і швидкість кадрового комплектування, – усі ці позитивні аспекти Державної варти можуть стати об'єктами вивчення у сучасних дослідженнях співробітників МВС України, і зокнайперше з метою практичного використання тогочасного досвіду. Заслугує на увагу й соціальний захист гетьманським урядом своїх правоохоронців, забезпечення нормативно-правових засад діяльності варти, створення міжвідомчої системи професійного навчання. Посилаючись на історичні джерела автор відзначив, що діяльність Державної варти була не лише каральна, а й правоохоронна [11, 54].

В 2000 р. О. Тимошук узагальнив та підсумував свій попередній науковий доробок в ґрунтовній монографії та докторській дисертації зі спільною назвою "Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.)" [12; 13]. Вивчення історичних передумов і організаційно-правових засад створення охоронного апарату Української Держави привело автора до висновку про те, що цей процес відбувався в руслі загального розвитку української національної державності 1917 – 1920 рр., закономірним етапом якого був гетьманат П. Скоропадського.

Головними завданнями його охоронної системи дослідник визначив захист державної безпеки та правопорядку, що є типовими складовими забезпечення національних інтересів кожної країни. Вони, на його думку, не переслідували мети обслуговування агресивних посягань на Україну сусідніх держав, застосування масових репресивних покарань до її мешканців. Але ж відмінність у соціальній підтримці політичних сил, що прийшли до влади в Україні 29 квітня 1918 р., зумовила нове тлумачення національних інтересів, а відтак і відповідні йому орієнтири створення та функціонування державного охоронного апарату. Виразне повернення до усталеного на той час у світі ладу господарювання за економічними законами приватної власності, з огляду на її попередній перерозподіл, заклало підвалини для неминучого соціального протистояння. Його подолання гетьманський уряд усвідомлено намагався здійснити на підставі насиченої законодавчої бази Російської імперії, використовуючи реальний історичний фактор перебування на території України військового контингенту Центральної держав. Кризовий соціально-економічний, політичний і правовий стан країни на момент приходу П. Скоропадського до влади не залишав часу для роздумів з приводу правового регулювання в охоронній галузі. При цьому невдалі експерименти Тимчасового уряду, Центральної Ради, більшовицьких "південних" республік щодо забезпечення своїх владних повноважень і правопорядку в Україні, які часто здійснювалися на підставі поспіх розроблених, недосконалих за юридичною технікою законів, суперечливих їм підзаконних актів, надзвичайних розпоряджень та інструкцій, не могли бути використані для наслідування кадровим царським генералом. Зразком створення і діяльності охоронного апарату як складової частини гетьманського державного механізму стали нормативні акти Російської імперії [13, 30].

Автор також наголосив на тому, що на відміну від своїх попередників главі Української Держави та його урядовому оточенню вдалося розробити найбільш об-

ґрунтовану та нормативно забезпечену державну охоронну концепцію. Її суть полягала у відмові від зосередження головної уваги при створенні охоронної системи держави на "загальному озброєнні" її громадян. Основну роль у виконанні охоронних функцій належало відіграти спеціально утвореним, відповідним чином навченим і спорядженим органам, які мали діяти на підставі належно розроблених та затверджених законів і легітимних підзаконних актів, виданих фаховими компетентними особами. Допомогати таким органам були покликані формування, утворені на підставі законів Української Держави з числа кадрових фахівців-інструкторів і тимчасово залучених до них добровольців [13, 30 – 31].

На основі документальних джерел, які висвітлюють урядові спроби впровадження цієї концепції, дослідник довів, що в Українській Державі, незважаючи на короткий час її існування, було створено розгалужений національний охоронний апарат. Чільне місце в охоронній системі Гетьманату займали й військові частини Німеччини та Австро-Угорщини, а з осені 1918 р. – також російські офіцерські добровольчі формування. Організаційна побудова і функціональне призначення більшості з цих органів, які знайшли чітке нормативне визначення за допомогою старих російських та нових українських регламентуючих чинників, були на той час досить досконалими і виправданими з точки зору міжнародних і внутрішніх оперативних обставин. Головними принципами комплектування охоронного апарату стали компетентність, професійний досвід, освіченість, інтернаціональність підбору кадрів та їхнє матеріальне заохочення. За короткий термін вдалося в основному налагодити систему державного забезпечення центральних і територіальних ланок охоронної системи Української Держави, що в цілому сприяло вдалому виконанню її службовцями своїх професійних обов'язків. Абсолютна їх більшість у своїй діяльності керувалась чинними нормативними актами і не перебільшувала визначених ними владних повноважень. Тому, за твердженням автора, застосування до гетьманського охоронного апарату визначень "репресивний" та "каральний" є перебільшенням і не відповідає його дійсному змісту [13, 31].

Потребує певної зміни акцентів, на думку науковця, і звинувачення деяких науковців у маріонетковій німецько-австрійській залежності режиму П. Скоропадського. З цього приводу він відзначив, що командування військового контингенту німецько-австрійського блоку, що за Брестським договором легітимно з точки зору міжнародного права знаходився на території України, користуючись повною силовою перевагою, здійснювало тиск на всі українські охоронні органи, який подекуди мав форму відкритого диктату щодо діяльності українських службовців, а в деяких випадках – навіть безпрецедентного усунення їх від виконання законних службових обов'язків. Але метою центральних держав не було загарбання чи територіальна анексія України, заміна її державних органів окупаційною владою, а дипломатичні здобутки уряду гетьмана у вересні 1918 р. встановили ясні перспективи для подальшого пом'якшення втручання союзників у справи Української Держави. Українські урядовці, місцева адміністрація, керівники Державної варти намагалися завадити проведенню союзниками каральних акцій серед населення повсталіх районів, а з початком революційних подій у Центральної імперіїх і з їхньою капітуляцією перед державами Антанти, коли австро-угорські і особливо німецькі військові частини в Українській Державі з охоронців її безпеки перетворилися в мародерів та грабіжників, гетьманський охоронний апарат був змушений розпочати безпосередню боротьбу зі злочинцями зі складу союзників.

Дослідник вказав на певну неадекватність наголосу "маріонетковий" при наведенні деяких означень гетьманського режиму, а його застосування не відображає сенсу тогочасних кроків молодшої української держави, викликаних жорсткою детермінованістю історичних реалій [13, 31 – 32].

Незважаючи на вказані позитивні аспекти створення і діяльності гетьманського охоронного апарату, автор констатував неспроможність державної охоронної системи, побудованої П. Скоропадським, за екстремальних умов забезпечити життєздатність його влади. Тому відповідь на питання про причини краху Української Держави 1918 р., на його думку, доцільно шукати не в стратегічних і тактичних прорахунках внутрішньої і зовнішньої політики гетьманських урядових кабінетів, а пов'язувати їх із загальною поразкою в цей час у світі консервативної моделі державної влади. Гетьман П. Скоропадський та його професійна урядова команда в листопаді 1918 р., враховуючи реальну міжнародну ситуацію, віддали перевагу федеративному статусу України у складі не більшовицької Росії з метою знищення української державності, а для забезпечення соціальної злагоди в країні. Але їх виступ на державну арену виявився передчасним. Започатковану охоронну систему було зруйновано. Головною збройною силою, що повалила Гетьманат, стали найбільш боєздатні формування української армії, що мали бути опорою гетьманської влади, замислювалися П. Скоропадським як національна гвардія або підрозділи спеціального призначення. Останній український гетьман не мав відповідних сил для встановлення справжньої диктатури і реалізації диктаторських повноважень, які він сподівався застосувати для наведення порядку в країні, виводу держави з кризового стану. Загальні засади його державної політики будувалися на верховенстві закону як головного і переважного нормативного акта. В умовах розповсюдження правового нігілізму, анархічних наслідків російської революції це не залишало владі, що спиралася на обмежене коло співчуваючих соціальних верств і не вжила широких заходів ідеологічного придушення політичних супротивників, історичних шансів у боротьбі з екстремістами різного забарвлення, оскільки вони легко переступали правові межі, виправдовуючи розв'язання громадянської війни високою метою революції, будь-то світової комуністичної чи національної соціалістичної. Сам по собі охоронний апарат, яким би він не був досконалим з точки зору організації та матеріального забезпечення, не здатний захистити державно-політичний режим будь-якого змісту, форми та устрою, якщо він об'єктивно не є життєздатним у конкретних історичних умовах [13, 32 – 33].

Проблем створення та діяльності внутрішніх та прикордонних військ в Українській Державі в історико-правовому аспекті торкнувся Л. Бородич в своїй кандидатській дисертації. Прийшовши до влади внаслідок військового перевороту 29 квітня 1918 р. та взявши в свої руки всю повноту влади П. Скоропадський перетворився на верховну державно-правову інстанцію, тому, на думку дослідника, порівняно з періодом Центральної Ради гетьманському правлінню в питанні створення правоохоронних і каральних органів були притаманні такі відмінні риси: широке використання нормативно-правової бази Російської імперії з одночасним напрацюванням власних нормативних актів; цілеспрямований процес кадрового й матеріально-технічного забезпечення спеціальних формувань, всебічне навчання їх особового складу; залучення до участі в роботі спец органів і їх підрозділів фахівців

царського репресивно-карального апарату. Позитивну роль у вирішенні цієї проблеми відіграли й особисті якості гетьмана, зокрема військовий досвід, розуміння важливості ролі й місця охоронно-карального механізму в державі. Науковець відзначив, що свій внесок у справу зміцнення спеціальних органів і підрозділів гетьманського режиму зробили німецько-австрійські війська, зокрема, у забезпеченні зброєю, одягом, спорядженням тощо. Основними силами військово-охоронної структури Української Держави П. Скоропадського були Державна варта, Особливий відділ, особиста охорона, варта гетьмана, Особливий корпус, повітові охоронні комендантські сотні та ін [2, 12].

Широке використання спеціальних збройних сил при підтримці окупаційних військ гетьманський режим знайшов, на переконання автора, насамперед у придушенні виступів народних мас. У створенні власної спецслужби – Особливого відділу, якому були підпорядковані всі інші силові структури, яскраво проявився авторитарний характер П. Скоропадського, його бажання за будь-яку ціну втриматися при владі [2, 12].

В кандидатській дисертації В.Лободаєва п'ятий розділ "Вільнокозачий рух за часів Української Держави П. Скоропадського" присвячений, за твердженням дослідника, розкриттю ролі Вільного козацтва у розгортанні селянсько-повстанського опору гетьманській владі та австро-німецькій окупаційній адміністрації. У дослідженні автор зробив спробу спростувати твердження про причетність Вільного козацтва до державного перевороту 29 квітня 1918 р. Науковець також проаналізував проекти відродження козацтва, розроблювані під керівництвом гетьмана. Незважаючи на те, що намагання П. Скоропадського використати козацькі традиції та досвід було спрямоване на досягнення соціального компромісу, прихильники відновлення козацтва, на думку автора, не мали чіткої програми: козацтво бачилось ними і як нова загально-хліборобська політична організація, і як чисельно обмежена привілейована верства, безумовно віддана особисто гетьману. Дослідник констатував, що гетьманський універсал про відновлення козацтва від 16 жовтня 1918 р. вже не був у достатній для підтримки Української Держави мірі реалізований [8, 15 – 16].

Інший дослідник – К.Анісімов третій розділ своєї кандидатської дисертації присвятив розгляду діяльності гетьманського уряду в галузі реформування військової форми. За його спостереженням, більшість офіцерів та генералів формувань, створених колишнім царським генерал-ад'ютантом П. Скоропадським та його підлеглими мали загальноармійську форму однострою німецького фасону. Рядові козаки продовжували носити старі однострої Російської армії з гетьманськими кокардами, знаками відмінності та кольоровою гамою погонів, випушок та кантів. Погони офіцерів мали один чи два проsvіти та ромбовидні ("георгіївські") зірочки німецького типу для позначення чинів. Прикладним кольором та металевим прибором являлися у Штаба Гетьмана (генеральна булава) – краповий з золотим, у піхоти – малиновий з золотим, у кінноті – жовтий з золотим (1-а та 3-я дивізії та окрема бригада) або з срібним (2-а та 4-а дивізії), в артилерії – червоний з золотим. 21 серпня 1918 р. був впроваджений загальноармійський однострій за зразком форми одягу старої Російської армії, але з німецькими знаками відмінності. Фуражки для козаків і офіцерів (старшин) – британського зразку з випушкою прикладного кольору на тулої, козирьок – шкіряний або фетровий. Шаровари для козаків здебільшого були сіро-сині, для старшини – також сіро-сині, але з кольоровими випушками за родами та видами

військ. Нижні чини одягалися у захисні гімнастерки та німецькі блузи, офіцери (старшини) – у френчі зі стоячо-відкладним коміром. Офіцери та матроси Чорноморського флоту мали однострій старого зразку, але з нововведеними знаками відмінності комбінованого німецько-англійського зразку. Сердюцькі (гвардійські) частини мали однострої, схожі з козацьким одягом XVIII ст., але при німецького типу знаках відмінності [1, 12].

Проблеми військово-патріотичного виховання в Українській Державі торкнувся О. Даценко в кандидатській дисертації "Військово-патріотичне виховання в українських збройних формуваннях в умовах боротьби за українську державність (березень 1917 – листопад 1920 рр.)". Автор зауважив, що першим кроком гетьмана стало укріплення військовими фахівцями вищих командних армійських структур, розпочалась розробка програм і статутів. Передбачалось заснування Військової академії, Військової політехніки, залізничної та зв'язкової старшинських шкіл, відкриття п'яти військових шкіл. Але, констатував автор з приводу проведення виховної роботи, проросійськи налаштовані офіцери-росіяни, які були краще фахово підготовлені, витіснили з військових підрозділів менш досвідчених однак патріотично налаштованих українців [5, 11].

Не оминув увагою О. Реєнт у своїй ґрунтовній монографії і діяльність гетьмана у справі будівництва національних збройних сил в Українській Державі, яке, не зважаючи на дефіцит національно свідомих кваліфікованих кадрів та спротив українських соціалістів, розпочалось в кінці травня 1918 р. з дозволу верховного командування німецьких військ. Дослідивши "Статут про комплектування війська Сердюків Української Держави й відбування служби в ньому" від 14 серпня 1918 р., автор наголосив на тому, що так звана "Сердюцька дивізія", в якій мали служити 18-річні юнаки із заможних селянських родин, мала стати опорою гетьманського режиму, взірцем для інших регулярних частин та з'єднань української армії [10, 177]. Продовжуючи, на його думку, реалізацію військової програми, виробленої ще Центральною Радою, на підставі закону про загальний військовий обов'язок від 24 липня передбачалося на основі територіального принципу скомплектувати 8 армійських корпусів, у складі яких мало бути 167 полків (54 піхотні, 28 кінних, 48 польових гармат, 33 важких гармат, 4 кінно-гарматні), армія мирного часу повинна була налічувати 175 генералів, 14930 старшин, 2957 військових урядовців, 291121 підстаршину та козака [10, 178]. Але, констатував дослідник, на листопад 1918 р. у збройних силах Української Держави налічувалося лише 60 тис. осіб, командний склад був неоднорідним за політичною орієнтацією [10, 179]. Формування кохів Вільного Козацтва розпочалося лише напередодні антигетьманського повстання [10, 181].

Автор здійснив огляд законів "Про загальний військовий обов'язок", "Про військово-санітарну та інтендантську службу", "Про військову підсудність", "Про організацію військово-судових установ та їх компетенцію", "Про порядок обрання виборних суддів у військових судах", що регламентували реалізацію загального військового обов'язку [10, 181 – 182].

За переконанням Реєнта, гетьман не шкодував сил і коштів на відновлення українського флоту. Завдяки цьому, у вересні 1918 р. німецьке командування розпочало передачу Україні кораблів Чорноморського флоту, Азовської і Дунайської флотилій, доків судноремонтних і суднобудівельних заводів "Наваль", "Россуд", "Темсуд", розпочалась роботи з формування Дніпровської військової флотилії. Але через невдалу спробу пороз-

умітись з Антантою ці здобутки були зведені нанівець. Окрім того автором відзначені такі ініціативи гетьмана, як впровадження нової уніформи, прапорів, символіки, військової присяги. Не зважаючи на деякі успіхи у військовому будівництві, при тому, що видатки на збройні сили були визначені в сумі 1 млрд. 254 млн. крб. на рік, автор констатував, що, в силу різноманітних за своїм характером причин, гетьманському уряду не вдалося створити боєздатну, добре навчену, віддану Українській Державі армію [10, 182 – 188].

В контексті діяльності німецької військової адміністрації в Україні в 1918 р. Н. Кришина в четвертому розділі кандидатської дисертації "Позиція німецьких військової адміністрації щодо формування українських збройних сил" торкнулась проблем військової політики гетьманського уряду. На її переконання, П. Скоропадський, який продовжив розпочате за часів Центральної Ради будівництво регулярної української армії, також у своїх діях залежав від німецького командування, яке впливало на формування, забезпечення, пересування українських частин, привласнило військове майно, казарми, коней, які були необхідні для їх забезпечення. Дослідниця дійшла висновку, що, незважаючи на невиконання плану створення українських збройних сил, гетьманському уряду вдалося розпочати формування 8-ми армійських корпусів, сформувати 18 авіаційних загонів, врегулювати з німецьким командуванням питання належності військового майна. Українські військові домоглися від німецького командування передачі флоту Українській Державі [7, 17].

Підсумовуючи, можна констатувати, що проблеми створення українського війська та правоохоронних формувань в Українській державі знайшли своє відображення у науковому доробку таких сучасних українських дослідників, як В. Горелов, О. Тимошук, В. Кравчук та інших, зокрема, у 8 кандидатських і докторських дисертаціях, кількох монографіях, значній кількості статей [9]. Вони в цілому розглянули основне коло питань, що пов'язані з військовою політикою Гетьманату. Щодо ролі, значення та суті військової та правоохоронної політики П. Скоропадського думки деяких науковців виявились кардинально протилежними, як і оцінки здобутків та прорахунків гетьманського уряду в цій галузі.

1. Анісімов К. Однострій збройних сил України періоду національних змагань 1917 – 1920 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2002.
2. Бородин Л. Внутрішні й прикордонні війська в Україні у 1917 – 1941 рр. (історико-правовий аспект): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Львів, 1999.
3. Горелов В. Військова діяльність П.П. Скоропадського (1886 – 1917 рр.) // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873 – 1945. – К.: Академпрес, 1993.
4. Горелов В. Військово-політична діяльність П. Скоропадського та його роль у створенні збройних сил Української Держави (серпень 1886 – грудень 1918 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999.
5. Даценко О. Військово-патріотичне виховання в українських збройних формуваннях в умовах боротьби за українську державність (березень 1917 – листопад 1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003.
6. Кравчук В.М. Правові основи будівництва національних збройних сил України в 1914 – 1993 рр. (організація, структура, діяльність). Історико-правове дослідження: Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. – К., 1998.
7. Кришина Н. Діяльність німецької військової адміністрації в Україні у 1918 р.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006.
8. Лободаєв В. Українське вільне козацтво (1917 – 1918 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001.
9. Підрахунки автора.
10. Реєнт О. Павло Скоропадський. – К., 2003.
11. Тимошук О. Державна варта Української Держави (історико-юридичний аналіз). – К.: Ін-т держави і права ім. В.С. Корецького НАН України, 1998.
12. Тимошук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 рр.). – Харків: Вид-во університету внутрішніх справ, 2000.
13. Тимошук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 рр.): Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. – Одеса, 2000.

Надійшла до редколегії 12.10.07

ДОВОЛОДІННЯ II-III ст. н.е. З РОЗКОПОК МІРМЕКІЯ

З II ст. н.е. боспорське місто Мірмекій (Керч, Крим) складалося з декількох великих домоволодінь (садиб). Базуючись на аналізі археологічних джерел, автор реконструює одне з таких домоволодінь, виявлене під час нещодавніх розкопок. Існувало воно впродовж кінця II – кінця III ст. н.е.

A small Bosphorus town of Myrmekion (Kerch, Crimea) developed into a settlement consisting of several large estates since II century AD. Basing on the analysis of archaeological resources, tries to reconstruct estate from the new excavations in Myrmekion. It existed from the end of second – end of third centuries AD.

В результаті невідомих подій середини II ст. н.е. населення масово залишає територію Мірмекія. Вочевидь, саме в цей період на скелі мірмекійського акрополю був збудований склеп, досліджений в 1834 році. Загалом, створення поховальних комплексів на території міста не є характерною рисою для території Боспору, але в нашому випадку, врахувавши відсутність населення та фактичне припинення існування Мірмекія, це було виправдано.

Мешканці повертаються на цю територію ближче до кінця століття, в останній чверті II ст. н.е. Починається масова відбудова. Але саме з цього часу Мірмекій остаточно перестає бути містом, він складається з декількох величезних, подекуди й укріплених, домоволодінь (їх нерідко називають садибами), що включали в себе велику кількість житлових та господарських приміщень. Тепер тут нема тісної забудови з вуличною сіткою, не існує культового (в складі домоволодінь знаходилися лише домашні святилища) та адміністративного центру, нема єдиної системи оборонних споруд.

Саме в цей час будується зі східного боку від скелі мірмекійського акрополю велике домоволодіння, досліджене на ділянці "Т" силами Мірмекійської археологічної експедиції (автор завдячує керівникові Мірмекійської археологічної експедиції О. Бутягін за люб'язно наданий матеріал), крім того, можливо, її частина також була відкрита в кінці 1940-х років на ділянці "Л".

Будівельну ситуацію при спорудженні мірмекійського домоволодіння можна уявити наступним чином. Вочевидь, налічується як мінімум два будівельні періоди в існуванні будівель.

Перошопочатково на даній території виник будівельний комплекс, що складався з трьох будівель (одна на ділянці "Л", дві – на "Т"). Головна будівля складалася як мінімум з двох наземних приміщень (передбанник та величезне приміщення) та підвалу. Нажаль, про цей будівельний період ми знаємо дуже мало через подальше перепланування комплексу. Саме в цей період були вириті дві ями в підлозі підвального приміщення. В одній з них серед інших були знайдені дві ніжки південнопонтійських вузькогорлих амфор, а також декілька фрагментів профільних частин червонолакових чаш, що датуються II ст. н.е.

Певно, в ході будівництва цього комплексу була засипана глибока балка, що знаходилася на північний схід від будівель, і на її місці виникла капітальна криниця (чи цистерна для води), що була виявлена під час досліджень 2000 року. Слід відмітити, що місцеві мешканці свідчили, що раніше в цьому місці з-під скелі точилася прісна вода. Не виключено, що криниця була споруджена саме для використання цього джерела. Для спорудження криниці в культурному шарі була вирита яма діаметром близько 2.5 м. В неї була впущена кам'яна конструкція. Криниця була досліджена на глибину до 2.2 м (у зв'язку з небезпекою робіт без відповідного обладнання дослідження об'єкту припинилося), але точно датуючого матеріалу знайдено не було [5, с. 32].

Окрім криниці в 2000 році були відкриті також дві кам'яні та велика керамічна (площа 7 кв. м) вимостки та рештки пічі (розміри 1.1x1.1 м; вона складалася з двох половин, розділених поставленою рубом вапняковою плитою, її череп'я складалася з обпаленої глини, бокові стінки були складені з невеликих вапнякових каменів, промазаних глиною, вона була заповнена пухкою золою, перекритою завалом сирця та дрібних каменів). Судячи з всього, територія навколо криниці використовувалася в силу м'якості ґрунту не для будівництва, а для інших господарських потреб (саме на користь цього свідчить наявність пічі, череп'яної вимостки і декількох кам'яних вимосток невідомого призначення).

Цей будівельний період характеризувався більш-менш акуратними кладками з частим використанням архітектурних фрагментів, яких в кладках було виявлено більше десятка. Вочевидь, ці будівлі можуть бути датовані другою половиною II ст. н.е. чи початком III ст. н.е.

В якийсь момент проходить капітальна перебудова, викликана частковим руйнуванням чи тимчасовим залишенням відкритих будівель. В результаті проходить часткова перебудова комплексу. Мабуть, саме в цей час приміщення головної будівлі розділяється стіною, утворивши два окремі приміщення з різними входами у східній стіні. Також частковою перебудови та ремонту зазнали стіни сусіднього приміщення (саме цим пояснюється різниця в рівнях їх підосів та різноспрямованість). Всі ці будівлі руйнуються ближче до кінця III ст. н.е. На цю дату вказує як керамічний комплекс (окремо виділяється знайдена в розвалі стін приміщень монета боспорського царя Фофорса; вона дуже поганої збереженості, є характерна тамга та профіль царя на аверсі, але достовірність приналежності даної монети до чеканки Фофорса викликає певні сумніви). О.М. Бутягін відзначає, що хоч будівлі і загинули в пожежі, однак були залишені мешканцями без особливого поспіху, оскільки всі цінні предмети були забрані, залишилися тільки крупні керамічні посудини та ящик (мішок) з грузилами, що не являлися особливої цінності [5, с. 35].

Зупинимося трохи на характеристиці матеріалу з розкопок приміщень. Майже всі вони відносяться до другого будівельного періоду.

На ділянці "Л" були відкриті рештки одного приміщення, обмеженого трьома стінами. Досліджена площа приміщення – близько 45 кв. м [10, рис. 70]. Не дослідженою залишилася його східна частина. В глинобитну долівку приміщення були вкопані 3 глиняні великі піфоси з горизонтальними випуклими рубами з зовнішнього боку. Піфоси були розчавлені в верхній своїй частині тяжкістю кам'яного завалу, що утворився внаслідок руйнації стін приміщення. Наявність осаду на внутрішніх стінках піфосів наводить на думку, що вони використовувалися для зберігання вина. До того ж слід додати, що на відстані 2.5 м на південь від приміщення з піфосами в 1947 році була знайдена велика кількість виноградних кісток, що лежали поряд з вогнищем (але, можливо, що сухі виноградні вижимки використовувалися в якості палива). На підлозі приміщення були та-

кож знайдені дві цілі посудини, що лежали поряд: червонолакова миска конічної форми та мініатюрна амфора [8, с. 58; 10, с. 213, рис. 71, 73].

Поряд із західним піфосом на підлозі були знайдені 3 електрові монети: один статер Савромата II 497 року боспорської ери (200 р. н.е.) та два статери Ріскупоріда III, з них один – 515 року боспорської ери (218 р. н.е.) та інший – 516 року боспорської ери (219 р. н.е.) [7, с. 25; 8, с. 58]. Чи не може свідчити така знахідка з дорогоцінних металів про певний особливий статус цього домоволодіння? Від себе додамо, що це лише одна з двох подібних знахідок на Мірмеїї за весь час досліджень (друга знахідка була в 2003 р., коли експедиція виявила скарб електрових кізиків на ділянці "I").

Приміщення № 1 головної будівлі досліджувалося в 2003-2004 роках. Воно являло собою дуже цікавий комплекс. Це був підвал, нижня частина якого приблизно на 0.5 м була вирублена в материковій скелі. Глибина підвалу від підтесаної верхньої частини скелі, на яку, можливо, спиралося його перекриття, складала 1.8 м. Площа приміщення – 20 кв. м. Склея зі слідами підтески частково була південною стіною приміщення.

Всередині приміщення був виявлений цілий ряд цікавих деталей інтер'єру. В центральній частині приміщення було розділеним з півночі на південь перегородкою з поставлених рубя чотирикутних ортофостатних плит. Збереглися 2 плити, таким чином довжина перегородки була не менше 1.3 м. Певно, частиною цієї перегородки був фрагмент добре обробленого мармурового карнизу з частиною свинцевої скоби.

В північно-східному куті приміщення на невеликому скельному пагорбі була вивчена цікава конструкція-схованка. Плоский камінь, що стояв зліва від проїому і був присунутий до стінки, слугував, мабуть, для закриття отвору. Матеріал в цьому своєрідному сховищі був відсутній. З якою метою була утворена дана конструкція і що зберігалось в своєрідному кам'яному ящику поки невідомо.

Підлога комплексу була вкрита скельною крихтою з глиною. При цьому глибина східної частини приміщення була дещо глибшою, ніж західної. Тут були відкриті дві згадані ями циліндричної форми, вирублені в скелі, що відносяться до першого будівельного періоду.

З внутрішнього боку західної стіни були відкриті сходи, що йшли паралельно скелі в східному напрямі. Саме тут знаходився вхід в підвал з 5 сходинок, зроблених з акуратних чотирикутних блоків. З деталей інтер'єру біля стіни було знайдено кругле кам'яне коритце, воно дуже погано збереглося, що дозволяє припустити його використання як основи для дерев'яного стовпу, що підтримував перекриття приміщення [5, с. 33].

Окрім цього, на скелі в 0.5 м на південь від сходів була відкрита невелика стіна (№15а). Це була частина наземних споруд, що складала перший поверх цієї будівлі. Таким чином, можна припустити, що відкритий підвал мав дощату підлогу. Також в заповненні комплексу була знайдена вапнякова колона, що носила сліди грубої підтески, і, вочевидь, була частиною стіни західної частини приміщення, а, можливо, і виконувала свої безпосередні функції [5, 2005, с. 33].

В Танайсі II-III ст. н.е. ми знаходимо повні аналогії подібних комплексів з підвалами [2, с. 10-11; 14, с. 41-42, 47; 17, с. 137, 143, 158, 161; 20, с. 26; 21, с. 62-64, 85, 104-105]. Частина їх також була споруджена з використанням материкової скелі [14, с. 41]. Над всіма знаходилися наземні приміщення. В деякі підвали вели кам'яні сходи, але, вочевидь, переважна більшість мала дерев'яні сходи [20, с. 26; 21, с. 62, 85]. Глибина підвалів коливалася від 2.4 до 3 м.

В підвалі мірмеїїської будівлі матеріал був вельми різночасовим, що пояснюється значними порушеннями культурного шару. Але саме з шару руйнування цієї будівлі походить так звана монета Фофорса. Профільні фрагменти амфор представлені вузькогорлими південнопонтійськими та боспорськими широкогорлими амфорами. Тут слід згадати фрагмент дна червонолакової миски типу Чандарлі. Також були знайдені археологічно цілий ліпний горщик та фрагмент біконічної жаровні. Серед нечисельних фрагментів теракот виділяються фрагменти маріонеток, дуже популярних в цей час: підвісна нога та голова маріонетки з отвором та бородою, фрагмент підвісного фалосу. Нумізматичний матеріал був представлений монетами Савромата I, Савромата II, що відносяться до 180-210 рр. н.е. Особливо цікаві 12 фрагментів ліпного вітаря з погано опаленої глини. Певно, він знаходився в наземній частині приміщення і при падінні розбився на дрібні частини. Були знайдені фрагменти фронтона, завершення іонійської капітелі, частини валют, карниза і інші фрагменти. Нажаль, фрагментарність вітаря не дозволяє точно встановити його форму [5, с. 34].

Особливо цікаві речі, відкриті *in situ*. Під північною стіною було виявлено 3 приставлені до неї амфори (всього в приміщенні були виявлені розвали 7 амфор). Одна з них дуже добре збереглася. Це широкогорла рожевоглиняна амфора зі світлим ангобом [1, с. 48, рис. 6.27; 11, фото VII, 6]. Інша була представлена нижньою частиною колхідської амфори 4 типу. Справа від конструкції в північно-західному куті знаходилися дві амфори. Одна з них дуже добре збереглася. Вона відноситься до типу 79 за І.Б. Зєєст, вочевидь, це фракційний варіант типу [1, с. 48, рис. 6.24; 13, с. 169, табл. XXXIII; 24, pl. 15, K113, p. 59, pl. 73, P822, p. 69]. Від другої амфори збереглася лише нижня конічна частина. Під східною стіною в її центральній частині була вивчена сукупність пірамідальних керамічних грузил. Всього було знайдено 71 грузило та їх фрагменти (деякі розколювалися на дві частини). Більшість грузил з одним отвором, два були лише в двох випадках, три грузила були прикрашені відтисками ключів, на сімох грузилах зображені хрести, Т- та Ж-подібні знаки були виконані крапками (відтиском зубчастого колесика) на одному чи двох боках грузил, на двох грузилах були зображення косоногого хреста та стрічки, що були зроблені по сирій глині. Також на двох грузилах були прокреслені графіті "O" та "KY". Ці грузила вочевидь належали до різних серій. Вони лежали без всякої системи в 3-4 шари. Між грузилами знаходився коричневий горілий шар та тонкі прошарки вугілля. Судячи з всього, грузила були складені в мішок чи ящик [5, с. 33-34; 6, с. 43]. На сьогодні існує дві точки зору про використання пірамідальних грузил: в ткацтві чи риболовстві, чи навіть про їх поліфункціональність [9, с. 395-414; 15, с. 190; 18, с. 154-155]. Не виключено, що наша група грузил використовувалася в вертикальному ткацькому верстаті. Простір, на якому їх було знайдено, дуже компактний і замалий для зберігання згорнутої рибальської сітки, однак не слід виключати і таку можливість, оскільки визнано, що в цей час загалом в Північному Причорномор'ї вертикальний ткацький верстат вже не використовувався. Окрім цих грузил в приміщенні було знайдено ще 3 грузила, на одному з яких зберігся знак в вигляді невеликого кола.

Під південною стіною на підлозі приміщення був знайдений розвал ойнохої, двох світлоглиняних мисок та вузькогорлої амфори (це друга в приміщенні). Обидві південнопонтійські амфори відносяться до типу D і схоже, що амфори цього типу заходять далі середини III ст. н.е. (Д. Шелов датував їх першою половиною III ст. н.е., мал. 43) [1, с. 46-47, рис. 6.8-9; 5, с. 33; 19, с. 344-345; 22, с. 18-19, рис. 7]. Біля протилежної стіни був

відкритий розвал амфори типу 79 за I. З'єст з відбитими ручками [1, с. 48, рис. 6.24; 13, с. 169, табл. XXXIII, рис. 79; 24, pl. 15, K113, p. 59, pl. 73, P822, p. 69].

З півночі до підвалу примикало приміщення № 2, що досліджувалося в 2005 році. В східній стіні був влаштований вхід. З боку приміщення до нього примикала сходинка, яка складалася з двох вапнякових блоків. Загалом це приміщення було заглибленим від тодішньої денної поверхні на глибину 0.65 м. Таким чином, воно являлося своєрідним напівпідвалом. Принагідно зауважимо, що характер розташування розвалу двох боспорських амфор, зафіксований в цьому приміщенні, свідчить про те, що вони впали з другого поверху.

В цьому приміщенні в шарі руйнування були знайдені 4 фрагменти горла південнопонтійських світлоглиняних вузькогорлих амфор, причому на кожному було діпінто: ХА, МНР, НМЕ, РХ. Заповнення ж приміщення було багатим на речовий інвентар. Серед керамічного матеріалу слід відмітити відкритий ліпний світильник та закритий світильник з рубчастим орнаментом. Цікаві знахідки були відкриті в західній частині приміщення. Це розвал двох боспорських широкогорлих амфор (на горлі однієї малоса діпінто Е) [13, с. 115-116, табл. XXXIV, 83] та розвал, ймовірно, двох гостродонних піфосів. Слід відмітити, що амфори безпосередньо на підлозі приміщення не знаходилися і, вочевидь, потрапили сюди з другого поверху під час руйнації приміщення. Крім того, під центральною частиною південної стіни в підлозі був вкопаний плоскодонний піфос. Верхня частина його була збита, скоріше за все, ще в давнину. В південно-східному куті приміщення було знайдено велику кількість залізних цвяхів (можливо, від дерев'яної двері). Нумізматичний матеріал був представлений монетою Савромата II.

Зі сходу до приміщення №2 примикало приміщення №3, яке було ніби своєрідним передбанником до першого. Східна стіна складалася з однієї великої вапнякової плити, що була поставлена руба і була вкопана в ґрунт. В результаті утворилося невелике подвір'я з кам'яною загородою, що повинна була вирівняти зовнішню лінію стін будівлі.

В цьому передбаннику був знайдений досить ранній матеріал, що потрапив сюди випадково. Серед іншого, була виявлена ще одна цікава епіграфічна пам'ятка – фрагмент напису на високоякісній мармуровій плиті. Не дивлячись на її невеликі розміри, ясно, що це фрагмент напису – присвячення якоїсь жінки, що зверталася до Деметри Фесмофори (слід відмітити що це друге (!) присвячення цій богині на Боспорі): $\theta\upsilon\alpha\varsigma // \epsilon\upsilon\iota\tau\tau\eta // \omicron\upsilon\sigma\epsilon\upsilon\alpha // [\phi\epsilon\sigma\mu] \omicron\phi\omicron\rho\omega\iota // \sigma\iota\upsilon$. Певно, напис можна датувати класичним чи елліністичним часом [3, с. 77; 5, с. 35].

Приміщення № 4 примикало з півночі до приміщення №2. В східній стіні був влаштований вхід. Від нього зберігся поріг та 2 масивні плити, що оконтурювали цей вхід в кладці З боку приміщення до нього примикала сходинка і приміщення було заглиблено від тодішньої денної поверхні на глибину 0.45 м. Таким чином, воно, як і приміщення №2, являлося напівпідвалом. Площа обох цих приміщень дорівнювала близько 22.5 кв. м.

В південно-східному куті приміщення був відкритий розвал червоноглиняного піфосу, що був закріплений кам'яними плитами. Амфорні знахідки були представлені уламками червоноглиняних боспорських широкогорлих амфор, амфор з воронкоподібним гирлом та південнопонтійськими світлоглиняними амфорами.

Зі сходу до приміщення №4 та з півдня до приміщення №3 примикало приміщення №5. Слід відмітити, що в цьому приміщенні дверний проїом не мав порогу в східній стіні, а був розривом з двох боків якого були побудовані ніби дві окремі кладки.

В південно-східному куті приміщення зберіглася невелика загородка з необроблених каменів, що обмежувала чотирикутний простір в куті приміщення. Тут знаходився червоноглиняний піфос. Поверхня підлоги зберігла рештки глинистої обмазки. Можливо, що підлога також складалася з вимостки (її можливі плити також були відкриті). Крім того, в цій же частині приміщення були відкриті дві кам'яні сходишки від сходів, що, мабуть, вели на другий поверх [6, с. 43] (решта сходинок була напевно дерев'яними).

Зазначимо, що, не дивлячись на те, що в будівлі було знайдено декілька крупних фрагментів черепиці, скоріше за все, домоволодіння було перекрито дахом з морської трави – камки, що в великій кількості була відкрита під час досліджень приміщень №№ 4 та 5 (прошарок камки був потужністю до 3 см). Частини стовпової конструкції могли стояти на відкритих в приміщеннях великих кам'яних плитах.

До досліджуваної садиби відносилася і будівля №3 (вона була репрезентована одним приміщенням), що розташовувалася на схід від будівлі №1. Велика частина цієї будівлі була зруйнована береговою абразією. Глинобитна підлога читалася слабо, але чітко маркувалася кордоном шару руйнування. Можна також відмітити цікаву деталь інтер'єру приміщення. Біля західної стіни у самої скелі була відкрита архітектурна деталь – чотирикутний блок "Г"-подібної в плані форми. Під ним були виявлені дена двох піфосів, що були вкопані в ґрунт, причому менше дно (плоске) знаходилося всередині великого. Обидва ці піфоси були послідовно розбиті ще до руйнування приміщення, оскільки верхніх частин знайти не вдалося. До часу безпосереднього функціонування приміщення відносилися фрагменти боспорських широкогорлих амфор. Нехарактерна для досліджуваного комплексу кількість різночасової кераміки пояснюється сильною зруйнованістю квадрату, на якому і було розташовано дане приміщення.

Окремо слід згадати фрагмент сіроглиняної лощеної посудини (4х3,3 см) з графіто у вигляді сарматської тамги знайдений в 2003 році в ямі №Т – 1/2003, що, без сумнівів, належала даному домоволодінню. Загалом серед графіті перших століть н.е., що знайдені при розкопках боспорських поселень, істотно зросла кількість "нелітерних" знаків, зміст яких трактується неоднаково (магічні знаки, т. зв. сарматські знаки тощо). Серед останніх зустрічаються схожі з тамгами, що приписуються деяким боспорським царям [12, с. 61-74; 16, с. 125-131; 23, с. мал. 5, 119]. Не виключно, що посудина з графіто з розкопок Мірмекія належала якомусь представнику правлячої сарматської династії чи їхнім родичам [пор.: 12, табл. XII, 949].

До домоволодіння відноситься і невеликий проміжок, що розділяв будівлі №2 та 3 (принагідно нагадаємо, що будівлі №1 нема як такої, це була польова назва приміщення №5 будівлі №2 в 2003 році).

Крім цього, деякі будівельні рештки домоволодіння були відкриті в 2005 році на захід від будівлі №2. Це вимостка та ряд стін приміщень, характер яких поки що уявити важко. До речі, під час першого будівельного періоду східний фас однієї зі стін (№23) був вкритий червоною та чорною штукатуркою. Також окремі поодинокі фрагменти штукатурки були віднайдені по всій площі, що примикала до стіни. Ймовірно, що стіна №23 була вкрита нею під час існування першого будівельного періоду, коли ще не було вимостки. На другому етапі, після часткової руйнації стіни, вона була відновлена і на схід від неї була покладена вимостка (штукатурки вже не існувало).

Зауважимо, що речовий комплекс даної садиби також повністю аналогічний за своїм складом танаїським будинкам II-III ст. н.е. Там також дуже великий відсоток світ-

логніяних вузькогорлих амфор (власне, вивчаючи їх, Д. Шелов і склав свою класифікацію) [2, 1965, с. 1114, с. 4142; 21, с. 65]. Причому кидається в очі велика кількість амфор с діпінто червоною фарбою [20, с. 23, 26-27]. Крім того, в тамтешніх комплексах також були присутні широкогорлі червоноглиняні амфори [14, с. 65; 21, с. 68], рожевоглиняні амфори зі світлим ангобом [21, с. 105] та амфори з воронкоподібним горлом [17, с. 143].

Особливо цікаво, що в керамічному комплекс мірмекийського домоволодіння дуже невеликий відсоток "смітєвого" матеріалу. Профільні фрагменти амфор (за виключенням розвалів *in situ*) можна перерахувати безпосередньо на пальцях. Все це дозволяє впевнено стверджувати, що після зруйнування будинків (не виключено, що вони були підпалені мешканцями під час уходу), ніхто не використовував котловани, що утворилися, для скидання сміття. Це однозначно свідчить про повну зупинку життя на поселенні, оскільки найближчі за часом шари відносяться вже до початку VIII – IX ст. н.е. Точніше причини залишення поселення залишаються невідомими, але можна здогадуватися, що знаходячись в стані постійної варварської небезпеки, мешканці неукріплених стінами поселень поступово мігрували під захист фортифікації крупних центрів (в даному випадку Пантікапея). Залишення Мірмекея, таким чином, є частиною процесу колапса сільської території Європейського Боспору в другій половині III – IV ст. н.е. [4, с. 59].

1. Абрамов А.П. Античные амфоры. Периодизация и хронология // Боспорский сборник, №3, М., 1993. 2. Арсеньева Т.М., Шелов Д.Б. Раскопки Центральной части Танаиса (1955-1957) // Древности Нижнего Дона. МИА №127. М., 1965. 3. Бутягин А.М., Чистов Д.Е. Работы Мирмекийской экспедиции Государственного Эрмитажа в 2000 году // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр. Вип. 6. К., 2004. 4. Бутягин А.М. К вопросу о времени разрушения античного Мирмекея

// Проблемы истории и археологии Украины. Материалы V Международной научной конференции (Харьков, 4-6 ноября 2004 г.), Харьков, 2004. 5. Бутягин А.М. Последние жители античного Мирмекея (усадьба III в. н. э. на Карантинном мысу) // Боспорские чтения. Вып. VI. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Периоды дестабилизации, катастроф. Сборник материалов конференции. Керчь, 2005. 6. Бутягин А.М., Виноградов Ю.А. Мирмекий в свете новых археологических исследований. СПб., 2006. 7. Быковская Н.В. Из истории комплектования коллекции античных предметов из драгоценных металлов Керченского заповедника (1944-2000 гг.) // Боспор Киммерийский, Понт и варварский мир в период античности и средневековья. Сборник научных материалов III Боспорских чтений. Керчь, 2002. 8. Гайдукевич В.Ф. Отчёт Боспорской экспедиции за 1948 г. // Гайдукевич В.Ф. Отчёты Боспорской археологической экспедиции за 1948 г. Архив КГИКЗ. Описание № 2. Ед. хр. 136. 9. Гайдукевич В.Ф. К вопросу о ткацком ремесле в боспорских поселениях // МИА, № 25, М – Л., 1952. 10. Гайдукевич В.Ф. Раскопки Тиритак и Мирмекея в 1946-1952 гг. // МИА, № 85, М – Л., 1958. – С. 185-218. 11. Домжалевский К., Чистов Д.Е. Итоги работ на участке "Н" (1994-1998) // Материалы Нимфейской экспедиции. Вып. I. СПб., 2003. 12. Драчук В.С. Системы знаков Северного Причерноморья: тамгообразные знаки северопонтийской периферии античного мира первых веков нашей эры. К., 1975. 13. Зеест И.Б. Керамическая тара Боспора // МИА, №83, М., 1960. 14. Коровина А.К., Шелов Д.Б. Раскопки юго-западного участка Танаиса (1956-1957) // Древности Нижнего Дона. МИА №127. М., 1965. 15. Куликов А.В. Материалы к изучению древних морских промыслов // ДБ, вып. 1, М., 1998. 16. Масленников А.А. Население Боспорского государства в первых веках н.э. М., 1990. 17. Наливкина Н.А. Раскопки юго-восточного участка Танаиса (1960-1961) // Древности Нижнего Дона. МИА №127. М., 1965. 18. Онайко Н.А. О фанаторийских грузилах (по материалам из раскопок 1936-1940 гг. и 1947-1952 гг.) // МИА, №57, М., 1956. 19. Толстиков В.П., Журавлёв Д.В., Ломтадзе Г.А. Цистерна римского времени на западном плато Первого кресла горы Митридат // Древности Боспора, том 8. М., 2005. – С. 340-376. 20. Шелов Д.Б. Древний город Танаис. Одесса, 1961. 21. Шелов Д.Б. Раскопки северо-восточного участка Танаиса (1955-1957) // Древности Нижнего Дона. МИА №127. М., 1965. 22. Шелов Д.Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков н.э. Классификация и хронология // КСИА, вып. 156, 1978. 23. Яценко С.А. Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья. М., 2001. 24. Robinson H.S. Pottery of the Roman Period. Chronology // The Athenian Agora. Vol. V. Princeton. 1959.

Надійшла до редколегії 12.10.08

О. В'яла, асп.

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА В.К. ПІСКОРСЬКОГО: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті здійснений огляд та аналіз праць, присвячених науково-педагогічній діяльності вченого-історика В.К. Піскорського. Встановлено, що ні в українській, ні в зарубіжній історіографії немає жодної наукової роботи, яка б комплексно розглядала досліджувану проблему.

There was surveyed and analyzed the works devoted to scientific and pedagogical activity of the scholar-historian V.K. Piskorsky in the article. It has been established that there is no any work either in Ukrainian or world historiography that consider the research matter.

Важливим напрямом сучасних досліджень в Україні є вивчення діяльності та наукової спадщини визначних діячів минулих століть: вчених, громадських та політичних діячів. В останні роки українська історіографія збагатилася комплексними дослідженнями, які по-новому розглядають наукову та громадсько-культурну спадщину багатьох відомих істориків, але незважаючи на це, в сучасній українській історіографії все ж не вистачає робіт, які б на широкому, належним чином опрацьованому фактичному матеріалі розкривали і по-новому переосмислювали загальні характеристики надбань українських вчених у вивченні різноманітних проблем як історії України, так і історії зарубіжних країн.

До низки маловідомих і напівзабутих діячів минулого можна віднести й ім'я Володимира Костянтиновича Піскорського – видатного вченого-історика, дослідника середньовічних Іспанії, Португалії, Італії та інших європейських країн, талановитого викладача, невтомного просвітителя, активного громадського діяча.

Основні роботи вченого присвячені історії середньовічної Іспанії. Саме ці твори принесли історика славу засновника української та російської іспаністики і зробили його ім'я відомим серед вчених Заходу. Однак

доктору всесвітньої історії В.К. Піскорському, котрий був відомим у європейському науковому світі, місця в Київському університеті святого Володимира – провідному науковому закладі, де відбулося становлення його як історика – не знайшлося. Майже все своє коротке життя він пропрацював в провінційному Ніжинському історико-філологічному інституті, а пізніше в Казанському університеті, впливаючи своїми історичними дослідженнями на європейський науково-історичний процес.

Історіографія дослідження творчого доробку В.К. Піскорського розпочалася ще за його життя. Роботи дослідників, які розглядали творчу спадщину вченого у той період, в основному були присвячені критичному розгляду наукової діяльності історика і мали форму рецензій.

Діяльність В.К. Піскорського над вивченням історичного минулого розпочалася в 90-ті рр. XIX ст. Першою критичною роботою в напрямку його наукових досліджень була рецензія професорів І.В. Лучицького і Ф.Я. Фортинського на магістерську дисертацію "Кастильські кортеси в перехідну добу, від середніх віків до нового часу (1188–1520 рр.)" [12]. "Дослідження автора, – писали критики, – є як цілком самостійною, так і величезною цінною роботою, серйозним внеском у наукову

літературу" [15, с. 1]. Здійснюючи скрупульозний аналіз дисертації В.К. Піскорського, І.В. Лучицький і Ф.Я. Фортинський зазначили, що "для кожного, хто знайомий з існуючими дослідженнями по історії кастильських кортесів, новизна дослідження й велика кількість нових даних і нового їх висвітлення стоять поза сумнівами" [15, с. 4].

Але поряд з цим, рецензенти звернули увагу і на недоліки автора, зауваживши, що "він дає нам аналіз або точніше опис змін в ролі кортесів і майже залишає без детального вивчення інший бік питання, якими були ті корінні причини, які привели до змін як в організації, так і в компетенції кортесів, ... не намагається він також порівняти хід змін в кастильських кортесах зі змінами в кортесах сусідніх піренейських держав і в представницьких органах інших європейських держав" [15, с. 4]. "З іншого боку, – зазначили І.В. Лучицький і Ф.Я. Фортинський, – В.К. Піскорський не лише залишає іноді без пояснень різні терміни, але навіть не вважає за потрібне дати більш повну історію виникнення й розвитку міських общин і різних форм поселень" [15, с. 5]. Та загалом, давши позитивний відгук роботі, вони наголосили, що "всі ці недоліки перекреслюються великою цінністю проведеного автором аналізу і тому вважаємо можливим визнати роботу такою, яка задовольняє мету, для якої вона написана" [15, с. 5].

Рецензія на це дослідження з'явилася і в Іспанії. Це пояснюється тим, що під час перебування в цій країні В.К. Піскорський настільки привернув до себе увагу як дослідник іспанської історії, що іспанські науковці почали уважно слідкувати за його подальшою науковою працею. "Результати його досліджень можуть бути використані з великою користю для нашої історії, тому що Піскорський дослідив неясні і темні періоди іспанської історії... "Кастильські кортеси" дали чимало нового в фактах і історичній оцінці... В додатках до праць сеньйора Піскорського є кілька важливих документів, які в іспанській історіографії до того часу не були опубліковані. Особливої уваги серед них заслуговує один документ з Національного архіву Франції (1255 р.). На його засаді сеньйор Піскорський стверджує наявність виборчої системи в Іспанії не з 1305, як це вважали перед тим, а на 60 років раніше..." [30, т. VI] – писали в Іспанському часопису.

В 1901 р. І.В. Лучицький дав оцінку вже докторській дисертації В.К. Піскорського "Кріпосне право в Каталонії у середні віки" [13]. "Його книга, – за відгуком рецензента, – найбільш повне і ґрунтовне висвітлення юридичних відносин селян в Каталонії відносно їх володарів" [14, с. 13]. Але недоліком книги вченого, на думку І.В. Лучицького, був той факт, що "встановивши, як відбувався процес змін у юридичних відносинах селян, він не довів, чому цей процес здійснювався" [14, с. 14]. Завершуючи аналіз дисертації, рецензент все ж зазначив, що "автор своєю роботою заповнив пробіли в літературі, присвяченій питанню кріпосного права Каталонії, як юридичного інституту, і повинен зайняти почесне місце в історико-юридичній літературі" [14, с. 16].

Ще за життя ім'я історика було згадано на сторінках енциклопедій, словників та бібліографічних покажчиків [23, с. 50-51; 11, с. 412-413]. Звістки про В.К. Піскорського в цих виданнях свідчать про те, що постать вченого була дуже відомою у науковому світі.

Певний спектр оцінок громадсько-політичної та наукової діяльності В.К. Піскорського було висловлено після його смерті у 1910 р. Трагічна смерть Володимира Костянтиновича вразила науковий світ. У журналах і газетах Казані, Петербурга, Москви, Харкова, Києва з'явилися замітки [3, 5, 7, 10, 26], у формі некрологів, спільною рисою яких була спроба об'єктивно з'ясувати творчу спадщину вченого. Автори підкреслювали, якої неоціненної втрати зазнала вітчизняна наука.

Український літературознавець Г.П. Житецький, зокрема, писав: "Як вчитель, професор і людина В.К. Піскорський завжди виявляв себе із серйозного і симпатичного боку: вчитель – розумний, доброзичливий, професор – знаючий, розумний, який вперше поставив на європейський рівень практичні заняття в історичному семінарі. Він був людиною делікатною, м'якою, щирою і чутливою" [10].

Також високо оцінив наукову діяльність вченого Є.Ф. Будде, який у некролозі писав: "В.К. Піскорський належав до того типу вчених, розлучатися з якими досить не легко науці: ця людина найбільше вимагала від самого себе; він працював для лекцій, для своїх творів, не знав відпочинку, глибоко усвідомлював відповідальність і висоту свого завдання – бути істориком культурних країн Західної Європи" [5, с. 57].

Отже, публікації вищеназваних дослідників відзначаються практичною цінністю та є важливим доробком у просуванні вивчення наукової проблеми дослідження.

Наступний крок у вивченні даної проблематики був зроблений у 30-ті рр. XX ст. Праці цього періоду, як і взагалі всього радянського періоду, торкалися лише окремих питань життя та діяльності вченого. У післяреволюційний період першим, хто відмітив і дав високу оцінку роботам В.К. Піскорського, був професор загальної історії Харківського університету В.П. Бузескул. Він спробував пояснити, чому Володимир Костянтинович зацікавився саме історією Іспанії. "На Піскорського міг вплинути його вчитель Лучицький, якого певною мірою цікавила Іспанія. Можливо, однак, вплинула і та риса, яку приписує росіянам Достоевський, – "здатність всесвітньої чуйності", "прагнення до всесвітності", талан всесвітності, братське прагнення до возз'єднання людей..." [6, с. 79] – писав В.П. Бузескул у своїй узагальнюючій праці.

Крім того В.П. Бузескул, а також відомий історик Д.М. Петрушевський домоглися рішення відповідних установ видати опубліковані і неопубліковані твори вченого. Багато зусиль до цього доклали старші дочки Ніна і Олена Піскорські, бібліографи ВУАН. 6 липня 1937 р. учень В.К. Піскорського професор М.П. Граціанський писав з Москви до дочок вченого: "...Коли мені Дмитро Мойсєєвич (Петрушевський) повідомив про Ваше бажання перевидати ці праці, я зробив відповідні кроки на історичному факультеті університету, який поставив це питання в Соцекгізі. Соцекгіз постановив книги перевидати, але написати передмови... Мені, як і Вам дуже хотілося би і було б дуже приємно поновити пам'ять про Володимира Костянтиновича і зробити його праці доступними всім, хто займається історією" [24, с. 39]. Нажаль, за невідомих причин видання не здійснилося.

Періодом суттєвого просування у вивченні суспільно-політичної думки взагалі, і історичної зокрема, стали 50-ті – середина 80-х рр. XX ст. У дослідників творчої спадщини В.К. Піскорського отримали висвітлення історичні та ідейно-методологічні погляди вченого, був зроблений аналіз розробки ним проблем середньовіччя та нового часу.

В 1951 р. у московському видавництві закордонної літератури був здійснений переклад Історії Іспанії Рафаеля Альаміра-і-Кревеа [2]. У передмові, написаній Я.М. Светом, зазначалося про значний внесок вченого у дослідження проблем іспанської історії. Автор передмови наголосив на тому, що коло проблем, які стали об'єктом досліджень В.К. Піскорського, іспанські історики намагалися не зачіпати взагалі [2, с. XX].

Про вплив марксизму на теоретико-методологічні та історичні погляди В.К. Піскорського одним з перших зазначив професор М.А. Алпатов. "Вплив марксизму на історичні дослідження Піскорського, – писав він, – був

величезний. Він перш за все виявився в його ставленні до капіталізму. Всупереч традиціям буржуазної історіографії, яка вважала межею між середньовіччям і новим часом такі події, як Реформація, відкриття Америки або падіння Константинополя, Піскорський такою межею вважає зміну феодалізму капіталізмом, і тому підкреслює важливість економічної історії" [1, с. 445].

В 1967 р. виповнилося 100 років з дня народження Володимира Костянтиновича. З цього приводу в Інституті всесвітньої історії АН СРСР з доповідями, йому присвяченими, виступили науковці І.М. Майський, С.Д. Сказкін, М.А. Алпатов, І.С. Пічугіна, Л.Т. Мільська, а також іспанські дослідники. Доповідачі і дописувачі називали В.К. Піскорського не тільки видатним вченим у галузі всесвітньої історії, а й визначним громадським діячем.

Так, І.М. Майський зазначив, що "велика історична заслуга вченого полягає не лише в тому, що він першим в нашій країні серйозно займався вивченням історії Іспанії, але і в тому, що він – один з перших російських істориків, хто серйозно зацікавився марксизмом" [4, с. 190]. Високо оцінив значення праць В.К. Піскорського і академік С.Д. Сказкін. Він назвав вченого "головною російської іспаністики" і підкреслив, що в своїх дослідженнях історик завжди звертався до проблем, які мали актуальне звучання у сучасній йому Росії [4, с. 190].

З повідомленням про життя і творчий шлях В.К. Піскорського виступила молодший науковий співробітник Інституту історії І.С. Пічугіна. Вона показала, що хоча вчений увійшов до історіографії як іспаніст, коло його наукових інтересів було надзвичайно широким: історія Італії, Португалії, генеза капіталізму в Європі, питання соціології, філософії і методології історії. І.С. Пічугіна підкреслила, що опубліковані роботи і матеріали його архіву свідчать про безперечний інтерес історика до марксистської філософії [4, с. 190].

У повідомленні старшого наукового співробітника Інституту історії Л.Т. Мільської було показано, що праці В.К. Піскорського не тільки створили йому заслужену славу основоположника вітчизняної іспаністики, але і зробили ім'я історика широко відомим на Заході, особливо в Іспанії. "Можна вважати загально визнаним, – зазначила Л.Т. Мільська, – що дослідження В.К. Піскорського, в яких автор на матеріалі середньовічної історії Іспанії показав історію народних мас, визначили подальший напрям іспаністики в нашій країні й до нашого часу не втратили свого значення" [4, с. 191].

На батьківщині вченого до знаменної дати також вишло кілька статей у журналах і газетах [16, 19, 20, 29], автори яких високо оцінили діяльність вченого. Зокрема, А.З. Ханіна у своїй статті, висвітлюючи життєвий і творчий шлях В.К. Піскорського, особливу увагу приділяє науково-педагогічній діяльності історика, робить аналіз його концепцій. "Важливою відмінною рисою робіт Піскорського, – пише вона, – є історичний підхід до певних явищ... Його відрізняє критичне відношення до своїх попередників, тільки після ґрунтовного аналізу існуючих поглядів він висуває свою концепцію" [29, с. 69]. А.З. Ханіна приходить до висновку, що "В.К. Піскорський – типовий представник ліберальних медієвістів Росії, який перейняв всі найкращі риси цього напрямку російської історіографії" [28, с. 69], а його праці і науково-педагогічна діяльність "складають яскраву віху в розвитку російської медієвістики" [29, с. 81].

Як бачимо, авторка вище згаданої статті, як і її попередники, називає В.К. Піскорського російським вченим. Це типово явище того часу, бо і в російських енциклопедичних словниках, зокрема в Радянській Історичній Енциклопедії, написано що він "російський історик-медієвіст, учень І.В. Луцицького" [27, с. 166], причому

останній нібито також є "російським істориком". А вони обидва були справжніми українськими патріотами. І хоч віддали свій розум і серце служінню всесвітній, зокрема європейській, історії, а твори свої змушені були в тих умовах видавати російською мовою, але все життя були закохані в Київ і Україну і з мріями в її кращу долю в майбутньому завершили свій життєвий шлях.

У 1969 р. у світ вийшла монографія одного з видатних радянських дослідників історіографії та методології історичної науки Б.Г. Могильницького [17]. Розглядаючи історичний світогляд істориків, автор показав взаємозв'язок та взаємообумовленість філософських, політичних, методологічних та конкретно-історичних елементів, підкреслюючи при цьому відносну незалежність кожного з них. У своєму дослідженні Б.Г. Могильницький з марксистських позицій вивчив еволюцію історико-філософських поглядів В.К. Піскорського в світі політичних і методологічних ідей російської ліберальної медієвістики пореформеного періоду.

Корисний матеріал зібраний в великій резюмуючій монографії Є.В. Гутнової. В своїй книзі вона здійснила осмислення величезного матеріалу з історії медієвістики на всіх рівнях: окремих шкіл, творчості видатних істориків у національних рамках та в зв'язку з загальним розвитком науки. Аналізуючи наукові праці В.К. Піскорського, авторка робить висновок, що він "приділяв велике значення економічному фактору в історії, однак також не вважав його визначальним" [8, с. 308].

В 1976 р. відомий історик-медієвіст професор А.Є. Москаленко першим звернув увагу на той факт, що чимало зі своїх праць В.К. Піскорський підписував псевдонімами "В.П." та іншими, а тому далеко не всі з них відомі не лише рядовим читачам, а й професіоналам-історикам [18, с. 388].

Аналіз науково-педагогічної діяльності вченого в Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька спробував здійснити у своїй статті В.О. Дятлов. Особливу увагу автор звернув на програму В.К. Піскорського щодо реорганізації інституту, в якій він наголосив на необхідності проведення в інституті ряду змін, таких як демократизація, відкриття нових факультетів, зміна системи навчання, збільшення кількості викладачів і кафедр тощо. "Діяльність Піскорського і відстоювання ним ідей, – робить висновок В.О. Дятлов, – свідчить про давнє традиційне прагнення передової вузівської інтелігенції до демократичної системи освіти, заснованої на принципах академічної свободи і широкої автономії учбових закладів" [9, с. 59].

На початку 90-х рр. XX ст. все більше увагу дослідників стали привертати питання суспільно-політичного життя країни кінця XIX – початку XX ст. та участі в ньому окремих представників прогресивної громадськості. Українська історіографія збагатилася комплексними дослідженнями, які по-новому почали розглядати наукову та громадсько-культурну спадщину багатьох відомих істориків, у тому числі В.К. Піскорського.

В 1992 р. в Українському історичному журналі з'явилася стаття О.О. Новикової [21, с. 95-102], онуки вченого. Авторка висвітлювала біографію В.К. Піскорського: навчання у Київському університеті Святого Володимира та професорство у Ніжинському інституті й Казанському університеті, оцінила його наукову діяльність. Вона пише, що Володимир Костянтинович належав до тієї когорти європейських вчених, які на початку XX століття уособлювали славу вітчизняної науки, а його праці досі залишаються цінними і актуальними для вітчизняної науки.

У своїй наступній статті [22, с. 165-170] О.О. Новикова розповідає про плідну науково-дослідницьку роботу вченого за кордоном, де він перебував у різні часи

своїєї наукової діяльності. Авторка відзначила, що В.К. Піскорський вирізнявся надзвичайною працьовитістю і був першим іноземним ученим, якому дозволили працювати у королівському архіві Іспанії. До речі, перебуванню історика в Іспанії О.О. Новикова приділила найбільше уваги, детально висвітлювала його знайомство і спілкування з іспанськими колегами-науковцями.

В 1997 р. у вступній статті [28, с. 5-13] до першого тому праці В.К. Піскорського член-кореспондент НАН України П.С. Сохань висвітлював наукову діяльність вченого, підкреслив, яким складним і суперечливим був шлях історика, бо його, як і інших видатних діячів науки і культури XIX ст., не тільки русифікувала, а й привласнила Росія.

У ще одній вступній статті [25, с. 14-17] до цього видання І.С. Пічугіна, старший науковий співробітник Інституту всевітньої історії РАН (Москва), дає всесторонню характеристику і аналіз праці В.К. Піскорського "Кастильські кортеси в перехідну добу від середніх віків до нового часу". Вона пише, що ця книга привернула увагу не лише вітчизняних науковців, але і вчених Західної Європи, особливо, істориків Іспанії. Авторка зазначила, що у 20-х роках XX ст. історик-медієвіст Клаудіо Санчес-Альборнос, вчений із світовим іменем, переклав праці В.К. Піскорського іспанською мовою, а німецький історик Допш – німецькою. У 1931 р. році книгу було надруковано під егідою факультету права Барселонського університету. І.С. Пічугіна робить висновок, що цей твір є ще одним переконливим доказом значних досягнень вітчизняної філософської та історичної наук.

Підсумовуючи огляд історіографії з досліджуваної теми, необхідно констатувати, що наявна література стосується лише окремих аспектів проблеми. Однак вона не є систематичною і не охоплює проблему в цілому. До цього часу ще не було написано спеціальних монографічних досліджень, які б комплексно розглядали діяльність В.К. Піскорського. Головна увага дослідників концентрувалася на дослідженні окремих наукових праць історика, значна частина яких залишилася, на жаль, поза увагою. У літературі зустрічаємо чимало суперечностей і перекручень щодо оцінки діяльності вченого. Деякі питання з цього приводу залишаються дискусійними.

Отже, в умовах, що склалися в процесі вивчення творчої спадщини В.К. Піскорського, вже давно назріла необхідність ґрунтовно і цілісно дослідити науково-педагогічну діяльність вченого як одного з провідних

діячів української та світової науки другої половини XIX – початку XX ст.

1. Алпатов М.А. Русская медиевистика // Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1963.
2. Альтамира-и-Кревеа Рафаель. История Испании. – М., 1951.
3. Афанасьев Г. Писковский Вадимир Константинович // Киевская мысль. – 1910. – 8 августа.
4. Беляева И.Е. В.К.Писковский. К 100-летию со дня рождения // Новая и новейшая история. – 1968. – №3.
5. Будде Е.Ф. В.К.Писковский: [Некролог] // Журнал Министерства Народного просвещения. – 1910. – октябрь.
6. Бузескул В.П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX в. – Ч.2. – С. 1., 1931.
7. Бузескул В.П. Памяти В.К.Писковского // Южный край. – 1910. – 11 августа.
8. Гутнова Е.В. Историография истории средних веков. – М., 1974.
9. Дятлов В.А. Научно-педагогическая деятельность В. К. Писковского в Нежинском историко-филологическом институте // Литература та культура Полісся. Вип. 1. – Ніжин, 1990.
10. Житецкий И.П. Памяти В.К.Писковского // Киевские вести. – 1910. – 8 августа.
11. Кареев Н.И. В.К.Писковский // Энциклопедический словарь / Брокгауз и Ефрон. – СПб., 1906. – Т. 2.
12. Университетские известия. – 1897. – №10. – Ч. 2. – С. 1–58; №11. – Ч. 2. – С. 59–84; №12. – Ч. 2. – С. 85–185.
13. Университетские известия. – 1901. – № 1. – Ч. 2. – С. 1–44; № 4. – Ч. 2. – С. 45–120; № 5. – Ч. 2. – С. 121–170; № 8. – Ч. 2. – С. 171–230.
14. Лучицкий И.В. Отзыв о сочинении В.К.Писковского "Крепостное право в Каталонии в средние века", представленном в Историко-Филологический факультет для приобретения степени доктора всеобщей истории // Университетские известия. – 1901. – № 12. – Ч.1.
15. Лучицкий И.В., Фортинский Ф.Я. Кастильские кортесы в переходную эпоху от средних веков к новому времени. Исследование Владимира Писковского // Университетские известия. – 1901. – № 4. – Ч.2.
16. Михайлюк Д. Перший український іспаніст // Вечірній Київ. – 1967. – 19 серпня.
17. Могильницкий Б.Г. Политические и методологические идеи русской либеральной медиевистики середины 70-х гг. XIX – начала 900-х гг. – Томск 1969.
18. Москаленко А.Е. Владимир Константинович Писковский (1867-1910). Библиография // История и историки: Ежегодник. – М., 1976.
19. Нанкин А. Крутизна истины // Рабочая газета. – 1967. – 12 августа.
20. Новиков О.М. Видатний учений-іспаніст В.К. Піскорський (До 100-річчя з дня народження) // Український історичний журнал. – 1967. – № 8.
21. Новикова О.О. В.К. Піскорський // Український історичний журнал. – 1992. – №6.
22. Новикова О.О. Посол вітчизняної науки // Всесвіт. – 1995. – №5-6.
23. Писковский В.К. // Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1875–1900: Преподаватели и воспитанники. – Нежин. – 1900.
24. Писковский В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор. О.О.Новикова, І.С.Пічугіна. – К., 1997.
25. Пічугіна І.С. Видатний історик-іспанолог // Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор. О.О.Новикова, І.С.Пічугіна. – К., 1997.
26. Смерть проф. В.К.Писковского // Киевские вести. – 1910. – 5 августа.
27. Советская Историческая Энциклопедия. – М., 1968. – Т. 11.
28. Сохань П.С. Українець, який творив духовну спадщину Європи // Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор. О.О.Новикова, І.С.Пічугіна. – К., 1997.
29. Ханина А.З. В.К.Писковский (К 100-летию со дня рождения) // Вопросы историографии всеобщей истории. – Казань, 1968. – Вып. 3.
30. Revista internacional de administracion derecho economico nacional y politico, 1898, №5.

Надійшла до редколегії 12.10.08

Я. Гирич, асп.

УРБАНІЗАЦІЯ ЯК СКЛАДОВА РОЗВИТКУ МІСТ УРСР В 1950-х – НА ПОЧАТКУ 1960-х РОКІВ

У статті аналізуються прояви важливого соціального явища – урбанізації в міському середовищі України впродовж 1950-х – початку 1960-х років.

The article deals with the analysis of important social phenomenon – urbanization in urban sphere in the Ukrainian SSR during the 1950-th till the beginning of 1960-th.

У післявоєнні роки в небувало короткі строки були здійснені величезні за своїми масштабами роботи направлені на відбудову зруйнованих міст. У цей період перед архітекторами і будівельниками стояло завдання ліквідувати важкі наслідки війни для житлового господарства міст Радянського Союзу і в тому числі й Української РСР. За офіційними даними, по закінченню Великої Вітчизняної війни було повністю або частково зруйновано 714 міст, біля 20 тисячі сіл, 2 мільйони будинків та приміщень, 40 тисяч надвірних будівель жителів Української РСР. 10 мільйонів осіб не мали даху над головою.

У процесі післявоєнної відбудови народного господарства головний акцент було зроблено на важку про-

мисловість. За відносно короткий проміжок часу вдалось здійснити величезну роботу по відновленню й реконструкції зруйнованих війною міст та створенню нових промислових центрів. Склались передумови для зростання міст та збільшення рівня урбанізованості України.

Урбанізаційна проблематика знайшла своє відображення у науковій літературі. Особливою рисою фахової літератури з теми є низька увага істориків до даної тематики. Серед головних досліджень присвячених урбанізації в УРСР варто відзначити роботи радянських демографів та економістів Г. Лаппо[4,5], Ю. Пивоварова [7], І. Сігова [10], Б. Хорева [14]. Праці вищезазначених авторів написані головним чином як економічні праці,

містять в основному інформацію про урбанізацію в загальносоюзному масштабі, не завжди розглядаючи українську специфіку. Серед сучасних українських досліджень можна виділити монографію написану І. Салієм [9]. Література слабо розкриває дану тему, приділяючи головну увагу економічній складовій питання.

Метою запропонованої статті є аналіз урбанізації як складової частини розвитку українських міст в середині ХХ століття.

Значні збитки завдані війною житловому сектору та існування великочисельної групи осіб, що втратили свої помешкання внаслідок бойових дій, ставили вирішення житлової проблеми до розряду першочергових. У перші повоєнні роки головну ставку було зроблено на мало-поверхове будівництво літніх будиночків та кредитування забудови приватного сектору. Але такі заходи не могли вирішити найголовнішої проблеми – швидкої ліквідації нестачі житла для населення. Тому на початку відбудовного періоду житлове будівництво намагалися вести на вибіркових вільних ділянках в зруйнованих районах міст. У деяких містах відмічалась нічим не виправдана розкиданість житлового будівництва, що утруднювало впровадження найбільш прогресивних поточних методів будівництва і раціональне використання відповідних механізмів, викликало збільшення протяжності інженерних мереж, призводило до здороження і збільшення строків будівництва. Розпорошеність житлової забудови часто позбавляла можливості зручно розташовувати будинки культурно-побутового обслуговування населення. Для створення сприятливих санітарних умов всередині жилих кварталів доводилось витрачати великі кошти на їх реконструкцію.

Для України післявоєнного часу характерне даліше поглиблення процесу урбанізації. Міське населення республіки впродовж 1950–1962 рр. збільшилося на 71,1 %, а його питома вага в загальній чисельності населення підвищилася з 35,5 % в 1950 до 49,3 % в 1962 р. [10, с. 71]. Слід також підкреслити і ту обставину, що міське населення збільшувалося значно швидше, ніж усе населення УРСР: середньорічні темпи зростання кількості усіх жителів України впродовж 1950–1962 рр. становили близько 1,5 %, а міського – понад 4 % [2, с. 104]. Зростання абсолютної чисельності жителів міст республіки було невід'ємною рисою урбанізації.

Швидке зростання в повоєнні роки міського населення за рахунок механічного приросту та переведення сільських населених пунктів до категорії міських в результаті індустріалізації зумовили систематичне скорочення як абсолютної, так і відносної чисельності сільського населення Української РСР. Про цей факт свідчать цифри: середньорічні темпи зниження кількості сільського населення республіки за 1950–1962 рр. становили 0,5 %. У 1959 р. порівняно з 1939 сільське населення країни зменшилося на 15,5 %, причому в жодній з 25 областей в цей період не спостерігалось збільшення чисельності сільського населення [9, с. 39]. Перманентне скорочення кількості сільських жителів стало наслідком екстенсивного характеру урбанізації в УРСР.

У процесі урбанізації зростала і загальна кількість міських поселень.

У 1946 році в УРСР було 258 міст (177 – районного підпорядкування, 81 – обласного), в 1959 – 331 [18, арк. 13]. Відновлення та розвиток промислових районів створив сприятливі умови для містобудівництва. Багато міст і селищ виникли на нових територіях при будівництві великих промислових підприємств (Севродонецьк, Новогеоргіївськ, Нова Каховка тощо). Інші міста створювались внаслідок адміністративно-територіальних перетворень об'єднання кількох селищ або росту се-

лиць міського типу до розмірів міст. Таким шляхом утворилось багато нових шахтарських міст.

Зростання населення міст, розбудова міського господарства вимагали перегляду відповідних законодавчих норм. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 30 грудня 1956 р. було затверджено "Положення про порядок віднесення населених пунктів до категорії міст, селищ міського типу і робітничих селищ Української РСР", яке регулювало порядок вирішення питань надання містам відповідного адміністративного статусу. З цього часу міськими поселеннями вважалися міста, селища міського типу і робітничі селища. В свою чергу міста поділялися на три групи відповідно до розроблених критеріїв. До числа міст республіканського підпорядкування відтепер відносились міські поселення з населенням понад 500 тис. чол., які були великими економічними, культурними, адміністративними центрами, "дальший розвиток яких вимагав безпосереднього керівництва з боку республіканської влади" [10, с. 14]. Станом на 1 січня 1956 р. на території УРСР існувало п'ять міст з населенням понад півмільйона мешканців. Попри нормативні положення в УРСР статус міста республіканського підпорядкування мали лише Київ і Севастополь, що увійшов до складу республіки після приєднання до УРСР Кримської області [1, с. 23].

Введення нового "Положення про порядок віднесення населених пунктів до категорії міст, селищ міського типу та робітничих селищ" істотно змінило практику адміністративної статистики: якщо на 1 січня 1956 р. було зареєстровано 781 міське селище (284 міста і 497 поселень міського типу), то за станом на 1 січня 1959 р. їх було уже 1082 (331 місто і 751 поселення міського типу), тобто загальна кількість міських поселень за три роки збільшилася на 39 %, в тому числі міст – на 17, інших міських поселень – на 51 %. Впродовж 1950 – 1955 рр. загальна кількість міських поселень збільшилася тільки на 3 %, міського населення УРСР на 25 %; у 1956–1958 рр. кількість міського населення збільшилася на 20 % [3, с. 22]. Відповідно до офіційних статистичних даних, станом на кінець 1957 року в Україні існувало 11418 сільських рад (за 1957 рік скорочення склало 160), 56 робітничих селищ, 746 сільських районів, 320 міст, з них у республіканському та обласному підпорядкуванні знаходилось 85, безпосередньо в цих містах розташовувалось 86 міських районів, селищ міського типу та робітничих селищ – 720 [19, арк. 4-6]. Збільшення кількості міських поселень стало прямим наслідком підвищення рівня урбанізованості Української РСР.

Використавши матеріали переписів населення 1939 та 1959 рр. демографи В. Жученко та В. Стешенко проаналізували темпи збільшення населення 41 міста республіки, в кожному з яких у 1939 р. було не менше 50 тис. жителів. Дослідники визначили наступні тенденції: залежно від величини міста середні темпи зростання населення в 1939–1959 рр. становили: у містах з 50–199 тис. жителів (20 міст) – 123,8 %, 100–199 тис. чоловік (11 міст) – 140,3, 200–499 тис. чоловік (шість міст) – 149,5 %, 500 тис. чоловік і більше (п'ять міст) – 119,9 % [11, с. 144]. Виявилась закономірність, відповідно до якої темпи зростання населення міста збільшувались із зростанням чисельності його населення. Те, що населення в містах з кількістю жителів 500 тис. і понад 500 тис. чоловік зростало повільніше порівняно з попередніми групами, не заперечувало цієї загальної тенденції, а стало результатом політики обмеження активних переселень громадян у великі міста. Адміністративні заходи, спрямовані на обмеження збільшення населення великих міст, все ж не змогли затримати зростання чисельності їх жителів. З 15 січня 1959 по 1 січня

1963 р. чисельність населення двох найбільших міст республіки – Києва та Харкова зросла на 10,6 % [11, с.145]. За цей самий період усе міське населення республіки збільшилося на 14,2 % (враховуючи переведення сільських поселень у міські) [19, арк. 26].

Економічне зростання міст вимагало залучення до роботи на їх підприємствах нових робочих рук, зростання обсягів продовольчого забезпечення. Для будівництва нових підприємств були потрібні вільні території. Водночас мешканці навколишніх сіл, в пошуках кращих соціально-побутових умов, намагались влаштуватись на роботу на підприємствах міста. Перераховані фактори сприяли поступовому втягуванню в орбіту міського життя навколишніх територій. Реконструкція міст в ідеальному випадку повинна була охоплювати складний комплекс містобудівельних заходів по впорядкуванню зон, винесенню з житлових районів примислових підприємств так званої "промзони" підприємств з їх шкодою навколишньому природному середовищу, транзитного транспорту, залізничних ліній, створення мережі транспортних магістралей, поліпшення системи торгово-побутового обслуговування населення. Планами будівництва нових житлових будівель, передбачалось озеленення і благоустрій навколишньої території [1, с.13]. Всі ці заходи мали створити в містах найкращі санітарно-гігієнічні умови проживання, організувати культурно-побутове обслуговування населення.

Величезні масштаби запланованого житлового будівництва наприкінці 1950-х років (в семиріччі) поставили перед радянськими містобудівниками завдання, які вимагали від проектувальників застосування нових прийомів планування та забудови житлових районів. ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР 4 грудня 1958 р. прийняли постанову "Про заходи по поліпшенню справи планування і забудови населених пунктів УРСР", в якій підкреслювалось винятково важливе значення районного планування. Для забезпечення планомірності в роботах по відбудові і новому будівництву було складено проекти генеральних планів 122 міст і 683 районних центрів. Згодом розробили проекти планування більше 200 міст і багатьох селищ [1, с.34]. Інший нормативний акт, прийнятий 31 червня 1959 р. Центральним Комітетом КПРС і Радою Міністрів СРСР "Про розвиток житлового будівництва в СРСР", передбачав у наступні 10–12 років ліквідувати гостру нестачу житла [17, арк.201-209]. Так було розпочато кампанію по масованому житловому будівництві.

Впродовж досліджуваного періоду забудова міст велася переважно великими житловими комплексами на вільних територіях, що стало однією з найхарактерніших рис тодішнього радянського містобудування. Потреба в великій кількості житла за відносно стислі строки в часі призвели з одного боку до застосування новітніх технологій будівництва, а з іншого до халатності та часто низької якості будівель. Комплексне будівництво характеризувалось також широкими масштабами озеленення, благоустрою, завчасним прокладенням підземних мереж та інженерною підготовкою території.

Гостра житлова проблема змусила владу розпочати масове будівництво будинків призначених для проживання громадян. Ці будинки відомі як "хрущовки" мають свою академічну архітектурну назву – зразки типової забудови першого покоління. Значні темпи житлового будівництва та величезні за своїми розмірами капіталовкладення в розвиток інфраструктури стали втіленням офіційною лінії керівництва країни і партії на забезпечення населення дешевим житлом. Впродовж семиріччя в республіці збудовано клубів на 1,3 млн. місць, кіно-театрів – на 180 тис. місць, загальноосвітніх шкіл – на 1,7 млн. учнівських місць, дошкільних закладів – на

640 тис. місць, лікарень – на 82,8 тис. ліжок, оздоровчих закладів – на 28,3 тис. місць [14, с.170-171]. Важливою рисою нової містобудівної політики державного керівництва країни став початок активної забудови великих та малих міст Української РСР виключно за довгостроковими генеральними планами розвитку.

Реалізація містобудівної політики в УРСР здійснювалась на основі досягнутого рівня науково-технічного прогресу. Запорукою реалізації амбіційних планів мало стати зниження вартості житлового будівництва не менш ніж на 20 %. Його пропонували здійснити за рахунок широкого застосування типових проектів, втілення індустріальних методів роботи, зниження вартості готових виробів і деталей заводського виробництва, а також недопущення "архітектурних надмірностей" та скорочення строків будівництва. В цей час спостерігаються небачені темпи житлового будівництва. Впродовж 10 років, починаючи з 1956 по 1965 р. було збудовано 182423 тис. кв.м. житлової площі, зведено 4101,3 тис. квартир (жител), квартири одержали 17,9 млн. чол. [13, с.52]. Якщо ж взяти розрахунок по виконанню семирічного плану розвитку народного господарства в 1959–1965 рр. то в Україні за рахунок держави, кооперативних організацій та на кошти робітників і службовців у містах і робітничих селищах введено в дію житла загальною площею 96,4 млн. м² проти 44,5 млн. м² за попереднє семиріччя [8, с.456-457].

Внаслідок активної містобудівної політики наприкінці 1950-х років у республіці значно зросла кількість міського населення, але ще не становила переважної більшості. З підсумків перепису 15 січня 1959 року випливало, що в Україні станом на час проведення перепису мешкали 41 720 596 осіб, що постійно проживали на території УРСР. З них в сільській місцевості 22 752 677 чол. (9 921 663 особи чоловічої статі й 12 831 014 жіночої) та 18 967 919 чол. В містах та селищах міського типу (8 589 697 та 10 378 222 особи відповідно) [3, с.5-7]. Окрім того, органами статистики вівся облік згідно категорії наявного населення. Відповідно до його результатів наявне населення УРСР становило 41 869 046 чол. У містах перебувало 19 147 419 осіб наявного населення, в селах – 22 721 627 чол [20, с.3]. В 50-х роках ХХ століття Українська РСР ще не характеризувалась високим рівнем урбанізації – за умови проживання у містах більше половини всього населення країни. Цієї величини УРСР досягла у 1965 році, коли кількість міських жителів республіки склала 22,8 млн осіб, що становило 50,55 % населення України [9, с. 37].

Отже, міста в досліджуваній період отримали новий позитивний імпульс для свого розвитку. Активне містобудівництво було возведено в ранг державної політики та втілювалось в життя, як одна з стратегічних задач партійного та державного керівництва. Міста ставали новими промисловими центрами країни, в які щороку шляхом організованих наборів, комсомольських та громадських призовів потрапляли тисячі нових потенційних міських мешканців. Завдяки адміністративно-територіальним перетворенням та внесенням змін в чинне на той час законодавство про міські поселення значно збільшилась кількість міст. Українська РСР перетворилась на високоурбанізовану республіку, за умови проживання в містах більше половини усього населення. Прискорений екстенсивний розвиток продуктивних сил в Україні зумовив складні соціально-економічні процеси, подальшу урбанізацію, зростання абсолютної чисельності та питомої ваги міст та їх населення.

1. Дьомін М.М., Наймарк Й.І., Фомін І.О. Містобудівництво в Українській РСР у семиріччі.- К., "Держбудвидав", 1961. 2. Иванов В.Н., Рыбаковский Л.Л. Демографическое развитие СССР в послевоенный пери-

од. – М., "ИСИ", 1984. 3. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР. – М., "Госстатиздат", 1963. 4. Лаппо Г.М. География городов с основами градостроительства. – М., "Изд. – во МГУ", 1969. 5. Лаппо Г.М. Развитие городских агломераций в СССР. – М., "Наука", 1978. 6. Лібанова Е.М. Особливості сучасних демографічних процесів в УРСР. – К., "Знання", 1984. 7. Пивоваров Ю.Л. Современная урбанизация. Основные тенденции расселения. – М., "Статистика", 1976. 8. Розвиток народного господарства Української РСР в 1917 – 1967 роках. (в двох томах). т.2 – К., "Наукова думка", 1967. 9. Салій І. М. Урбанізація в Україні: соціальний та управлінський аспекти. – К., "Наукова думка", 2005. 10. Сигов І.И. Урбанизация и развитие городов в СССР. – Л., "Наука", 1985. 11. Штещенко В.С. Демографическое развитие Украинской ССР (1959-70). – К., "Наукова думка", 1977. 12. Урбанизация и демографические процессы (под ред. Хорева Б.С. и Киселевой Г.П.). – М., "Финансы и статистика", 1982. 13. Урбанизация и формирование систем расселения (Сб. ст.). – М., "МФГО", 1978. 14. УРСР у

цифрах в 1974 році. Короткий статистичний довідник. – К., 1975. 15. Хорев Б.С. Урбанизация и демографические процессы. – М., "Финансы и статистика", 1982. 16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (місто Київ). (далі – ЦДАВО України). – фонд 2 – Рада Міністрів Української РСР. – опис 9.-справа 233 "Дополнительные итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года". – 99 арк. 17. ЦДАВО України.- ф.2.-о.9.-спр.5332 "Постанови РМ УРСР за 1959р. № 273-312".-244арк. 18. ЦДАВО України.- ф.2.-о.20.-спр.84а "Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года по административно-территориальному делению на середину 1959 г. и 1 января 1960 года". – 253 арк. 19. ЦДАВО України.- ф.582.- Центральне Статистичне управління Української РСР – о.9.-спр. 644 "Сводные таблицы о численности административно-территориальных единиц по Украинской ССР на 1 января 1958 года". – 173 арк. 20. ЦДАВО України, ф. 582. – оп. 20. – спр. 849. – "Сводные таблицы учета населения за 1959 г.". – 193 арк.

Надійшла до редколегії 12.10.08

А. Гуз, канд. іст. наук

ШКІЛЬНА ПРАВОВА ОСВІТА В УКРАЇНІ В 90-х РОКАХ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Проаналізовано процес становлення та розвитку шкільної правової освіти в Україні в 1991–2005 рр.

In the article the author describes main aspects of establishment and development of Ukrainian school law education during 1991–2005.

В СРСР викладання правознавства в школі було нероздільно пов'язане з історичною наукою. Педагогічні навчальні заклади випускали молодих фахівців, які одночасно викладали й історію, і правознавство. Очевидно тому, що радянська шкільна парадигма викладання правознавства була недостатньо розробленою. Зокрема і викладання правознавства в той час не приділялося достатньої уваги, а вивчалися лише правові основи радянської держави.

Питання становлення та розвитку шкільної правової освіти в Україні не були об'єктом окремого наукового дослідження, хоча аспекти цієї проблеми досліджувалися українськими науковцями, зокрема: питання стану правової освіти в Україні – Ю. Шемшученком [22, с. 44–45], В. Андрейцевим [1, с. 36–54], В. Сущенком [18, с. 21–25], С. Савченком [17, с. 661–665], Г. Мурашиним [8, с. 674–676]; підготовки викладачів правознавства для освітньої галузі – Б. Андрусишиним [2, с. 692–694]; науково-теоретичного обґрунтування шкільної правової освіти розроблялися В. Денисовим, П. Рабиновичем, В. Семеновим, І. Усенком, Л. Заблоцькою, І. Котюком, О. Котюком [6, с. 2–25]; правосвідомості підлітків у закладах професійної освіти – Н. Ткачовою [20, с. 25–29]; соціально-педагогічної профілактики правопорушень важковиховуваних учнів – В. Оржеховською [10, с. 4–15], В. Пастуховим [11, с. 141–143], В. Терещенком [19, с. 17]; формування уявлень у підлітків про права та обов'язки – І. Васильківською [4, с. 7], В. Вітвицькою [5, с. 9], С. Киренком [7, с. 6]; методики викладання правознавства у школі – Б. Андрусишиним [3, с. 3–4].

З огляду на викладене вище варто зазначити, що окреслена нами проблема не була предметом окремого наукового дослідження, є актуальною і потребує подальшої наукової розробки. Слід зауважити, що одразу після розпаду СРСР в 1991 р. і його політичної системи перед українським суспільством постала проблема створення нової правової системи. Це безпосередньо стало причиною переопрацювання теоретичної та навчально-методичної бази викладання правознавства у школі. Нагальною на той час була проблема методичного забезпечення навчального процесу викладання правознавства у школі, ознайомлення учнів з нормативно-правовою базою, що постійно оновлювалася, адже певний час навчання велося за застарілою програмою. Однак уже за часів незалежності в Україні зроблено чимало науково-обґрунтованих пропозицій щодо зміни застарілої системи викладання правознавства в школі, зокрема в 9 класі.

У загальноосвітніх школах I–III ступенів з 1995 р. було запроваджено як обов'язкове викладання курсу "Основи правознавства", що став фундаментом для створення системи шкільної правової освіти. Навчальний курс був спрямований на формування в учнів необхідних знань і навичок для активної, свідомої участі в процесі життєдіяльності соціуму, для спілкування з різноманітними інституціями суспільства та держави. Розроблені українськими вченими кілька програм з курсу "Основи правознавства" послідовно систематизували суму того матеріалу, який є необхідним для учнів. Ними була чітко обумовлена і структура навчального курсу, оскільки тематика підібрана таким чином, щоб її можна було реально опанувати протягом відведеного часу. Слід підкреслити, що основну увагу було звернуто не на вивчення тексту нормативно-правових документів, які з плином часу змінюються, а на опанування базових принципів і положень юридичної науки.

Зазначений шкільний курс правознавства, що вивчається в 9-х класах загальноосвітніх навчальних закладів, орієнтовано на такі завдання:

- ✓ закласти основи системи правових поглядів і переконань учнів;
- ✓ ознайомити учнів з основами конституційного ладу України;
- ✓ дати початкові знання із цивільного, сімейного, трудового, кримінального й інших галузей права;
- ✓ поглибити знання учнів про походження, типи та форми держави, історію творення української державності;
- ✓ формувати навички правомірної поведінки, навчити учнів відповідно до норм права діяти в типових життєвих ситуаціях, виконуючи соціальну роль громадянина, глави чи члена сім'ї, робітника, фермера, підприємця, студента чи учня, власника майна тощо;
- ✓ виховувати в учнів переконання в необхідності суворого дотримання законів, непримиренності до протиправної поведінки;
- ✓ виробляти в школярів уміння аналізувати суспільно-політичні події в Україні та світі, спираючись на знання з теорії та історії держави і права, користуватися вітчизняними нормативними та міжнародно-правовими актами, різноманітними джерелами права, юридичною літературою.

Набутий досвід використання програм у школах України на початку будівництва незалежної держави дав змогу у 2001 р. уточнити низку положень, насамперед у напрямі подальшої адаптації навчального курсу

до вікових особливостей учнів. Пропонована нова програма стала вдосконаленим варіантом програми, яку було вперше опубліковано 1992 р. в № 15–16 "Інформаційного збірника Міністерства освіти України", а згодом виходила в 1996 р., 1998 р. у видавництві "Перун" окремими значно доопрацьованими виданнями. Програма розрахована на вивчення курсу предмета в 9-му класі загальноосвітніх шкіл, гімназій та ліцеїв протягом 51 години (1,5 год на тиждень). Нова редакція програми врахувала зміни в освітній політиці держави, ті реформи, які відбулися в сучасній українській школі, а також розвиток державно-правових інститутів після прийняття Конституції України [6, с. 2–22].

Учені, які розробляли цю програму, виходили з того, що в більшості шкіл України правовий курс вивчався лише у 9-му класі, а тому він обов'язково повинен був мати завершений характер, забезпечити необхідний обсяг знань і навичок учнів. Відповідно до цього запропонований курс "Основи правознавства" не містив послідовного систематизованого викладу першооснов усіх головних юридичних дисциплін, а включав у себе лише ту інформацію, що необхідна для учнів. Цим було обумовлено і структуру навчального курсу, яка дещо не узгоджувалася з традиційною для юристів послідовністю галузей права.

Спочатку викладалися необхідні теоретичні знання про самі поняття *держава* та *право*, про призначення цих інститутів у суспільстві і закономірності їх розвитку, розкривалися поняття правової держави як своєрідної загальноновизначеної мети сучасного державотворення; історико-юридичні знання. На основі одержаних базових знань згодом стало можливим вивчення основного змістового блоку курсу, присвяченого конституційним правам, свободам, обов'язкам людини і громадянина в Україні, знайомство з міжнародними стандартами прав людини, вивчалися конституційні засади державного ладу України, інститути безпосередньої та представницької демократії, структура, функції, форми діяльності законодавчої, виконавчої та судової влади. І, нарешті, в останній частині курсу розглядаються окремі положення галузевих юридичних дисциплін, зокрема цивільного, земельного, трудового, сімейного, адміністративного і кримінального права.

У ході вивчення курсу учні набували низку основних умінь, зокрема:

- ✓ орієнтуватися в системі законодавства;
- ✓ користуватися джерелами права, під керівництвом учителя аналізувати зміст правових документів;
- ✓ володіти елементарною правовою термінологією;
- ✓ зв'язно і логічно викладати матеріал з морально-правових проблем;
- ✓ використовувати правову літературу, складати тези, конспекти, готувати короткі доповіді та виступати з ними, рецензувати, доповнювати відповіді інших учнів;
- ✓ брати участь в обговоренні, дискусії, аргументовано висловлювати і відстоювати свою думку, робити висновки;
- ✓ застосовувати правові знання для пояснення фактів навколишнього життя і вибору варіанта правомірної поведінки в різних життєвих ситуаціях.

У кінці XX – на початку XXI ст. проблема удосконалення національної шкільної правової системи освіти та приведення їх у відповідність до визнаних у світі нормативів стала нагальною, і її розв'язання справляло і справляє безпосередній вплив на формування світогляду нової генерації українського суспільства.

Як уже зазначалося, після розпаду СРСР утворилася велика кількість незалежних держав. Перед цими державами, і перед Україною зокрема, постали складні завдання реформування шкільної правової освітньої

системи, що проходило на тлі складних процесів трансформації суспільних відносин, загальної модернізації на шляху до демократизації суспільства. Закономірно, що на межі нового тисячоліття становлення України як демократичної правової держави потребувало суттєвого підвищення правової культури всіх верств населення, а особливо представників органів влади всіх рівнів, неухильного дотримання всіма суб'єктами права вимог законодавства, кваліфікованого його застосування. Особливої значущості набуло питання щодо формування правосвідомості громадянина нової незалежної держави.

У ході цих процесів змінилися й правові орієнтири. Розгалуженість національного законодавства характеризувалася рівнем запровадження загальнолюдських принципів і норм, що напрацьовані демократичними країнами і закріплені у відповідних деклараціях та інших правових документах міжнародного рівня. Досконалість правових норм, у свою чергу, стала основою гармонізації суспільних відносин та перманентного їх розвитку, що вважається необхідною умовою існування і стабільного розвитку країн у сучасному світі.

Проведені в Україні заходи у сфері шкільної правової освіти молоді в кінці XX – на початку XXI ст. мали відповідати міжнародним стандартам. Піднесення ролі прав людини у міжнародному та національному законодавстві стало необхідною запорукою демократизації суспільства, захисту природних прав людини від утиску з боку державних інститутів. Генеральна Асамблея ООН з 60-х р. XX ст. приділяла дуже велику увагу активізації вивчення цього предмета у школах усього світу, і цей процес набуває дедалі більшого значення для української системи правової освіти.

Не менше значення надавалося правовій освіті на регіональному рівні. Рада Європи рекомендацією Комітету міністрів Ради Європи R (85)7 від 14 травня 1985 р. запропонувала урядам країн-членів і тих країн, які ще не стали членами Ради Європи, урахувати їхні національні системи освіти та зміст базових законодавчих актів, усіляко сприяти викладанню та засвоєнню прав людини у школах. З огляду на це в кінці XX – на початку XXI ст. у багатьох школах України було запроваджено читання курсу "Права людини" в 10–11 класах. Зазначимо, що цей навчальний курс був запропонований для спеціалізованих шкіл, гімназій і ліцеїв з поглибленим вивченням права та соціально-гуманітарних дисциплін. Для цього курсу розроблені спеціальні навчальні програми відповідно до спеціалізації певного навчального закладу. Ще у 1995 р. було теоретично обґрунтовано читання цього курсу на науковому рівні, що втілювалося в програму, рекомендовану Міністерством освіти і науки України для обговорення науковий та педагогічний громадськості України. Саме тому важливим елементом у структурі шкільної правової освіти і виховання України у кінці XX ст. став навчальний курс "Права людини".

Курс "Права людини" був логічним продовженням курсу "Основи правознавства", який викладався і викладається в 9-х класах загальноосвітніх шкіл, поглиблюючи знання про основні права людини і громадянина. Принциповою відмінністю цієї навчальної дисципліни стала її спрямованість на певну переорієнтацію у правовому світогляді школяра [6, с. 3]. Головне завдання, яке мав розв'язувати цей курс виражалося у сприянні формуванню правового світогляду молоді, зокрема, як системи теоретичних поглядів на права й основні свободи людини, так і відповідної активної життєвої позиції, ціннісних орієнтирів, ідеалів, переконань, принципів пізнання. Крім того, запровадження цього курсу пов'язувалося і з необхідністю розвивати в людині зі шкільного віку почуття гідності,

усвідомлення своїх прав, взаємозв'язок реалізації прав людини із суспільною системою, у якій вона живе, знання про захист прав людини, якщо їх порушено, та про механізм цього захисту. Разом з цим, упродовж навчання у школі, кожен учень мав ознайомитися із правами людини в межах його підготовки до життя, оскільки саме школа є тим осередком, що може і повинна навчити самоповаги та гідності кожну людину.

Запровадження цього курсу мало розв'язати і низку навчально-виховних завдань. Це, зокрема, виховання школярів у дусі повної поваги до прав людини й основних свобод, у піднесенні культури прав людини, у ствердженні людської гідності та вартісності особистості. Виховання у школярів переконань у необхідності дотримання правових обов'язків – важлива умова підвищення ефективності профілактики правопорушень і шкідливих звичок, соціальної пасивності. Весь курс базувався на тому принципі, що права і свободи людини не є суто правові та нормативні установки, що ці правила поведінки людей впливають з моральних, етичних, політичних, культурних нормативів суспільства тощо. Курс "Права людини" формував в учнів такі загальноосвітні, пізнавальні, розвиваючі цілі: знання щодо основних прав і свобод громадян України, характерні риси громадянського суспільства і правової держави, загальновизнані правові цінності; усвідомлення глибинного змісту та суті прав людини, їх моральної обумовленості, взаємозв'язок з етичними, політичними, культурними нормативами суспільства. Вивчення прав людини у школі давало учням розуміння та сприйняття понять справедливості, рівності, свободи, миру, гідності, прав, демократії.

Сучасна національна правова освіта не обмежується лише середньою школою. Вона виконує і важливе соціальне замовлення держави: формування правового інтелектуального потенціалу України, забезпечення висококваліфікованими фахівцями галузі народного господарства, науки, культури. Загальні шляхи вирішення цього і низки інших завдань були визначені у Програмі правової освіти населення України, затвердженій Постановою Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 р. [16, с. 2]. Ця Програма передбачала забезпечення необхідних умов для набуття і використання правових знань широкими верствами населення, закріплювала основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи щодо їх реалізації. Зазначалося, що правова освіта населення – це процес засвоєння знань про основи держави і права, виховання у громадян поваги до закону, до прав людини, адекватного ставлення до порушень закону та правопорядку. Цією Програмою передбачалося, що правова освіта має стати обов'язковою в усіх дошкільних виховних, середніх загальноосвітніх, професійних навчально-виховних, вищих навчальних закладах, навчальних закладах підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів. У Програмі наголошувалося на важливості безпосередньої участі юристів у розповсюдженні правових знань, органічному поєднанні правової освіти із загальною середньою та професійною освітою, культурою, політичним, економічним, моральним, естетичним та іншими формами виховання. До досягнень цієї програми можна віднести також введення у систему загальноосвітньої підготовки загальнообов'язкового курсу "Основи правознавства". Однак реалізація цієї програми проходила дуже повільно [22, с. 44–45]. Саме тому постала необхідність розробки нової, дієвої програми правової освіти населення.

Указом Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 992/2001 було затверджено Національну програму правової освіти населення [9, с. 3–5]. Національна програма правової освіти населення врегулювала подаль-

ше створення необхідних умов для набуття широкими верствами населення правових знань і навичок у їх застосуванні, забезпечення доступу громадян до джерел правової інформації, а також визначала основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи щодо їх реалізації. Метою Програми стало підвищення загального рівня правової культури та вдосконалення системи правової освіти населення, набуття громадянами необхідного рівня правових знань, виховання у них поваги до права. Зазначений документ характеризував правову освіту населення як комплекс заходів виховного, навчального й інформаційного характеру, спрямованих на створення належних умов для набуття громадянами правових знань та навичок у їх застосуванні, необхідних для реалізації ними своїх прав і свобод, а також виконання покладених на них обов'язків. Крім того, у Програмі зазначалося, що правова освіта є складовою частиною системи освіти і має на меті формування високого рівня правової культури та правосвідомості особи, її ціннісних орієнтирів та активної позиції як члена громадянського суспільства. Визначила Національна програма й етапи надання правової освіти, зокрема в усіх дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладах і закладах післядипломної освіти.

На виконання Національної програми правової освіти населення, затвердженої Указом Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 992/2001, та з метою широкого інформування підростаючого покоління про правову політику держави і законодавство України наказом Міністра освіти і науки України від 26 листопада 2002 р. № 674 було затверджено Положення про проведення Всеукраїнського конкурсу творчих робіт учнів 10–11 класів загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів "Мої права" [12, с. 2].

З метою підвищення рівня правової культури учнівської молоді, формування поваги до права, загальнолюдських і національних правових цінностей та на виконання наказу Міністерства освіти і науки України від 26 листопада 2002 р. № 674 протягом грудня 2002 р. – травня 2003 р. був проведений Всеукраїнський конкурс творчих робіт учнів 10–11 класів загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладів "Мої права". Цей конкурс проводився з метою:

- ✓ формування необхідної системи правових знань, поваги до держави та права, принципів і навичок правомірної поведінки;
- ✓ виховання соціально-правової активності учнівської молоді;
- ✓ формування умінь і навичок активного захисника прав людей;
- ✓ сприяння зростанню ролі органів управління освітою, загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів, методичних і соціальних служб у популяризації знань про права, свободи людей, їх обов'язки.

До початку проведення конкурсу, з ініціативи організаційного комітету та за наявності відповідних фінансових можливостей, у загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладах проводились акції, присвячені Всесвітньому дню дитини (перший понеділок жовтня) та Всесвітньому дню прав людини (10 грудня). Організовувалися та проводилися зустрічі з юристами, представниками правоохоронних органів і соціальних служб, диспути, брейн-ринги, конференції з проблем: "Взаємодія моралі і права", "Боротьба зі шкідливими формами дитячої праці", "Захист материнства і дитинства у законодавстві України та на практиці", "Соціально-правовий захист дітей, підлітків та молоді", "Торгівля людьми", "Захищеність людини в правовій державі" тощо. Конкурс проводився за трьома номінаціями на

кращі: твір, реферат, плакат. Широкої реалізації набули й інші заплановані Програмою заходи, окремі реалізовувалися протягом 2001–2005 рр. [12, с. 4].

У зв'язку із прийняттям у 1996 р. нової Конституції України, у старших класах середніх шкіл було запроваджено читання спеціального курсу "Конституція України". Вивчення цього курсу сприяло підвищенню рівня знань учнів про конституційні права й обов'язки, Основний закон держави. Саме тому цей курс став частиною шкільної правової освіти в Україні досліджуваного нами періоду.

Спробою вдосконалення шкільної правової освіти в Україні стало викладання з 1998 р. курсу "Практичне право". Програму "Практичне право" було засновано в Україні за сприяння американської освітньої організації "Street Law, Inc" (США), навчально-методичного центру "Дебати" Інституту Відкритого суспільства і Міжнародного фонду "Відродження" та завдяки підтримці значної кількості державних служб і громадських організацій України, що працювали з молоддю. Корпорація "Street Law" довгі роки розробляє і втілює програми практичної правової освіти підлітків та молоді. Серед навчальних матеріалів "Street Law" – підручники для молоді, посібники для вчителів, збірники тестів і контрольних завдань, що перевидаються кожні чотири роки і є найпоширенішими у США [14, с. 32–34]. До досвіду "Street Law" зверталися в багатьох країнах світу, такі програми втілювалися у багатьох державах Східної Європи, зокрема й у Росії.

В Україні програма "Практичне право" реалізовувалася за трьома напрямками:

- ✓ цикли тренінгових занять для підлітків у позакласний та позашкільний час, насамперед шкіл-інтернатів, дитячих будинків, притулків тощо та відповідні підготовчі тренінги для державних установ, організацій, соціальних служб і громадських організацій, які працюють з підлітками і для підлітків (спільно з Державним комітетом молодіжної політики, спорту і туризму);

- ✓ програми і курси для загальноосвітніх навчальних закладів (спільно з Міністерством освіти і науки України);

- ✓ спеціальні тренінгові курси для юридичних факультетів вищих навчальних закладів України, що працюють за програмою "Юридичні клініки" [15, с. 5–8].

У межах програми "Практичне право" було розроблено і запроваджено експериментальний курс під такою ж назвою, і за згодою Міністерства освіти і науки України розпочалося його вивчення у 8-му класі як факультативного або курсу на вибір.

Викладання цього курсу було спрямоване на досягнення кількох завдань. Насамперед, він став підготовчим для курсу "Основи правознавства", що вивчався як обов'язковий у 9-му класі, тому викладання курсу "Практичне право" передбачало ознайомлення учнів з основними поняттями, що систематично викладатимуться в наступному році, але з поглибленою практичною спрямованістю. Слід зазначити, що курс "Основи правознавства" у 9-му класі мав суто інформаційний теоретичний характер і був розрахований на озброєння учнів базовими юридичними знаннями про сучасні основи теорії держави та права. На відміну від нього курс "Практичне право" викладався з метою набуття школярами цікавих і необхідних знань про право і закони в Україні, які вони можуть використовувати в повсякденному житті: як потрапити на прийом до юриста; як не стати жертвою злочину; що робити, коли викликають до суду чи в міліцію; як влаштуватися на роботу, якщо тобі лише 14 років; як захистити свої права в школі, сім'ї, магазині тощо [14]. Вивчення курсу "Практичне право" сприяло підвищенню рівня знань учнів про сферу державної влади, судової системи, а також прав і обов'яз-

ків громадян у країні конституційної демократії, дало можливість учням використовувати свої правові знання і розуміння правової системи в практичних ситуаціях, з якими вони зіштовхуються у повсякденному житті, допомагало розвитку в учнів навичок критичного мислення, формувало позитивне ставлення до принципів права, правової системи, справедливого правосуддя та участі громадян у підтримці демократії. Існувало кілька підходів до запровадження курсу "Практичного права" у навчально-виховний процес в Україні [15, с. 5–8].

Аналіз процесу становлення та розвитку шкільної правової освіти в Україні буде не повним без теоретичних обґрунтувань викладання курсу "Основи правознавства" в 9–11 класах з поглибленим вивченням права (ліцеїв, гімназій, класів) і вищих професійних училищ [21, с. 16–32]. Починаючи з 1998 р. і дотепер створювалися і вдосконалюються програми викладання зазначеного курсу. Зокрема, Інститутом педагогіки НАН України та Інститутом держави та права ім. В.М. Корецького НАН України [6]. Курс "Основи правознавства" для 9–11 класів з поглибленим вивченням права та вищих професійних училищ був покликаний формувати правосвідомість молоді, головні засади поведінки людей, зокрема молоді, виховувати переконання у справедливості й необхідності морально-правових настанов, неприпустимості їх порушень, соціально-правову активність. Адже саме в підлітковому, юнацькому віці закладаються основи свідомості людини, фундамент подальшого формування особистості. Цей курс став першою спробою надання методичної допомоги педагогам щодо поступового поглибленого правового навчання учнів у загальноосвітній школі та в закладах професійно-технічної освіти. Особливістю курсу стало визначення оптимального обсягу змісту знань, що відповідають віковим можливостям учнів, забезпечують єдність навчання і виховання. Матеріал було згруповано відповідно до загальнопедагогічних принципів безперервності, наступності, єдності, послідовності, які становлять методологічну основу правовиховної роботи. Зазначені принципи реалізовані, зокрема, на трьох рівнях формування правових знань учнів шкіл і професійних училищ шляхом поступового збільшення обсягу, ускладнення та поглиблення змісту правового матеріалу, починаючи з першого рівня (9-й клас) і згодом поступово вже до вищих (10-й, 11-й класи). Це стосувалося і відповідних напрямів, рівнів освітньо-виховної діяльності професійно-технічних закладів освіти. Поетапний відбір змісту, правового матеріалу за ступенем складності сприяв систематизації знань, доступності сприйняття, глибокому усвідомленню, цілісності знань. Зміст курсу, тематика навчального матеріалу відповідають чинному законодавству. Особливу увагу було приділено питанням, що стосуються господарського права, яке регулює організацію і порядок економічної діяльності, а також правовідносини між її суб'єктами. Питання правового регулювання господарських відносин, які передбачені для вивчення у цьому курсі, вивчалися за вибором, залежно від професійної спрямованості училища.

Наступним етапом удосконалення шкільної правової освіти в Україні стала розробка курсу "Правознавство" для юридичних ліцеїв і спеціалізованих юридичних класів, запропонованого у зв'язку з невинним зростанням кількості середніх навчальних закладів, де поглиблено вивчаються юридичні дисципліни. Такі навчальні заклади нового типу відзначалися високим рівнем викладання, професіоналізмом та ентузіазмом викладачів, глибокою зацікавленістю учнів. Водночас для них були характерні відсутність єдиних підходів до структури й обсягу знань, якими мали оволодіти учні, аматорство у вирішенні низки складних педагогічних і юридичних пи-

тань, незбалансованість навчальних планів з очевидним ухилом у бік окремих юридичних дисциплін. Для усунення цих вад і надання практичної допомоги викладацькому складові Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України за участю Асоціації учителів права м. Києва розробив орієнтовну рекомендаційну програму, яка не мала на меті формалізувати навчальний процес у закладах з поглибленим вивченням юридичних дисциплін або поставити під сумнів можливість наявності у ліцеях, гімназіях, спеціалізованих класах загальноосвітніх шкіл своїх авторських програм і навчальних планів [6, с. 8–17]. Свій варіант програми викладання "Правознавство для ліцеїв, гімназій, класів з поглибленим вивченням правознавства був запропонований і представниками наукової школи викладання правознавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка [6, с. 50–55].

Курс, який був рекомендований для читання у 10–11 класах, мав охопити найважливіші юридичні дисципліни, що вивчаються майбутніми правознавцями, і за обсягом передбачених у ньому теоретичних знань наближався до вимог, що висуваються до студентів вищих навчальних закладів першого рівня акредитації.

Таким чином, з огляду на викладене, необхідно зазначити, що протягом останніх десяти років і постійних змін, сучасна шкільна правова освіта має такий вигляд. Курс "Основи правознавства", як і раніше, вивчається у 9 класі. Міністерство освіти і науки України запропонувало п'ять програм для вивчення правознавства у школі: "Основи правознавства" (за ред. І. Усенка.) та "Основи правознавства" (авт. І. Котюк) для учнів 9 класу, "Права людини", "Правознавство для ліцеїв, гімназій, класів з поглибленим вивченням правознавства". Причому остання програма має два варіанти (автор Н. Ткачова та колектив авторів за ред. І. Усенка). Формуванню в учнів навичок практичного застосування набутих знань у найтипівіших життєвих ситуаціях сприяє курс "Практичне право", який викладається за рахунок годин варіативної складової базового навчального плану у 8 класі (за ред. О. Пометун) [13].

Постійно вдосконалюється і навчально-методична база зазначених курсів. Це, зокрема, підручники та навчальні посібники: "Основи правознавства" 9 кл., за ред. І. Усенка; "Основи правознавства" 9 кл., авт. І. Котюк; "Основи правознавства" 9 кл., авт. О. Наровлянський; "Основи правознавства" 9 кл., авт. В. Журавський та ін.; "Конституція України і основи правознавства" 9 кл., за ред. І. Усенка; "Практичне право", за ред. О. Пометун; "Світ права" 9 кл., авт. О. Пометун та ін. [13].

Таким чином, у сучасній загальноосвітній школі, хоч і не в повному обсязі, склався правовий блок дисциплін, що певною мірою відповідає сучасним вимогам шкільної правової освіти. Обсяг і зміст обов'язкового курсу з правознавства визначається для загальноосвітніх навчальних закладів потребою суспільства у вихованні правосвідомого громадянина, а для професійно-технічних, вищих навчальних закладів і закладів післядипломної освіти, крім того, – ще й високими вимогами до освітнього, освітньо-кваліфікаційного рівня особи. У загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладах і закладах післядипломної освіти здійснюється широка позакласна і позааудиторна робота з правового навчання і виховання, до якої залучаються вчені, представники правозахисних організацій, працівники правоохоронних органів, інші фахівці в галузі права. Правова освіта здійснюється із застосуванням сучасних інформаційних технологій, зокрема елементів дистанційного навчання.

Разом з тим необхідно зазначити, що за останнє десятиріччя уже закладено основи для створення системи підготовки кваліфікованих кадрів, які б могли викладати

правознавство в освітніх закладах. Зокрема, Інститут політології та права (у минулому соціально-гуманітарний факультет) Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова постійно удосконалює навчальні програми, плани, розробляє навчально-методичне забезпечення викладання правознавства у школі і є одним із провідних вищих навчальних закладів у цій галузі [2, с. 692–694].

Отже, у сучасній Україні фактично закладено фундамент для створення системи шкільної правової освіти, починаючи з дошкільного віку. Так, у дошкільних виховних закладах дітям надаються початкові знання про норми поведінки, звички щодо їх виконання, виховується повага до батьків, вихователів, ровесників, людей похилого віку тощо. У дошкільних виховних закладах правова освіта, як правило, має характер гри, вона здійснюється на основі програм і методичних рекомендацій, які затверджуються Міністерством освіти і науки України. В основній та старшій школах викладаються зазначені нами предмети, на яких учні отримують необхідну суму правових знань й умінь. Усе це дає підстави говорити про становлення системи безперервної шкільної правової освіти в Україні.

1. *Андрейцев В.* Сучасна правнича наука та освіта: на шляху до Болонського процесу // Вища школа. – 2005. – № 3. 2. *Андрусишин Б.* Підготовка викладачів правознавства – на рівень сучасних вимог // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь : Наук. праці та мат. конф. – К., 2001. – Вип. 1. 3. *Андрусишин Б., Гуз А.* Методика викладання шкільного курсу "Основи правознавства". – К., 2005. 4. *Васильківська І.* Кримінологічні аспекти сімейного виховання : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. Корецького. – К., 2001. 5. *Вітвіцька В.* Кримінологічні проблеми попередження злочинних посягань на моральний і фізичний розвиток неповнолітніх : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2002. 6. *Денисов В., Рабинович П., Семенов В., Усенко І., Заблоцька Л.* Програма курсу "Права людини" для учнів середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів // Інформац. зб. Міністерства освіти України. – 1998. – №19. 7. *Киренко С.* Проблеми захисту прав неповнолітніх кримінальним законодавством України : Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.08 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. 8. *Мурашин Г.* Шляхи вдосконалення правової освіти молоді в Україні // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь : Наук. праці та мат. конф. – К., 2001. – Вип. 1. 9. Національна програма правової освіти населення, затверджена Указом Президента України від 18. 10. 2001 року № 992/2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 43. – Ст. 1921. 10. *Оржеховська В.* Профілактика правопорушень серед неповнолітніх : Навч.-метод. посіб. / Міжнар. фонд "Відродження". Програма "Трансформація гуманітарної освіти в Україні". – К., 1996. 11. *Пастухов В.* Педагогічно-правова профілактика правопорушень серед учнівської молоді : Наук.-метод. зб. ст. / За заг. ред. В. Пастухова. – К., 1997. 12. Положення про проведення Всеукраїнського конкурсу творчих робіт учнів 10–11 класів загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів "Мої права", затверджене наказом Міністра освіти і науки України 26.11.2002 № 674// ІПС "Законодавство", версія 2.6.3. 13. Перелік програм і навчально-методичних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в дошкільних навчальних закладах у 2004/2005 навчальному році / Лист Міністерства освіти і науки України від 21.07.2004 № 1/9-382// ІПС "Законодавство", версія 2.6.3. 14. *Пометун О.* Курс "Практичне право" – новий підхід до правової освіти підлітків // Шлях освіти. – 2001. – № 4. 15. *Пометун О., Семіколенова О., Сусліва О.* Кроки до права. – К., 2001. 16. Програма правової освіти населення України, затверджена Постановою Ради Міністрів України від 29 травня 1995 року // ІПС "Законодавство", версія 2.6.3. 17. *Савченко С.* Правова освіта молоді: сучасний стан та шляхи вдосконалення// Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь : Наук. праці та мат. конф. – К., 2001. – Вип. 1. 18. *Сущенко В.* Проблемні питання реформування правничої освіти в Україні в контексті Болонського процесу // Вища школа. – 2005. – № 5. 19. *Терещенко В.* Система профілактики правопорушень серед дітей і підлітків засобами гуманізації сучасної школи: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. 13.00.01 / АПН України. Інститут педагогіки. – К., 1997. 20. *Ткачова Н.* Педагогічні основи формування правосвідомості учнів у закладах професійно-педагогічної освіти : Монограф. – К., 1998. 21. *Ткачова Н.* Тематичні плани та програми курсу "Основи правознавства для 9–11 класів з поглибленим вивченням права та вищих професійних училищ // Історія в школах України. – 1998. – № 2; № 3. 22. *Шемшученко Ю.* Правова освіта молоді як фактор українського державотворення // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь : Наук. праці та мат. конф. – К., 2001. – Вип. 1.

ВПЛИВ ПРОБЛЕМИ ЧОРНОМОРСЬКИХ ПРОТОК НА ВИТОКИ РОСІЙСЬКО-ФРАНЦУЗЬКОГО СОЮЗУ 1891–1893 рр.

У статті досліджується проблема витоків російсько-французького союзу. Особлива увага звертається на вплив суперечностей щодо "східного питання" та проблеми Проток на налагодження союзницьких відносин між двома державами.

The problem of sources of russian- french union is explored in the article. The special attention applies on influencing of contradictions in relation to a "east question" and problem of Straits on adjusting of relations between two states.

Проблема формування міжнародних союзів в останній третині XIX – на поч. XX ст. є актуальною для сучасної історичної науки з огляду на те, що відносини між цими альянсами, як і взаємодія партнерів всередині згаданих утворень, стали чинниками, котрі зумовили, зрештою, виникнення Першої світової війни, яка суттєво змінила історію людства. Одним з каталізаторів згаданих процесів була боротьба великих держав за контроль на Чорноморськими протоками. Цей фактор змушував вже у 70-х-90-х рр. XIX ст. великі держави шукати партнерів, ініціювати укладання угод й, водночас, турбуватись про ослаблення інших конкуруючих з ними міждержавних утворень.

Незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених зовнішній політиці Франції та Росії останньої третини XIX ст. загалом і формуванню російсько-французького союзу зокрема, в них немає єдиної точки зору на витoki, головні причини утворення цього альянсу. Особливо помітна різниця в підходах між, з одного боку радянською, російською, а з іншого – західною історіографіями. Однією з найбільш характерних ґрунтовних робіт радянських істориків, що досліджували російсько-французьке зближення у 80-х-90-х роках XIX ст. є монографія А.З.Манфреда "Утворення російсько-французького союзу". Незважаючи на значний масив використаних, як російських, так і французьких архівних документів робота цього автора, значною мірою, знецінюється тим, що він апіорі поставив собі за мету, як про це говориться в передмові, показати традиції тогочасних партнерських радянсько-французьких відносин й ще більш детально обґрунтувати свою тезу, висловлену біля чверть століття до цього, щодо того, що російсько-французька угода не була зумовлена "східним питанням" та балканськими справами. На думку А.З.Манфреда те, що частина європейських істориків наполягала на цьому твердженні було зумовлено бажанням, прямо чи опосередковано, реабілітувати кайзерівську Німеччину й відвести від неї, принаймні частково, провину за початок Першої світової війни [10].

Однак, з іншого боку, заперечення важливості саме "східного питання" для російсько-французького зближення й применшення, таким чином, імперських амбіцій Росії було схожим вже на бажання радянських істориків реабілітувати царську монархію й приховати ту частину провини, котру вона несе за початок руйнівної війни 1914-1918 рр. Така тенденція є досить знаковою для радянської історіографії другої половини XX ст., оскільки в умовах холодної війни, жорстокого протистояння між СРСР та країнами Заходу бралися на озброєння й сприймалися швидше як позитив агресивні, експансіоніські традиції імперії Романових. Тотожних підходів дотримувались В.М.Хвостов, Е.Ш.Мурзаєва, С.К.Бушув та інші [2;11;22].

Чому так важливо для вищезгаданих дослідників було те чи тягнуться корені російсько-французького союзу із "східного питання"? Адже, є доконаним фактом, що й довів загально визнаний фіхівець з цієї проблеми академік С.Сказкін, що для Петербурга основою, серцевиною цього

питання була боротьба за протоки Босфор та Дарданелли, тобто прагнення росіян захопити частину території іншої держави. Досить очевидно, що балканська політика Росії була зумовлена також саме цим фактором, оскільки значних економічних інтересів на тому півострові Петербург не мав [19]. Той міф, що російський уряд турбувався про інтереси пригноблених османами братів-слов'ян був розвіяний вже у 80-х роках XIX ст., коли російський царизм виступив проти возз'єднання Болгарії, тобто приєднання до болгарської держави Східної Румелії, котра, згідно рішень Берлінського конгресу, ще залишалась під османською владою [4, с.336; 32, р.222-227].

Що цікаво, сучасна російська історіографія, після деякого вільнодумства 90-х рр., в умовах зародження вже нового протистояння між путінською "керованою демократією" та західним світом почала активно шукати коріння цього конфлікту ще в XIX – на поч. XX ст. коли така собі цнотлива, духовна Росія, борючись за свої життєво необхідні національні інтереси чи допомагаючи пригнобленим братам-слов'ян щораз зіштовхувалась із меркантильними, агресивними західними загарбниками. Як приклад таких підходів значної частини російських дослідників є теза О.І.Шмельової про те, що вже у XIX ст. західні держави у балканських справах користувалися "військово-силовим мисленням", котре успадкували США та НАТО у XX – на початку XXI ст. [20]. Схожі висновки зустрічаються в роботах Т. Лаврової, А.В.Болдирева, Н.С.Кіняпіної та інших [1;6;9].

Стосовно західних істориків на зразок Г.Л.Клейтона, А.Едвардса, Г.Кіссінджера, Б.Єлавіч, то вони вважають причиною дестабілізації міжнародних відносин й, в перспективі, початку світової війни саме агресивну політику Росії, зокрема на Балканах зумовлену традиційним потягом до оволодіння Босфором та Дарданеллами [5; 7; 24; 31].

З вищезгаданого матеріалу можна зробити висновок, що досить неоднозначною, дискусійною проблемою для істориків є те чи було "східне питання", включно з боротьбою за Чорноморські протоки, одним з факторів, котрі зумовили російсько-французьке зближення в кінці 80-х на поч. 90-х рр. XIX ст., укладання союзу між двома державами і як наслідок докорінну зміну конфігурації системи міжнародних союзів. Відповідь на це питання намагається дати автор даної статті.

Російська зовнішня політика 70-х-80-х років XIX ст. вирізнялась жорстким прагматизмом з одного боку й короткозорістю з іншого. Незважаючи на прихильність російської суспільної думки до Франції, профранцузькі симпатії канцлера О.Горчакова [14], царський уряд напередодні та протягом франко-німецької війни провів вигідну оборотку, обмінявши свою дипломатичну підтримку Прусії на її сприяння скасуванню "нейтралізації Чорного моря", тобто ліквідації заборони Росії, згідно Паризького трактату 1856 р., тримати чорноморський військовий флот та будувати на узбережжі Чорного моря військові споруди [13;18,с.103-107].

Австро-німецько-російський союз Трьох імператорів 1873, 1881, 1884 рр. мав, на думку царських можновла-

дців, забезпечити підтримку російському просуванню чи, як мінімум, збереженню статус-кво у балканських справах та "східному питанні", які цікавили Петербург, знову ж таки, в першу чергу можливістю зміцнення позицій в районі Босфору та Дарданелл й, зрештою, взяття під контроль цих Проток [32,с.176-178]. Адже, з розвитком капіталістичних відносин, саме ці водні артерії, будучи єдиним шляхом сполучення між Чорним та Середземним морями, стали воротами для російської торгівлі й, насамперед, все зростаючого експорту зерна з Північною Причорномор'я.

Однак, не лише, і не в першу чергу, економічними міркуваннями жила царська Росія. Будучи ослабленою внаслідок поразки в Кримській війні й економічно та фінансово відсталого від своїх західних конкурентів, вона виявилась неспроможною створити потужний сучасний флот, котрий міг би гарантувати безпеку причорноморського регіону. Можливість проходу британських броненосців через Протоки кидала в жах російський військовий істеблішмент в період загострення відносин між двома державами, як-то, наприклад, криза 1885 р., коли, як відповідь на російське просування в Середній Азії, британський уряд планував операції на Чорному морі [3,с.386-396]. Хоча Лондонська конвенція 1871 р. й забороняла прохід військових кораблів через Босфор та Дарданелли "доки Османська імперія знаходиться в мирі," [18,с.107-110], однак, британська дипломатія на Берлінському конгресі заявила, що розглядає угоди по Протокам не як солідарні зобов'язання їх підписантів один перед одним, а лише як сукупність угод кожного з учасників перед султаном [15,с.46-47]. Тобто, з цієї логіки випливало, що та ж Велика Британія могла на двосторонній основі дещо переглянути цю угоду чи, принаймні, по іншому розтлумачити її трактування й, таким чином, дещо "привідчинити" Протоки для флоту її величності. Хоча російська делегація в Берліні відчайдушно протестувала проти такої можливості, проте зерна страху були посіяні. Не даремно в австро-російсько-німецькій угоді 1881 р., Петербург, поступившись в інших питаннях, домогся однозначного, документально оформленого зобов'язання своїх партнерів підтримувати й захищати саме російське трактування угод по Протокам [32,р.199-201]. Що, до речі, О.Бісмарк й виконував і, більш того, підштовхував до цього ще й Австро-Угорщину [16,с.230-231].

Однак для Росії, як і для кожної імперії, недостатньо було турбуватись про захист, оскільки саме експансія є головною умовою існування таких державних утворень і суттю їх зовнішньої політики. Не був виключенням і чорноморський вектор зусиль царського уряду. Згідно програми воєнно-морського будівництва, виробленої російським морським відомством, чорноморський флот повинен був мати на озброєнні кораблі здатні виконувати завдання у Середземному морі та океанських водах [16,с.227]. Звідси, вочевидь, прослідковується завдання щодо просування агресії через Протоки до Східного Середземномор'я з метою завдати прикрощів своєму головному супернику – Великій Британії на шляхах до її індійської колонії та отримання ласих шматків Османської імперії розпад якої, як тоді передбачалось світовою дипломатією, в лише справою часу.

Якщо "східна криза" 1875-1878 рр. розхитала по-трію угоду, посіяла серйозні сумніви в її життєздатності, то болгарські події 1885-1887 рр. її знищили, коли, після трагікомічних помилок російської зовнішньої політики, Австро-Угорщина не утрималась від спокуси й порушила угоду про розмежування сфер впливу на Балканах, поширивши її на схід півострова, котрий, як стигле яблуко сам покотився до її рук.

Щоправда трирічна російсько-німецька угода 1887 р. дещо відтермінувала періорієнтацію царської зовнішньої політики. Проте, вона була неминучою через зміну у 1888 р. німецького кайзера і, як наслідок, відставку у 1890 р. О.Бісмарка – головного архітектора міжнародних союзів 70-х-80-х років XIX ст., до котрих були втягнені практично всі континентальні держави з метою ізоляції Франції. Наступники "залізного канцлера" не підтримали ініціативу росіян у продовженні вищезгаданої угоди, [25] яка забезпечувала Росії підтримку Берліна у збереженні статус-кво щодо Чорноморських проток, а Німеччині неможливість російсько-французької співпраці проти неї [18,с.267-270].

Після непродуктивного угоди 1887 р. з Німеччиною, за умов суперництва з Австро-Угорщиною на Балканах, Великою Британією на Середньому та Далекому Сході, для Росії вимальовувалась перспектива дипломатичної ізоляції. Природним союзником у цій ситуації, як було видно неозброєним оком, могла стати Франція, котра після поразки у війні 1870-1871 рр. досить швидко відновилась, як економічно, так і у військовому відношенні, однак перебувала в ізоляції завдяки дипломатичній майстерності О.Бісмарка, котрий обплів Європу "павутиною" союзів, що мали або антифранцузьку спрямованість як Троїстий союз [32,р.202-203] чи просто повинні були тримати держави в орбіті німецького впливу задля утримання їх від відносин з Парижем, як-то союз Трьох імператорів [18,с.126-134;228-233].

Вочевидь французький політиком збагнув вигідну міжнародну кон'юнктуру, котра нарешті дозволяла його країні посилити власну безпеку і відновити статус першокласної світової держави. Таким чином, обидва партнери були потенційно готові й, більш того, вже прагнули потиснути один одному руки. Залишалось лише домовитись про це на обопільно вигідних для обох умовах. Париж турбувала перманентна загроза з боку Німеччини й він був готовий за підтримку Петербурга у цьому питанні до кроків на зустріч в інших регіонах світу. Не потрібно довго розмірковувати щоб догадатись де Росія найбільше потребувала французької підтримки. Саме "східне питання" з Босфором та Дарданеллами було тим баришем, який царизм міг виміняти у Парижа за вищезгадані переференції на Рейні.

Франція, вже внаслідок свого географічного розташування, як сильна середземноморська держава, маючи потужний флот, користувалась впливом у Східному Середземномор'ї. Крім того, вона була незмінним учасником угод стосовно Чорноморських проток, починаючи ще з початку 40-х років XIX ст. [32,р.64;18,с.23-36]. Нарешті, французький вплив у Османській імперії, котра тримала ці ключі від Чорного моря міг позмагатись, як з британським, так і все зростаючим німецьким. Таким чином, за логікою розвитку міжнародних відносин того періоду, ці два провідні європейські потуги були, якщо не приречені кинутись в обійми один одного, то мали, принаймні, чудові можливості укласти вигідну угоду.

Однак, проблемою для укладання взаємовигідної оборотки стало те, що Росія не була зацікавлена активно втручатись у франко-німецькі взаємини на Заході Європи, оскільки суттєвих інтересів вона там не мала, а лише могла, внаслідок цього, здобути надпотужного ворога в особі Німецької імперії, яка, до того ж, була її безпосереднім сусідом й, таким чином, створити вже собі проблеми на власних західних кордонах. З іншого боку, Франція традиційно розглядала Росію, як жорсткого конкурента у так званому "східному питанні", пов'язаному із поширенням впливу європейських держав у ослабленій Османській імперії. Маючи досить сильні позиції на Близькому Сході, вона, як і Велика Британія,

була занепокоєна можливістю просування російської експансії на Південь через Чорноморські протоки. Не даремно, коли у 1915 р. Лондон та Париж, задля того щоб утримати Росію у війні, таки погодились на передачу їй, після перемоги, Босфору та Дарданелл цей вимушений крок розглядався серед французьких дипломатів як такий, котрий може зруйнувати всю політику їхньої країни у "східному питанні", що вибудовувалася майже століття [16,с.333-335].

Отже, не зважаючи на те, що на початку 90-х рр. дві держави, розташовані на протилежних краях континенту, мали унікальну можливість домовлятися про обопільно вигідну співпрацю у обох сторін були певні застереження й російсько-французький союз міг народитись лише за умови досягнення дипломатіями двох країн ретельно виваженого компромісу.

Безумовно, балканські справи, "східне питання," разом з проблемою Проток не були єдиним фактором, котрий змусив Росію шукати противагу австро-німецько-італійському альянсу та Великій Британії. Існували інші важливі обставини, які зумовили вищезгадане зближення й, зрештою, союз двох держав. Серед цих передумов необхідно назвати все зростаюче кредитування французьким капіталом, як російської промисловості, так і держави загалом, а також вигідні контракти на закупівлю росіянами найсучаснішої французької зброї. Це відбувалося на фоні погіршення економічних відносин Росії з Німеччиною й навіть митних воєн 80-х – поч. 90-х рр. Також, необхідно врахувати традиційну орієнтацію більшості частини російської еліти на французькі культурні цінності, інтелектуальні зв'язки між двома народами. Російські можновладці брали до уваги й те, що у 1891 р. завершилось переозброєння французької армії за останнім словом військової техніки, перетворення кордону з Німеччиною у, як здавалось, надпотужну фортецю.

Ці всі чинники досить детально досліджені в працях радянських істориків тому не має потреби в даній статті їх детально аналізувати [10;11;12]. Лише необхідно наголосити, що саме вони складають фундамент, опорну конструкцію концепції виникнення франко-російського союзу вибудованої радянською історіографією другої половини ХХ ст., котра, як складається враження, всіляко применшувала агресивність російського імперіалізму й замовчували, чи більш того, виправдовувала його експансіоністські наміри й, зрештою, виводила з під відповідальності, як одного з винуватців Першої світової війни.

Звичайно, однієї з основних причин франко-російського єднання називалося існування Троїстого союзу, котрий загрожував, як Парижу, так і Петербургу. Однак, якщо загроза Франції була безпосередня й виходила від лідера, ключового фігуранта вищезгаданого альянсу, то Німеччина з Росією не мала помітних безпосередніх територіальних суперечностей схожих скажімо на кількохстолітню франко-німецьку колотнечу за Ельзас та Лотарингію чи причин для політичного конфлікту. Не забуваймо, що російські та німецькі імператори були досить близькими родичами. Та й автократична форма правління в обох державах зближувала дві монархії. Тому, Росії союз був потрібен не задля справедливого захисту своєї території, адже на неї ніхто не зазіхав. Ключова причина пошуку союзників полягала у створенні умов для подальшого просування російського ведмеда на Південь, до теплих морів. Саме тому радянські історики лише мимохідь звертали увагу на те, що Росія, незважаючи на інші фактори, потребувала союзу з Францією, насамперед, задля забезпечення своїх інтересів на Балканах, де, після фіаско російської політики в Болгарії у 80-х рр. ХІХ ст., вона

втрачала, принаймні тимчасово, важелі для впливу на питання Босфору та Дарданелл про важливість якого для Петербурга вже згадувалось [4,с.336].

При дослідженні цих проблем потрібно не замовчувати чи лише мимохідь згадувати про те, що на межі 80-х-90-х рр. для Петербурга складалась досить реальна загроза об'єднання у єдиний альянс його двох найзапекліших ворогів у балканських справах та "східному питанні". Йдеться про Середземноморську антанту 1887р. між Великою Британією, Австро-Угорщиною та Італією із залученням до співпраці й Іспанії [21,с.337-339; 32,р.229-230]. Таким чином, жаклива ситуація для російської дипломатії полягала в тому, що вже замість розмежування Балкан на російську та австро-угорську сфери впливу, що складало одне з ключових положень Союзу імператорів 80-х років ХІХ ст., був цілком ймовірним варіантом, що цей півострів поділять вже між Віднем та Лондоном. Тоді годі вже було навіть планувати взяття під контроль Босфору та Дарданелл, що, враховуючи чисельні проекти захоплення Проток [8], було мрією чи манією російської зовнішньої політики з якою може посперечатися лише прагнення встановити хрест над храмом Софії у Константинополі, перетвореним османами у мусульманську мечеть. Крім того, враховуючи співпрацю цих двох російських суперників ще й з двома іншими середземноморськими державами, складалась реальна загроза того, що Петербург опиниться не лише поза грою на Балканах та щодо проблеми Проток, але й загалом у "східному питанні". Тут вже було не до експансії. За такої ситуації доводилось турбуватися про збереження хоча б "статус-кво".

Не дивно, що темперамент російської дипломатії, багато в чому, визначався поведінкою, можливостями його головних супротивників на Сході. Звичайно, що, на той час, це була не Німеччина про агресивність якої щодо Росії вже у 90-х роках ХІХ ст. складали міфи радянські історики. Саме поведінка Відня та Лондона турбувала тоді найбільше російську еліту. Тому, надії на поступове внутрішнє послаблення Троїстого союзу, про яке посол Франції у Росії Антуан Лабуле доповів у серпні 1890 р. міністру іноземних справ Александру Рібо, дещо гальмували ініціативність в петербурзьких кабінетах [30,р.1]. Однак, вже 18 липня 1891 р. А.Лабуле повідомив А.Рібо про дуже дружній прийом у російського міністра закордонних справ Н.Гірса й занепокоєність останнього відновленням Троїстого союзу та можливим приєднанням до нього Великої Британії [26,р.3-4].

Німецько-англійська угода щодо розмежування африканських володінь, візит Вільгельма II до Лондона й побоювання про приєднання Великої Британії до Троїстого союзу поглиблювало ізоляцію чи навіть кризу російської дипломатії. Хто як не потужна Середземноморська держава така як Франція могла стати природним партнером у відновленні російських перспектив у Балкансько-Чорноморському, а може й Східносередземноморському регіоні. Не дивно, що коли в червні 1891 р. франко-російські переговори перебували на стадії консультацій щодо тексту угоди після того, як французький представник генерал Буадефр запропонував щоб військова угода вступала в дію лише у випадку агресії Німеччини проти однієї із держав підписантів російський уповноважений генерал Обручев наголосив, що Росія підпише договір лише за умови підтримки майбутніми союзниками один одного у будь-яких інших частинах світу. Водночас, наголошувалось, що царський уряд був зацікавлений, насамперед, у підтримці Франції у випадку війни проти Австрії на Сході Європи [10,с.309-311].

Подальший перебіг франко-російських перемовин довів, що російський уряд хотів використати угоду із

Францією не лише задля протидії Австро-Угорщині на Балканах. Французький посол А.Лабуле доповідав А.Рібо про те, що міністр закордонних справ Росії Н.Гірс, у розмові з ним 5 серпня 1891 р. наполягав, що російський уряд хоче співпрацювати зі своїм партнером не лише щодо дотримання миру в Європі, тобто малася на увазі протидія Німеччині, але й у будь-якому іншому важливому регіоні світу. Як приклад називалися Єгипет, Китай і, звичайно, Османська імперія. До того ж, Н.Гірс наголошував, що протидіяти потрібно у випадку необхідності крім членів Троїстого союзу й іншим державам, котрі будуть "загрожувати миру" [29,р.8]. Таким чином, складалося враження, що антинімецький союз, який хотіла створити Франція, Росія намагалася перетворити у альянс спрямований, насамперед, проти Австрії та Великобританії.

Сама угода була оформлена у вигляді обміну листами між міністрами закордонних справ двох держав. Тому, вона отримала назву "угода Гірс-Рібо" [10,с.329]. 15/27 серпня 1891 року посол Росії у Франції А.Моренгейм передав листа Н.Гірса французькому міністру закордонних справ А.Рібо з узгодженим текстом договору [28,р.15-16]. В той же день французький дипломат надіслав листа у відповідь в якому підтверджував свою згоду та повторював текст, котрий містився у посланні його російського візаві. У першому пункті цього документу йдеться проте, що обидві країни будуть радитись між собою по кожному питанню, що загрожує загальному миру. У другій тезі наголошувалось, що у випадку, якщо одна з сторін буде під загрозою нападу, то учасники угоди мають домовлятися про відповідні та одночасні заходи необхідні для двох урядів [27,р.17-18].

Таким чином, остаточний текст російсько-французької угоди свідчить, що Франція погодилась на формулювання завдань співпраці між двома державами, котрі запропонувала саме Росія. Однак, безпосередня угода, котру дослідники міжнародних відносин охарактеризували лише як консультативний пакт була складена настільки абстрактно, що на даному етапі задовільняла обох партнерів. Вони враховували, що це лише перший крок, пробний камінь більш серйозних відносин, які кожна з країн хотіла, як ми знаємо, використати у власних інтересах. Франція шукала союзника проти Німеччини і цього їй було цілком достатньо у відносинах з Росією. Петербург, що не мав таких гострих суперечностей з Берліном, намагався повернути співпрацю

у бік забезпечення його політики на Балканах та "східному питанні" основою якого для Росії була проблема вирішення долі Чорноморських проток. Головними суперниками тут вже виступали Австро-Угорщина та Велика Британія. Остання не була членом Троїстого союзу, хоча коли починались перші перемовини про франко-російську співпрацю Париж прагнув домовитись щодо протидії саме цьому альянсу. Дослідження розвитку франко-російської співпраці у 90-х роках XIX ст. й впливу суперечностей навколо проблеми Проток на динаміку цього процесу – тема подальших досліджень.

1. Болдырев А.В. Черноморские проливы во внешней политике России на рубеже XIX – XX вв. Дис. на соиск. научн. степ. канд.ист.наук. – М., 2003.
2. Бушувев С.К. А.М.Горчаков. – М., 1961.
3. Вестник Европы – 1885. – Кн.4.
4. Дегоев В.В. Внешняя политика России и международные системы: 1700-1918 гг. – М., 2004.
5. Славіч Б. Історія Балкан XVIII і XIX століття. – К., 2003. – Том.І.
6. Киняпина Н.С. Балканы и проливы во внешней политике России в конце XIX в. – М., 1994.
7. Киссинджер Г. Дипломатия. – М., 1997.
8. Красный архив. – 1931. – Т.3(46).
9. Лаврова Т.В. Черноморские проливы как геополитическая проблема современных международных отношений. Дис. на соиск. научн. степ. докт. ист. наук. – М., 2001.
10. Манфред А.З. Образование русско-французского союза. – М., 1975.
11. Мурзаева Е.Ш. Англия и проблема объединения Болгарии (1878-1885 гг.). // Проблемы международных отношений в XIX-XX вв. Межвузовский сборник научных трудов. – Ленинград, 1980.
12. Нарочницкая Л.И. Россия и отмена нейтрализации Черного моря. 1856-1871. – М., 1989.
13. Нарочницкая Л.И. Россия и национально-освободительное движение на Балканах. – М., 1979.
14. Оболенская С.В. Франко-прусская война и общественное мнение Германии и России. – М., 1997.
15. Пинон Рене. Черное море и вопрос о проливах // Проливы (Сборник). – М., 1923.
16. Россия и Черноморские проливы (XVIII-XX столетия). – М., 1999.
17. Русско-германские отношения. Секретные документы. – М., 1922.
18. Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. – М., 1952.
19. Сказкин С. Конец Союза трех императоров. – М., 1938.
20. Шмелева О.И. Политика Великобритании на Балканах в конце XIX века (1874-1897). Дис. на соиск. научн. степ. канд.ист.наук. – Рязань, 2004.
21. Тейлор А.Дж. Борьба за господство в Европе. 1848-1918 гг. – М., 1958.
22. Хвостов В.М. Проблемы истории внешней политики России и международных отношений в конце XIX – начала XX в. – М., 1977.
23. Хвостов В.М. История дипломатии. – М., 1963 – Т.2.
24. Clayton L. Britain and Eastern Question. – 1971.
25. Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914. – Berlin, 1922-1927. – В.7. – № 1366 – Г.Бисмарк-Бильгельму II. 20 березня 1890.
26. Documents diplomatiques l'Alliance franco-russe. – P., 1918. – № 3. – Лабуле-Рібо. 18 липня 1891.
27. Documents diplomatiques l'Alliance franco-russe. – P., 1918. – № 18. – Рібо-Монрегейму. 27 серпня 1891.
28. Documents diplomatiques l'Alliance franco-russe. – P., 1918. – № 17. – Монрегейм -Рібо. 15/27 серпня 1891.
29. Documents diplomatiques l'Alliance franco-russe. – P., 1918. – № 7. – Лабуле-Рібо. 5 серпня 1891.
30. Documents diplomatiques l'Alliance franco-russe. – P., 1918. – №1. – Лабуле – Рібо. 24 серпня 1890.
31. Edwards A.D. Britain, Europe and the World 1848-1918. – L., 1979.
32. The art of the possible: Documents on Great Power Diplomacy, 1814-1914. – New-York, 1996.

Надійшла до редколегії 12.10.08

С. Мотрук, канд. іст. наук

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ НА МЕЖІ ХХ–ХХІ ст.

У статті розглядаються основні напрями зовнішньої політики Чеської Республіки, її місце та роль в системі міжнародних відносин наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

The article deals with basic directions of foreign policy of Czech Republic, its place and role in the system of international relations at the end of XX – at the beginning of XXI cent.

Розпад чехословацької федерації та утворення суверенної Чеської Республіки (1993 р.) на тлі краху біполярного світу спричинили переосмислення її зовнішньополітичних пріоритетів. В нових умовах Чехія визначила основні напрями своєї зовнішньої політики, які випливали з головного магістрального курсу, проголошеного "оксамитовою революцією": євроінтеграція, повноправне включення до провідних євроатлантичних економічних, політичних, оборонних структур, розвиток співробітництва з державами Європейського Союзу, продовження взаємовигідних контактів з посткомуністичними країнами Центральноєвропейського регіону, врегулювання взаємин із сусідніми державами на широкій договірній основі, "схід-

ний напрям" (другорядний), пошук нових концепцій забезпечення національної безпеки, участь в міжнародних організаціях, зовнішня торгівля. В лютому 1999 р. Урядом країни була розроблена і затверджена Концепція зовнішньої політики ЧР, яка надалі періодично корегувалася та оновлювалася в контексті відповідних політичних реалій [30, с.6-7; 34, с.42-43].

Наукова актуальність даного дослідження зумовлена теоретичною значущістю його предмета та можливістю практичного застосування окремих висновків і узагальнень. Досвід зовнішньої політики Чехії зазначеного періоду має безперечний інтерес для розуміння сутності тих трансформаційних процесів, що відбувалися в

Європі у посттоталітарну добу та їх впливу на сучасне становище України. На межі XX-XXI ст. сталися фундаментальні зміни в системі міжнародних відносин, що дає підставу говорити про початок нового етапу їх розвитку. Прискорилося формування нової, набагато складнішої в структурно-функціональному відношенні міжнародної системи, повноправним загальноєвропейським суб'єктом якої стала Чеська Республіка.

У перші роки незалежності чеські політичні діячі розпочали активний пошук нових концепцій розвитку стратегічного партнерства та забезпечення національної безпеки, враховуючи специфіку геополітичного становища ЧР в системі трьох глобальних центрів (Північноамериканський регіон, Європа, АТР). Після припинення існування "радянського блоку", в структурі якого важливу роль відігравали ОВД та РЕВ, та слов'янських федерацій в Європі, чітко визначилися ключові стратегічні цілі Чехії: політична – вступ до НАТО, економічна – до ЄС. Їх досягнення означало кінець культивованої тут століттями панслов'янської ідеї та повернення до раніше існуваної європейської (точніше – германської) орієнтації. Історичні традиції цієї орієнтації пов'язані, зокрема, із перебуванням Чеських земель починаючи з X ст. й до 1918 р. у складі Священної Римської імперії, Габсбурзької монархії та австрійської частини (Цислейтанії) Австро-Угорщини [14].

В умовах комплексної трансформації міжнародних відносин неабиякої актуальності набула проблема нової регіональної ідентичності та активізації взаємного співробітництва країн Центрально-Східної Європи. Вже після 1989 р. лідери Чехословаччини, Угорщини та Польщі, котрі вийшли в основному з дисидентського середовища та налагодили контакти раніше, ще за часів панування компартій, взяли курс на більш тісне співробітництво цих держав. Їхні зусилля були спрямовані на спільне вирішення ідентичних питань, як в політичній, так і в економічній сферах, що зрештою привело до створення "Вишеградської трійки" (після розпаду ЧСФР – "четвірки"), названої за місцем зустрічі керівників держав в угорському місті Вишеграді 15 лютого 1991 р. [33, s.120-121]. Наприкінці 1992 р. ними було підписано Центральноєвропейську угоду про вільну торгівлю (ЦЕФТА), яка сприяла лібералізації зовнішньої торгівлі в регіоні. Геополітичне становище та велике транзитне значення території Чехії надали їй відповідної ваги у питаннях розвитку економічних зв'язків в Центральній Європі [19, с.254-255].

Заснування і еволюція Вишеградської групи пояснюється системною взаємодією групи об'єктивних чинників, у тому числі історичних, політичних, економічних, соціокультурних та інших, а також суб'єктивним усвідомленням елітами центральноєвропейських держав важливості історичного вибору, регіональної та європейської інтеграції. На першому етапі (1991-1997 рр.) не вдалося розробити чіткої програми взаємного співробітництва в рамках загальноєвропейського інтеграційного процесу. Члени Вишеградської групи, вирішуючи поточні державні проблеми, перетворилися на конкурентів в пошуках індивідуальних шляхів до західноєвропейських структур [2, с.25-26].

Лише протягом наступного десятиріччя (після зустрічей прем'єр-міністрів країн групи у Словаччині в травні та жовтні 1998 р.) вишеградська співпраця почала набувати нових, більш конкретних форм. Із прийняттям документу "Зміст вишеградського співробітництва" та утворенням Вишеградського фонду форми та рівні діяльності стабілізувалися, робота "В4" отримала набагато системніший, ніж раніше, характер. Крім політичної області, де головна увага приділялася досягненню глобальних інтеграційних цілей, визначилися широкі рамки

співробітництва в сфері охорони навколишнього середовища, науки, культури, поширення інформації, регіонального співробітництва, подолання організованої злочинності [19, с.256].

У жовтні 2000 р. ЧР як одна з провідних країн Вишеградського блоку добила згоди Польщі, Угорщини, Словаччини в тому, що вступати до ЄС вони будуть не разом, а по досягненню критеріїв, необхідних для адаптації в рамках даної структури. Наприклад, Чехію – одну з найменших за площею та чисельністю населення держав Європи – турбувало питання впливу на прийняття рішень в ЄС. Президент ЧР В.Гавел запропонував створити другу палату Європейського Парламенту з представників національних парламентів із метою захисту права голосу малих країн у розширеному Європейському Союзі. Пшцінська декларація, прийнята на саміті президентів держав Вишеградської четвірки в січні 2001 р., проголосила вступ до ЄС пріоритетним в їх співпраці [15, с.30].

Вже в 1999 р. Чехія, Польща та Угорщина, а в 2004 р. – Словаччина вступили до Північноатлантичного альянсу. 1 травня 2004 р. усі держави Вишеградської четвірки стали новими членами Євросоюзу. Після розширення ЄС "Вишеград" зберігся в якості платформи для політичної координації дій країн-учасниць уже в рамках Євроспільноти.

Важливе місце у зовнішньополітичній діяльності ЧР зайняло питання двостороннього співробітництва з сусідніми країнами – Словаччиною, Німеччиною, Австрією, Польщею. Внаслідок діалогу, який відбувся між керівництвом Чехії та Словаччини у 1997–1999 рр., було вирішено суперечливі питання стосовно демаркації та демілітаризації державних кордонів, а також розподілу колишнього спільного федеративного майна. Процес формування нових взаємин з колишніми історичними суперниками – Німеччиною та Австрією супроводжувався появою численних протиріч. Чеська дипломатія настійливо відкидала звинувачення у протиправності повоєнних декретів Президента Е.Бенеша стосовно депортації судетських німців, які компактно проживали на теренах Чехії, а також вимоги реституції їх майна. Тоді з країни було насильницьки виселено близько 3 млн етнічних німців. Успіхом чеської дипломатії стало запевнення з боку керівництва ЄС, що питання вступу країни до цієї організації не буде ставитися в залежність від скасування декретів другої половини 1940-х рр., чого добивалися екстремістські кола в Німеччині та Австрії. Чехам довелося також стримувати новий натиск австрійських екологічних активістів, котрий посилювався після введення в дію Темелінської АЕС неподалік від кордону з Австрією [14; 27].

21 січня 1997 р. було підписано Декларацію про німецько-чеське історичне примирення. На тлі існуючих пріоритетів зовнішньої політики ЧР, ФРН перетворилася на її найбільшого торгового партнера, частка якого в чеському експорті досягла 35,4 %, а в імпорті – 32,9 %. Шлях Чехії до загальноєвропейських структур уявлявся можливим перш за все за німецької підтримки. Проте в деяких прошарках суспільства висловлювалося побоювання щодо сателізації Чеської держави ФРН [23, с.10-12].

Успішне завершення посткомуністичної трансформації, початок котрій покпала "ніжня революція", суттєво наблизило Чехію до Євросоюзу, країни-члени якого перетворилися на її головних торгових партнерів та інвесторів. Частка Європейського Союзу в зовнішньоторговому обороті ЧР збільшилася протягом 1996-2000 рр. з 61 % до 65,3 %, в тому числі в чеському експорті – з 58,2 % до 72,6 %, і чеському імпорті – з 62,4 % до 64 %. Залежність від зв'язків з Євросоюзом виявила-

ся значно більшою, якщо взяти до уваги ступінь відкритості чеської економіки. Протягом 2000-2002 рр. Чехія отримувала від ЄС щорічну фінансову підтримку у розмірі до 180 млн євро [32].

Незважаючи на те, що за умов незалежного розвитку Чехія перевела свою "східну політику" на другий план, віддаючи безумовний пріоритет налагодженню співробітництва з країнами-членами ЄС, значна увага продовжувала приділятися стратегічному партнерству з Росією. Офіційною основою чесько-російських взаємин став укладений 26 серпня 1993 р. в Празі Договір про дружні відносини та співробітництво. Результати взаємного товарообігу двох країн характеризувалися, зокрема, такими цифрами: експорт ЧР до РФ становив у 1999 р. 384,9 млн дол., а імпорту з РФ в тому ж році – 1389 млн дол. Головна причина стратегічності партнерства полягала у високому обсязі паливно-енергетичної сировини з Росії. Скорочення та стагнація торговельно-економічних відносин у 1990-х рр. спричинили пересування РФ з 4 на 9 місце серед партнерів Чехії в цій галузі [16, с.191-199].

Позитивний вплив на взаємні зв'язки мав візит до Праги на початку жовтня 2001 р. голови Уряду РФ М.М.Касьянова, в ході якого зрушилися, нарешті, з мертвої точки питання про російську заборгованість Чехії у 3,6 млрд дол., котра після перерахунку в бік зменшення та реструктуризації до 2002 р. скоротилася в цілому на 46 % (1,6 млрд дол.). Останню частину у розмірі 2 млрд дол. Росія зобов'язалася виплачувати рівними частками протягом двох десятиріч. В чеській столиці із задоволенням зустріли не тільки вирішення цього питання, а й заяву російського прем'єра про завершення десятирічного періоду відчуження між країнами [19, с.153].

Підтримуючи дружні відносини з Україною, ЧР вважала її важливим чинником стабільності в Європі у політичному плані та перспективним партнером – в економічному. Як незалежну державу вона визнала Україну 8 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини були встановлені 30 січня 1992 р. [12, с.589]. Визначальними чинниками чесько-українських взаємин став динамічний розвиток міждержавних стосунків, процеси регіонального зближення, співробітництво в загальноєвропейських структурах. Геополітичне становище обох країн зумовило наявність у них спільних "європейських інтересів". Обидві держави доклали чималих зусиль в напрямку євроінтеграції. Україна свого часу однозначно підтримала вступ Чехії до Північноатлантичного альянсу. Чехи натомість активно сприяли встановленню особливого партнерства України і НАТО, а також всіляко допомагали вирішенню питання щодо отримання нашою країною статусу асоційованого члена ЄС. Двосторонні зовнішньополітичні домовленості наповнювалися реальним змістом [17, с.28-30, 254-256].

Важливим етапом у розвитку чесько-українських взаємин можна вважати здійснений 25-26 квітня 1995 р. державний візит Президента України Л.Кучми до Чехії, в ході якого було проведено переговори з Президентом ЧР В.Гавелом, двосторонні зустрічі міністрів закордонних справ, інших офіційних осіб, а також підписано Договір про дружні відносини та співробітництво. Утворилася та почала працювати Комісія з питань торговельно-економічного співробітництва [12, с.589-590].

Значною подією став візит в Україну 30 червня – 2 липня 1997 р. Президента ЧР В.Гавела, під час якого було підписано 9 важливих двосторонніх документів. Серед них: угоди про уникнення подвійного оподаткування, про здійснення платежів соціального характеру, про співробітництво в галузі міжнародних автомобільних перевезень та повітряного транспорту, ядерної

енергетики та ядерної промисловості тощо. Загалом наприкінці 1990-х рр. між Україною та ЧР було підписано та діяло 32 міждержавні й міжурядові угоди, зокрема щодо економічного співробітництва [20, с.4-6].

У травні 2005 р. Україну відвідав міністр закордонних справ Ц.Свобода, а через місяць – Президент ЧР В.Клаус. У Празі в цьому році побували міністр оборони А.Гриценко та начальник Генерального Штабу С.Кириленко. Під час робочого візиту чільника українського Уряду Ю.Єханурова до Праги 17 лютого 2006 р. було підписано угоди щодо співпраці в галузі оборонної промисловості та туризму. На порядку денному стояли також питання парламентських виборів, енергетики, українського боргу перед Чехією, міграційних процесів [3, с.19].

Активного розвитку набули зв'язки двох країн на парламентському рівні. В парламентах обох країн розгорнулася діяльність груп депутатів із міжпарламентських зв'язків. В дусі конструктивності ними обговорювалися проблеми подальшого розвитку двосторонніх відносин, зокрема тих, що пов'язані зі вступом України до європейських структур, оформленням правонаступництва України і Чехії стосовно угод, укладених колишніми СРСР та ЧССР (ЧСФР) тощо. У листопаді 2000 р. під час візиту в Україну голови Сенату ЧР Л.Бенешової у Києві було відкрито меморіальну дошку на місці, де в 1918 р. створювалася чеська закордонна армія. Позитивні наслідки мало відвідування Праги головою Верховної Ради України В.Литвином у 2005 р. [11, с.10].

Доволі динамічно розвивалися чесько-українські економічні відносини. У 1993-1998 рр. товарообіг між країнами зріс удвічі й сягнув близько 400 млн дол. Однак в наступні роки торгівля зменшилася і за результатами 1999 р. зовнішньоторговельний обіг між Україною і Чехією склав лише близько 295 млн дол. (70 % обсягу попереднього року). Така тенденція щодо падіння обсягів товарообігу спостерігалася у стосунках Чехії не тільки з Україною, але й іншими державами СНД, ЦЕФТА, деякими країнами Західної Європи. Внаслідок зжиганих заходів торговельно-економічні відносини похвалилися зовнішньоторговельний обіг за перші місяці 2000 р. зріс на чверть та перевищив 75 млн дол. При цьому експорт з України до ЧР збільшився на 32 %, а чеський експорт в Україну – на 14 %. Визначилися спільні інтереси у галузях енергетики, зокрема атомної, міського електротранспорту, військово-технічній сфері, сільському господарстві [4, с.19-20]. За січень-травень 2000 р. загальна сума товарообігу між двома державами склала вже близько 159 млн дол., тоді як за аналогічний період минулого року вона становила 104 млн дол. Це стало певним свідченням стабілізації двосторонніх відносин. В результаті Україна посіла за обсягом товарообігу з Чехією друге місце після РФ серед країн СНД та Балтії, а поміж 226 держав світу, з якими ЧР мала торговельні економічні зв'язки – 16 місце [27].

В наступні роки чесько-українські відносини не тільки стабілізувалися, а почали приносити добрі результати. У 2004 р., наприклад, товарообіг між двома країнами збільшився на 61 % і склав 1,020 млрд дол. Зросли взаємний експорт та імпорту, інвестиції в атомній енергетиці, верстатно- та машинобудуванні. В Україні розгорнули свою діяльність 238 спільних підприємств, відкрилися чеські інвестиційні банки та страхові компанії. Відбулися три спільні бізнес-форуми у Києві. В Чехії у 2005 р. побували 17 творчих колективів з України, делегації НАН та провідних вузів [11, с.10-11].

У зазначений період Чехія перетворилася на країну масової нелегальної імміграції. Якщо у 1990 р., за офіційною статистикою, тут було офіційно зареєстровано лише 35 тис. громадян інших держав, то в 2001 р. –

105 тис., а в 2005 р. вже понад 254 тис. іноземців [28]. Однак, за даними поліції, на території республіки дійсно знаходилося вдвічі більше іноземців, серед яких переважали сезонні робітники з республік колишнього СРСР. Введення в дію візового режиму у відносинах з Росією, Україною та Білорусією дозволило лише частково зменшити потік нелегальних мігрантів. Через терени Чехії пройшов також один з основних транзитних маршрутів на шляху з Південно-Східної та Середньої Азії у Західну Європу. За свідченнями Євросоюзу, щорічно нелегально перетинали чесько-німецький кордон близько тисячі чоловік, а ще 10-15 тис. затримувала чеська поліція [9, с.49].

У зв'язку з цим в ЧР почали регулярно проводитися різного роду заходи, присвячені згаданій темі. 8 листопада 2005 р., зокрема, відбулися громадські слухання в Сенаті ЧР з приводу легалізації іноземців, 13 грудня – семінар у Празі за участю політиків та науковців. В цьому ж році термін отримання іноземцями дозволу на проживання в ЧР було скорочено удвічі. Для них з'явилася можливість стати жителями Європи – резидентами ЄС [22].

Протягом останніх десятиліть дедалі більшого значення набула проблема формування конструктивних взаємин чеського суспільства з українськими заробітчанами, кількість яких в країні неухильно збільшується. Серед проживаючих в Чехії іноземців українці беззаперечно преважують. За чисельністю армії трудових мігрантів наші земляки посіли перше місце. На початку нового тисячоліття в ЧР працювало вже понад 200 тис. українців (за іншими свідченнями навіть 400 тис.), причому лише чверть – легально. Наприклад, у 2004 р. тут було зареєстровано 78 263 українця, з них 65 001- мали дозвіл на тимчасове (довготривале) перебування; 22,4 тис. осіб працювали, а 19,5 тис. – займалися підприємництвом. Так само українці були найбільшою групою прохачів політичного притулку – 29,3 % (2080) [28, с.45].

Це стало одним з приводів для запровадження чеською стороною візового режиму (з 28 червня 2000 р.) та Закону про перебування іноземців у ЧР. Проте наприкінці 2000 р. українська і чеська сторони повернулися до мінімальних тарифів консульського обслуговування громадян обох країн (віза – 25 дол.) та до безвізових поїздок за наявності дипломатичних або службових паспортів. У відповідь на запровадження Україною безвізового режиму для чеських громадян Міністерство закордонних справ Чехії прийняло рішення про скасування консульського збору на видачу туристичних віз громадянам України на період з 1 травня по 1 вересня 2005 р. Водночас входження Чехії до Шенгенської зони наприкінці 2007 р., на думку експертів, може призвести до посилювання візового режиму стосовно українців [7, с.214; 22].

Неабиякою проблемою в житті заробітчан виявилось ставлення до них з боку місцевого населення. Празький тижневик "Респект" на початку березня 2004 р. оприлюднив статтю М.Швегли, в якій наголошувалося, що "українці – після словаків – творять найчисельнішу іммігрантську хвилю на чеських теренах. І якщо до Чехії прибуватимуть іноземці – що з огляду на дедалі кращий добробут країни, вступ до ЄС та несприятливий демографічний розвиток, є очевидним, – то це будуть саме українці". Проведене серед українських іммігрантів опитування засвідчило, що "нова українська меншина в Чехії вельми замкнута, не довіряє місцевим інституціям та поліції, високоосвічена, половина її представників регулярно працює у вихідні, частина їздить на Батьківщину, а Чехію сприймає як свій тимчасовий притулок" [18]. Лише останнім часом намітилися позитивні зміни у стосунках місцевих жителів з нашими співгромадянами, яких чеські урядовці вважають "великою опорою для малого та середнього бізнесу" [3, с.19].

Широке коло питань, пов'язаних із становищем українських заробітчан, неодноразово ставало предметом обговорення на різних рівнях. Досить добре проявила себе в цьому сенсі Українська ініціатива в ЧР – громадська організація чеських українців, що виникла у 1994 р. Вона влаштувала чимало зустрічей представників Посольства України з тими, хто приїхав шукати роботу в Чехії (головним чином із західних областей України й особливо з Закарпаття). Деякі зустрічі з заробітчанами відбулися за участю чеських службовців Міністерства внутрішніх справ та представників державної і міської поліції [10, с.52]. На початку 2006 р. Чехія долучила Україну до програми "Активний вибір", за якою з-за кордону запрошують кваліфікованих спеціалістів [3, с.19].

Однак, як свідчать факти, проблема пошуку нашими співгромадянами роботи і правової регламентації їх становища залишається актуальною й надалі. Власне кажучи ми стали свідками формування новітньої еміграційної хвилі на теренах Чехії, котру складають люди, що з якихось особистих мотивів або з мотивів пошуку більш сприятливих умов для своєї праці виїжджають сюди з України й іноді знаходять тут свою другу Батьківщину [13].

Як повноправний суб'єкт європейського та світового співтовариства ЧР на рубежі XX-XXI ст. брала активну участь в роботі близько 60 міжнародних організацій. Серед них: Організація Об'єднаних Націй (ООН), Всесвітня організація торгівлі (ВОТ), Вишеградська група ("В4"), Європейський Союз (ЄС), Західноєвропейський Союз (ЗЄС) (асоційований партнер), Міжнародний валютний фонд (МВФ), Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), Північноатлантичний альянс (НАТО), Рада Європи (РЄ), Центральноевропейська ініціатива (ЦЕІ), ЦЕФТА тощо [27].

19 січня 1993 р. Чехія стала членом ООН. З січня 1994 р. по грудень 1995 р. країна була тимчасовим членом Ради безпеки ООН. Рухаючись шляхом євроінтеграції, протягом 1990-х рр. вона увійшла до складу НБСЄ, інституційний процес оформлення якої розпочався з прийняттям в листопаді 1990 р. Паризької хартії про нову Європу, та інших регіональних міжнародних організацій. Першим місцем перебування Секретаріату НБСЄ (з 1995 р. – ОБСЄ) була Прага [15, с.5-6].

В переліку ключових напрямів зовнішньої політики Чехії важливе місце зайняли її взаємини з НАТО. В ході візиту Президента США Б.Клінтона в січні 1994 р. було підписано угоду про "Партнерство в ім'я миру", яка наблизила ЧР до цієї організації. А на Мадридському саміті Північноатлантичного альянсу (1997 р.) нею було отримано запрошення увійти до складу НАТО. Для формування національного механізму (координуючих органів) з реалізації курсу на набуття Чехією членства в НАТО 25 червня 1997 р. Уряд країни своєю Постановою № 383 схвалив створення урядового Комітету з інтеграції ЧР в НАТО, а також відповідного робочого Комітету [25, с.1].

Ратифікаційний період інтеграції завершився в березні 1999 р., коли Чехія була прийнята в члени альянсу. Одразу стало зрозумілим, що членство не буде лише формальним: 24 березня повітряні сили альянсу почали операцію в Косово. І хоча реакція громадськості на цю подію через симпатії до сербського народу, що сягають коріннями ще в XIX ст., була неоднозначною, ЧР виконала свої зобов'язання. Лише 13 % чехів в січні 2003 р. схвально віднеслося й до можливості військового втручання США в Ірак без санкцій ООН, всупереч проамериканській позиції тодішнього Президента ЧР В.Гавела [21, с.376; 24, с.93-94].

В цілому ж участь ЧР у військовій структурі НАТО та успішна діяльність чеських військових підрозділів у міжнародних миротворчих операціях підвищили престиж ЧР у світі та позитивно вплинули на поширення її двосторонніх та багатосторонніх відносин. На краще змінилося ставлення чеського населення до своєї армії та її професіоналізації [26, с. 1-9].

Членство у НАТО дозволило зробити військово-політичному керівництву держави принципові висновки, які включено в Стратегію безпеки ЧР, що в період до 2015 р. загрози військової агресії проти Чехії існувати не буде. Країна, як зазначено в документі, повинна готуватися до вирішення кризових ситуацій за межами своєї території спільно з партнерами по НАТО та ЄС [26, с. 1]. Президент ЧР В.Гавел, який вважав розширення НАТО та ЄС верхівкою своєї політичної кар'єри, 20 листопада 2002 р. на конференції "Трансформація НАТО" особливо підкреслив тотожність понять "євро-атлантична" та "євро-американська" цивілізація. Відносно ж Росії він зауважив, що та "відверто являє собою євро-азійську силу такого унікального характеру, що питання про її членство в НАТО не мало б ніякого сенсу" [8, с. 130].

Проте одним з найбільших здобутків ЧР у сфері зовнішньої політики виявилася її успішна інтеграція до Євросоюзу. Ще 7 травня 1990 р. в Брюсселі було підписано угоду між ЧСФР та ЄС про торгівлю та економічне співробітництво. Можливість для посткомуністичних країн стати членом ЄС була вперше формально підтверджена у 1993 р. на саміті в Копенгагені, де визначилися також відповідні критерії членства. Того ж року Чехія першою з посткомуністичних країн підписала з ЄС так звані "Угоди про асоціації", котрі були початковим етапом на шляху до членства країни в Євросоюзі. В наступні роки приймається стратегія допомоги країнам-кандидатам в їх підготовці до вступу (Ессен, 1994 р.) та Біла книга для запровадження законодавства внутрішнього ринку (Канн, 1995 р.). Відповідно до рішень Європейської Ради в Люксембурзі (грудень 1997 р.) визначилася група кандидатів на приєднання до ЄС. В цей же час Європейська Комісія опублікувала пакет документів щодо розширення Євросоюзу, відомих під назвою "Діловодство-2000". ЧР опинилася в експертизі Комісії серед 6 країн, рекомендованих до початку переговорів [1, с. 37-38; 16, с. 177-186].

17 січня 1996 р. чеський Уряд подав офіційну заяву про вступ країни до ЄС, а в березні 1998 р. розпочалися регулярні переговори з Чехією щодо умов вступу. Двосторонні відносини ЄС-ЧР регламентувалися "Європейською угодою", яка передбачала створення зон вільної торгівлі та впорядковувала співробітництво практично в усіх сферах. Була розроблена Національна програма – стратегічний документ, фіксує зміст подальших дій Чехії в процесі підготовки до членства в ЄС [19, с. 152].

Перебіг переговорного процесу ускладнювався розбіжностями сторін щодо термінів введення в дію цілої низки положень єврозаконодавства, які іноді приймали характер принципного протистояння. Проте поступлива позиція Чехії зрештою дозволила завершити вже на початку 2002 р. узгодження 24 з 31 теми, необхідних для вступу до Євросоюзу. Європейська Комісія у своєму Звіті дала високу оцінку новому курсу та практичній діяльності Уряду М.Земана, котрий досяг суттєвого покращення макроекономічної ситуації, прискорення структурних реформ та адаптації національного законодавства до правової системи ЄС [32].

Восени 2002 р. процес "розширення ЄС" вступив у вирішальну фазу. 24-25 жовтня в Брюсселі глави держав та урядів ЄС узгодили спільну позицію щодо пропонува-

них кандидатам умов вступу. 12-13 грудня в Копенгагені Європейська Рада ухвалила остаточне рішення про вхід до Євросоюзу 10 нових членів [5, с. 1]. В лютому 2003 р. набула чинності Угода, яка вносила зміни до інституційної будови ЄС і створювала необхідні передумови для його розширення (обрання до Європарламенту 732 членів, в тому числі 20 – від Чехії). Тоді ж було оприлюднено робочий варіант спільного документу країн-кандидатів. Церемонія підписання Угоди про вступ до ЄС відбулася в Афінах 16 квітня 2003 р., а в травні 2004 р. на зміну статусу "активних спостерігачів" для держав, що її підписали, в тому числі для ЧР, прийшов статус повноправних членів Євросоюзу [6, с. 2].

Ще в червні 2003 р. на загальнонаціональному референдумі три чверті виборців, що взяли в ньому участь, проголосували за приєднання Чехії до ЄС з 1 травня 2004 р. (такий термін встановлювався Угодою, підписаною в Ніцці на саміті Євросоюзу в грудні 2002 р.). Партії правлячої в ЧР коаліції зайняли однозначно "проєвропейську позицію"; прем'єр-міністр В.Шпідла напередодні референдуму рекомендував співвітчизникам голосувати "за". Президент ЧР В.Клаус (з лютого 2003 р.) зайняв більш стриману позицію, відмітивши, що кожен громадянин повинен сам відповісти на питання референдуму, старанно зваживши всі "за" та "проти" [21, с. 376]. Заявляючи рішуче про безальтернативність євроінтеграції, цей прагматик та реаліст водночас закликав до широкої дискусії стосовно її масштабів. Характерно, що й після референдуму Клаус не відповів на питання журналістів про те, як він голосував сам. Ця обставина викликала хвилю критики з боку пражської ліберальної преси на адресу Президента ЧР як "євроскептика". Сам Клаус, між тим, віддавав перевагу розмовам про свій "єврореалізм" й висловлював переконання в тому, що "Європа національних держав, пов'язаних між собою взаємними зобов'язаннями, краща за громіздку європейську супердержаву, що управляється з Брюсселя" [31].

В тому ж дусі восени 2003 р. пробігали й дебати в чеському парламенті з питання щодо майбутньої Конституції ЄС: якщо представники правлячої коаліції (Чеська соціал-демократична партія, Християнсько-демократичний союз-Чеська народна партія, Союз свободи) виступали за те, щоб в цілому погодитися з проектом, запропонованим Європейським Конвентом, висловивши лише низку невеликих зауважень стосовно питання про керівні органи Європейського Союзу, то депутати від Громадянської демократичної партії різко критикували Уряд на європейських переговорах і піддавали сумніву необхідність Конституції ЄС як такої. Критичну позицію по відношенню до надмірного "єврооптимізму" правлячої коаліції зайняли й комуністи [21, с. 376-377].

Після вступу Чехії до НАТО та ЄС тут почастишали прояви трансатлантичного та євроскептицизму, хоча більшість фахівців продовжували висловлювати сподівання на його сприятливі наслідки. Робилися припущення, що приєднання до НАТО спричинить значне скорочення та суттєву модернізацію чеських ЗС, посилення обороноздатності. В свою чергу вступ до ЄС, на думку експертів, мав дати нові стимули політичному та економічному розвитку країни як вже повноправному члену Співтовариства, в якому відсутні прикордонні, митні та інші бар'єри. В результаті чехи отримали перспективу стати громадянами єдиної Європи з усіма відповідними наслідками (вільне пересування по континенту, ведення бізнесу, робота, навчання в будь-якій країні Співтовариства тощо) [22].

У 2000 р. Прага, разом з 8 іншими містами, одержала титул Європейського міста культури. Організувавши

400 різних заходів, концертів, виставок та конференцій, столиця ЧР постала як традиційний центр культури та освіти. 26 вересня цього року Прага прийняла представників Міжнародного валютного фонду та Всесвітнього банку, які проводили тут 55-е щорічне засідання. Таким чином, старовинне місто довело, що може стати й центром сучасної міжнародної політики. Два роки по тому, 21-22 листопада 2002 р. в Празі відбувся ще один важливий захід – саміт НАТО, на котрому було прийнято рішення про розширення альянсу та вступ до нього 6 нових членів, а також обговорювалися методи боротьби проти міжнародного тероризму [24, с.95].

Таким чином, упродовж свого незалежного існування ЧР вдалося досягти помітних успіхів по багатьох ключових напрямках зовнішньої політики. Даний період був неоднозначним, але його результат є очевидним – перетворення Чехії в стабільну європейську державу з ринковою економікою та усталеною політичною структурою. Це держава, що увійшла до НАТО та ЄС в якості одного з найпідготовленіших претендентів. Динамічно рухаючись шляхом європейської та світової інтеграції, вона стала повноправним загальновизнаним суб'єктом міжнародних відносин, важливим чинником миру, стабільності та безпеки.

1. Глинкіна С. Накануне вступления в Евросоюз // Современная Европа. – 2001. – № 3. 2. Досвід країн Вишеградської четвірки на шляху до ЄС: можливості для України: аналітичні оцінки. – Ужгород, 2003. 3. Драч М. Обмін прем'єрськими люб'язностями // Пороги -2006.-№1. 4. Ексклюзивне інтерв'ю "Пороги" з прем'єр-міністром України В.Ющенком // Пороги. – 2000. – № 8. 5. Євроюлетень. – 2002. – Грудень. 6. Євроюлетень. – 2003. – Квітень. 7. Євтух В.Б., Трошинський

В.П., Попок А.А. Закордонне українство. – К., 2005. 8. Задорожнюк Э.Г. Политический портрет президента-драматурга Вацлава Гавела // Политические лидеры и стратегия реформ в Восточной Европе. – М., 2003. 9. Країнознавство. – К., 2004. – Ч.2. 10. Зайц Б. У чеському дзеркалі // Політика і час. – 1997. – № 4. 11. Лівінський О. Ми повинні подбати про кожного громадянина // Пороги.-2005/2006.-№6. 12. Міжнародні відносини та зовнішня політика. 1980-2000 роки. – К., 2001. 13. Самоїленко Л. Творити спільно новий діалог // Вісті з України. – 1995. – 20 червня. 14. Синенький А. Назад к германцам. Чешский путь в высшее европейское общество // Киевский Телеграфъ. – 2003. – 3-9 марта. 15. Страны мира сегодня: Справочник / Информационно-телеграфное агентство России "ИТАР-ТАСС". – М., 2007. 16. Страны Центральной и Восточной Европы на пути в Европейский Союз. – М., 2002. 17. Україна і Європа (1990-2000 рр.). Ч. 1. Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-Східної Європи. Анотована історична хроніка. – К., 2001. 18. Українське заробітчання // Українське слово. – 2004. – 24-30 березня. 19. Центральноевропейские страны на рубеже XX-XXI веков. Аспекты общественно-политического развития. Историко-политологический справочник. – М., 2003. 20. Чеська Республіка: Офіційний каталог виставки "Чеська Республіка – Ваш партнер". – Прага, 1997. 21. Чехия и Словакия в XX веке: Очерки истории: В 2 кн. / Отв. ред. В.В.Марьяна. – М., 2005. – Кн.2. 22. Чехия сегодня // <http://www.czechtoday.cz/>. 23. Чешская Республика. – М., 2002. 24. Чорней П., Покорны Й. Краткая история Чешских земель до 2004 года. – Прага, 2006. 25. Щодо механізму набуття Чеською Республікою членства в НАТО. – Прага, 1998. 26. Щодо підсумків 3-х річного членства Чеської Республіки в НАТО. – Прага, 2003. 27. CIA–The World Factbook – Czech Republic // <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/ez.html>. 28. Cizinci v České republice // http://www.czco.cz/ciz/cizinci.nsf/pocet_cizincu_v_cr. 29. Cizinci v České republice 2005.- Praha, 2006. 30. Концепце zahraniční politiky České Republiky. – Praha, 1999. 31. Mladá fronta dnes. – 2003. – 4. října. 32. Pravidelná zpráva Evropské komise o České Republice za rok 2001. Bruxelles, 13 listopadu 2001. 33. Rychlík J. Rozpad Československa. Česko-slovenské vztahy 1989-1992. – Bratislava, 2002. 34. Zpráva o zahraniční politice České republiky za období od července 1998 do prosince 1999. – Praha, 2000/

Надійшла до редколегії 12.10.08

С. Павленко, канд. іст. наук

ФОНДИ РОСІЙСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ-МУЗЕЮ ЛІТЕРАТУРИ ТА МИСТЕЦТВА УКРАЇНИ

В статті розглядається джерельне значення документів російських письменників, представлених в Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України.

In the article analyzes historical documents of the Russian's writers in the Central State archive-museum of the literature and art of the Ukraine.

Серед величезного розмаїття документів та матеріалів, що зберігаються у Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України (далі ЦДАМЛМУ), одним із порівняно невеликих, але надзвичайно цікавих за складом та змістом, є комплекс із близько 50 особових фондів російських письменників та діячів культури (режисерів, акторів, музикантів, мистецтвознавців тощо). Одряду слід зауважити, що термін "російські" є власною назвою фондів даного архівного комплексу, присвоєного йому працівниками архіву з огляду на декілька обставин. Найпершою й визначальною серед них є російськомовність фондоутворювачів. Окрім того, суттєве значення в процесі їх ідентифікації мало й самовизначення самих осіб як саме російських діячів культури. При цьому не враховувалися такі фактори, як постійне місце проживання та етнічна приналежність. Тому до даного комплексу потрапили фонди та колекції документів власне російських діячів культури (осіб, які більшу частину життя проживали в Росії та були росіянами за національністю) та українських культурних діячів (російськомовних осіб, що постійно мешкали в Україні й переважно мали неросійське етнічне походження). Найбільшою уваги з боку науковців, на нашу думку, заслуговують документи Віктора Євгеновича Александрова (1917-1992) (фонд 749), Володимира Павловича Беляєва (1907-1990) (фонд 780), Володимира Валер'яновича Данилова (1881-1970) (фонд

№ 134), Сигізмунда Домініковича Кржижановського (1887-1950) (фонд 213), Пилипа Пилиповича Миловинова (1890-1918) (фонд 994), Віктора Платоновича Некрасова (1911-1987) (фонд 1185), Володимира. Івановича Немировича-Данченка (1858-1943) (фонд 521), Леоніда Віталійовича Собінова (1872-1934) (фонд 522) та багатьох інших. Цікавими за складом є матеріали 526-ї колекції. Зокрема, серед її матеріалів – документи Олександра Йосиповича Дейча (1893-1972), Євгена Ароновича Долматовського (1915 р.н.), Миколи Олександровича Островського (1904-1936) та інших відомих російських діячів культури.

Документи, що репрезентують життя, творчу та громадську діяльність фондоутворювачів є досить різноманітними за складом та змістом. Серед них у фондах письменників, а також перекладачів, критиків, істориків літератури, переважають творчі матеріали. Це оригінали та копії (рукописні, машинописні або друковані) повістей, оповідань, нарисів, статей, рецензій, перекладів, наукових праць, поетичних творів тощо; у фондах акторів – тексти ролей, рецензії, відгуки тощо; у фондах музикантів – партитури, нотні записи, афіші. Значними за обсягом у окремих фондах є комплекси спогадів, щоденників, приватних листів, записників, автобіографій. Непогано представлені іконографічні матеріали – колекції фотографій (членів сім'ї, акторів у образах, друзів, знайомих та інших осіб), малюнки, афіші тощо. В деяких фондах зберігаються офіційні документи, що мають відношення до професійно-

го та громадського життя фондоутворювачів – довідки з місця навчання, роботи, витяги з наказів, посвідчення особи тощо. Інколи трапляються унікальні документи, наприклад, у складі 994-го фонду П.Міловидова представлені боністичні пам'ятки – купони білетів Державного Казначейства вартістю 1 карбованець (1918 р.) та 2 карбованці (1919 р.) [1]. Різняться між собою фонди й за обсягом. Скажімо, у фонді 521-му В.Немировича-Данченка – лише один документ – лист фондоутворювача до невідомої особи початку ХХ ст., а фонд 195-й О.Могилянського налічує близько 500 одиниць зберігання.

Слід зауважити, що фонд відомого російського критика та історика літератури О.Могилянського представляє значний інтерес не лише для дослідників життєвого шляху та наукової діяльності фондоутворювача (зокрема, у ньому представлені його щоденники й листи), але й для тих, хто цікавиться творчістю російського письменника М.Альбова (1851-1911), оскільки у даному фонді зберігається колекція матеріалів про нього, зібрана О.Могилянським. Цінною є й колекція епістолярії різних осіб, серед яких листи С.Булгакова, С.Платонова, М.Реріха, П.Струве та інших видатних діячів історії та культури Росії [2].

Невеликим за обсягом, але дуже цікавим за складом документів є фонд 522-й видатного російського співака Л.Собінова. Серед його матеріалів слід згадати фотографії співака у партіях Мури в опері В.Кюї "Син мандарина", Ромео в опері С.Прокоф'єва "Ромео і Джульєтта" та Ленського у опері П.Чайковського "Євгеній Онегін" (1901, 1902 та 1914 рр.) [3]. У фонді зберігся й клавір опери "Євгеній Онегін" П.Чайковського із факсимільними помітками Л.Собінова. На другому аркуші цього видання можна побачити автопортрет-шарж художника І.Федотова із дружим написом співакові, датований 22 квітня 1929 р. [4]. Кожен із молодих композиторів вважав за честь подарувати видатному співакові рукопис свого твору. У даному фонді зберігається оригінал романсу Є.Хреннікова на вірші К.Бальмонта "Ты вся мне кажешься какой-то тайной сладкой" написаного в Одесі 1910 р. із дарчим записом композитора Л.Собінову. [5]. Документи фонду висвітлюють й деякі власні інтереси співака. Зокрема, вони свідчать про те, що Леонід Віталійович в другій половині 20-х рр. ХХ ст. сумлінно вивчав українську мову. У цьому можна переконатися, продивляючись підручники української мови з факсимільними підписами Л.Собінова, а також видання відомого твору М.Коцюбинського "Fata morgana" 1926 року із факсиміле співака на обкладинці [6].

У даній публікації читачеві будуть представлені тексти оригінальних рукописних та машинописних творів П.Міловидова, С.Кржижановського та В.Беляєва (мовою оригіналу, із збереженням стилістичних особливостей авторських текстів), які представляють собою мемуарні та художні твори й давно не перевидавалися. Всі вони мають значну джерельну цінність, оскільки їх автори народилися та сформувалися як особистості в Україні, мали різну долю (так, П.Міловидов все своє недовге життя прожив у Києві й трагічно загинув 1918 р., С.Кржижановський та В.Беляєв основну частину життя провели в Росії, де сформувалися як творчі особистості, досягли визнання своєї творчості) та могли спостерігати й брати безпосередню участь в значних історичних подіях. Інформаційний потенціал цих документів та їх джерельна цінність обумовлені як відображенням у них особистісних характеристик авторів, так і важливих історичних явищ та процесів, що відбувалися в Україні та Росії на початку ХХ ст., в період революційних подій доби визвольних змагань 1917 – 1920 рр. та в перші десятиліття після встановлення радянської влади.

П. Міловидов.

Басни Эзопа.

Перевод с греческого Ф.Ф.Міловидова.

Киев 1914-15.

Добро и Зло.

Зло преследовало Добро. Они поднялись на небо, и Добро спросило Зевса: как нужно им быть с людьми. Зевс отвечал, что им нужно быть всегда и везде не вместе и являться к людям только порознь. Поэтому и выходит, что Зло является к людям постоянно, будучи близко, а Добро сходит с неба медленнее.

Смысл басни: никто не встречается скоро с Добром, зато всяк то-и-дело поражается Злом.

Продавец статуй.

Некто сделал из дерева статую Гермеса и понес ее продавать. Никто покупать не подходил. Тогда он, желая приманить кого-нибудь, стал выкрикивать, что вот он продает божество, которое приносит добро и пользу. Когда же кто-то из присутствующих заметил ему: "Дружище, да зачем же ты продаешь его, раз можно пользоваться его услугами?" – то Продавец отвечал: "Да затем, что я нуждаюсь в помощи быстрой, а это божество может принести пользу только медленно".

Относится к человеку, который дурными путями ищет корысти и пренебрежительно относится к божеству.

ЦДАМЛМУ, фонд 994, оп. 1, спр. 1, арк. 3, 4, 5.

С.Кржижановський.

Краткая автобиография.

Родился в 1887 г. в г. Киеве. Отец тридцать лет прослужил бухгалтером сахаро-рафинадного завода на Демиевке, пригороде Киева. Окончил 4-ю Киевскую гимназию, затем Киевский же Университет, по юридическому факультету. Параллельно работал на историко-филологическом факультете. В 1911 и 1918 гг. совершил две летние образовательные поездки за границу (Швейцария, Италия, Франция и Германия). В 1914 г. был зачислен помощником присяжного поверенного при Киевском Окружном Суде. Практикой занимался мало, почти все время и силы отдавая изучению литературы и опытам писательства. Отбросив первые мелкие выступления (два путевых очерка об Италии в "Киевской Мысли", в журнале для юношества "Рыцарь" и др.), считаю более зрелым литературным дебютом рассказ "Якоби и якобы" (журнал "Зори", № 1, 1919).

С 1922 г. переезжаю в Москву, где веду сперва главным образом работу лектора по вопросам искусства (напр., в 1923-25 веду курс по теории театра в Экспериментальных мастерских Камерного театра), затем переключаюсь почти исключительно на практику беллетристики и драматургии. Еще позднее, недовольство формой своих произведений заставляет меня глубже уйти в изучение драматургов-классиков. В печати ("Литературный критик", "Театр" и др. органы) помещаю ряд статей, систематически изучающих Шекспира, Шоу, Островского и др.

Параллельно, в 1925-31 и 1933 работаю контрольным редактором в "Большой Советской Энциклопедии" и "В бой за технику".

В последние годы центр моего писательского внимания перенесен в область русского фольклора. Подготавливаю работу : "Фольклор как источник сюжетов".

24 августа 1942 г.
С.Кржижановский.

ЦДАМЛМУ, фонд 213, оп. 1, спр. 39, арк. 1, 2.

Орфей в аду.

(гротеск)

Историю эту, об Орфее и Эвридике, рассказывали много раз. Так вот : много плюс один.

Подземное царство похитило у Орфея его прекрасную Эвридику. Он отправился на поиск возлюбленной. В этом согласны и древне-греческие мифы и французские оперетты.

У врат царства смерти Орфея встретил трехголовый Цербер, хранитель адского порога. Раскрыв три пасти, пузырящиеся кровавой пеной, он потребовал песни-пропуска.

Орфей прижал кифару к левому плечу – и пальцы его приблизились к струнам.

Песня была тиха и проста, как шуршание капель дождя, смывающих пыль с листьев оливы.

Все три головы Цербера слушали, внимательно наставив шесть собачьих ушей. Все они были страстными музыкантами; более того – музыкальными критиками; живи шестиухий пес в наше время, он мог бы легко, собственными средствами, устроить любую музыкальную дискуссию, которая отнимала бы в течение недель по шесть-семь полос любого музыкального журнала.

Кифара Орфея замолкла.

Средняя голова Цербера, прынув левым ухом, сказала:

– Изрядно. Нно...
И умолкла.

Правая голова, слизав пену со рта, возразила :

– И очень большое н о. Мало того: не н о, а пожалуй н о т. Так нам должно ответить дебютанту, не помню, как его зовут...

– Меня зовут Орфей, позволю себе напомнить, что я божественного происхождения и...

– Не пробуй нас задобрить, бездарный бряцальщик, – залаяла третья, левая голова Цербера : раз тебе, как сыну богов, дано бессмертие, то потрать хоть половину его, учась музыке у наших стиковых лягушек. Основа музыки, учись, не в трэнькани, а в кваканьи!

– Ну это уже слишком, – зарычала голова справа, – этак ты скажешь, что сферы небесные квакают, а не трэнькают, в то время, когда они мелодически поют, объединяя в своей гармонии и звон струны и кваканье лягушки.

– Оба вы лжете, – рявкнула средняя голова, гневно прядая ушами и оскалив зубы, – музыкальные проблемы, как и литературные, надо решать в тематическом плане. Что по вашему выражала пьеса этого просителя? Какой образ реял над струнами его кифары?

В ответ, пасть левой головы широко открылась, отвечая оскалом на оскал.

– Произведение рассказывало, в строгом дорическом строе, о полете цапли над болотом.

– Чепуха, – твякнула левая церберова голова, – вещь действительно программная – и совершенно ясно звукописует колебания цапли, которая опускаясь на болото, не знает, на какую ей ногу стать, на левую или на правую.

– А ты, несчастная треть собаки, – взвизгнула средняя голова, – а ты знаешь, – на какую мысль стать?! Образ совершенно ясен : цапля уже стоит на болоте и раскрыла клюв, чтобы проглотить лягушку.

– Так пусть же она ею подавится, – залаяли впервой обе боковые головы, лязгая зубами.

– А вы подавитесь вашим невежеством, – взывала средняя голова и пригнулась под горло к левой своей соседке.

Орфей был близок к отчаянию. Он готов был покинуть адский порог. Но в это время произошло нечто страшное. Три головы пса, кровожадно урча, впились друг другу в глотки, Цербер рухнул на-земь – и можно было видеть лишь его короткий, жирный, злобно дергающийся хвост.

Орфею оставалось лишь одно : воспользовавшись тем, что вход в ад остался без охраны, войти под своды Аида – навстречу милой Эвридике.

Б/д. Факсимільний підпис у верхньому правому куті першого аркуша.

ЦДАМЛМУ, фонд 213, оп. 1, спр. 13, арк. 3, 4, 5.

История ненаписанной литературы.

(Публікується із скороченнями)

(Конспект).

Введение.

Осуществленные и неосуществленные литературные замыслы. Закон неосуществления: чем медленнее рождается произведение, тем больше порождает оно новых тем.

Биологическая причина, препятствующая выполнению замыслов: длинные мысли и короткие жизни; по мере того, как количество тем и материалов нарастает, жизнь укорачивается. Примеры. Социальные причины: торможение тем, расхождение между сюжетным спросом и предложением; цензура; поглощение темы материалами и т.д.; отодвигание существенного насущным, боковые извне вторгающиеся литературные задания.

В итоге, у каждого писателя к моменту смерти накапливается долг литературе, ряд как бы невыплаченных обществу неовещественных замыслов.

"Литературное наследство" складывается, таким образом, из реальностей и возможностей. Ряд вещей недоосуществленных, полуосуществленных, сконспектированных и лишь намеченных образуют собой возрастающий ряд особого "проблематического бытия", который может быть подвергнут исследованию. В самом начале возникает ряд вопросов чисто методологического значения: в какой степени о с у щ е с т в и м о изучение неосуществленного? Когда задуманное получает достаточную историко-литературную зримость?

Затухают ли замыслы вместе с жизнью своего создателя или передаются – для довершения – другим писателям (новым литературным поколениям)?

Вопрос о "вымороченных темах" и "душеприказчике" замысла.

Забрасываю свой метод, как сеть, в месте, обещающем наибольшую уловляемость. Мое "от – до": конец классицизма – начало символизма. Т.е., нач. XIX – по нач. XX в. Это период монархического полицейского государства, защищавшего себя от мыслей, литературно выраженных, цепью цензурных рогаток. Это пери-

од, когда радиус круга тем, то удлиняясь, то (что происходило гораздо чаще) укорачиваясь, иной раз стягивался почти что до нуля длины. Литература защищалась или "эзоповым языком" (Щедрин) или молчанием, т.е. неосуществлением тем.

В конце этой работы я прилагаю довольно полный список зачатых, но не рожденных литературных тем этого периода. И заранее задаю вопрос: должны ли мы а н н у л и р о в а т ь неосуществленную тематику и сюжетику, задуманную лучшими писателями, мыслившими по ту сторону нашей великой революции, или же мы должны принять на себя плату хотя бы части тематического и сюжетного долга, не ликвидированного предыдущими поколениями. Короче: следует ли нам, наряду с обыкновенными кладбищами учредить и кладбище замыслов, или же отделив мертвое от живого, выполнить наш последний долг перед последним.

Б/д.

ЦДАМЛМУ, ф. 213, оп. 1, спр. 35, арк. 1, 2.

В.Беляев.

Автобиография
(и немножко – исповедь)

(із скороченнями)

Я родился 4 апреля 1907 года (21 марта по старому стилю) в бывшем губернском городе Каменец-Подольске, в семье мелких служащих.

Так как наш город находился неподалеку от тогдашней границы Российской империи с Австро-Венгрией, мне довелось вместе с родными несколько раз эвакуироваться и во время первой мировой войны, и затем – во время немецкого вторжения на Украину, уже после Октябрьской революции.

Мы попеременно жили в Херсоне, Лубнах, Полтаве, Константинограде.

Начав учиться в приготовительном классе Каменец-Подольской гимназии, вместе со всеми учениками, после занятия города петлюровской директорией, попадаю в реорганизованную украинскую гимназию имени Степана Руданского, описанную мною впоследствии в трилогии "Старая крепость". После изгнания за границу петлюровских войск, наша гимназия преобразовывается в Первую Трудовую школу, которую я закончил в 1923 году...

В 1924 году я поступил в Каменец-Подольскую школу ФЗУ имени Балабанова при заводе "Мотор" и стал работать в ее литейном цехе.

Школа существовала на самоокупаемости и потому мы совмещали учебу с изготовлением продукции для сельского хозяйства, делали соломорезки, ремонтировали мельничное оборудование и т.д...

Весной 1926 года я закончил обучение в фабзавуче, получил профессию литейщика 5 разряда и по разверстке ВСНХ Украины уехал работать на Первомайский машиностроительный завод в город Бердянск, на Азовском море. Работая в литейном цехе этого завода, принимаю активное участие в комсомольской работе... Пишу в газеты, продолжая начатую еще в 1928 году рабкоровскую деятельность. Мои корреспонденции печатают центральные газеты "Коммунист", "Рабочая газета", "Комсомольская правда", "Приазовский Пролетарий", "Червоний Юнак", журналы "Всесвіт", "Прожектор", "Молодняк", "Глобус" и другие.

Работать приходилось в очень тяжелых условиях на медном литье, затем – на "сером чугуна" в цехе, пост-

роенном еще старым владельцем – английским заводчиком Джоном Гривезом. Летом 1927 г. я заболел туберкулезом. Кое-как вылечился в ночном туберкулезном санатории, созданном для рабочих завода: днем мы работали, а после работы шли не домой, а в санаторий. Как рабкор-выдвиженец, был впоследствии выдвинут на работу в газету "Червоний Кордон"...

По приглашению Донбасской газеты "Молодой Рабочий" в 1928 году переезжаю на работу в Донбасс, заведуя отделом культуры, выпускаю "Литературные страницы"...

Ранней осенью 1929 года уезжаю для призыва в Красную Армию в свой родной город Каменец-Подольск... Имея свободное время, принимаю предложение ответственного редактора межокружной газеты "Червоний Кордон" М.Ровинского и уезжаю в Могилев-Подольск редактировать выездную газету "Червоний Кордон" на социалистической перестройке села... Работать приходилось в очень сложных условиях. Кулачество оказывало страшное сопротивление коллективизации...

Уже поздней осенью 1929 года получаю вызов Окрвоенкомата и уезжаю по призыву на военную службу в Симферополь. Служу курсантом-одногодником в первой роте 9-го горно-стрелкового полка 3-й Крымской дивизии и попутно с военными занятиями редактирую полковую газету "На боевом посту". В ноябре 1930 года мне присваивают звание командира взвода запаса и по добровольному желанию командование полка направляет меня на работу в оборонную промышленность Ленинграда.

С ноября 1930 года работаю в цехе АВО-5 Ленинградского завода "Большевик" (бывший – Обуховский). Мы делаем, работая сверхурочно, первые советские опытные средние танки...

Попутно с работой на заводе я продолжаю писать и печататься в газетах и журналах Ленинграда, являюсь членом ЛОКАФ ("Литературное объединение Красной Армии и Флота") и ЛАППа (Ленинградская ассоциация пролетарских писателей – филиал РАППа), руковожу литературными объединениями в кавшколе имени Лермонтова и в высшей пограничной школе ОГПУ в Новом Петергофе. Являюсь ударником производства, был премирован велосипедом, который вручил мне К.Ворошилов.

По моей инициативе начинает выходить ежедневная цеховая газета "Опытник"... И так как она является первой цеховой газетой такого типа в Ленинграде, то... пишу книжку о нашем опыте...

В начале 1934 года... я ушел с завода (получив в благодарность за свою работу отдельную квартиру на Старо-Невском) и стал работать в Ленинградском журнале "Литературный Современник", заведующим отделом.

К этому времени мои рассказы печатают журналы "Ленинград", "Залп", "Резец", а журнал "Смена" предлагает быть ее представителем в Ленинграде и я принимаю это предложение.

В журнале "Литературный Современник" я проработал до весны 1936 года, попутно проходя литературную учебу у многих видных писателей Ленинграда и прежде всего – у Н.Тихонова, М.Зощенко и С.Маршака, который ознакомившись с моими рассказами "Детство" и "Ровесники", получившими вторую премию на Всесоюзном конкурсе Профиздата, надомил меня писать большую вещь.

Этой вещью была, задуманная мною еще на заводе, трилогия "Старая крепость"... После опубликования повести "Подростки", я выехал в Одессу, написал по ней сценарий "Старая крепость", по нему режиссером М.Билинским был поставлен фильм "зарубленный" сперва председателем Госкино С.Дукельским, а затем, когда его уже собирались выпускать на экраны – приездом Иоа-

хима фон Риббентропа и договором с Германией: в фильме показывался разгром немецких интервентов.

Вместе с писателем Юрием Германом, приехавшим ко мне в Одессу, мы написали для Одесской студии сценарий "Похождения отца Никодима". Был принят, но не поставлен.

После того, как в 1937 году вышла моя книга "Старая Крепость" и получила хорошую прессу, в мае 1938 года я был принят в члены Союза Советских Писателей СССР и с той поры могу считать себя профессиональным литератором...

10 февраля 1977 г. Владимир Беляев.
Москва 103473,
Делегатская ул., д.9, кв.115
Телеф.281-94-75.

ЦДАМЛМУ, ф. 780, оп. 1, спр. 35, арк. 1-7.

1. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України. – Ф. 994, оп. 1, спр. 19. 2. Там само. – Ф. 195, оп. 1, спр. 373, 402, 405, 409. 3. Там само. – Ф. 522, оп. 1, спр. 1. 4. Там само, спр. 3, арк. 2. 5. Там само, спр. 4. 6. Там само, спр. 15, 16.

Надійшла до редколегії 12.10.08

В. Павленко, канд. іст. наук,
В. Разіцький, асп.

ПРЕЗИДЕНТ ФРАНКЛІН Д. РУЗВЕЛЬТ ТА СТАНОВЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-РОЗВІДУВАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ США

У статті розглядається діяльність Президента Ф. Д. Рузвельта у сфері зовнішньої політики та його вплив на становлення і розвиток інформаційно-розвідувальної структури США.

In the article examines the activity of the President F. D. Roosevelt in foreign policy and his influence on the rise and development of the informational-intelligence structure of the USA.

У 40-х роках ХХ ст. США володіли досить потужним інформаційно-розвідувальним апаратом, який був здатний повністю забезпечити потреби країни у зібранні та розповсюдженні необхідної інформації за кордоном. Своєю високою майстерністю та результативністю ця структура неодноразово демонструвала під час боротьби з фашизмом та в роки "холодної війни", коли зіткнення в інформаційному просторі двох військово-політичних блоків, очолюваних США і СРСР, стало основним полем бою, фронти якого проходили по країнах третього світу. Але, якщо інформаційно-розвідувальні апарати найбільш розвинутих країн світу мали довгу історію і до 40-х років ХХ ст. накопили великий досвід в даній сфері діяльності, то подібна структура в Сполучених Штатах за тривалістю функціонування значно їм поступалася. Проте якість та ефективність її роботи залишалися на високому рівні, адже світові події другої чверті ХХ ст., коли агресивні гравці на міжнародній арені фашистська Німеччина та Італія і милітаристська Японія почали загрожувати інтересам США, створили сприятливі умови для швидкого розвитку американської пропагандистсько-розвідувальної структури, працівники якої отримували досвід в даній сфері діяльності займаючись практичним втіленням в життя завдань інформаційної політики. Знання, отримані в результаті цієї роботи, послужили базисом для ефективної діяльності інформаційно-розвідувальної структури Сполучених Штатів в роки "холодної війни".

Слід зазначити, що американці здавна досить негативно ставилися до будь-яких видів і проявів пропаганди, а традиційна політика ізоляціонізму та відсутність зовнішньої загрози енергійно гальмували її розвиток протягом довгого історичного періоду. Перші спроби становлення та успішного використання інформаційно-розвідувальної структури зробив Президент В. Вільсон, але в силу комплексу внутрішніх та зовнішніх факторів йому не вдалося довести цю справу до логічного завершення. Роботу В. Вільсона по втіленню в життя ідеї використання інформаційної політики як невід'ємної складової зовнішньополітичної стратегії країни продовжив і успішно завершив Президент Ф.Д. Рузвельт. Саме про те, які конкретні кроки були зроблені адміністрацією Ф. Рузвельта в цьому напрямку, йтиметься далі в статті.

Діяльності Президента Ф. Рузвельта присвячено багато наукових історичних праць. Але що стосується його діяльності в галузі становлення інформаційної полі-

тики, то тут історіографія значно бідніша. В першу чергу дається в знаки відсутність серед дослідників консенсусу в справі визначення самого терміну "інформаційна політика США". Необхідно наголосити, що переважна більшість наукових досліджень, присвячених даній тематиці, стосується винятково зовнішньої політики Ф.Д. Рузвельта та його діяльності в напрямку створення нового світового порядку, побудованого на міжнародній співпраці в рамках ООН. І лише частково аналізуються окремі аспекти розвитку інформаційно-розвідувальної структури, особливо в роки Другої світової війни

Вивченню деяких аспектів розвитку інформаційної політики США надавалась певна увага в роки "холодної війни" в радянській історіографії, але науковість цих досліджень часто знижується у зв'язку з тим, що вони більше заідеологізовані [4]. Поглиблення досліджень інформаційно-розвідувальної структури США відбулося в Америці уже в середині ХХ ст., коли розгорілася "холодна війна" і виникла гостра необхідність проаналізувати попередні досягнення уряду в інформаційно-пропагандистській сфері, щоб використати їх у боротьбі з поширенням комунізму на планеті [2; 8; 12; 13].

Після розпаду Радянського Союзу та закінчення "холодної війни" дослідники США приділяли значно меншу увагу вивченню історії американської пропаганди. Проте на початку ХХІ ст. ситуація кардинально змінюється. Після терактів у Сполучених Штатах 11 вересня 2001 р. уряд країни вирішив переглянути свою політику в інформаційній сфері для того, щоб у майбутньому унеможливити повторення терористичних атак в країні. Це позначилося на тематиці досліджень американських науковців, які знову вдалися до активного вивчення інформаційної політики США [10; 16].

Як показала практика, обов'язковою передумовою для використання урядом США інформаційної політики був зовнішній виклик, загроза національним інтересам. У випадку з адміністрацією Вільсона – це була перша світова війна, яка стояла на заваді інтересам країни і тим самим створила умови для практичного втілення в життя інформаційної політики. Далі, після 20-х рр. американського "проспериті", США зустрілися з цілою низкою проблем, пов'язаних із світовою економічною кризою, сплеском агресії тоталітарних держав у Європі та Азії і другою світовою війною, в результаті чого необхідність інформаційної політики знову була поставлена

на порядок денний. І, якщо інформаційна політика адміністрації Вільсона застосовувалася вперше в історії США і її термін не перевищував двох років, то аналогічна політика Ф.Д. Рузвельта отримала більше шансів стати невід'ємною частиною зовнішньополітичної стратегії країни, так як вже був накопичений певний досвід в даній сфері діяльності і виникла гостра необхідність у її використанні. Власне й тому вона застосовувалася значно довший термін.

Ф. Рузвельт почав розвивати інформаційну політику на ґрунті, підготовленому його попередниками в Білому Домі. Хоча деякі дослідники схильні вважати, що політична поразка Вільсона та прихід до влади ізоляціоністів в 20-х рр. знищили надії інтернаціоналістів на можливість участі США в світових справах, проте, на нашу думку, це питання, з точки зору перспектив розвитку інформаційної політики, є дискусійним.

Звичайно, політична поразка Вільсона була кроком назад на шляху розвитку та утвердження інформаційної політики Сполучених Штатів, проте не всі його досягнення були перекреслені ізоляціоністами протягом 20-х рр.. По-перше, всі політичні сили країни після закінчення світової війни дійшли консенсусу щодо необхідності зовнішньоекономічної експансії, що на практиці означало продовження американських інформаційних зусиль при посередництві приватних осіб. "Домінування економічного фактора у зовнішній політиці США після першої світової війни значною мірою пояснюється тим, що після поразки Німеччини у світі не було держави, яка б могла загрожувати безпеці США чи їхнім інтересам за кордоном. Також ослаблені війною великі країни були поглинуті вихором економічного відновлення, де правила диктували США" [18, р. 127].

По-друге, федеральний уряд почав відігравати більшу роль у політичному, економічному та інформаційно-культурному житті країни, ніж це було до світової війни. Наприклад, як зазначив американський дослідник У. Бланке, "до війни американські бізнесмени в дуже рідких випадках зверталися за підтримкою до дипломатичних і консульських служб своєї країни. У післявоєнний період обставини змінилися, оскільки економічна діяльність багатьох держав стала піддаватися широкому державному контролю і від Закордонної служби вимагалось значно частіше захищати економічні інтереси американських громадян за кордоном" [1, с. 38-39]. Тепер федеральний уряд більше займався відстоюванням інтересів країни за кордоном. Зокрема "з 1923 по 1929 рр. Департамент Комерції США послав комерційних аташе та торговельних комісарів практично в кожну країну світу" [7, р. 3].

По-третє, не дивлячись на те, що адміністрації Гардінга, Куліджа і Гувера почали проводити "політику не втручання у справи Старого світу" [9], це однак не означало, що США відмовилися від співпраці у сфері науки, освіти та культури. Як зазначив Президент Гардінг у своїй іногураційній промові, "ми готові об'єднатися з великими і малими націями світу у конференціях та нарадах: шукати вираження поглядів світової громадськості; рекомендувати шлях роззброєння... Ми погоджуємося брати участь у виробленні планів посередництва, примирення та арбітражу в міжнародних конфліктах..." [9]. Іншими словами, уряд та громадськість США були готові співпрацювати (прямо чи опосередковано) із країнами Старого світу у тих сферах, які вони вважали важливими для збереження миру на планеті, адже від цього значно залежав добробут самої Америки.

Першою у цьому списку стояла економічна співпраця, яка мала сприяти виникненню економічної взаємозалежності країн світу, де передову роль на міжнарод-

ній арені відіграватимуть не військові дії чи революції, а бізнес. Другою запорукою миру вважався міжнародний процес роззброєння. Уряд США брав участь у цілій низці конференцій, присвяченій даній проблемі. На вулицях США все більше відбувалися антивоєнні демонстрації. Інтернаціоналісти, пацифісти, ліберальні реформісти створили в США велику кількість міжнародних організацій боротьби за мир та роззброєння. Так, у 1923 р. була заснована Американська премія Миру. На цьому підґрунті також відбувалося поширення культури США в світі, яку багато хто за кордоном вважали вищою, кращою, досконалішою. Третє місце у цьому списку займала культурна сфера. Прихильники цієї ідеї твердили, що необхідно досягти взаєморозуміння між різними націями і тоді війна стане неможливою.

Після провалу в Сенаті США Версальських угод американці регулярно були представлені на комітетських зустрічах Ліги Націй по інтелектуальній співпраці. Крім участі у різноманітних міжнародних організаціях американці організували біля 350 асоціацій, присвячених сприянню науковим зв'язкам і міжнародному діалогу. Показовим в цьому плані був Інститут Тихоокеанських відносин, в межах якого співпрацювали науковці, журналісти, бізнесмени з різних країн світу, зацікавлені у тихоокеанських справах. Створена в 20-х в США організація Гагенхейм Фаундейшн займалася присудженням грантів для науковців та артистів. В цей період, також, значно розширилася мережа місіонерських освітніх, медичних та культурних закладів за кордоном, які активно сприяли поширенню американської культури у світі.

У 20-ті рр. відбулися зміни у світогляді американців. Люди почали захоплюватися спортом, музикою (джаз), кінематографом, автомобілями. Жінки масово ставали на один рівень з чоловіками. Всього цього "американці отримали можливість легко навчати на великих відстанях інші народи завдяки революції комунікацій" [5, р. 77], коли стало широко використовуватись радіо. 25 травня 1924 р. під егідою Паномериканського союзу розпочалися перші радіопередачі із США на Латинську Америку. Цю справу продовжили у 1929 р. американські компанії Ен-бі-сі та Сі-бі-ес. Таким чином в 20-х рр. тривав процес американізації світу, досвід і результати якого були згодом вдало акумульовані творцями інформаційної політики США.

Як і у випадку із Вільсоном, зовнішні і внутрішні обставини дали можливість Президенту Ф. Рузвельту отримати від Конгресу "потужну виконавчу владу, щоб вести війну з (економічною) кризою" [6, р. 160-160]. У першій іногураційній промові Рузвельт зазначив, що з метою подолання економічної депресії його уряд змушений буде вдатися до "планування і строгого нагляду за всіма формами транспортування, комунікацій..., банківською сферою, кредитуванням та інвестиціями" [6, р. 160-163]. Ця обставина навіть змусила деяких політиків і бізнесменів висловити побоювання, що "повноваження федерального уряду, які виросли в роки "нового курсу", могли поставити під удар "істинний американізм" – систему вільного підприємництва" [3, с. 183]. З початку свого перебування у Білому Домі Ф. Рузвельт повністю заглибився у внутрішні проблеми країни і цю політику в пресі називали "помірним (стриманим) вираженням ізоляціонізму" [11, р. 75]. І лише після 1934 р., коли економічна ситуація в країні дещо стабілізувалася, президент все більше починає приділяти увагу зовнішній політиці, де з кожним роком зростали проблеми, пов'язані із збільшенням апетитів агресивних гравців на міжнародній арені – фашистської Німеччини та Італії, і милітаристської Японії. У 1937 р. відбувся перелом у зовнішній політиці Рузвельта, яка тепер увібрала в себе "запозичене

від Т. Рузвельта відчуття "становище зобов'язує" по відношенню до тих, хто попав в біду в країні і за її межами, а також дух хрестоносця Вільсона, готового відправитися у похід для поширення американських ідеалів" [2, с. 123]. Цей поворот у політиці Рузвельта ознаменувала знаменита "Карантинна" промова [19, р. 173-175] в Чикаго, в якій він підкреслив існування гострої небезпеки зовнішньої загрози американським національним інтересам, зокрема Доктрині Монро.

"Швидке зростання фашистських організацій в Латинській Америці та надзвичайні зусилля нацистської Німеччини розвинути торгівлю на цьому материкі все більше викликали занепокоєння у Вашингтоні". [12, р. 40] Щоб нейтралізувати фашистську загрозу на Американському континенті, уряд США вирішив розпочати широкомасштабну міжамериканську співпрацю в рамках політики "Доброго сусідства", яка була започаткована на конференції в Буенос-Айресі в 1936 р. Учасники конференції, а їх 15 осіб, домовилися впровадити програми сприяння міжамериканським культурним зв'язкам, що на практиці означало забезпечення умов для обміну аспірантів, професорів та вчителів з метою досягнення вищого ступеню взаєморозуміння. Діяльність США в цьому напрямку характеризується активним застосуванням інформаційної політики як базової складової зовнішньополітичної стратегії щодо країн Латинської Америки. З метою втілення в життя постанов конференції в Буенос-Айресі уряд США у 1938 р. створив при Держдепартаменті "Відділ культурних зв'язків для керівництва культурними справами в Латиноамериканських націях". Приблизно в той самий час при Держдепартаменті був створений "Міжвідомчий комітет наукового і культурного співробітництва" (SCC) з американськими республіками, метою якого була координація діяльності різних департаментів і агентств уряду США в реалізації різних проектів інформаційної політики в Латинській Америці. Проте механізм реалізації інформаційної політики почав активно працювати лише з 1940 р., коли Конгрес виділив для цього необхідні 69 млн. долл.

У передвоєнний період Держдепартамент запровадив проект обміну освітніми фільмами з американськими республіками з метою донести до уваги людей різні аспекти життя в США. Значна частина цих фільмів були спеціально створені урядовими агентствами для показу лише закордоном. [8, р. 119]

У серпні 1940 р. був створений Офіс координації комерційних та культурних міжамериканських зв'язків (CIAA) (у 1940 р. назва цього агентства була змінена на Офіс координатора міжамериканських справ), який очолив відомий мільйонер, меценат, місіонер Н. Рокфеллер. Відділ преси та публіцистики цього агентства забезпечував більш як 1000 газет новинами, ілюстраціями, фотографіями, статтями, тощо. На додаток агентство видавало журнал *En Guardia*, який користувався шаленою популярністю серед населення латиноамериканських країн. Успішними були також програми в сфері охорони здоров'я та санітарії, керівництво якими президент доручив Координатору міжамериканських зв'язків. Американці взяли участь у розробленні нових методів боротьби із найбільш поширеними захворюваннями серед населення країн континенту. Також, США відкрили медичні центри для підвищення кваліфікації медсестер, призначали гранти для навчання студентів латиноамериканських країн в університетах Сполучених Штатів. У 1941 р. для поширення американських радіопрограм у країнах Латинської Америки Координатор міжамериканських справ навіть почав використовувати декілька малопотужних передатчиків, які на той час ще офіційно перебували у приватній власності і надавалися у розпорядження CIAA на умовах оренди.

Другою світова війна підштовхнула американське керівництво до певного трансформувannya інформаційно-пропагандистської структури США. Наприклад, її наділили додатковими функціями розвідки. Управління координатора міжамериканських справ у липні 1941 року було реорганізоване і на його місці Президент Рузвельт створив Офіс Координатора інформації (COI) (відомий як комітет Донована), призначивши першим його директором полковника В. Донована (відомого ще під іменем Дикий Білл). Можна зробити висновок, що "серед найбільших і наймогутніших держав XX ст. США мають найменшу історію розвідки... Хоча перші постійні військові та військово-морські розвідувальні підрозділи з'явилися ще в кн. XIX ст., ширші розвідувальні установи почали з'являтися на горизонті із створенням Координатора інформації" [13, р. 11]. "Це агентство було під юрисдикцією Об'єднаного комітету начальників штабів (JCS) і займалося плануванням, збором та аналізом інформації, яку потребував JCS, а також, здійснювало керівництво військовими службами спеціального призначення" [14]. COI поділявся на два відділення – Дослідження та аналізу, і Службу іноземної інформації (FIS). До нього також входили секції спеціальної розвідки та саботажу. "FIS, у свою чергу, мала інформаційне відділення, завдання якого полягало у розповсюдженні і тлумаченні політики США у всіх країнах світу, за виключенням держав Латинської Америки" [16, р. 3-4]. Першим директором Служби іноземної розвідки Президент Рузвельт призначив драматурга та автора президентських промов Роберта Шервуда. Останній із підпорядкованим йому персоналом розгорнув штаб-квартиру в Нью-Йорку та розпочав радіотрансляції різними мовами на Європу та Латинську Америку шляхом використання державних і приватних каналів. "У роботі в інформаційному відділенні брали участь люди різних спеціальностей: експерти по рекламі, психологи, психоаналітики, артисти, тощо" [4, с. 40].

У грудні 1941 року японська атака на Перл-Харбор та оголошення Німеччиною війни Сполученим Штатам прискорили процес розвитку інформаційно-розвідувальної структури в США, що, зокрема, знайшло свої безпосередні прояви у зростанні кількості американських радіопрограм для міжнародної трансляції. Шервуд переконав Джона Хаусмана (театральний директор, продюсер і актор) взяти на себе керівництво в Закордонній інформаційній службі радіо операціями в Нью-Йорку. Завдяки активній праці керівництва та персоналу FIS із офісу у Сан-Франциско розпочала радіотрансляції на Азію.

У 1941 році Держдепартаментом США була запроваджена Міжнародна гостьова програма, яка передбачала зібрання у Сполучених Штатах лідерів іноземних країн для безпосереднього спілкування їх з американськими колегами. Від початку функціонування цієї програми понад 4500 осіб відвідували щороку США, включаючи більш як 185 осіб, які добивалися у своїх країнах посад глави держави чи голови уряду. Цей крок Держдепартаменту не важко простежити як процес запозичення деяких елементів "культурної політики" 20-х рр., коли міжнародний обмін науковцями, провідними діячами в галузі культури, активістами організацій по збереженню миру та роззброєння став повсякденною практикою життя американського суспільства. Правда адміністрація Ф. Рузвельта внесла свої істотні корективи, зокрема що стосується основних об'єктів інформаційної атаки. Тепер найбільше уваги приділялося впливу на формування думки найбільш впливових та перспективних осіб в різних країнах світу, хоча, в той самий час, американці не відмовлялися від проведення пропаганди серед інших верств населення.

Починаючи з років Другої світової війни, пропаганда активно застосовувалася у місцевих та національних

міжнародних новинах, на лініях фронту та поза ними. "Першопрохідцями, або батьками "американського стратегічного впливу" можна вважати Роберта Маклур, Роберта Калтера і Гордона Грея, освітня спадщина та досвід яких безпосередньо впливав на формування урядом США шляхів та підходів до вироблення державного курсу стратегічного впливу як мінімум до початку 1960-х років" [10, р. 3].

На увагу заслуговує той факт, що з початком Другої світової війни ні Держдепартамент, ні Військовий Департамент не мали налагодженої структури для застосування методів інформаційно-психологічної атаки на населення різних країн світу [17]. Крім того, "жоден із департаментів чи агентств не мали офісів і персоналу, зайнятих у сфері військової пропаганди. В армії не було психологічних оперативних з'єднань і з 1918 року вона не мала служби психологічної боротьби" [15, р. 46]. І хоча на початку Другої світової війни були висунуті ідеї створення в США різноманітних інформаційно-розвідувальних структур, більшість із них так і не були втілені в життя значно пізніше.

У лютому 1942 року розпочало трансляцію офіційне урядове радіо "Голос Америки", направлене на Європу. Ведучий Вільям Х. Хейл відкрив німецькомовну програму словами "Говорить Голос Америки". В подальшому ці слова були підхоплені іншими інформаційними службами США і протягом декількох місяців стали символічним вступом всієї американської служби закордонних інформаційних радіотрансляцій. Радіотрансляції розпочалися на німецькій, французькій та англійській мовах.

Менш як за рік після створення COI, 11 червня 1942 року Президент Рузвельт розпустив цей офіс, замінивши його двома новими організаціями: Служба військової інформації (OWI), у який власне й увійшла Служба іноземної інформації, та Офіс стратегічних служб (OSS), відповідальний за спец-операції.

Після такої реорганізації OWI було наділено повноваженнями, до яких входили функції ведення пропаганди та психологічної війни. Ця всесвітньо розповсюджена інформаційна структура у багатьох країнах була перетворена на інформаційну службу Сполучених Штатів (USIS). Радіо "Голос Америки" (VOA) було також підпорядковано керівництву Служби військової інформації. (Воно розпочало трансляції на 27 мовах). OWI було створено Рузвельтом з метою консолідації в одне агентство інформаційної діяльності та діяльності у сфері ведення психологічної війни, щоб можна було ефективніше здійснювати керівництво зростаючою кількістю служб, зайнятих пропагандистською діяльністю. Цікаво, що до складу Служби військової інформації входило 2 відділи, зайнятих пропагандою – внутрішній і закордонний. Другий відділ займався пропагандою за межами країни, збираючи також розвіддані. Згодом Президент Рузвельт забажав розділити військову пропаганду і сферу стратегічної розвідки та спец-операції. Тому він через декілька місяців видав додаткові директиви, які встановили чітку межу відповідальності між OWI та OSS. OWI була відповідальною за проведення "білої" пропаганди та радіо перехвату, а OSS було доручено місію проведення таємних операцій, включаючи таємну психологічну війну і "чорну" пропаганду. Цікавим залишається той факт, що "згідно із останньою такою директивою, датованою березнем 1943 року, OWI мала узгоджувати свої дії із військовими службами, проте це не стосувалося OSS" [16, р. 4-5].

Крім згаданих інформаційно-розвідувальних структур військові фронтові командири також отримали право використовувати методи психологічної війни на контрольованих ними територіях. Таким чином, на фронтах

керівництво тактичною психологічною війною здійснювалося на місцевому рівні. Фронтові командири створили відділи або відділення психологічної боротьби, в залежності від їх конкретних потреб. Найпотужніший із них створив генерал Ейзенхауер у Північній Африці в листопаді 1942 року – Відділ психологічної боротьби Штабу Союзних військ (PWB/AFHQ). У лютому 1944 року цей відділ значно розширився, перетворившись на Відділ психологічної боротьби Верховного Штабу Союзних експедиційних сил. На тактичному рівні військові встановили численні Мобільні компанії радіо трансляції, озброєлись друкованою пресою, гучномовцями, диктофонами, радіоприймачами та листівками. Ці тактичні одиниці діяли на досить високому рівні, який мало чим відрізняється від військових тактичних психологічних операцій сьогодення. Формувалися невеликі команди, які розгорталися попереду просування військ для безпосередньої інформаційної підтримки бойових одиниць [16, р. 12].

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що саме Ф. Рузвельту вдалося остаточно спрямувати США в напрямку світової гегемонії. Серед усіх необхідних для цієї ролі чинників президенту вдалося поставити на міцну основу один з найскладніших елементів – інформаційно-розвідувальну систему, при цьому подолавши бар'єр давніх традицій ізоляціонізму, індивідуалізму та приватної ініціативи. Президенту Рузвельту випала доля зіткнутися із значними перешкодами у внутрішній та зовнішній політиці, пов'язаними із великою економічною депресією та сплеском фашизму-тоталітаризму-милітаризму на міжнародній арені. У цій боротьбі йому вдалося довершити побудову механізму трансформації США у провідного гравця у міжнародних відносинах.

Завдяки ефективній політичній, економічній, військовій та культурно-інформаційній діяльності адміністрації Ф. Рузвельта в роки Другої світової війни значно зріс престиж США в світі. Америка розвинула потужну інформаційно-розвідувальну систему, без якої її лідерство було б неможливе, особливо якщо врахувати той факт, що післявоєнні роки характеризуються початком "холодної війни" та появою у двох ворогуючих військово-політичних блоків ядерної зброї, що унеможливило широке застосування військової сили на міжнародній арені з метою досягнення поставлених цілей.

Отже, можна зробити висновок, що становлення інформаційно-розвідувальної структури США відбулося в 30 – 40-х рр. XX ст. Вирішальний вплив на цей процес справила діяльність адміністрації Ф. Рузвельта у сфері зовнішньої політики. Зокрема, з метою забезпечення інтересів США на міжнародній арені, Президент Рузвельт переглянув інструменти забезпечення зовнішньої політики країни, додавши до них інформаційно-розвідувальну одиницю. Таким чином, можна стверджувати, що становлення інформаційної політики США відбулося як реакція американського уряду на міжнародні події, пов'язані із сплеском фашизму-милітаризму та початком Другої світової війни.

1. Бланке Уэнделл. Заграничная служба США. М. "Прогресс", 1974.
2. Вильямс В. Э. Трагедия американской дипломатии. – М. Изд. ИМО, 1960.
3. Мельвилл Ю. К. Концепция "американской исключительности": идеология, политика. Культура. М. Изд. Моск. Ун-та., 1993.
4. Панфулов А. Ф. Радиовойна: история и современность. М. "Искусство", 1984.
5. Allen Frederick Lewis. Only Yesterday. An Informal History of the Nineteen-Twenties. – New-York-London. Harper and Brothers Publishers, 1931.
6. Franklin D. Roosevelt's First Inaugural, March 4, 1933 // Morris, Richard B. Basic documents in American history. – Princeton: Van Nostard co., 1965.
7. Gardner C. Lloyd. Economic Aspects of New Deal Diplomacy. – Boston. Beacon Press, 1971.
8. Guarrant O. Edward. Good Neighbor Policy. The University of New Mexico Press, 1950.
9. Inaugural Address of President Warren G. Harding. 4 March 1921 // www.firstworldwar.com.
10. Jonse Frank. The evolution of strategic influence // USAWC Strategy research project. – Pennsylvania., 2003.
11. Langer L. William. Political Problems of a Coalition // Foreign Affairs. – 1947. – Vol.26., №1.
12. Lan-

ger L. William & S. Everett Gleason. The Challenge to Isolationism. The World Crisis of 1937-1940 and American Foreign Policy. Vol. 1. – New-York, Evanston, London, 1952. 13. Lowenthal M. Mark. Intelligence from Secrets to Policy. – Washington D. C. A Division of Congressional Quarterly Inc., 2000. 14. Memorandum from the Assistant Director for Administrative Management of the Bureau of the Budget (Stone) to the Director of the Bureau of the Budget (Smith). Washington, August 27, 1945 // National Archives and Records Administration, RG 51, Records. 15. Paddock Alfred H., Jr., "Military Psychological Operations," in Political Warfare and Psychological Operations: Rethinking the US Approach, ed. Frank B. Barnett and Carnes Lord – Washington, D.C.: National Defense University Press, 1989. 16. Paddock Alfred H., Jr., U.S. Army Special Warfare: Its Origins – Lawrence, KS: University Press of Kansas, 2002. 17. Paper by the

Director of the Office of Strategic Services (Donovan). Attachment 2 // Memorandum from the Director of the Office of Strategic Services (Donovan) to President Truman. Washington, August 25, 1945 // Truman Library, Miscellaneous Material Filed by the Administrative Asst. in the President's Office, Office of Strategic Services. Secret // The Department of State // www.state.gov. 18. Paterson G. Thomas. Major Problems in American Foreign Policy. Volume III. Since 1914. Third Edition – Lexington, Massachusetts, Toronto. D. C. Heath & co., 1988. 19. Roosevelt's "Quarantine" Speech, 1937 // Thomas G. Paterson. Major Problems in American Foreign Policy. Volume III. Since 1914. Third Edition – Lexington, Massachusetts, Toronto. D. C. Heath & co., 1988.

Надійшла до редколегії 12.10.08

Н. Папенко, доц.

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАНОВИЩЕ УКРАЇНЦІВ В АВСТРО-УГОРСЧИНІ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Розглянуто динаміку становища українців в Габсбурзькій монархії.

The dynamics of living conditions and official status of the Ukrainians in Habsburg monarchy is reviewed.

Історія Австро-Угорщини була і залишається для багатьох дослідників об'єктом особливої уваги, джерелом постійних наукових дискусій та суперечок. Серед складних проблем історичного минулого двоєдиної монархії чи не найбільший інтерес представляють національні відносини. І тут немає нічого дивного, адже саме гострота міжнаціонального протистояння визначила фон усього внутрішньополітичного життя держави. Основною причиною численних етнічних конфліктів у Австро-Угорщині була національна строкатість монархії, що служила сприятливим ґрунтом для національних претензій, обмежень та амбіцій.

На початку ХХ ст. в Австрії з'явилося декілька серйозних теоретичних праць, в яких розглядалася національна проблема. З боку соціал-демократів особливо вирізнялися своїми програмними трактатами К. Раннер та О. Бауер [21]; румунський дослідник, людина наближена до спадкоємного трону А. Поповічі – "Об'єднані штати Великої Австрії" (1906), які передбачали створення 15 національних регіонів для 11 націй монархії, враховуючи територіальний поділ німецьких, італійських, угорських земель. Однак усі ці пропозиції не враховували шляхи реалізації національних проблем [20].

У багатому поліетнічному спектрі Дунайської монархії чільне місце займали українці. З Х ст. їх землі ввійшли до складу Угорської держави. Після розгрому українських військ під Мохачем та загибелі короля (1526), угорська корона переходить до Габсбургів. Таким чином до складу володінь Габсбургів входять і українські землі. Українці проживали трьома компактними групами: в Галичині та Буковині (територіально належали до земель австрійської корони) і Закарпатті, що підпорядковувалося угорській адміністрації.

Особливість українського питання в Австро-Угорщині полягало в тому, що його розв'язання залежало від двох самостійних держав. Однак якщо в Австрії це питання існувало не в контексті українсько-німецького протистояння, а в світі – польсько-українських протиріч у Галичині та румунсько-українських конфліктів в Буковині, то в Угорщині українські національні вимоги були спрямовані проти "мадьяризації" та самочинності державної адміністрації. Така ворожість українського та угорського світів породила упереджений підхід офіційного Будапешту до українців та українського національного руху, що проявлялося у відвертому небажанні урядових кіл розв'язати проблеми закарпатських "русинів".

Українське населення Австро-Угорщини пройшло довгий непростий шлях до національного визнання. Лише в середині ХІХ ст. революційні події "весни наро-

дів" в Європі на порядок денний поставили національні проблеми українців. Передумовою цьому – утвердження австрійського конституціоналізму, який декларував однакові громадянські та національні права всім, без виключення народом Австрії. У 90-х р. ХІХ ст. спостерігається перехід до масового національного руху українців, що супроводжувався заснуванням, вперше в Австрії, впливових українських національних партій. Саме з трансформацією національного руху в масовий національно-політичний остаточно утверджується українське питання як постійна проблема в державній політиці Габсбургів. Це був непростий, досить радикальний комплекс українських національних вимог та урядової внутрішньої політики, спрямовані на розв'язання гострих питань, пов'язаних з покращенням культурно-освітнього та політично-правового становища українського населення Австрії.

За своєю чисельністю, українці належали в Австрії до групи провідних народів. На поч. ХХ ст. в Галичині, на Буковині українське населення представляло 40 % усіх жителів. В переважній своїй більшості воно було аграрним. На 1900 р. трохи більше 93 % австрійських українців були зайняті в сільському господарстві та лісовій промисловості. У Галичині 94 % українського населення працювало у землеробстві і лише 1.4 % – промисловості [15, с. 23]. Схожа ситуація була і на Буковині, де поміщикам (не українського походження) належало 300 тис. га землі та лісових угідь. Серед великих землевласників Буковини (1910) було 50 поляків, 48 румунів, 50 євреїв [7, с. 34].

Своєрідною була роль українців у промисловому виробництві. Для промисловості Галичини та Буковини характерною рисою була відсутність важкої індустрії, висока питома вага кустарної та напівкустарної промисловості, примітивне технічне обладнання. Із загальної числа підприємств усієї Австрії на 1910/1911 р. в Чехії знаходилося 38,3 %, у Нижній Австрії – 22,4 %, Галичині – 6,6 %, Буковині – 0.7 % [18, с. 19]. 90 % галицького та буковинського експорту становили сировина та напівфабрикати, а промислова продукція – 3 % всієї експортної продукції. Водночас 72 % імпорту припадало на готові товари [18, с. 131].

На початок ХХ ст. Галичина та Буковина залишаються внутрішньою колонією Австро-Угорщини, вигідним ринком збуту промислових товарів, дешевим аграрно-сировинним придатком. За даними дослідника О. Мазурка протягом 1900-1914 рр. чисельність українців у містах Східної Галичини становила 24,4 %, Північної Буковини – 22,8 % [10, с. 100-101]. На 1880 р. українці становили абсолютну більшість в 13 містах і містеч-

ках Східної Галичини, то на 1910 р. – лише 9 [10, с. 110]. Із 8 міст Північної Буковини українці переважали за своєю чисельністю лише у трьох. Приріст українського міського населення (10 %) поступався полякам (55 %) та румунам (25 %) [10, с. 112].

На кожну тисячу зайнятих у промисловості Східної Галичини українців було 180, поляків – 400, євреїв – 390. На Буковині, що відставала по темпам економічного розвитку, чисельність українців у промисловості була незначною. На 1910 р. із 305 тис. 101 українця у промисловості, було зайнято лише 13 тис. 110 чол. [7, с.36]. У деревообробній, нафтовій промисловості Прикарпаття, видобутку та переробці кам'яної солі у Стебнику переважали українці. [1, с. 33].

У крайових центрах – Львові, Чернівцях українці значно поступалися своєю чисельністю, соціальними позиціями іншим етнонаціональним групам. На 1900 р. у Чернівцях українці становили 19, 3 % від усіх жителів міста, тоді як євреї – 32 %, німці – 19 %, то через 10 років питома вага їх зменшилася і досягла 17,8 %, 33,5 % та 15 % [3, с.64]. Крім того українці проживали, як правило, у передмісті.

У фінансово-банківській сфері українці не займали ключових позицій, але із року в рік їх позиція змінювалася. Яскравим показником їх активності слугувало збільшення українських фінансово-кредитних товариств та організацій. Станом на 1900 р. у Львові нараховувалося 39 українських фінансово-кредитних та господарських акціонерних товариств, що об'єднувались у "Крайовий союз кредитний", "Крайовий союз кооперативний". На 1905 р. їх переховувалося 100, через рік – 131 [11, с.148]. Найбільшими кредитними спілками були "Дністер", "Народна торгівля", "Сільський господар" (отримав субсидії у розмірі 133 тис. крон на рік [11, с.150]), що мали свої філії в Тернополі, Станіславі, Перемишлі, Дрогобичі, Коломиї та інших містах.

На Буковині набули широкого розповсюдження українські сільськогосподарські каси: "Руська каса" (1896), "Селянська каса" (1903), яку очолював лідер українського національного руху на Буковині, депутат австрійського парламенту проф. С. Смаль-Стоцький. Каса займалася кредитними операціями для дрібних власників – селян через розгалужену мережу малих сільськогосподарських кас-філіалів. На 1913 р. таких кас на Буковині було 149 і нараховували 18 тис. 786 членів [19, с.36].

Зовнішня торгівля керувалась і здійснювалась виключно німецькими та єврейськими компаніями.

Важливим показником у визначенні етносоціальної структури українців в Австрії, була зайнятість у так званих вільних професіях і державних адміністративних закладах, посади в яких діставались "...набагато важче ніж полякам" [16, с.5].

За переписом 1912 р. службовців-українців у державних органах Східної Галичини серед керівників адміністративних округів-повітів було лише 5 (Львів, Городок, Снятин, Збараж, Ніско), а серед окружних комісарів – 6 чол. Лише 25 українця були серед бухгалтерських службовців Львову, 12 – серед канцелярських, 9 – технічних. Щоб упорядкувати таке становище, урядові кола видають розпорядження (серпень 1912 р.) про прийняття українців на будь-які посади в урядові заклади та служби Галичини.

На Буковині зайнятість українців була аналогічною. На кінець XIX ст. серед 1 тис. 037 службовців краю українців нараховувалося 77 чол. На початок XX ст. вони становили 8 % серед усіх буковинських урядовців та й то на нижчих щаблях чиновницької ієрархії. Серед 48 чиновників Чернівецького магістрату – 6 українців, а серед 3,097 службовців міста – 47 чол.

Нечисленною на Буковині була українська інтелігенція. Найбільшу групу становили учителі: 822 особи працювали в народних школах, 70 – гімназіях та середніх школах. У календарі "Просвіта" (1914 р.) наводяться дані про чисельність українців: 72 адвоката, 16 нотаріуса (Львів – 2 особи, Галичині – 14 осіб), 79 лікарів. Освітній рівень українського населення був низьким, але з прийняттям (1867) нової конституції, 19 стаття якої гарантувала кожному народові створення усіх умов для навчання рідною мовою, починається безперечний злет українського шкільництва. На 1911/1912 навчальний рік тільки українських початкових шкіл на Галичині було 2553 з них: 11 – приватні, 9 – українських, 3 – польсько-українські гімназії, 1 – лицей для дівчат, 2 українські та 1 польсько-українська професійні промислові школи. За переписом (1910) населення Австрії українці займали 8 (передостаннє) місце за писемністю. Якщо серед німецького та єврейського населення письмених було 96,2 %, поляків – 65, 14 %, румунів – 39,06 %, то українців – 37,25 %. Протягом 1911/1912 рр. відвідувало приватні навчальні заклади 4294 осіб, серед них українців – 995 [7, с.95]. Як свідчать наведені дані, освітній рівень українців Галичини не був професійно високим порівнюючи з іншими, бо "українська мова була фактично безправною". [8, с. 9].

Стан українського шкільництва Буковини був схожим до стану на Галичині. Якщо на сер. XIX ст. лише 8,1 % буковинських дітей відвідувало школу (українських не існувало), то вже з другою половиною XIX ст. спостерігаються певні зміни, причому кількість початкових шкіл – зростає. На 1899/1900 навчальний рік на Буковині вони становлять 187, а на кінець 1918 – 218. Крім того існують змішані школи. На кінець 1918 р. їх нараховувалося: 7 – німецько-румунсько-українські; 24 німецько-українські; 5 – німецько-українсько-польські; 3 румунсько-українсько-угорські.

На 1910/1911 навчальний рік на Буковині серед 531 народної школи українських було 216. На 180 українських громад (330 тис. жителів) припадало 216 початкових шкіл, де 822 вчителі навчали понад 40 тис. дітей. В офіційному запиті до Буковинського сейму від 26 жовтня 1904 р. мова йшла про необхідність заснування українських шкіл для дітей. Однак уряд бездіяв. Ситуація із середніми навчальними закладами для українців не була кращою. На 1913/1914 навчальний рік існувало 2 українські та 2 німецько-українські гімназії, 1 німецько-румунсько-український заклад для вчителів, 1 ремісниче училище, 2 навчальних заклада для підготовки спеціалістів сільського та лісового господарства. У середньо-освітніх закладах навчалось 54,5 % – німців та євреїв, 30-32 % румунів та 19,4 % українців.

Таким чином розвиток початкової та середньої освіти на Буковині, як і Галичині, потребував постійної уваги і підтримки. Щодо вищої освіти, то в Австрії вона була доступною для усіх. Однак на поч. XX ст. у лавах студентів Віденського університету українців було 0,6 % від 100 %; Краківському – 1,2 %; Чернівецькому – 12,2 %; Львівському – 29,4 %. На 1914 р. серед 1808 студентів Львівського політехнікуму українці становили 105 чол., Львівській ветеринарній школі їх було 47 осіб, Краківській мистецькій академії 15 осіб [12, с.47].

Важливим чинником піднесення культурно-освітнього рівня українців були сільські читальні та бібліотеки, організацією та впорядкуванням яких займалися національні громадсько-політичні товариства. Значну роботу проводила "Просвіта" (1868). Завдяки зусиллям членів цієї організації на Галичині на поч. XX ст. діяло 924 читальні, а напередодні Першої світової війни – 3 тис. [1, с. 114]. Разом з тим на Буковині домінуючою

була німецька мова. Українська мова використовувалася лише для зовнішніх контактів українців з державними закладами; для взаємовідносин крайових комісій та комітетів з українськими партіями; у видавництвах. У крайовому парламенті Галичини – сеймі, починаючи з 1907 р. службовою мовою була – польська. Практично використання української мови не обмежувалось ні в шкільництві, ні в громадському та церковному житті.

Важливим показником правового становища та політичних позицій українців в Австрії була їх діяльність у законодавчих та виконавчих органах влади, австро-угорській армії. Чисельність українців у представницьких законодавчих структурах у різні часи була неоднаковою.

Особливістю виборчої системи Австрії було те, що вона безпосередньо залежала від податкової спроможності населення. На 1910 р. у Галичині українці сплачували лише 18 % прямого податку, хоч становили там 39,9 % від усіх жителів. Така низька податкова спроможність відбивалась на чисельності виборців у виборчих округах, заселених, переважно, українським населенням. У Галицькому сеймі (1861) працювало 49 депутатів-українців, 1876 – 14 чол., 1889 – 16, 1913 – 32 чол. [2, с. 6]. У Буковинському сеймі (1890) депутатів українців було 3, у 1898 р. – 5; у той час як румунів – 14, німців та євреїв – 9, поляків – 2 чол. Згідно з "буковинською угодою" (1910), яку називають національним компромісом, у 1911 р. до законодавчих органів Буковини було обрано 17 українців, 17 німців та євреїв, 23 румуна, 6 поляків [2, с. 7].

У Державній Раді Австрії чисельність українців була також незначною. У верхній палаті – 3 особи (львівський митрополит греко-католицької церкви А. Шептицький, проф. Празького університету І. Горбачевський, державний радник О. Барвінський). У нижній палаті протягом 1861 р. працювало 12 українців, 1873 – 14, 1879 – 3, 1891 – 8, 1901 – 10 осіб [9, с.8]. 26 січня 1907 р. приймається новий виборчий закон, згідно з яким збільшується число українських депутатів. Із 516 парламентарів вони становили 32 особи, в той час як поляків – 80, німців – 235, чехів – 108, південних слов'ян – 37, італійців – 19, румунів – 5 [9, с.9]. Серед парламентарів з Галичини – 27 осіб, Буковини – 5 осіб. Напередодні 1914 р. їм належало 31 депутатське місце.

Наведені вище дані свідчать, що саме в силу нечисленної присутності українців у законодавчих органах, політичні можливості українського населення в Австрії були надто обмеженими. Однак заслуговує на увагу той факт, що віце-президентом палати депутатів австрійського парламенту було обрано українця Ю. Романчука. У виконавчих органах влади серед 6293 службовців віденських центральних міністерств співробітників українців нараховувалось на 1914 р. 25 осіб, румунів – 28, італійців – 73, поляків – 308, чехів – 633, німців – 4772 [9, с.10]. Однак, навіть, працюючи в центральних міністерствах, службовці-українці відігравали другорядну роль. Тому, вирішуючи українську національну проблему, Габсбурги змушені були постійно звертати увагу на підготовку службовців. З початком 1914 р. число українців у віденських міністерствах дещо збільшилося. В окремих випадках вони займали досить відповідальні посади. Так, референтом української та російської преси при Міністерстві закордонних справ став журналіст Ярослав Веселовський. Український громадський та політичний діяч Іван Горбачевський протягом 1917-1918 рр. був міністром охорони здоров'я. Відносно Буковини, то серед 1073 службовців українців було лише 71. Вони були дрібними службовцями фінансового, судового відомств. У крайовому уряді їх було 6 осіб [11, с. 149].

Не менш важливим показником політичної значимості українців у Австрії був кількісний та якісний склад австро-угорської армії. Напередодні 1914 р. 8 % від особового складу кайзерівської армії становили українці. На 1 тис. офіцерів строкової служби припадало лише 2 українця; на 1 тис. офіцерів-резервістів – 5. На початок 1914 р. у 9 піхотних полках кайзерівської та королівської армії українці становили від 59 % до 72 %, що свідчило про кількісне зростання українців серед рядового складу. Однак трагедія українства полягала у тому, що воно не маючи власної держави, було розділено територіально і змушено було воювати в роки Першої світової війни один проти одного в арміях різних країн.

На початку XX ст. в австрійській політиці щодо українців з'являється проблема пов'язана з використанням етнічних термінів "Ruthen" і "Ukrainer". Ідея про офіційне використання імені "Ukrainer" вперше виникла в Австрії серед українських політиків. В календарі Української соціал-демократичної партії відомий історик М. Кордуба писав, що українці та русини – один і той самий народ – українці. На поч. XX ст. у Галичині та Буковині етнічні назви "українці", "український" стають настільки популярними, що не сходять зі шпальт національно-партійної преси [13, с. 31]. 5 червня 1912 р. австрійський імператор Франц Йосип, у своєму відкритому листі до українського депутатського корпусу парламенту, скористався терміном "український". Реакція на це змусила міністра внутрішніх справ барона Гайнольда виступити з офіційним поясненням щодо терміна, як до випадкового. Зрештою конфлікт зобов'язав австрійських політиків відмовитись від використання етнічних термінів [17, с. 204]. І лише з початком Першої світової війни в Австрії змушені були ще раз повернутися до питання офіційного визнання національного імені "Ukrainer" замість "Ruthen". В українських колах Австрії розуміли, що саме в умовах загального військово-політичного протистояння з англо-французько-російським блоком з'являється чи не єдиний реальний шанс розв'язати проблему державного визнання етнічної самоназви "українці". На поч. 1915 р. голова наукового товариства імені Т. Шевченка /Львів/ проф. В. Щурат підготував меморандум "Про необхідність використання національного терміну "українець"" [13, с. 32]. Історик С. Томашівський зробив деякі поправки до меморандуму, а 21 липня 1915 р. імператорсько-королівський друкар А. Гольцгаузен у 25 примірниках його опублікував. Щоб надати документу офіційний характер, свої підписи під ним поставили відомі українські вчені Галичини: С. Томашівський, С. Дністрянський, З. Кузеля, В. Щурат, І. Раковський, С. Рудницький. У меморандумі зазначалося, що українці з початком своєї історії мають чимало імен, що сьогодні є для всіх очевидним. Серед українців Австро-Угорщини це ім'я поширилося з Лівобережної України ще в 60-ті р. XIX ст.. Воно популяризувалося і стало невід'ємною політичною рисою національно-культурного розвитку українців. У 90-ті р. XIX ст. в науці, літературі, публіцистиці, громадському житті це поняття стало домінуючим. Тому, за переконанням авторів меморандуму, назви "Україна", "українець", "український" були єдино доцільними для українців і мусили бути визнані державними структурами Австро-Угорщини [13, с. 32].

В липні 1915 р. лідери українського національного руху – відомий галицький адвокат К. Левицький, М. Василько звернулися до австрійського уряду зі спеціальною заявою в якій наголошували на тому, що національний розвиток української нації зробили неможливим використання термінів "Ruthen", "російський" як офіційне ім'я українського народу в Австрії. Однак ще з початку війни посадові особи монархії неодноразово викори-

стовували термін "українець", "український". Це дозвіл на організацію Українських Січових Стрільців (серпень 1914); відповідь на заяву коменданта УСС (19 вересня 1914); реакція на привітання українських депутатів з приводу ювілею уряду (3 грудня 1914); відповідь ерцгерцога Карла на телеграму М. Васильчика (7 січня 1915); заява уряду та спадкоємця престолу з приводу звільнення Перемишля від росіян (3 червня 1915). У зв'язку з цим депутати парламенту просили високий імператорський королівський уряд "затвердити етнічні терміни "українець", "український" як єдино правомірні для української нації.

Починаючи з липня 1915 р. три австрійські урядові структури: канцелярія міністра-президента, міністерство внутрішніх справ та віросповідань змушені були займатися проблемою можливого використання національних імен. 10 серпня 1915 р. міністр-президент К. Штурґ на засіданні уряду доручає обом міністерствам вивчити це питання та прийняти відповідне рішення. У зв'язку з цим у Міністерстві віросповідань (18 вересня 1915 р.) приймається рішення про залучення провідних фахівців, науковців до питання про заміну термінів "Ruthener" на "Ukrainer". На науковій експертизі терміну наполягав і міністр внутрішніх справ князь К. Гогенлоє [14, с. 175]. Першим, хто підготував відгук на меморандум, був відомий славіст, академік Віденського університету Ватрослав фон Ягіч. У своїй науковій записці від 8 жовтня 1915 р. вчений наголошував на важливості проблеми – необхідності її вирішення, актуальність як у науковому так і в політичному аспекті. На його думку ці терміни – правомірні по відношенню до українців. Різниця лише у тому, що "Ruthener" – ім'я, з історичного огляду і стосується лише тієї частини українського населення, що проживає на території Австрії, друге – згідно з географічної та етнографічної точки зору – стосується тільки українців Росії. Політичний бік справи полягав у тому, що "українство" Австро-Угорщини знаходилося на стадії розвитку, тому визнання національного імені "Ukrainer" було б передчасним. В. фон Ягіч виступав проти запровадження в Австрії етнічного терміну "Ukrainer". Даючи оцінку поглядам В. фон Ягіча, відомий український історик, політик ХХ ст. Д. Дорошенко звертав особливу увагу на політичні переконання автора. Працюючи довгий час у російських університетах, Ягіч симпатизував Росії, вірив у майбутню демократизацію російського суспільства. Прагнення українців до національно-державного суверенітету викликали у вченого гостре несприйняття, що інколи виливалося у відвертий "антиукраїнізм". [5, с. 264-280]. Можливо, виходячи з цього, причини негативної реакції вченого слід шукати не стільки у науковому змісті, скільки у політичному.

Принципово інший характер мали висновки проф. східноєвропейської історії Віденського університету, радника уряду Г. Іберсберґера, який підтримував ідею українських науковців. Він вважав, що з лінгвістичної та політичної точок зору використання етнічного терміну "Ukrainer" замість "Ruthener" не викликає заперечень. На його думку прийняття нової термінології несе в собі ще й очевидні політичні дивіденди. Дискусія сприяла зростанню активності українських політичних, громадських наукових діячів на центральні структури держави. 30 січня 1915 р. міністерство віросповідань отримує зі Львова заяву Головної управи Українського педагогічного товариства в якій зазначається, що товариство буде користуватися терміном "український" замість урядового "руський" і просить довести це до відома усіх органів міністерства з тим, щоб уникнути можливих непорозумінь [6, с. 42]. Нарешті державні та політичні кола Австрії зрозуміли, що для українців питання запро-

вадження національної назви "Ukrainer" носить вже не науковий характер, а перемістилося у політичну площину. Зрештою, політичний зміст дискусій мав загальнонаціональний характер. Оскільки обговорювана проблема виходила за рамки внутрішньої політики, то до її розв'язання було залучене і зовнішньополітичне відомство Австро-Угорщини. 23 лютого 1916 р. міністр закордонних справ С. Буріан звернувся до Міністерства внутрішніх справ, де повідомляв про те, що поділяє думку проф. В. Ягіча та вважає визнання в Австрії термінів "Ukrainer", "ukrainisch" передчасним. Про антиукраїнську позицію С. Буріана були освідомлені австрійські урядові кола, однак чиновники міністерства віросповідань вирішили підключити до дискусії ще один "науковий авторитет" – проф. романської філології Інсбруцького університету, таємного радника двору Т. Гартнера.

25 лютого 1916 р. державні установи Австрії отримали рішення Т. Гартнера на меморандум, в якому той наполягав на необхідності використання національного імені "українець". Вчений вважав, що Австро-Угорщина зобов'язана визнати терміни "українці", "українська мова", бо вони істина народу, який відомий в державі як "Ruthenen". 20 травня 1916 р. вчений робить ще одну спробу переконати урядовців у необхідності використовувати національне ім'я українців, звертає увагу на ту обставину, що з початком війни в Австро-Угорщині офіційно використовувалося поняття "український легіон", "український союз", регулярно виходила газета у Відні та Будапешті – "Ukrainisch Nachrichten".

Нова термінологія стала настільки звичною, що відмовитися від неї було неможливо. Позитивне рішення Т. Гартнера пояснювалося, перш за все, його науковими переконаннями. Разом з відомим буковинським політиком, проф. Чернівецького університету С. Смаль-Стоцьким він підготував протягом 1893-1907 рр. два видання українського шкільного підручника "Руська граматики" [4, с. 178]. Добре розуміючи сутність національних вимог українців у Австро-Угорщині, вченого глибоко вразила відмова галицького намісника погодитися на третє видання підручника, але вже під назвою "Українська граматики" [4]. Значний опір чинив українській національній термінології міністр внутрішніх справ К. Гогенлоє, який у зверненнях (7 лютого, 25 лютого 1916) до міністерства закордонних справ наголошував на непередбачені наслідки офіційного використання терміну "Ukrainer" і пропонував об'єднати зусилля з метою збереження даному випадку "status quo".

Інформація про можливість державного використання етнічного терміну "Ukrainer" швидко поширилася за межі монархії [6, с. 51]. Напружено стежили за ходом дискусій політичні кола Угорщини. Радник уряду Драше-Лазер у приватному листі (16 грудня 1915) до австрійського держсекретаря висловлював думку про те, що проблема зміни національного імені "Ruthener" на "Ukrainer" стосується як Угорщину, так і Австрію, тому будь-які спроби її вирішити на користь українців необхідно завадити. Політичні кола Австрії змушені були враховувати і цю точку зору. Лише з призначенням на посаду міністра закордонних справ Австро-Угорщини графа О. Черніна та міністра внутрішніх справ графа Ф. Гогенбурґа суттєво змінило позицію країни щодо терміну "Ukrainer". 13 січня 1917 р. депутат Буковини М. Василько направив О. Черніну спеціальний листа, в якому просив посприяти справі запровадження офіційної назви "Ukrainer", бо в майбутньому це буде мати велике значення. О. Чернін узяв це до уваги. 25 липня 1917 р. на спеціальній нараді ряду міністерств Ф. Гогенбурґ виступив за визнання терміну "Ukrainer" і щоб не зволікати з прийняттям остаточного рішення, міністр

запросив офіційно запровадити нову назву введенням її до Вісника імператорських законів та місцевих органів влади. Ця пропозиція також була підтримана міністерством закордонних справ [6, с.53].

Влітку 1917 р. дискусія навколо етнічних термінів досягла свого апогею. В серпні 1917 р. новий цісар Карл (син ерцгерцога Отта та принцеси Марії Йозефи) і прем'єр-міністр Е. фон Зайдлер офіційно визнали національне ім'я "Ukrainer", але навіть і таке визнання не вирішувало остаточно справу.

13 грудня 1917 р. у службовій записці міністерству внутрішніх справ прем'єр-міністр Зайдлер погоджувався з необхідністю державного визнання терміна "Ukrainer", але зобов'язував чиновників міністерства все це провести у таємниці. Очевидно, у Відні боялися відповідальності за прийняття рішення, але з початком 1918 р. австрійські політики розкрили свої плани. В інтерв'ю прес-службі військового міністерства міністр закордонних справ О. Чернін заявляв, що "неодноразове клопотання українських депутатів про заміну старої назви на "Ukrainer", вирішено позитивно" [13, с. 34].

Таким чином, дискусія, що мала місце в наукових, політичних колах завершилась на користь офіційного визнання нової національної назви українців Габсбурзької монархії. Це був ще один крок до розв'язання українських національних питань.

1. Див. *Ботушанський В.* Становище і класова боротьба Північної Буковини в період імперіалізму. – К., 1976. 2. *Герасимович Г.* Про новий виборчий закон до сейму. – Чернівці, 1936. 3. *Дашкевич Я.* Взаємовідносини між українським та європейським населенням у Східній Галичині (кінець XIX – поч. XX ст.) // УІЖ. – 1990. – №10. 4. *Дображанський О.* Степан Смаль-Стоцький. Становлення // Буковинський журнал: 1992. – Ч. 4-5. 5. *Дорошенко Д.* Ватрослав Ягіч про українську мову і про назву "українці" // Записки історико-філологічного відділу Української Академії Наук. – К., 1927. 6. *Залізняк М.* Нариси про національне питання. – К., 1918. 7. Див. *Компанієць І.* Становище та боротьба трудящихся мас Галичини, Буковини та Закарпаття на поч. XX ст. (1900 – 1919 рр.). – К., 1960. 8. *Левицький В.* Як живеться українському народові в Австрії. – Відень, 1915. 9. *Лозинський В.* Українське представництво в Австрії. – Відень, 1915. 10. *Мазурок О.* Міста Західної України в епоху імперіалізму (соціально-економічний аспект). – Львів, 1990. 11. Нариси з історії Північної Буковини. – К., 1980. 12. *Осичинський В.* Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. – Львів, 1954. 13. Див. *Попик С.* Дискусії в Австрії навколо етнічних термінів "Ruthen" і "Ukrainer" 1914-1918 // Питання історії Великої війни. 1914-1918. – Чернівці, 1995. – Вип. 4.- Ч. 1. 14. *Расевич В.* Меморандум від липня 1915 р. до австрійського уряду про необхідність вживання національної назви "українці" // Україна в минулому. – К.1994. – Вип. 5. 15. Див. *Свежинський П.* Аграрні відносини в Західній Україні в кінці XIX – на поч. XX ст. – Львів, 1966. 16. *Смаль-Стоцький С.* Моя політика. – Чернівці, 1953. 17. Див. *Ульянов Н. И.* Происхождение украинского сепаратизма. – Нью-Йорк, 1966. 18. Див. *Хонігсман Я.* Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму. – К., 1972. 19. *Яцкевич Є.* Становище робітничого класу Галичини в період капіталізму (1848-1900). – К., 1958. 20. Див. *Kann R.* Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahre 1918/- Köln, 1964. 21. Див. *Mommgen H.* Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat. – Wien, 1963.

Надійшла до редколегії 12.10.08

О. Плугаторенко, асп.

АМЕРИКАНО-РАДЯНСЬКІ ВІДНОСИНИ 1981–89 рр. В АМЕРИКАНСЬКІЙ МЕМУАРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Розглянуто та проаналізовано спогади головних американських державних діячів з метою дослідження формування основних засад американської політики відносно Радянського Союзу.

The author analyzes the memoirs of outstanding American statesmen in order to study the making of the foundations of the American policy toward the Soviet Union in the 1980's

Період 80-х років XX століття можна охарактеризувати за багатьма ознаками як перехідний етап в історії зовнішньої політики США. Йому безпосередньо передувало широке незадоволення у США політикою "розрядки" і посилення нестабільності та конфронтаційних тенденцій на міжнародній арені. Реалії міжнародної політики тих років відображали, однак тенденції ширші, ніж ситуація т. зв. "другої холодної війни". Йшлося про невідворотну трансформацію всієї системи міжнародних відносин та проблему майбутнього слабнучої радянської імперії. Тому питання, які стояли перед Білим домом у ділянці політики щодо СРСР, відзначались великою складністю. Для дослідника різних аспектів політики Вашингтона щодо Радянського Союзу непересічний інтерес становлять публікації спогадів та щоденники американських політичних діячів того періоду. Як і всій мемуарній літературі, їм був властивий певний суб'єктивізм, а їх авторам була притаманна поширена серед американських службовців критична оцінка зовнішньополітичного курсу СРСР. Проте, незважаючи на згадані особливості досліджуваних джерел, вони містять цінний матеріал для вивчення формування та перебігу американо-радянських відносин 1980-х років.

Першими мемуарами Р.Рейгана, які висвітлюють його біографію від народження і до кінця другого президентського терміну є книга "Життя по-американськи". Хоча цілий розділ у ній присвячений розповіді про перебіг американо-радянських зустрічей і домовленостей щодо контролю над озброєнням [12, с.539-735], проте вона має описовий характер і містить чимало інформації про особисті переживання президентом чисельні

цитати з його виступів у США. Інтерес для дослідника становить подача у тексті фрагментів листування Р.Рейгана з керівниками СРСР, деякі витяги з щоденника президента та детальний опис перебігу кожної зустрічі з М.Горбачовим. Одним з недоліків книги, як мемуарів колишнього президента США, можна вважати відсутність детальної інформації про формування засад, концепцій і настанов політики адміністрацій Р.Рейгана щодо СРСР.

Найновішою та найбільш цінною публікацією, яка дає змогу дослідити усі подробиці створення засад зовнішньополітичного курсу країни у надрах Білого Дому, є видані у травні 2007 року щоденники Р.Рейгана, які відображають особисті враження президента від політичних подій з 26 січня 1981 до 20 січня 1989 року. Щоденники публікуються не у повному обсязі, оскільки їх редактор – історик Д.Брінклі – був змушений піти на скорочення, щоб вмістити всю інформацію у 693 сторінки додавши ще й іменний та тематичний вказівники. Унікальність цієї праці полягає ще й у тому, що лише один попередник Р.Рейгана на посаді – Дж. Полк (1845-1849 рр.) – вів щоденник.

Короткими реченнями президент Р.Рейган подає свою особисту оцінку генерального секретаря СРСР М.Горбачова як неоднозначного лідера, до яких він відносить і себе [10, р.439]; торкається проблем присутності радянських військ в Афганістані [10, р.128-129, 556-559]; розповідає про небажання продовжувати заборону на продаж зерна СРСР, оскільки це дозволяє радянському керівництву нарощувати озброєння замість виробництва товарів споживання [10, р.2, 10, 92-94, 106];

описує усі розбіжності всередині адміністрації відносно переговорів із СРСР щодо контролю над озброєнням [10, р.49-51, 190, 365, 443-444], розмірковує над причинами авіакатастрофи корейського літака 1983 року [10, р.175-180] та виражає занепокоєння політикою Радянського Союзу відносно Польщі [10, р.30, 65-66, 644]. Цінним для дослідника американо-радянських відносин 1980-х років є записи, присвячені роздумам президента Р.Рейгана щодо зустрічей та саммітів із радянськими лідерами. Відмічаючи їх історичну вагу, він акцентує увагу на своїх величезних зусиллях задля переконання радянського лідера піти на компроміси [10, р.352-358, 406, 555-557, 570-585, 612]. Книга містить багато інформації про роздуми Р.Рейгана над листуванням та бесідами із радянськими генеральними секретарями [10, р.17-18, 113, 220-229, 433-439], його розмірковування над пропозиціями членів адміністрації щодо змін та проведення політики відносно СРСР [10, р.111, 238-259]. Президент був упевнений у тому, що його особисті зустрічі із лідерами країн можуть примусити їх змінити свою політику [10, р.369-371].

Попри деталізацію перебігу подій, щоденник Р.Рейгана не дає конкретних відповідей, наприклад, на такі питання, як відповідальність за проблему "Іран-контрас", акцентуючи увагу лише на тому, що апарат президента вийшов з-під його контролю [10, р.514]. Це пояснюється тим, що діарист детально та інформативно лише перераховує події із акцентом на власні переживання, подає багато цікавих нових подробиць і фактів, але не пропонує будь-якого їх конкретного політичного аналізу. Проте, неспростовною перевагою книги, попри перенасичення відомостями про щоденні сніданки та вечери із родиною, залишається те, що вона дає змогу дослідити процес формування зовнішньополітичних настанов політики адміністрації Р.Рейгана стосовно Радянського Союзу на матеріалі його відображення у особистих роздумах президента.

Істотний інтерес для дослідника радянської політики першої адміністрації Р.Рейгана складає аналіз поглядів держсекретаря А.Хейга на стратегію та основи політики США щодо Радянського Союзу. Значну частину його мемуарів "Застереження: реалізм, Р.Рейган та зовнішня політика" присвячено аналізу тогочасних американо-радянських відносин та формування американської політики відносно СРСР. Мемуарист спочатку вдається до критики політики попередньої адміністрації Дж. Картера щодо СРСР [13, с.41], подає екскурс в історію самого Радянського Союзу [13, с.42-45], оцінки тогочасної політики Москви в Польщі та стосовно Куби [13, с.122]; приділяє багато уваги економічній політиці США та Європи відносно СРСР і пов'язаним із цим проблемам ембарго на продаж зерна [13, с.103], будівництва газопроводів [13, с.348-351]; а також наводить деякі факти про свої зустрічі з послом СРСР у США А.Добриніним й міністром закордонних справ СРСР А.Громико [13, с.129-132].

Як вірний послідовник ідей свого наставника Г.Кіссінджера, генерал висуває думку і про відновлення у міжнародних справах політики "ув'язування" (linkage). Її сутність полягала у безпосередній залежності американо-радянських відносин від поведінки Москви у різних регіонах земної кулі. Тобто основу американської політики відносно СРСР на початковому етапі перебування адміністрації Р.Рейгана при владі А.Хейг вбачав у недопущенні зустрічі на вищому рівні, але із одночасною підтримкою зв'язку із Радянським Союзом до того часу, доки він, за словами А.Хейга, не почав би виявляти готовність поводити себе як держава, що усвідомлює свою відповідальність. Він зазначав, що сісти за стіл переговорів у часи, коли, наприклад, придушувалися

будь-які прояви демократії у Польщі, означало би "ратифікувати акт грубого насильства, стати у моральному сенсі його учасником" [13, с.130]. Але далі, у мемуарах зазначається, що розбіжності у поглядах керівництва на формування зовнішньої політики США полягали у тому, що генерал вважав, що відносно СРСР Сполученим Штатам необхідно проводити політику розумного "стримування", але не ізоляції, не відмовляючись від переговорів про контроль над озброєнням з ним, навідміну від позиції міністра оборони К.Уайнбергера, який наполягав на відкладенні переговорів до того часу, поки США не збільшать свій стратегічний арсенал та зменшать торгівельні зв'язки із СРСР [13, с.134-136].

Загалом мемуари генерала А.Хейга можна оцінити як найбільш відверті серед колись написаних колишніми високопосадовцями кабінету чи адміністрації, яка ще знаходилась при владі. Проте, варто зауважити, що все ж таки найбільшу увагу у своїх мемуарах генерал приділяє дискусіям, які відбувалися всередині самої адміністрації між ним та іншими її членами через відмінність поглядів на методи проведення зовнішньої політики. Через цю призму переважно і описуються американо-радянські відносини та усі труднощі формування американської політики щодо СРСР.

У 1992 році А.Хейг опублікував ще одну книгу "Внутрішні кола: як Америка змінила світ. Мемуари", яка здебільшого присвячена аналізу зовнішньої і внутрішньої політики США за президентів Дж. Кеннеді, Л. Джонсона, Р. Ніксона, Дж. Форда та Дж. Картера. У ній, однак, знову чимало сторінок, що висвітлюють непорозуміння і сутички, які мали місце в адміністрації Р.Рейгана, а очікуваної інформації про формування американської політики відносно СРСР на початку 1980-х років ми так і не знаходимо [4, р. 545-552].

Більш змістовними та повними за обсягом висвітлення не тільки проблем американо-радянських відносин, але і загалом зовнішньої політики адміністрації Р.Рейгана 1982-1989 років є спогади наступника А.Хейга Дж. Шульца "Безлад та триумф: мої роки на посаді державного секретаря". На фоні детального опису проблем проведення американської політики відносно Близького Сходу, союзників у Європі, Японії, Центральної Америки та країн Перської Затоки Дж.Шульц надає змістовну інформацію про деталі формування політики США відносно СРСР: описує у діалогах свої зустрічі із А.Громико та Ю.Андроповим [8, р.119-126], демонструє усі розбіжності у поглядах між Держдепартаментом та Радою Національної Безпеки щодо початку діалогу з СРСР [8, р.165], а також наводить деталі полеміки всередині адміністрації відносно ставлення до програми "стратегічної оборонної ініціативи" [8, р.250-264].

Неспростовною перевагою мемуарів Дж.Шульца є деталізація та конкретизація викладеного матеріалу. Насамперед це стосується поданого опису американо-радянських переговорів та зустрічі у Женеві [8, р.500-519, 586-607], саммітів у Рейк'явіку [8, р.751-780], Вашингтоні [8, р.983-1015] та Москві [8, р.1080-1108]. Також цінною для дослідження проблем формування політики США щодо Радянського Союзу є інформація про деталі створення стратегії відносин із СРСР на початку 1983 року із витягами з меморандуму Дж.Шульца президентові, в яких описуються усі переваги та недоліки необхідності діалогу з радянським керівництвом [8, р.265-382]. Навідміну від А.Хейга Дж.Шульц у своїх мемуарах підкреслює необхідність із початком 1984 року, коли відбувається "переосмислення", відходити від політики "ув'язування" (linkage), аргументуючи це потребою переходу до конструктивного діалогу з Ра-

дянським Союзом із необхідністю починати переговори тоді, коли їх умови будуть відповідати американським інтересам [8, р.488-490].

Даючи оцінку політичній діяльності лідерів США та СРСР – М.Горбачева [8, р.527-533] та Р.Рейгана [8, р.1133-1136] – Дж.Шульц був доволі об'єктивним, згадавши їх недоліки і переваги. Зокрема, він поряд із підкресленням "невід'ємного вкладу в історію" дивується необхідності Р.Рейгана з ключових проблем, його схильності до перекручування подій та значному впливу радників президента на формування зовнішньополітичного курсу країни [8, р.1133]. Отже, мемуари Дж. Шульца є цінним джерелом для дослідження як перебігу американсько-радянських відносин, так і американської зовнішньої політики за роки обох адміністрацій Р.Рейгана.

Особливо велика увага висвітленню американсько-радянських відносин 1981-1989 років приділена у мемуарних працях радника президента Р.Рейгана з питань переговорів із Радянським Союзом та американського посла в СРСР (1987–1991 рр.) Дж.Метлока: "Кінець імперії: розповідь американського посла про крах Радянського Союзу" та "Рейган і Горбачов: як закінчилась "холодна війна"... та всі виграли". У першій книзі, присвяченій подіям 1987-1991 років, лише на початку Дж.Метлок порівнює політичні методи та персональні підходи Р. Рейгана, який мріяв про зміну Радянського Союзу, та пояснює політичні настанови США після промови президента, у якій він назвав СРСР "імперією зла" [5, р.79-80]. Основна ж частина праці присвячена аналізу причин краху СРСР за президента Дж. Буша, внутрішнім проблемам Союзу та спробам їх подолання [5, р.120-125].

Проте, більшу цікавість для дослідження відносин між двома наддержавами становить друга з вищезначених книг, яка у хронологічному порядку детально описує події 1981-1988 років, розкриваючи еволюцію поглядів як двох адміністрацій Р. Рейгана, так і зміни у політичному світогляді керівництва Радянського Союзу. Особлива увага в ній приділяється подіям, до яких Дж.Метлок був безпосередньо причетним спочатку перебуваючи у ролі експерта з Радянського Союзу з осені 1983 року в штаті Ради Національної Безпеки за часів адміністрації Р.Рейгана, а з 1987 року як американський посол у Москві. Тому події з 1981 до 1983 року відображені у книзі доволі описово. Дж.Метлок не заглиблюється у конкретику, подробиці підготовки та початки формування засад політики адміністрації Р.Рейгана щодо СРСР, а обмежується лише зображенням перебігу подій. Гадаємо, що саме через це у мемуарах не висвітлена антирадянська риторика Р.Рейгана, яка, на думку багатьох членів адміністрації, заважала формуванню образу президента, як людини, яка бореться за світ без ядерної зброї і зовсім не сприяє нарощуванню темпів гонки озброєнь. Прерעד читачем президент США постає як цілком позитивна людина, яка з 1983 року припинила критику Радянського Союзу як держави не через наближення переобрання на другий президентський термін, а через своє "відверте, щире" небажання війни і бажання залишити "відбиток в історії" [11, с.95]. Багато уваги приділяється вживанню заходів Р.Рейганом щодо усунення порушень прав людини в СРСР, описові його особистих переживань з цього приводу [11, с.164], а з іншого боку майже ігнорується причетність президента до проблеми "Іран-контрас" [11, с.252], його непереконаливість компетентність з провідних питань зовнішньої політики.

Очевидні, однак, переваги книги, у якій автор дуже детально описує усі зустрічі та діалоги Р.Рейгана з колишніми керівниками Радянського Союзу, надає інформацію стосовно підготовки та формування виступів

президента на цих зустрічах, аналізує роль провідних гравців тогочасного політичного оточення у налагодженні американсько-радянських контактів та висвітлює проблеми формування зовнішньополітичних настанов не тільки в США, але й у Радянському Союзі. Ще однією позитивною рисою книги є використання нових джерел, насамперед мемуарної літератури. Наприклад, Дж.Метлок вперше залучив до свого опису подій книгу А.Черняєва "Мої шість років з Горбачовим", з якої він використав чисельні примітки та цитати з протоколів ключових засідань Політбюро [11, с.190-191].

Отже, мемуарна праця Дж. Метлока "Рейган і Горбачов..." не є першою і не є кращою щодо опису відносин між США та СРСР, перевага тут належить раніше опублікованим мемуарам Дж. Шульца "Безлад та тріумф", в яких події, описані Дж.Метлоком, зображуються більш детально, яскраво та переконливо, проте невід'ємною перевагою книги Дж.Метлока є залучення новіших джерел та мемуарів тогочасних політичних діячів.

Іншими мемуарами, які більш детально допомагають розібратися у проблемах американсько-радянських відносин, є книга Р.Гейтса "Із затінку: Найповніша оповідь близького співробітника п'яти президентів та про те, як вони виграли Холодну війну", опублікована у 1996 р. Р.Гейтс почав працювати у Центральному Розвідувальному Управлінні з 1966 року і прослужив там 27 років. З 1986 по 1989 рік він обіймав посаду заступника Директора ЦРУ. Впродовж своєї розвідувальної кар'єри він, як фахівець з СРСР та радянського табору, неодноразово відраджався до Білого дому у безпосереднє підпорядкування президентів та їх радників з національної безпеки.

Книга охоплює період від в'єтнамської війни до падіння Радянської імперії у Східній Європі та розвалу Радянського Союзу і складається з чотирьох частин, розділення яких іде за хронологічною ознакою. Р.Гейтс виділяє такі періоди американсько-радянських відносин: 1969–1974: "Детант", 1975–1980: "Маска радянського домінування", 1981–1986: "Відродження Заходу", 1986–1991: "Звільнення та смітник історії". Слід зазначити, що твір Р.Гейтса відзначається своєю нетрадиційною для спогадів діячів такого рівня відвертістю та широтою охоплення матеріалу. Він описує таємні та не зовсім таємні війни, які США вели проти світового комунізму, різноманітні операції, метою яких було не дати Радянському Союзу "допомогти встановити демократичний режим" у країнах третього світу [3, р.319-323], а також приховану боротьбу в самому середовищі тих високопосадовців, що формували та проводили американську зовнішню політику [3, р.278-292].

Р.Гейтс показує, що, всупереч поширеній думці, у американській зовнішній політиці існувала спадковість від одного президента до іншого, причому особливо вражаюче вона простежується між Дж.Картером та Р.Рейганом. Перший закладав основу для багатьох наступних дій другого, яка, зокрема, містила приховані дії ЦРУ у країнах третього світу [3, р.142-151], безперервну стратегічну модернізацію та проведення економічної війни проти СРСР [3, р.194-195]. Серед того, що Р.Гейтс відкриває громадськості – таємна програма президента Дж.Картера із заохочення та підтримки дисидентського руху та провокування етнічного неспокою у Радянському Союзі, а також те, як Держдепартамент та окремі співробітники ЦРУ намагались перешкоджати цим спробам [3, р.97-105], "чорні операції" ЦРУ та КДБ один проти одного, три таємні саміти КДБ та ЦРУ [3, р.357-374], таємні відносини між Папою Іваном Павлом II та Кремлем [3, р.239-241]. Р.Гейтс також розповідає про додатковий секретний самміт, що відбувся протягом візиту М.Горбачова до Вашингтона у 1987 році, на якому Р.Гейтс,

будучи заступником директора ЦРУ, зустрівся із керівником розвідки КДБ В.Крючковим [3, р.423-426].

Р.Гейтсові-мемуаристові притаманний, однак, помітний суб'єктивізм, а також дещо упереджені оцінки радянської зовнішньої політики, що є очікуваним – автор є американським державним службовцем.

Переважає, однак, вартісна складова твору. Цінність спогадів Р.Гейтса полягає в тому, що вони створюють значно більш поліхромну картину американо-радянських відносин у порівнянні із більшістю пострадянських, і особливо радянських джерел. По-перше, вони дають нам американський, абсолютно недотичний з будь-якими тенденціями у радянській історіографії погляд на історію "холодної війни". По-друге, їхня фактологічна цінність, особливо за тих умов, коли документати американської розвідки та радянських спецслужб з розкритих Р.Гейтсом питань стануть відомими не менше ніж через півстоліття, є надзвичайно високою.

Менш змістовними в контексті проблеми нашої розвідки, але не менш цінними є мемуари колишнього голови президентської адміністрації, а з 1985 року – міністра торгівлі – Дж.Бейкера III "Політика дипломатії: революція, війна та мир". Перебуваючи з 1989 року на посаді Держсекретаря в адміністрації Дж. Буша, він у своїй книзі більше уваги приділив подіям кінця 1980-х – початку 1990-х років, проте Дж.Бейкер проводить порівняльний аналіз зовнішньої політики адміністрацій Р.Рейгана та Дж.Буша, зазначаючи їх недоліки і переваги [1, р. 27-49], розкриває процес переосмислення і підготовки нової політики США щодо СРСР із приходом до влади М.Горбачова [1, р. 68-83]. Тобто мемуари Дж.Бейкера є більш цікавими для дослідників політики адміністрації Дж. Буша, але вони на своєму початку містять невеликий за обсягом цінний фактичний матеріал відносно певних аспектів американо-радянських відносин за часів президентства Р. Рейгана.

Цінними для дослідження перебігу американо-радянських переговорів щодо контролю над ядерним потенціалом є мемуари колишнього керівника американської делегації на переговорах з СРСР щодо роззброєння у Женеві П.Нітце "Від Хірошіми до Гласності: з осердя прийняття рішень". Книга аналізує американо-радянські відносини від Другої світової війни, але найцікавішими є розділи, присвячені переговорам про обмеження ракет середнього радіусу дії в Європі [7, р.366-398], суперечкам про Стратегічну Оборонну Ініціативу [7, р.400-420], проблемам пошуку й інтерпретації "нульового варіанту" [7, р.422-437]. П.Нітце дуже детально із використанням численних документів розповідає про перебіг самих переговорів, аналізуючи формування головних їх принципів як в адміністрації США, так і керівництвом СРСР, що є незаперечною перевагою мемуарів.

Мемуарами, які допомагають краще зрозуміти проблеми формування американської політики щодо Радянського Союзу, є спогади міністра юстиції 1981-1985 рр. Е. Міза "З Рейганом: історія зсередини". Це джерело позначене відбитком належності Е.Міза до найближчого оточення президента, що, зокрема, засвідчує заявлена автором мета: протистояти "гласливим спробам створити вплив лідерства Р.Рейгана або зменшити чи заперечувати його досягнення." [6, р.14]. Загалом, він вбачає лише позитивні моменти як у внутрішній економічній, податковій політиці президента [6, р.149-153], так і у зовнішній, виправдовуючи його "необізнаність" у подіях "Іран-контрас" та неухильне бажання підвищити роль США на світовій арені [6, р. 258-269], а з іншого боку приділяє більше уваги критиці ЗМІ, Конгресу і лібералів.

За Е.Мізом, Р.Рейган постає як особа, що самотійно, твердо і неухильно проводить виважену і чітко

сплановану політику відносно СРСР [6, р.168-170], та як президент, що особисто своїм власним політичним досвідом та зваженими діями припинив і виграв "холодну війну" [6, р.172]. Для демонстрації формування засад політики щодо Радянського Союзу в адміністрації Р.Рейгана автор наводить численні цитати з президентських виступів та промов із коментарями [6, р.164-168]. Оцінюючи мемуари Е. Міза не можна не відмітити їх певну заангажованість та упередженість, проте неспростовна цінність їх полягає у тому, що вони дозволяють дослідити усі трансформації політики адміністрації Р.Рейгана з позиції людини, яка безпосередньо брала участь у її формуванні.

Ще одним твором мемуариста, який головним чином зображує президента Р.Рейгана виключно видатним керівником країни, що проводив послідовну політику відносно СРСР, стала книга пресекретаря Р.Рейгана Л. Спікса "Хочу висловитись: погляд на президентство Рейгана із стін Білого Дому", яка змальовує компліментарний портрет президента і зображує лише "людські" його недоліки [9, р.369-381]. Мемуари містять багато критики провідних членів адміністрації, проте винятково у контексті проблеми "Іран-контрас", через яку Л.Спікс змушений був піти у відставку після шести років перебування на своїй посаді [9, р.89-96]. Цінними для вивчення радянсько-американських відносин є частини книги, присвячені проблемам катастрофи літака KAL 007 [9, р.148-153], арешту Н.Данілоффа [9, р.173-178], саммітам у Женеві 1985 року [9, р.154-172] та у Рейк'явіку 1986 року [9, р.178-186]. Усім їм, однак, притаманний надто описовий характерта відсутність будь-яких мемуарних сенсацій чи нової інформації.

Схожими на дві попередні книги з їх надто позитивною оцінкою президента є мемуари колишнього персонального секретаря Р.Рейгана, а пізніше посла в Австрії Г.Вон Дамм "На боці Рейгана". Книга здебільшого присвячена опису внутрішньоурядових сюжетів: конкуренції між Дж.Бейкером та Е.Мізом [2, р.197-199], зростанню впливу Ненсі Рейган [2, р.140-141], діалогам "кухонного" кабінету [2, р.127-149]. Проте у контексті цих проблем можна проаналізувати трансформацію політики адміністрації Р.Рейгана відносно СРСР від конфронтації до "нового детанту". Родзинкою цих мемуарів є те, що вони проливають світло на роботу Білого Дому з позиції людини, яка безпосередньо брала у ній участь.

Загалом, спогади американських державних діячів 1980-х років містять значний фактичний матеріал, який дає змогу відтворити атмосферу, у якій відбувалося формування основних концептуальних засад зовнішньополітичного курсу США щодо Радянського Союзу. З огляду на позиції мемуаристів та завдання, які вони ставили перед собою, ці праці можна поділити на три групи. Перша – ті, що надмірно компліментарні щодо зовнішньої політики і зокрема політики щодо СРСР часів адміністрації Р.Рейгана [1,2,6,9]. Друга – ті, що більше уваги приділяють виправданню власних вчинків [4,7,12,13]. Третя – ті, яким притаманне бажання змістовно та аргументовано висвітлити формування засад американської політики щодо СРСР [3,5,8,11]. Окреме місце посідають щоденники Р.Рейгана, як джерело особливого характеру, яке дає змогу проаналізувати трансформацію зовнішньополітичного курсу США [10].

Джерелознавче дослідження американської мемуарної літератури часів президентства Р.Рейгана має широкі перспективи для подальшого аналізу, оскільки до наукового обігу вводяться нові недоступні дослідникам раніше джерела. Так, наприклад, американське видавництво "Харпер-Колінз" у недалекому майбутньому планує опублікувати у повному обсязі щоденники

Р.Рейгана від першого до останнього його запису під час перебування у Білому Домі. У разі реалізації цього видавничого проекту у розпорядженні дослідників радянської політики адміністрацій Р.Рейгана опиниться у своєму, як слід очікувати, максимальному обсязі унікальне джерело, яке поставить перед ними завдання введення його у науковий обіг, зокрема з метою з'ясування суб'єктивно-особистісного компоненту у політиці Вашингтона щодо Москви у 1980-х рр.

1. Baker James A. The Politics of Diplomacy: Revolution, War and Peace, 1989-1992. – N.Y., 1995. 2. Damm H. At Reagan's Side. – N.Y.,

1989. 3. Gates R. From the Shadows: The Ultimate Insider's Story of Five Presidents and How They Won the Cold War. – N.Y., 1996. 4. Haig A. Inner Circles: How America Changed the World: a Memoir. – N.Y., 1992. 5. Matlock J. Autopsy on an Empire: the American Ambassador's Account of the Collapse of the Soviet Union. – N.Y., 1995. 6. Mees E. With Reagan: the Inside Story. – Wash., 1992. 7. Nitze P. From Hiroshima to Glasnost: at the Center of Decision: a Memoir. – N.Y., 1989. 8. Shultz G. Turmoil and Triumph: My Years as Secretary of State. – N.Y., 1993. 9. Speaks L. Speaking Out: the Reagan Presidency From Inside the White House. – N.Y., 1989. 10. The Reagan Diaries. – N.Y., 2007. 11. Мэтлок Дж. Рейган и Горбачев: как закончилась "холодная война"... и все выиграли. – М., 2005. 12. Рейган Р. Жизнь по-американски. – М., 1992. 13. Хейлс А. Предостережение: реализм, Рейган и внешняя политика: Пер. с англ. – М., 1985.

Надійшла до редколегії 12.10.08

В. Разіцький, асп.

ІНФОРМАЦІЙНА ПОЛІТИКА США В ХХ ст.: СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК

У статті зроблена спроба проаналізувати внутрішні та зовнішні фактори, які сприяли зародженню й розвитку пропаганди США за кордоном та її трансформацію в інструмент зовнішньої політики.

In the article author tries to analyze the internal and external factors, which favored the rise and development of the foreign propaganda of the USA and it's transformation into the instrument of the foreign policy.

На час закінчення Другої світової війни у Сполучених Штатах були всі підстави для здобуття лідерства в світі. Більшість науковців справедливо називають потужну політичну, економічну та військову систему країни в цей час, як необхідні умови для домінування США на міжнародній арені. Безперечно, значення цих факторів для встановлення домінування у світі важко недооцінити, проте в умовах середини ХХ ст. цього було не достатньо, адже даний період характеризується початком "холодної війни", коли людство зіткнулося з реаліями існування ядерної зброї у двох супротивних військово-політичних блоків, очолюваних США та СРСР. На практиці це означало істотно обмежену можливість застосування традиційних важелів впливу (політичних, економічних та військових) на уряди інших країн для досягнення своїх цілей. Таким чином, в реаліях середини ХХ ст. для того, щоб відігравати провідні ролі в світі, США змушені були шукати додаткові інструменти реалізації зовнішньої політики. Одним із таких важелів стає пропаганда, яка набуває статусу урядової політики.

Проблема розвитку урядової пропаганди США за кордоном є досить дискусійною у зарубіжній та вітчизняній історіографії. Особливу роль їй надавали в роки "холодної війни", коли ідеологічний фактор відігравав одну з провідних ролей в радянсько-американському протистоянні. Довгий час центральними об'єктами наукової дискусії залишалися дата початкового відліку американської пропагандистської діяльності за кордоном та основні її цілі. При цьому головну проблему створювало надзвичайно широке трактування поняття пропаганда, що часто було причиною взаємного непорозуміння між істориками [7; 10; 20]. Насамперед, не існувало будь-якої межі між пропагандою в середині країни, та за її межами, або урядовою пропагандою, та приватною, керованою пересічними зацікавленими громадянами. Тому в багатьох випадках основним недоліком вітчизняних та зарубіжних наукових праць, присвячених проблемі розвитку американської інформаційної політики, є відсутність чіткої, усталеної термінології, що не рідко призводило до помилкових висновків.

Радянські дослідники зосереджували свої зусилля головним чином на вивченні всіх негативних наслідків проникнення американського капіталу за кордон, що власне й вважалося відправною точкою пропагандистської діяльності США [1; 5]. Таким чином інформаційна політика США не стільки вивчалася, скільки критикувалася. У свою чергу американські дослідники наголошували на тому, що підґрунтя для поширення ідей сво-

ди у світі готувалося практично від початку здобуття Сполученими Штатами незалежності, але це не мало ніякого відношення до пропаганди, адже громадяни США робили не що інше, як виконували свою "місію в світі по християнізації та демократизації народів" [3; 11; 19].

Сучасна зарубіжна історіографія більш схильна вважати, що американська урядова пропаганда бере свій початок з років Першої світової війни, коли для виконання цих функцій указом Президента В. Вільсона було створено Комітет громадської інформації [7; 9; 10].

На сьогодні проблема становлення американської пропаганди за кордоном потребує додаткового вивчення на основі чітко встановленої межі між урядовою та громадською діяльністю в даній сфері. Тому метою статті є з'ясувати внутрішні та зовнішні фактори, які сприяли зародженню й розвитку пропаганди США за кордоном та її трансформацію в інструмент зовнішньої політики.

В якості пропагандистської діяльності американського уряду за кордоном автор статті пропонує вживати термін інформаційна політика, яка означає цілесправлені дії уряду у сфері зовнішньої політики, які виходять за рамки традиційної дипломатії і мають справу із поширенням певної інформації за кордоном легальним і не легальним шляхом з метою впливу на розум, емоції та дії місцевого населення і включають в себе елементи громадської дипломатії, громадських відносин та психологічних операцій.

Розвиток інформаційної політики США відбувається поряд із складними внутрішніми процесами в країні. Одним із перших чинників, що сприяли зародженню інформаційної політики в Сполучених Штатах, було унікальне географічне розміщення та багаті природні ресурси країни, які стали каталізатором для розвитку індустрії [19, р. 585]. ХІХ ст. характеризується тим, що виробництво почало значно перевищувати попит в США, внаслідок чого виникла потреба проникнення на зовнішні ринки. Це було потужним стимулом для розвитку інформаційної політики, який спочатку відбувався на основі вільної громадської ініціативи, адже в якості перших американських пропагандистів виступали релігійні організації, торговельні кола та бізнесмени, які підготували ідеологічне підґрунтя для зовнішньої експансії США і розробили багато ефективних методів поширення інформації – початкову базу для побудови потужної пропагандистської машини. В одній із своїх статей Держсекретар Сполучених Штатів Дж. Ф. Даллес вдало зазначив, що "від самого початку виникнення США їх громадяни щиро вірили, що вони мають місію в світі

поширювати свободу та християнське віровчення. Але в той самий час вважали, що для їхнього уряду краще не втягуватися у міжнародні справи" [11, р. 25]. Що стосується місіонерської ідеї США, то її активно підтримували дві потужні економічні сили в країні – промисловці та фермери, які були зацікавлені у зовнішньоекономічній експансії і мали значний вплив на уряд. Наскільки представникам американського бізнесу вдалося об'єднати американську місіонерську ідеологію зі своїми економічними інтересами, можна вже судити із прощальної промови Дж. Вашингтона [12, р. 70-78] та першої іногураційної промови Т. Джеферсона, [18, р. 79-82] у яких вони звертали увагу на потребу розширення зовнішніх торгівельних зв'язків і, у той самий час, зберігати обмеженими політичні контакти.

На кінець XIX ст. американська промисловість займала провідне місце в світі, що на порядок денний поставило потребу в нових джерелах сировини, яких тепер не вистачало на американському континенті, захищеному Доктриною Монро [13, р. 97-100]. В такому випадку одних приватних зусиль було замало, аби повністю забезпечити інтереси американського бізнесу і тому відбувається встановлення тіснішої співпраці уряду із діловим світом країни, яке знайшло свої прояви у початку американського експансіонізму та пов'язану з цим активізацію інформаційних зусиль.

Хоча як це не парадоксально звучить, але американський експансіонізм не тільки не суперечив політиці ізоляціонізму, але й навпаки – доповнював її, і тут вирішальну роль відігравали певні елементи інформаційно-культурної політики. Необхідно було лише знайти спосіб забезпечення економічних інтересів США, при якому політичні зв'язки з іншими країнами були б дуже обмеженими, або й взагалі відсутніми, власне чого й вимагала політика ізоляціонізму. Постановка такого завдання підштовхнула уряд США до вироблення нової та на той час унікальної стратегії у міжнародних справах, яка власне й базувалася на ідеї виконання Америкою "особливої місії" в світі по поширенню демократії, основу якої становили економічний та інформаційно-культурний елементи. Поширення демократії закордоном не потребувало особливих зусиль уряду США, що власне й відповідало американській традиції індивідуалізму (оскільки здійснювалося приватними громадянами на їхній власний розсуд) та не виходило за рамки політики ізоляціонізму. Цю роботу виконували переважно торгові кола країни, бізнесмени та релігійні місіонери при незначній державній підтримці (зокрема консульських служб Держдепартаменту). В результаті "до середини XIX ст. американські місіонери мали свої представництва в Бомбеї, Мадрасі, Мадурі, Цейлоні, Борнео, Сіамі, Сінгапурі, на Гавайських Островах, в Китаї, Бірмі, Індії, тощо" [5, с. 25-26]. На американські кошти засновувалися закордоном школи, бібліотеки, релігійні громади, які були знаряддям для пропагування ангlosаксонських морально-етичних та культурних цінностей. При цьому слід зазначити, що лише завдяки фінансовій підтримці американського бізнесу стало можливим існування місії за кордоном та опікування ними лікарень, шкіл, тощо... Торгівельні фірми брали на себе витрати, пов'язані з поїздками місіонерів як з розвідувальними, так і з релігійними цілями [5, с. 27]. Для місіонерів різного ґатунку важливо було пристосувати іноземців до своїх традицій, високих соціальних стандартів, матеріальних та культурних цінностей, щоб у місцевих народів з'явилося бажання досягти цього, що можна було зробити, як стверджували американці, лише наслідуючи їхній шлях розвитку.

На початку XX ст. іноземні оглядачі неодноразово звертали увагу на стрімке зростання у світі популярнос-

ті американського способу життя. Громадяни США, які на той час вже насолоджувалися матеріальними статками, високим рівнем життя та спрощеною від пережитків минулого культурою, стали об'єктом заздощів багатьох людей за кордоном [7, р. 49]. Завдяки активній діяльності американських місіонерів люди закордоном познайомилися з кінопродукцією, автомобілями та радіопрограмами Сполучених Штатів, "які тепер стали єднати американців з іншими народами світу" [9, р. 3].

Отже, можна зробити висновок, що рубіж XIX-XX ст. ознаменував появу в міждержавних стосунках США багатьох рис інформаційної політики. Звичайно, було б перебільшенням твердити, що це була, власне, інформаційна політика у своєму класичному варіанті (якою її можна вважати після закінчення Другої світової війни), адже в даному випадку її можна охарактеризувати як приватно-державну ініціативу без єдиного керуючого центру, де основну роль відігравав не уряд, як це мало б бути, а окремі зацікавлені фізичні та юридичні особи. Але, в будь-якому випадку, ініціативи в інформаційній сфері, зроблені американцями на рубежі XIX-XX ст., поклали міцний фундамент для подальшої еволюції інформаційної політики. В цьому напрямку основною перешкодою залишалися міцні підвалини принципів індивідуалізму та вільної приватної ініціативи – базові елементи традиційного американського життя, які певною мірою перешкоджали першим спробам уряду застосовувати на практиці інформаційну політику. На посилення цих елементів було витрачено майже половину століття зусиль прихильників ідеї світової гегемонії США і першим, хто зробив вагомий внесок у цю справу, був Президент Вудро Вільсон (1912-1919 pp.).

Президент Вільсон не тільки продовжив політику своїх попередників Т. Рузвельта і В. Тафта у сфері зовнішньої експансії, але й ширше обґрунтував використання у ній інформаційно-пропагандистського елементу як необхідної допоміжної міри для досягнення поставлених цілей. Геній Вільсона полягає у тому, що йому вдалося "поєднати закони історії і необхідність ринків з волею Господа" [3, с. 56]. Вільсон неодноразово стверджував, що "обов'язок і призначення Америки взяти на себе справедливую долю тягаря білої людини", за що деякі дослідники охарактеризували цю сторону його зовнішньої політики як "місіонерську дипломатію" [3, с. 54].

Практичному втіленню в життя ідей Вільсона сприяла світова війна, яка є "рідкісною можливістю виконати завдання, що вимагають національної єдності та мобілізації – ідеальна умова для реорганізації місцевих справ" [7, р. 75]. Велика війна та втягнення в неї США посприяло розширенню повноважень американського уряду. Як зауважив американський історик Пейдж Сміт, "війна допомогла знищити міф про права штатів і разом з цим й розуміння, що приватна ініціатива була значно важливішою за урядові акції" [14, р. 739]. Широкомасштабні військові дії в Європі служили підтвердженням ідей Вільсона та його попередників, що необхідно замінити систему міжнародних відносин Старого світу більш досконалим новим світовим порядком, побудованим на основі демократії, рівних можливостей, самовизначення націй та колективній безпеці. Щоб втілити цю ідею в життя, необхідно було не тільки донести її до населення країн всього світу, але й зробити рішучий крок у справі якнайшвидшого завершення світової війни. Це власне й послужило приводом для використання американським урядом інформаційної політики як засобу впливу на громадську думку воюючих та нейтральних держав.

З метою проведення інформаційно-пропагандистської компанії указом президента 13 квітня 1917 р. було створено Комітет громадської інформації (CPI). Перші

кроки в даному напрямку були зроблені ще самим Вільсоном з його відмінним володінням мистецтвом ораторства. Завдяки таланту красномовства він досить швидко став рупором Союзників. Підкреслюючи цю особливість, радник і близький товариш Вільсона полковник Хауз зокрема зазначив: "...Якщо ви (пане президент) не будете спрямовувати ліберальне мислення союзників і керувати ним, то це взагалі не буде зроблено" [6, с. 97]. Виступаючи 2 квітня 1917 р. перед обома палатами Конгресу, президент, обґрунтовуючи необхідність вступу США у війну, наголошував, що "нашою метою зараз є захистити принципи миру і правосуддя у світі від егоїстичних і автократичних урядів... Ми боротимемося за речі, які завжди носили найближче до серця – за демократію, за права і свободи малих націй, за переважання у світі права при такій домовленості вільних народів, яка принесе мир та безпеку для всіх націй і зробить врешті сам світ вільним" [21, р. 148-152]. В такому ж дусі було звернення Вільсона до нації з приводу вступу країни у війну 15 квітня 1917 р., у якому він зокрема зазначив, що "ми боремося за те, у що віримо – за права людства, за майбутній мир і безпеку в світі" [16].

З Комітету громадської інформації, який очолив Дж. Кріл, щоденно йшов потік військової літератури, видавався "Офіційний Бюлетень Сполучених Штатів", мільйони памфлетів "Червоної, Білої і Синьої" серій, серії "Військова інформація", тощо [8, р. 113]. Кріл включив у роботу Комітету громадської інформації майстрів усного і друкованого слова, письменників і професорів, художників і карикатуристів, артистів і памфлетистів. У своїй діяльності працівники CIP поєднували рекламну техніку із розумінням людської психології, що було вперше зроблено в історії США, коли уряд був причетний до поширення пропаганди в такому великому масштабі [10]. Закордонна діяльність Комітету ознаменувала появу в США інформаційної політики, яка поступово еволюціонувала у досконале мистецтво поширення інформації. За кордоном, під час війни, були відкриті філіали CIP, працівники яких займалися пропагуванням програми Вільсона по створенню нового світового порядку. Аероплани і аеростати щодня розкидали в тилу ворога десятки тисяч американських листівок, в яких розповідалося про проголошені Вільсоном цілі війни, яка велася "не проти німецького народу, а проти прусського імлітаризму" [4, с. 92]. Для переправлення на ворожу сторону американських листівок також використовували спеціальні 75-міліметрові снаряди. Пропаганда на фронтах світової війни називалася бойовою пропагандою і була зосереджена на трьох основних цілях: підтримання морального духу своїх та союзних військ, підірвання морального духу у ворожих військах, здобуття підтримки нейтральної аудиторії, яка б відмовилася від підтримки ворога.

Для поширення ідей Вільсона серед населення союзницьких країн уряд США за свій рахунок відправляв у Європу різних посланників, лідерів профспілок, редакторів друкованих видань, тощо. Важливим досягненням американських пропагандистів було залучення мистецтва громадських відносин до справи поширення інформації за кордоном. З цього часу громадські відносини (PR) стали невід'ємною складовою інформаційної політики США.

В руслі американської інформаційної політики багато дослідників розглядають знамениті "14 пунктів" Вільсона [15, р. 153-156], які "були базовим елементом війни в інформаційному просторі, що дала можливість союзникам перемогти у 1918 р." [17, р. 180]. Вільсон продовжував активно застосовувати пропаганду навіть після завершення військових дій, зокрема на Паризькій мирній конференції. Після прибуття до Парижу першим офіційним кроком Вільсона у сфері інформаційної полі-

тики була організація громадської думки. Американський уряд робив все можливе, аби полегшити всім журналістам переїзд у Париж [2, с. 145]. Завдяки цьому лише зі США у Париж прибуло біля 150 журналістів, які виступали там в якості допоміжної сили, підтримуючи завдяки своїм інформаційним бюро, газетам і журналам безпосередній зв'язок з усіма куточками планети [2, с. 142].

Таким чином, Перша світова війна стала відправною точкою для втілення в життя інформаційної політики США. І хоча перша практика пропагандистської діяльності американського уряду була досить короткою, вона дала вагомий результат, усвідомлення яких почалося лише з кінця 30-х рр., коли агресивні дії на міжнародній арені фашистської Німеччини та Італії та мілітаристської Японії змусили керівництво Сполучених Штатів захищати свої інтереси за межами власної території. Певні здобутки інформаційної політики адміністрації Вільсона можна було відразу помітити. Як зазначив Пейдж Сміт, "після закінчення війни США отримали позитивний імідж у світі (чого не мали до війни), як сама демократична, чиста серцем, розумом і могутністю країна" [14, с. 578]. Врешті решт, остаточна оцінка в даному питанні була зроблена американцями під час Другої світової війни та по її завершенні, коли США постали перед гострою необхідністю в інформаційній політиці як засобу боротьби з державами Вісі Рим-Берлін-Токіо та стримування поширення комунізму в світі.

Включення інформаційної політики до складу американської зовнішньополітичної стратегії можна розглядати як феномен в історії США. Розвиток цієї сфери урядової діяльності був досить складним і довгий час залежав виключно від внутрішніх суспільно-політичних та економічних процесів в державі. На відміну від решти провідних країн світу, в яких пропагандистська діяльність здавна вважалася урядовою прерогативою, у Сполучених Штатах, починаючи з кінця XVIII ст., цим видом діяльності займалися виключно особи із не державних установ – торговельні кола країни, бізнесмени та релігійні місіонери. Внаслідок цього в Америці склалася своєрідна традиція, яка забороняла урядові займатися пропагандистською діяльністю як в середині країни, так і за кордоном. І лише зовнішня загроза інтересам США в роки Першої світової війни змусила американців порушити цю традицію, що на практиці означало зелене світло для використання урядом пропаганди за кордоном.

Характерною особливістю інформаційної політики Сполучених Штатів є те, що вона увібрала в себе елементи світської та релігійної пропаганди. Внаслідок цього було створено універсальний метод формування громадської думки за кордоном, сприятливої інтересам США. Органічне поєднання світського та релігійного елементів у рамках єдиної інформаційної політики дало можливість американському уряду ефективно застосовувати пропаганду в усіх частинах світу, не залежно від національного складу, релігійних переконань та культурних особливостей місцевих народів.

1. Абдуллаев З. З. Начало экспансии США в Иране. – М., 1963. 2. Беккер Стэарт. Вудро Вильсон. Мировая война. Версальский мир. Перевод Карасика А. П. – М.-П.: Гос. Изд., 1923. 3. Вильямс В. Э. Трагедия американской дипломатии. – М. Изд. ИМО., 1960. 4. Меморандум Уайзмана относительно военной политики Вильсона. 1 февраля 1928 г. // Хауз Едуард. Архив полковника Хауза. Т. 3 – М. Соцэкиз., 1937. 5. Мурадян А. А. Американские миссионеры в странах Дальнего Востока, Юго-Восточной Азии и Океании в XIX веке. – М.: "Наука", 1971. 6. Письмо Хауза президенту. Нью-Йорк, 30 мая 1917 г. // Хауз Едуард. Архив полковника Хауза. Т. 3 – М. Соцэкиз., 1937. 7. Akira Iriye. The Cambridge history of American foreign relations. Volume III. The Globalizing of America 1913-1945. – Cambridge University Press. – 1993. 8. Canfield H. Leon. The Presidency of Woodrow Wilson: Prelude to a World Crisis. – Rutherford: Fairleigh Dickinson Univ. Press., 1966. 9. Carroll M. John, George C. Herring. Modern American diplomacy. – Wilmington, Scholarly Resources Inc. – 1996. 10. Delwiche Aaron. Of Fraud and Force

Fast Woven: Propaganda during the First World War. Copyright, 11 August 2001 // www.firstworldwar.com. 11. Dulles John F. Challenge and response in United States policy // Foreign Affairs. – 1957. – Vol. 36., №1. 12. George Washington's Farewell Address, September 17, 1796 // Morris, Richard B. Basic documents in American history. – Princeton: Van Nostard co., 1965. 13. Monroe Doctrine, December 2, 1823 // Morris, Richard B. Basic documents in American history. – Princeton: Van Nostard co., 1965. 14. Page Smith. America Enters the World: a people's history of the progressive era and World War I. – Harmondsworth: Penguin books, 1991. Vol. 7. 15. President Woodrow Wilson's 14 Points, January 8, 1918 // Morris, Richard B. Basic documents in American history. – Princeton: Van Nostard co., 1965. 16. President Woodrow Wilson Proclamation to the

American People on 15 April 1917 // Source Records of the Great War, Vol. V, ed. Charles F. Horne, National Alumni 1923 // www.firstworldwar.com. 17. Seymour Charles. Woodrow Wilson in perspective // Foreign Affairs. – 1956. – Vol.34., №2. 18. Thomas Jefferson's First Inaugural, March 4, 1801 // Morris, Richard B. Basic documents in American history. – Princeton: Van Nostard co., 1965. 19. Varga E. Anglo-American rivalry and partnership // Foreign Affairs. – 1947. – Vol.25., №4. 20. Williams William Appleman The Contours of American History. – Cleveland, World Pub.Co. – 1961. 21. Wilson's War message, April 2, 1917 // Morris, Richard B. Basic documents in American history. – Princeton: Van Nostard co., 1965.

Надійшла до редколегії 12.10.08

М. Сайчук, асп.

АДМІНІСТРАЦІЯ ПРЕЗИДЕНТА США Р.РЕЙГАНА І ГАЗОПРОВІД ЗАХІДНИЙ СИБІР – ЄВРОПА

В статті досліджено формування позиції адміністрації президента Рональда Рейгана щодо проекту радянського трансконтинентального газопроводу Уренгой – Помари – Ужгород та заходи, вжиті для зриву цього будівництва. Зважаючи на велике політичне значення, яке надавали у США цьому газопроводу, проаналізовані результати американської політики щодо цього проекту.

The article deals with the issue of forming of the R.Reagan's administration approaches as to the Soviet transcontinental gas pipeline project Urengoy – Pomary – Uzhgorod and the efforts to disrupt this construction. Considering the great political significance in the USA the outcomes of the American policy towards this project are analyzed.

Тема закінчення Холодної війни нерозривно пов'язана з проблемами розпаду СРСР, тому викликає значну зацікавленість дослідників. Цим подіям передували спалахи радянсько-американського протистояння у 1-й половині 1980-х рр., котрий прямо пов'язаний з діяльністю адміністрації президента США Рональда Рейгана, яка цілеспрямовано втілювала в життя низку своїх програмних документів, де викладалися різні аспекти зовнішньополітичної стратегії американської влади. Історики, політологи та публіцисти називають ці документи узагальнюючим терміном "доктрина Рейгана". Вона означала політику глобального стримування СРСР у поєднанні з цілеспрямованими діями по підризу його внутрішньої стабільності, економічного потенціалу та військової потуги.

Взагалі термін "доктрина Рейгана" належить неоконсервативному журналісту Ч.Краутхаммеру, який так назвав свою замітку в часопису "Time" про секретну політику Рейгана щодо підтримки антикомуністичних опозиційних рухів у "Третньому світі". [17; с. 54] Однак Краутхаммер звужував своє розуміння цієї зовнішньополітичної концепції тільки таємним втручанням адміністрації Рейгана до війн в Афганістані, Нікарагуа, Анголі та Кампучії. Насправді ж стратегія Рейгана була значно ширшою, хоча Краутхаммер навесні 1985 р., звичайно, не міг про це знати. Тим не менше, саме Краутхаммер залишається винахідником цього терміну, котрий отримав широкий вжиток серед політиків та істориків. Про це свідчить офіційний біограф Рейгана Луї Кеннон, одночасно уточнюючи, що в жодній з понад двох сотень директив Ради Національної Безпеки США, підписаних Рейганом, такий термін не вживається. [10; с. 372]

Виходячи з цього, дослідники розуміють під умовною назвою "доктрина Рейгана" всі стратегічні документи, підписані президентом Рейганом, де визначаються концептуальні засади зовнішньої політики США. В практичній площині адміністрація Рейгана відокремлювала три цілі: стримування СРСР, сприяння демократичним змінам в радянському суспільстві та досягнення угод, які відповідають інтересам США. Вони конкретизувалися в різноманітних рішеннях, що деталізували шляхи досягнення цих цілей. Зокрема, стримування СРСР відбувалося такими шляхами.

По-перше, це обмеження політичного впливу СРСР в країнах "Третього світу" шляхом надання військової та фінансової підтримки непримиримим рухам опору в

країнах, де вони існували (Афганістан, Нікарагуа, Ефіопія, Ангола, Кампучія, Лаос та інші).

По-друге, це обмеження політичного впливу СРСР у країнах Східної Європи шляхом надання політичної та фінансової підтримки антикомуністичним організаціям та рухам.

По-третє, це стримування СРСР шляхом досягнення військової переваги над його збройними силами завдяки новій гонці озброєнь та загостренню міжблокового протистояння у Європі.

По-четверте, це стримування СРСР шляхом дестабілізації його економіки завдяки нанесенню "ударів" по слабких місцях радянського народногосподарського комплексу. Такими "ударами" вважалися обмеження і загальне подорожчання західних кредитів для СРСР, припинення радянського доступу до сучасних західних технологій, перешкоджання проектам експортування з СРСР природного газу на Захід, провокування перевитрат ресурсів у СРСР на економічні проекти, доозброєння та підтримку союзників.

У тій частині економічного блоку "доктрини Рейгана", де йдеться про заходи з обмеження доступу СРСР до технологій, необхідних для розвитку радянського паливно-енергетичного комплексу (ПЕК), а також валютних надходжень СРСР від експорту його енергоносіїв, ми можемо говорити про існування окремого енергетичного аспекту "доктрини Рейгана". Його відокремлення в самостійний напрям американської зовнішньої політики часів Рейгана було спричинено тією винятковою роллю, яку відіграв ПЕК у радянській економіці. Зокрема, тим, що він виступав головним джерелом валютних надходжень до СРСР. Символом стратегії адміністрації Рейгана у цій сфері стала її протидія проекту газопроводу Уренгой – Помари – Ужгород – Західна Європа. Він більше відомий на Заході як газопровід Західний Сибір – Європа.

Винятково важливе для радянської економіки значення ПЕК взагалі, і нафтогазової промисловості зокрема, було підкреслено американськими аналітиками ще в 1977 р. Тоді ЦРУ надало оцінку, згідно якої видобуток нафти в СРСР досяг свого максимуму і в середині 1980-х рр. слід очікувати на його спад. Також ЦРУ чітко ідентифікувало наявність зв'язку між радянським видобутком нафти і експортом відповідних технологій та обладнання з США. Йшлося про широкий спектр предметів експорту від бурових доліт до складного обладнання для сейсмічної розвідки. Заборона на цей екс-

порт означала б істотні ускладнення для роботи нафтової промисловості СРСР. [24; с. 238] Однак вже тоді існувало чітке розуміння, що передбаченого розвалу радянського нафтопрому не відбудеться. І центр уваги в США поступово змістився від нафти до газової промисловості, а особливо до проекту газопроводу Західний Сибір – Європа, будівництво котрого забезпечувалося європейським кредитним фінансуванням і поставками обладнання. [25; с. 30]

Від самого початку ідея цього газопроводу викликала значне занепокоєння членів Конгресу США з огляду на потенційну небезпеку зростання залежності Західної Європи від радянського природного газу та можливостей СРСР отримати завдяки газопроводу значні прибутки у вільно конвертованій валюті. [25; с. 30] Однак президент Картер не живив заходів проти цього проекту на етапі його підготовки, хоча 29 вересня 1979 р. і був прийнятий новий закон про регулювання експорту ("Export Administration Act"), який був вагомим важелем зовнішньополітичного впливу США завдяки можливості обмежити або заборонити будь-який експорт американських технологій та обладнання цивільного призначення. Ситуація кардинально змінилася в грудні 1979 р. внаслідок введення радянських військ до Афганістану. Президент Картер вдався до серії жорстких заходів: програми переозброєння США, ембарго на поставки низки товарів до СРСР, згорання радянсько-американського співробітництва та ін. Важливою частиною ембарго була заборона на поставки до СРСР обладнання і технологій для нафтогазової промисловості. Згодом ці заходи Картера стали важливими складовими "доктрини Рейгана", проте сприйняла їх адміністрація нового президента далеко не одразу.

Новопризначений директор ЦРУ Вільям Кейсі звернув увагу на проект газопроводу Західний Сибір – Європа і на початку травня 1981 р. на зустрічі з міністром оборони Каспаром Вайнбергером дійшов згоди щодо необхідності зриву цього проекту. "Ми насправді вважали, що повинні зупинити здійснення проекту або хоча б затримати його, – згадував Вайнбергер. – Інакше він дав би їм стратегічну перевагу й великий притік коштів". [8; с. 91] З'єднана позиція цих двох потужних відомств у порівнянні з особистим впливом Кейсі та Вайнбергера на Рейгана, котрі були поряд з ним у критичні моменти виборчої кампанії, ініціювали появу теми газопроводу Західний Сибір – Європа у зовнішній політиці нової президентської адміністрації.

Загальна негативна позиція щодо газопроводу формувалася через оцінку можливого зростання прибутків СРСР та його впливу на країни Західної Європи. Але єдиної думки про необхідні дії не було. Картерівське ембарго піддавалося критиці через його непродуктивність, спричинену бажанням Картера продемонструвати жорсткий характер і таким чином покращити свої позиції напередодні президентських виборів у США. 24 квітня 1981 р. – незабаром після приходу до влади – Рейган скасував заборону Картера на продаж зерна до СРСР, бо втрати американських виробників перевищували політичний ефект від заборони на експорт. Такому ж прискіпливому аналізу було піддане й ембарго на поставки до СРСР нафтогазового обладнання. Відбувалося це в межах обговорень на засіданнях Ради національної безпеки США (РНБ) з питань контролю над торгівлею між Сходом і Заходом.

Перше таке засідання відбулося 6 липня 1981 р., на якому було визначено цілі політики США й перераховані початкові три варіанти можливих дій. Держсекретар Олександр Хейг охарактеризував їх наступним чином: "Перший шлях підтримує контроль над обладнанням і технологіями в межах політики, що проводилася остан-

німи роками. Союзники звикли до неї, і буде важко щось змінити. Другий шлях додає контроль елементів обладнання і технологій, критичних для виробництва, пов'язаних з військовою тематикою; наприклад, для суднобудування і військово-морського обладнання. Третій шлях повинен контролювати взагалі все, що може бути застосовано у військових цілях". [13; с. 3]

Усі три варіанти передбачали різні ступені посилення контролю через КОКОМ (Координаційний комітет по багатосторонньому експортному контролю) над поставками до СРСР і комуністичних країн обладнання і технологій. При цьому варіант III дозволяв вводити заборону на продаж технологій, що мали опосередкований зв'язок з військово-промисловим комплексом. При бажанні такий зв'язок можна було знайти в будь-якій технології.

Необхідність стримування радянської військової машини апіорі сприймалася як головне завдання. Проте існували розбіжності в обранні варіанту дій, за яким це робити. Вирішальну роль зіграв саме газопровід Західний Сибір – Європа, хоча прямого відношення до військової тематики він не мав. Символічно, що протягом обговорення президент Рейган не втручався, а його перше питання на цих дебатах було таким: "Трактори "Caterpillar" для газопроводу. За яким з обговорюваних варіантів вони б пройшли?" [13; с. 5] Тобто, який з варіантів посилення експортного контролю дозволяв експорт до СРСР тракторів-трубоукладників для будівництва газопроводу? Саме тоді через ембарго Картера компанія "Caterpillar Tractor" не могла отримати дозвілну ліцензію на поставку 1400 трубоукладників за контрактом з Радянським Союзом [13; с. 9] Офіційно експорт цієї техніки за списками КОКОМ не обмежувався.

Узагальнюючи думки, керівник апарату РНБ Ален Ленц зазначив, що експорт трубоукладників буде заборонений при обранні варіанту III, а також за умови додаткового доопрацювання варіанту II щодо більш жорсткої експертизи експорту. Цьому модифікованому другому варіанту дали номер IV. За його поширення на експорт нафтогазового обладнання до СРСР висловилися більшість учасників обговорення, оскільки він був м'якою альтернативою тотальному ембарго. Одночасно сформувалися дві протилежні точки зору на поставки трубоукладників "Caterpillar Tractor".

Думка про заборону на експорт тракторів базувалася на ідеї зривати будівництво газопроводу в будь-який спосіб. Її поділяли президент Рейган, міністр оборони Вайнбергер, директор ЦРУ Кейсі та деякі інші члени РНБ. Появу ідеї дозволити компанії "Caterpillar Tractor" її експорт спричинило розуміння того, що внаслідок заборони СРСР зможе купити аналогічну техніку в Японії. Держсекретар Хейг наголошував на цьому так: "Про трубоукладники. Японія збирається продавати їх так чи інакше. Совети вже мають їх у себе близько 1500 штук, і це тільки заміна вже наявного у них обладнання. Це не для Сибірського газопроводу. Це не є особливою технологією. Це не контролюється КОКОМ. Воно може використовуватися тільки для укладки труб, а іншого застосування не має". [13; с. 8]

Неоднозначність питання підкреслювалася тим, що окремі члени РНБ, підтримуючи жорстке ембарго на поставки обладнання для газопроводу Західний Сибір – Європа, одночасно не бачили сенсу в забороні на трубоукладники. Наприклад, міністр торгівлі Мальком Балдріг зауважував так: "Komatsu" складає третину від "Caterpillar" і має той самий цільовий ринок. Ми не можемо утримати ці країни від поставок СРСР. Моя позиція: варіант IV по нафтогазовому контролю, варіант III по проекту газопроводу. Трубоукладники – це емоційний аргумент. Японія продасть їх Советам" [13; с. 9].

Коли думки розділилися, директор ЦРУ Кейсі виклав ще один аргумент: "Є сенатор Гарн і лист, підписаний 40-50 сенаторами, які виступають проти газопроводу. Ми маємо привід говорити нашим союзникам, що вони не повинні поставляти нічого для газопроводу, якщо вони очікують від нас допомоги в обороні". [6; с. 10] Особливо цей закид стосувався Японії, уряд якої, за інформацією Вайнбергера, субсидював компанію "Komatsu", "бо їм не треба платити за власну оборону". [13; с. 8]

Підсумовуючи засідання, Рейган зазначив: "Що стоюється мене, не думаю, що ми жорсткі або жорстокі. Совети говорять так відверто, як старина Гітлер у "Майн Кампф". Вони говорять про світове панування..." [13; с. 11] Однак це не означає, що Рейган уже прийняв якісь рішення. Навпаки, хоча весь час свого президентства він був схильний до гострих порівнянь і висловлювань, з рішеннями він не поспішав, надаючи перевагу колегіальному обговоренню. Ось і цього разу попри висловлену впевненість у необхідності жорстких негайних дій проти радянського ПЕК і проекту газопроводу, прийняття рішення відкладалося на друге засідання через два дні – 9 липня 1981 р. Ця перерва планувалася наперед, щоб після першого обговорення керівники федеральних відомств надали свої пропозиції у вигляді меморандумів.

8 липня подав свій меморандум держсекретар Хейг. Він висловлював занепокоєння з приводу можливого погіршення відносин США з союзниками внаслідок жорстких обмежень на торгівлю з комуністичним Сходом. Щодо поставок обладнання для газопроводу, Хейг підкреслював недоцільність ембарго: "Центральний вибір – спрямовувати наші зусилля на обмеження лише технологій або також і обладнання (наприклад, труб і трубоукладників). Союзники не погодяться на заборону поставок готового обладнання. Об'єднане союзницьке обмеження на технології дало б можливість самостійного покращення радянської нафтогазової інфраструктури, що стало б для СРСР значним кроком уперед". [15; Tab. A; с. 1] Держсекретар також застерігав від надмірного тиску на союзників: "Я хотів би знайти шлях переконати європейців не будувати газопровід. Але сильне викручування рук в питанні експортних ліцензій, напевно, буде контрпродуктивним". [15; Tab. A; с. 1]

Натомість міністр оборони Вайнбергер 8 липня та директор ЦРУ Кейсі 9 липня подали два меморандуми, присвячені тільки одній темі – власне, проекту газопроводу. Меморандум Кейсі окрім систематизації вже озвучених аргументів про необхідність зриву будівництва газопроводу та дестабілізації видобутку енергоносіїв у СРСР також містив виклад заздалегідь розроблених пропозицій для союзників, що повинні були стати альтернативою радянському природному газу:

1)поставки скрапленого газу з Алжиру та Нігерії в обсязі 2,3 млн. кубічних футів на день, що складає 50-75 % від обсягу щоденних поставок радянського природного газу;

2)після 1990 року отримання значних обсягів норвезького природного газу, який остаточно замінить радянський до середини 90-х;

3)кооперація США та європейських країн в будівництві інфраструктури та кораблів для видобутку у Північній Америці й транспортування до Західної Європи 40-60 млн. тонн вугілля щорічно.

Думки, ніби радянський природний газ зменшить залежність Європи від нафти з країн Перської затоки спростовувалися підрахунком, що газ замінить менше 10 % цих нафтових поставок. [11; Tab. B; с. 2]

Вайнбергер у своєму меморандумі до президента ще раз підкреслював стратегічний задум: "Наша стра-

тегія обмеження радянського економічного впливу на Захід включає регулювання торгівлі Заходу, закупок західних технологій, надходження значної кількості вільноконвертованої валюти (до СРСР – авт.). У протистоянні Советам ми стоїмо перед вибором між військовими та цивільними заходами як засобом зменшення радянської здатності надалі нарощувати свою військову потугу. В другу чергу нам важливо блокувати газопровід, котрий може допомогти Советам збільшити їх можливості по підвищенню валового продукту. Наша тактика полягає в зупинці розвитку газопроводу (або зменшення його потужності до незначної, якщо ми не зможемо його повністю зупинити)..." [27; с. 1] Для досягнення цілі констатувалася потреба тісної координації дій з союзниками, яких потрібно переконати у важливості припинити доступ СРСР до західних технологій. Вайнбергер пропонував конкретні аргументи щодо кожної з союзних країн, наголошуючи на винятковій важливості знайти порозуміння в цьому питанні з Японією та Великою Британією. Адже саме ці дві країни могли в обхід американського ембарго здійснити поставки критично важливих для будівництва газопроводу Західний Сибір – Європа тракторів-трубоукладників і агрегатів для компресорних станцій.

До речі, це був перший з нині відомих офіційних документів адміністрації Рейгана, де порушувалося питання про необхідність зриву поставок компресорів на газопровід. Як і з трубоукладниками, спершу цей контракт СРСР уклав з американцями – з компанією "General Electric". Однак через заборону на експорт Радянський Союз шукав контракти з британською компанією "Rolls Royce". Як підкреслював Вайнбергер, одна британська турбіна для компресору могла бути замінена трьома радянськими. Заборона на їх поставку разом з відмовою японської "Komatsu" від поставок трубоукладників спричинили б затримку будівництва газопроводу на 3-4 роки. [27; с. 3]

Враховуючи значну протидію американській ініціативі з боку цих компаній та німецької сталеливарної промисловості, Вайнбергер пропонував президенту під час самміту "Великої сімки" в Оттаві в липні 1981 р. здійснити серію неформальних зустрічей з лідерами інших країн й запропонувати ввести піврічний мораторій на поставки нафтогазового обладнання до СРСР та збільшення закупівель радянського газу. Цього часу адміністрації мало вистачити, щоб остаточно переконати союзників. А оскільки лідери країн, найвірогідніше, не будуть готові дати Рейгану відповідь прямо в Оттаві, американський президент міг би запропонувати їм дати відповідь по дипломатичним каналам протягом місяця. На полях проти цієї пропозиції помічник президента з питань національної безпеки позначив: "Так!" [27; с. 2] Саме вона була винесена на обговорення РНБ США 9 липня і виявилася єдиним рішенням, яке вдалося прийняти.

По решті питань "помірковані" на чолі з держсекретарем Хейгом і "прибічники жорсткого курсу" на чолі з Кейсі та Вайнбергером повністю розійшлися. Хейг і надалі говорив про небезпеку надмірного тиску на союзників і економічну недоцільність обмеження на поставки обладнання для газопроводу, яке СРСР може купити у союзників. Його опоненти говорили про необхідність дати союзникам зрозуміти, що зворотного ходу в цьому питанні США не дадуть. Тому в запропонованій програмі наради РНБ констатувалася відсутність єдиної думки щодо курсу, яким повинна слідувати адміністрація. [23; с. 1]

Тим часом, поки США не могли визначитися з політикою щодо газопроводу, СРСР наприкінці літа 1981 р. успішно уклав контракти на поставки обладнання для будівництва газопроводу з фірмами США, ФРН, Франції

та Італії. Умовами поставок було надання пов'язаних кредитів під занижені відсотки (8 % річних замість звичних у Європі 11-20 %) та угоди про наступні закупівлі природного газу.

Чергове засідання РНБ США з питань контролю за торгівлею між Сходом і Заходом 16 жовтня 1981 р. констатувало остаточність рішення адміністрації завадити будівництву газопроводу Західний Сибір – Європа. Після обговорення всіх чотирьох раніше розроблених варіантів дій найбільшу підтримку отримав варіант IV. За ним заборонявся продаж всього, що мало відношення до нафтогазового обладнання. Щоправда, джерелом суперечок в черговий раз став держсекретар Хейг. На постійні спроби директора ЦРУ та помічників президента звести справи до газопроводу, Хейг парував: "Ми не надмірно загострюємо увагу на одному аспекті проблеми? Ми з серпня маємо документ з варіантами. Але поки що не маємо жодного рішення. Тому зараз необхідно прийняти базове нафтогазове рішення, а не рішення щодо газопроводу". [14; с. 5]

За наслідками наради розчарований Кейсі направив 27 жовтня 1981 р. до апарату РНБ меморандум, де наголошував на безперспективності контролю за зовнішньою торгівлею на можливостях КОКОМ: "США більше не можуть посилювати вплив через КОКОМ на Західну Європу та Японію, оскільки деякі країни, що не беруть участі в КОКОМ, як, наприклад, Австрія, Швейцарія і Швеція, або мають аналогічні технології, або лідирують в низці передових технологій, на які КОКОМ намагається накласти заборони для комуністичних країн... Нафтогазове обладнання і технології взагалі не є об'єктом заборони КОКОМ, і наші союзники чинять опір внесенню таких позицій до списків КОКОМ". [21; с. 1] Проаналізувавши позицію кожної союзної країни, Кейсі висловив: "Вважаємо, що одностороннє ембарго не дасть результатів, західні європейці невідворотно заповнять вакуум, створений американським ембарго на експорт до СРСР". [21; с. 5] Це було натяком на те, що без узгодження дій з Державним департаментом – тобто з Олександром Хейгом – вплинути на союзників не вдасться.

20 листопада 1981 р. німецька компанія "Ruhrigas AG" і "Союзгазекспорт" уклали договір, згідно з яким у 1984-2008 рр. до ФРН повинні були поставлятися додатково 8 млрд. кубометрів газу на рік через новий газопровід Західний Сибір – Європа. Банківська група на чолі з "Deutsche Bank" надавали СРСР кредит на \$15 млрд. для закупівлі бурового обладнання й труб діаметром 1420 мм для магістрального газопроводу. Гарантом виступала компанія "Hermes" – офіційне страхове агентство уряду ФРН. Це означало, що доки чинилися суперечки в американській адміністрації, втрачався контроль над подіями. Газопровід обростав супутніми контрактами. 27 листопада від керівника апарату РНБ Алена Ленца до помічника президента з питань національної безпеки Річарда Аллена був направлений таємний меморандум. Він рекомендував президенту "ретельно все обдумати в РНБ, рішення викласти у вигляді директиви й не допускати жодних публічних заяв з цього приводу". [18; с. 2] Одночасно ще тривала суперечка між Пентагоном і Держдепартаментом, які ніяк не могли узгодити свої позиції. Держдеп запропонував власний вигляд варіанту дій IV, гостро розкритикований Пентагоном. В меморандумі від 2 грудня 1981 р. заступник міністра оборони Річард Перл зазначав, що Держдеп схильний перебільшувати труднощі у відносинах з союзниками через заборону на торгівлю Заходу з СРСР нафтогазовим обладнанням і енергоресурсами: "Поки що очевидні тільки короткострокові труднощі у окремих наших європейських союзників внаслідок

док протидії проектам по типу цього газопроводу. Проте ми вважаємо, що це призвело б до анулювання довгострокових складнощів, спричинених енергетичними зв'язками Заходу з Советами. Багато хто в задіяних урядах вже згодні з цим. Потрібно добре пам'ятати, що нам доведеться десятиріччя жити з негативними наслідками цих зв'язків". [19; с. 3] Враховуючи американське лідерство в усіх аспектах міждержавних відносин в НАТО, Перл наголошував на необхідності активізувати роботу зовнішньополітичного відомства з союзниками, оскільки "Атлантичний Союз не зміг би вижити без безперервних американських ініціатив". [19; с. 3]

13 грудня 1981 року в Польщі було оголошено військовий стан. Ця подія поклатала край суперечкам в адміністрації Рейгана. На засіданні РНБ 22 грудня 1981 року міністр оборони Вайнбергер заговорив про слушну нагоду заборонити ліцензію на поставки до СРСР трубоукладників "Caterpillar Tractor". [20; с. 3] Тепер уже не знайшлося опозиції цьому рішення. 23 грудня у своєму різдвяному зверненні до американського народу президент Рейган відкрито поклав на СРСР відповідальність за політичну кризу в Польщі, а ще через сім днів оголосив про запровадження серії нових санкцій проти СРСР у зв'язку з польським подіями: закриття радянської закупівельної місії в Нью-Йорку, заборона рейсів "Аерофлоту" до США, ембарго на поставки будь-якого нафтогазового обладнання, а особливо того, яке могло бути використане для будівництва газопроводу Західний Сибір – Європа. Це значно ускладнювало роботи з освоєння нафтогазових родовищ на шельфі Сахаліну за участю Японії. [8; с. 135] Через відмову в ліцензіях на поставки до СРСР "Caterpillar Tractor" втрачав \$90 млн., "General Electric" – \$175 млн. [8; с. 191] Тобто заборонялися поставки тих самих трубоукладників і турбін для компресорних станцій. Іноземні філіали та ліцензіати американських фірм могли постачати до СРСР нафтогазове обладнання лише за умови, якщо експортна продукція не містить складових частин з США і американських авторських прав, а також не вироблялася з використанням американських технологій, отриманих іноземним філіалом чи ліцензіатом після 1 серпня 1978 р. [25; с. 31]

Проведений нами аналіз документів адміністрації Рейгана за 1981 рік показує, що без польських подій вона не наважилася б на такі рішучі заходи проти газопроводу. Тобто відкритий виступ США проти газопроводу Західний Сибір – Європа був не стільки частиною продуманої антирадянської стратегії, скільки реакцією на радянське втручання до польських справ. Але союзників США не цікавили польські події так, щоб відмовлятися від поставок для газопроводу. В Західній Європі було найбільше після 1954 р. безробіття: 14 % у Великій Британії, 9 % у Франції, майже 8 % у ФРН. Будівництво газопроводу створювало десятки тисяч нових робочих місць, адже тільки ФРН поставляла Радянському Союзу 66 % всіх своїх вироблених труб великого діаметру. Труби діаметром 1420 мм для магістральних трубопроводів вироблялися взагалі тільки для СРСР, тому й отримали назву "російський розмір". Контракти на значні поставки для газопроводу уклали німецька "AEG-Telefunken" та італійська "Nuovo Pignone". Попри особисте прохання Рейгана до голови уряду Японії на саміті в Оттаві, японське міністерство закордонних справ не підтвердило, що експорт "Komatsu" до СРСР буде заблокований. [14; с. 8] А 4 січня 1982 р. десять міністрів закордонних справ країн Спільного ринку підписали заяву про намір самостійно вирішувати питання своєї участі в проекті газопроводу Західний Сибір – Європа. Неможливість приєднання до американських сан-

кцій була повідомлена США на засіданні учасників КО-КОМ та з'їзді НАТО в тому ж січні 1982 р. Європейські уряди вважали, що мають дотримуватися ембарго тільки за тими контрактами, які є обов'язковими для американських компаній, а європейські виступають у них головними контрагентами. В решті ж випадків вони вважали себе вільними у своїх діях. "Санкції та ембарго, – заявив голова торгівельної палати ФРН, – особливо, коли йдеться про таку країну, як Радянський Союз, не можуть розв'язати політичних проблем". [3] Власне, про це попереджав держсекретар Хейг: "Пане президенте, Західна Європа не відмовиться від цього проекту. Вже занадто пізно, бо справа зайшла далеко". [8; с. 93] Більше того, в розпал подій 23 січня 1982 р. контракт на поставку сибірського газу уклала Франція. Потім такі самі договори СРСР уклали з газорозподільними компаніями Австрії, Швейцарії, Італії.

Нові контракти на газ, що мав надійти газопроводом Західний Сибір – Європа, суттєво збільшували залежність Західної Європи від радянських енергоресурсів. Енергобаланс ФРН і Австрії майже на третину заповнився б природним газом з СРСР. Це вважалося критичним, оскільки газ з трубопроводів – це паливо, яке важко замінити якимось іншим в короткі терміни. До того ж він використовується в чутливих до політичного тиску житловому й комерційному секторах Європи. Крім того, після оплати кредитів на західне обладнання новий збільшений радянський газовий експорт мав додатково давати щорічні прибутки СРСР \$8-10 млрд. у вільно конвертованій валюті. Це повинно було стати важливим джерелом валюти для Радянського Союзу в період спаду видобутку нафти. Очікувалося, що СРСР використає їх на доозброєння в межах військового протистояння з США, поки західні поставки нафтогазового обладнання звільнять радянські виробничі потужності для військових потреб. Додатковим подразником для адміністрації Рейгана було те, що головними постачальниками обладнання для газопроводу були компанії-виробники озброєння за замовленнями США і країн НАТО.

9 лютого 1982 року Рейган підписав директиву РНБ №24 "Завдання окремих європейських країн щодо обмеження експорту нафтогазового обладнання і кредитів країнам радянського блоку". Її зміст до сьогодні залишається секретним. На підставі протоколів згаданих нарад РНБ та меморандуму від 27 листопада 1981 р. керівника апарату РНБ до помічника президента з питань національної безпеки Р.Аплена можна стверджувати, що цією директивою фактично було введено в дію всі ті санкції, про які оголосив Рейган наприкінці грудня 1981 р., а також визначено напрями подальшої роботи з союзниками щодо їх залучення до цих санкцій. Виняткова важливість контролю за експортом до СРСР технологій була підтверджена 20 травня 1982 р., коли в директиві РНБ №32 "Стратегія національної безпеки США" до вже традиційних військово-політичних і військово-технічних заходів з нейтралізації радянського впливу в Східній Європі вперше був доданий такий захід впливу на СРСР, як розширення обмежень на експорт технологій і промислової продукції. Так почала формуватися стратегія, котру згодом назвуть "доктриною Рейгана".

Проте західні країни не бажали бачити в газопроводі загрозу енергетичній безпеці та політичній стабільності Європи. Навпаки, вони переконували, що цей комерційний проект не може мати політичних наслідків. Як згадував тодішній керівник Управління міжнародними економічними справами РНБ США Роджер Робінсон, "в період між січнем та червнем 1982 р. стало зрозуміло, що європейці ігнорували угоди й почали швидко замінювати американських виробників". [8; с. 152] Вимоги

Рейгана підтримати санкції щодо газопроводу на самміті "Великої сімки" у Версалі 4-6 червня 1982 р. також були відкинуті. Американська реакція була дуже хворобливою. В Сполучених Штатах це вважали мало не зрадою, оскільки в обмін на свою роль в обороні Західної Європи та Японії очікували на краще ставлення до своїх ініціатив. Сенатор від штату Аляска Тед Стівенс навіть заговорив про можливу доцільність повернути американські війська з Європи додому, залишивши її наодинці з Радянським Союзом.

Розлючений неувагою канцлера ФРН, Рейган 18 червня 1982 р. зібрав засідання РНБ і заявив: "Нехай собі будують свій газопровід. Але без нашого обладнання і наших технологій". [8; с. 191] 22 червня 1982 р. за результатів засідання Рейган підписав директиву РНБ №41 "Щодо санкцій на нафтогазового обладнання від 30 грудня 1981 р." На сьогодні вона також не розсекречена. Але її загальний напрям відомий, оскільки був оголошений 19 червня самим президентом. Заборона на поставки нафтогазового обладнання і технологій до СРСР, введена 30 грудня 1981 р. для американських компаній, тепер поширювалася також на їх закордонні філіали, а також на іноземні компанії, якщо при виробництві вони застосовували американські технології, складові частини або ж ліцензії та авторські розробки. Порушнику заборонялося мати будь-які комерційні справи з американськими компаніями. При цьому контроль був ретроактивним і розповсюджувався на ті контракти з СРСР, які укладені до 18 червня. [25; с. 31] Оскільки при цьому Рейган спирався на закон про регулювання експорту 1979 р., можна вважати ініціатором цього рішення директора ЦРУ Кейсі. Саме він вперше звернув увагу президента на можливість звернутися до важелів, які надає цей закон. Єдиним, хто міг на засіданні РНБ нівелювати вплив Кейсі, був держсекретар Хейг. Але 18 червня його на засіданні РНБ не було. Дізнавшись про рішення РНБ, оформлене у директиві №41, Хейг пішов у відставку.

Реакція європейців була вибуховою. Через чотири дні після розширення дії санкцій міністри закордонних справ країн Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС) оголосили їх порушенням міжнародного права, а в серпні ЄЕС видало офіційний протест. Британський уряд зібрався звертатися з судовим позовом, а міністр зовнішніх справ Італії публічно повідомив, що італійські контракти з СРСР залишаться в силі. Уряд Франції офіційно роз'яснив французьким компаніям, що забороняє дотримуватися американських санкцій. Передбачаючи різку відповідь США, міністр закордонних справ Франції сказав перед репортерами: "Цей день 18 червня 1982 р. може стати початком кінця Атлантичного Альянсу". [9; с. 3]

Саме Франція і зазнала першого удару. Компанія "Dresser-France" відправила три компресори до СРСР. На підставі директиви №41 міністерство торгівлі США 26 серпня видало ордери про санкції щодо компаній "Dresser-France" та "Creusot-Loire of Paris". Їм заборонялося імпортувати або використовувати будь-які американські товари, послуги чи технології. Для "Dresser-France" заборона була пом'якшена на початку вересня, обмежившись тільки американськими товарами і даними, що стосуються нафтогазових пошуково-розвідочних робіт, видобутку й транспортування вуглеводневих ресурсів. У жовтні США за поставки обладнання для газопроводу Західний Сибір – Європа ввели санкції проти ще чотирьох німецьких компаній ("AEG-Kanis", "Mannesmann Anlagenbau AG", "Essener Hochdruck-Rohrleitungsbau of Essen", "Kocks Pipeline Planung of Dusseldorf"). Інших випадків застосування директиви №41 не було. Навіть цього виявилось вдосталь, щоб американсько-європейський скандал поширився на самі США.

Слухання в Підкомітеті з міжнародної економічної політики Комітету з закордонних справ Сенату по газопроводу відбувалися протягом 1982 р. тричі – у березні, липні та серпні. Але санкції від 22 червня породили бурні дебати з приводу порушення торговельного законодавства. У Конгресі навіть був запропонований проект закону про скасування розширених нафтогазових санкцій. Противники жорсткого курсу адміністрації Рейгана концентрувалися довкола представників великого бізнесу на чолі з Девидом Рокфеллером. Одночасно адміністрації Рейгана доводилося витримувати значний тиск з боку європейських союзників. Новий держсекретар Джордж Шульц згадував, що весь перший рік своєї роботи був змушений присвятити відновленню відносин з союзниками: "Ембарго не можна було зберегти. НАТО переживав складні хвилини. Потрібно було знайти якийсь компроміс". [8; с. 213]

Оскільки радянський газопровід поставив під сумнів атлантичну єдність, адміністрація Рейгана пішла на поступки. 13 жовтня 1982 р. США скасували санкції, введені проти СРСР наприкінці грудня 1981 р. У свою чергу союзники погодилися на посилення контролю за експортом до комуністичних країн, скасування їх пільгового кредитування та укладення нових договорів з СРСР щодо будівництва газопроводів.

Оцінюючи результати політики адміністрації Рейгана щодо газопроводу, американські джерела вважають, що його будівництво було затримано на два роки, а друга черга взагалі не була побудована. Насправді проект газопроводу Уренгой – Помари – Ужгород – Європа потужністю 32 млрд. кубометрів на рік не зривався. Його будівництво розпочалося у квітні 1982 р. одразу на всьому маршруті. Одночасно зводилися промислові площадки під майбутні компресорні станції, підводні переходи і вся супутня інфраструктура. Газопровід був головним проектом XI п'ятирічки і оголошений Всесоюзним ударним будівництвом. В Карпатах на трасі працювали окрім радянських громадян будівельні загони зі Східної Німеччини. Грандіозність робіт на цьому трансконтинентальному газопроводі видна з даних, наведених у таблиці: [5]

Довжина, км	4451
Діаметр труб, мм	1420
Робочий тиск, Мпа	7,5
Загальна вага труб для лінійних робіт, тис. тонн	2745
Обсяг земляних робіт, млн. кубометрів	128
Протяжність боліт і заводнених ділянок на трасі, км	950
Число переходів через водні перешкоди	794
Число компресорних станцій (КС)	40
Потужність установлених на КС агрегатів, млн. кВт	3

Будівництво було закінчено у вересні 1983 року – через 18 місяців після початку й на 6 місяців раніше графіку. Остеронь залишився той крайній поспіх, з яким велося будівництво. Закупівельні організації СРСР ледве встигали переукладати договори з іноземними постачальниками замість тих, які відмовилися від поставок відповідно до санкцій США. Дійшло до того, що через помилку геодезистів магістраль проклали на 150 км північніше Помар, тому назва легендарного газопроводу – лише данина традиції. Тим не менше слід сказати, що стратегічне завдання зірвати будівництво адміністрація Рейгана не виконала. Газопровід був побудований.

Власне, заступник міністра оборони Р.Перл прогнозував поразку ще 2 грудня 1981 р., коли в меморандумі помічнику президента з питань національної безпеки радив зосередити головну увагу на зриві хоча б другої черги газопроводу. Однак в радянських джерелах всюди стверджується, що газопровід був виведений на проектну потужність. Можливо, у американців виникла деяка плу-

танина, оскільки в СРСР у 1981-1983 рр. відбувалося будівництво одразу кількох газопроводів з початком на Уренгойському газоконденсатному родовищі. Разом вони склали систему газопроводів Західний Сибір – Центр країни. При цьому окрім Уренгой – Помари – Ужгород ще одна гілка мала міжнародний напрям: Уренгой – Грязовець – Торжок – Смоленськ – Брест – Польща.

Невдачу боротьби адміністрації Рейгана проти газопроводу американські експерти вбачали в тому, що:

1. США почали докладати зусиль проти цього проекту значно пізніше того, як до нього залучилися західноєвропейські країни;

2. Європейці вбачали в радянських енергоресурсах заміну нафті Перської затоки, тоді як американські альтернативні пропозиції їх не зацікавили;

3. Перспектива продажу обладнання була для європейців не менш важливою, ніж сам природний газ;

Таким чином, Західна Європа і США мали кардинально різні погляди на цей проект. Як наслідок, боротьба проти газопроводу змістилася з площини США проти СРСР в площину США проти Західної Європи. А здатність США однобічно вплинути на будівництво газопроводу виявилася обмеженою.

Помилки були враховані у Вашингтоні вже 29 листопада 1982 р., коли Рейган підписав директиву національної безпеки №66 "Санкції у відносинах Схід – Захід, пов'язані з польськими подіями". Це був перший стратегічний документ адміністрації, де об'єднувалися в єдине ціле всі відокремлені програми військового, економічного, політичного, енергетичного протистояння з СРСР. Її автором був Роджер Робінсон, який очолював Управління міжнародними економічними справами РНБ США. Його поряд з міністром оборони Вайнбергером і директором ЦРУ Кейсі вважають автором сценарію "економічної війни" проти СРСР. [4; с. 186] Директива №66, зокрема, враховувала позицію європейців щодо газопроводу і ставила завдання добиватися, щоб вони "не компрометували себе поставками радянського газу понад вже існуючу потужність газопроводу". [12; с. 1] Це завдання було повторене 17 січня 1983 р. у новій директиві №75 "Ставлення США до СРСР", де вперше формулювалася цілісна стратегія адміністрації Рейгана щодо Радянського Союзу: "Жодних кроків на поставку радянського газу понад кількість, заcontractовану з самого початку Сибірського газопроводу". [26; с. 3] Того ж року вдалося досягти цієї мети, коли західні європейці погодилися на ініційоване американцями в Міжнародній агенції з енергетики рішення про обмеження на імпорту радянського природного газу на рівні 30 % від потреби, щоб їх енергетична залежність не збільшувалася і не трансформувалася в політичну залежність.

Враховуючи те, що закінчення будівництва, введення газопроводу в експлуатацію та вивід його на проектну потужність – різні речі, адміністрація Рейгана вдалася до диверсійних дій. 19 липня 1981 р. напередодні самміту "Великої сімки" в отелі в Монтебелло за 80 км від канадської столиці Оттави під час неформальної зустрічі з президентом Франції Франсуа Міттераном Рейган отримав несподіваний подарунок – так зване "досьє Фаревелл" ("Farewell dossier"), про яке у самій Франції знали тільки п'ять осіб. [2; с. 269-270] Це досьє, складене французькими спецслужбами на базі документів, переданих підполковником КДБ СРСР Володимиром Ветровим, і сьогодні залишається найбільшим зведенням інформації щодо роботи радянської науково-технічної розвідки під час Холодної війни. На основі цих даних співробітник РНБ Гус Вайс запропонував директору ЦРУ Вільяму Кейсі план саботажу радянської економіки шляхом таємної передачі через виявлені неле-

гальні канали радянської розвідки науково-технічної інформації, що містила в собі приховані дефекти. Кейсі, який під час Другої світової війни займався підіривними діями проти економіки нацистської Німеччини, високо оцінив ідею й запропонував її президенту в січні 1982 р. "Рейган з ентузіазмом прийняв план, – згадував Вайс. – Кейсі дали команду на початок операції". [16]

Томас Рід, який служив у РНБ США з січня 1982 по червень 1983 року, зазначає: "З метою порушення радянських поставок газу, валютних надходжень з Заходу і підіриву економіки в програмне забезпечення, що повинне використовуватися для управління насосами, турбінами і клапанами, ввели команди, що приводять через деякий час до серйозних збоїв у роботі – зміні швидкості роботи насосів і порядку переключення клапанів, щоб тиск піднявся вище показників, припустимих для різьбових та зварних з'єднань трубопроводу". [16]

Американці вважають, що наслідком цієї операції став потужний вибух на газопроводі в Сибіру влітку 1982 р. Жодне з радянських джерел, жодний з ветеранів галузі, опитаний автором, цього випадку не підтверджують, хоча не роблять тайни з катастроф у газовій промисловості СРСР 1980-х років.

Натомість пошуки в радянських джерелах згадок про цей випадок дозволили знайти інші події, котрі мають пряме відношення до дій адміністрації Рейгана з саботажу газопроводу Уренгой – Помари – Ужгород – Європа. Йдеться про багаторічну тяганину з введенням в експлуатацію автоматизованої системи управління (АСУ) цим газопроводом. "На першому місці в заявці Советів стояли АСУ для нового транссибірського газопроводу. Коли ми відмовилися продати ці АСУ офіційно, КДБ послав свого таємного агента до однієї канадської компанії, щоб викрасти програмне забезпечення для цієї АСУ. Попереджені Фаревеллом (тобто агентом В.Ветровим – авт.), ми додали в піратський продукт те, що на комп'ютерному жаргоні називається "троянським конем". [22]

Контракт на поставку АСУ газопроводу був укладений Міністерством зовнішньої торгівлі СРСР у вересні 1981 р. з французькою фірмою "Thomson-CSF". Відповідно до директивних термінів будівництва газопроводу вона повинна була бути введена до експлуатації в 1985 р., проте насправді розпочала працювати в повному обсязі тільки в 1991-1992 рр. Причина полягала в дефектах обладнання та дивній поведінці самої "Thomson-CSF", яка поставила 466 електронно-обчислювальних машин АСУ без математичного забезпечення.

Ця французька фірма мала давні зв'язки з військово-промисловим комплексом і спецслужбами Франції. Вона спеціалізувалася на електронному обладнанні для військових цілей, а от досвіду в автоматизації потужних газотранспортних систем навпаки не мала. Тому не дивно, що вона давно потрапила в поле зору радянської розвідки. Ще в 1965 р. офіцер науково-технічної розвідки КДБ СРСР В.Ветров, перебуваючи в Парижі під прикриттям посади старшого інженера ВО "Машприборимторг" познайомився з працівником "Thomson-CSF" Є.Прево. Одночасно Прево був співробітником французької контррозвідки. У 1981 р. в Москві на виставці "Гідрометеотехніка" підполковник Ветров передав для Прево – тепер комерційного директора "Thomson-CSF" – особистого листа. З цього моменту Ветров розпочав роботу на французькі спецслужби, а ті почали збирати своє досьє "Фаревелл". [7; с. 325-326] І саме на цей період припадає вибір "Thomson-CSF" в якості постачальника систем керування для стратегічного газопроводу. Тих самих систем, в які, за свідченням колишнього міністра Військово-повітряних сил США та члена Ради національної безпеки Томаса Ріда, за-

кладалися дефекти, щоб потім підкинути їх Советам через канали розвідки.

Перевірка західного обладнання стала одним із завдань КДБ СРСР. Як згадує тодішній перший заступник голови Всесоюзного виробничого об'єднання "Укргазпром" Іван Діак, співробітники управління контррозвідвального забезпечення народного господарства КДБ проводили ретельне слідство на підприємствах "Укргазпрому" у зв'язку з "Thomson-CSF". Результатом стало закриття справи. Кошти за застарілу систему керування, яка до того ж на момент поставки вже була в користуванні, начебто переводилися до Франції братній компартії під прикриттям контракту. [1; с. 5]

Не відкидаючи і такого варіанту подій все ж знайчимо, що будівництво газопроводу Уренгой – Помари – Ужгород – Європа стало полем для велетенської битви спецслужб. Інформація щодо цього залишається секретною з усіх боків. А те, що ставки були високими, демонструють факти нагородження співробітників спецслужб бойовими нагородами. Зокрема, начальник Управління СБУ в Харківській області генерал-лейтенант Михайло Гібадулов у 1984 р. був нагороджений орденом Червоної Зірки за виконання завдання, пов'язаного з будівництвом газопроводу. [6]

У січні 1984 р. розпочалися перші експортні поставки новим газопроводом. Радянський Союз ефективно використав протиріччя серед країн західного світу і спромігся зменшити негативні для себе наслідки від американської політики торговельних обмежень. Газопровід Уренгой – Помари – Ужгород і сьогодні залишається головною магістраллю експорту російського природного газу до Європи. Одночасно він залишається в центрі політичного протистояння між США, країнами Європи, Україною та Росією. Прогноз адміністрації Рейгана, зроблений ще в 1981 р. про те, що Кремль буде використовувати енергоресурси в якості зовнішньополітичного важеля тиску, повністю справдився.

1. Діак І. Спогади. – Архів автора. 2. Вольтон Т. КГБ во Франции. – М.: Прогресс, 1993. 3. Курдюмов Н. По тропе "холодной войны" // Правда. – 1982. – 1 января. 4. Лоран Э. Нефть: ложь, тайны, махинации. – Пер. с фр. – М.: Столица-Принт, 2007. 5. Опыт реализации крупномасштабных трубопроводных проектов. – Выступление Президента Российского Союза Нефтегазостроителей Ю.П. Баталина на конференции "Организация строительства нефтепроводной системы "Восточная Сибирь – Тихий океан". Москва, 16 июня 2005 г. // <http://www.rosngs.ru/news36.html>. 6. Перегон О. Генерал Гибдулов – человек, который был первым // Вечерний Харьков. – 2006. – №31. – 22 марта. 7. Чертопруд С. Научно-техническая разведка от Ленина до Горбачева. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. 8. Швейцер П. Победа. Роль тайной стратегии администрации США в распаде Советского Союза и социалистического лагеря. – Минск, СП "Авест", 1995. 9. Bilken A. Ally Versus Ally: America, Europe, and the Siberian Pipeline Crisis. – New York: Praeger Publishers, 1987. 10. Cannon L. President Reagan: The Role of a Lifetime. – PublicAffairs; Rev Sub edition, 2000. 11. CIA Memorandum on Siberian pipeline. – July 9, 1981 // <http://www.margarethatcher.org/document/7DCD00E46AA04C899219EBB95BBD69C.pdf>. 12. East-West Relations and Poland Related Sanctions. – National Security Decision Directives №66 // <http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/23-1933t.gif>. 13. East-West Trade Controls. – National Security Council Meeting. – July 6, 1981. // <http://www.margarethatcher.org/document/A5B961061F534C589485A7587DC83768.pdf>. 14. East-West Trade Controls. – National Security Council Meeting. – October 16, 1981. // <http://www.margarethatcher.org/document/80D51226C54844CB923A57A49ADB916E.pdf>. 15. Haig A. Controls on Exports to the Soviet Union. – Memorandum for the President. – July 8, 1981. // <http://www.margarethatcher.org/document/471D56750427472AAD A763A8F0238D92.pdf>. 16. Hoffman D. Reagan Approved Plan to Sabotage Soviets // The Washington Post. – February 27, 2004. 17. Krauthammer C. The Reagan Doctrine // Time. – April 1, 1985. 18. Lenz A. Presidential Decision on Oil/Gas. – Memorandum for R.V.Allen. – November 27, 1981. // <http://www.margarethatcher.org/document/469E021520614D9B9BC29C5212606AC1.pdf>. 19. Perle R. Controls on Export to the USSR of Oil and Gas Equipment and Technology. – Memorandum for the Assistant to the President for National Security Affairs. – December 2, 1981. // <http://www.margarethatcher.org/document/4AC457B52CF9423AA29CF42D34F68118.pdf>. 20. Poland. – National Security Council Meeting. – December 22, 1981. // <http://www.margarethatcher.org/document/B7FC5FC810694AF59EC862743B4A2FCC.pdf>. 21. Possible Allied Res-

ponse to US Strategy on the Pipeline. – CIA Memorandum for National Security Council. – October 27, 1981. // <http://www.margaretthatcher.org/document/51D8F5DD6CE4409BA3E339028F382F0D.pdf>. 22. Safire W. The Farewell Dossier // The New York Times. – February 2, 2004. 23. Suggested Programming for NSC Meeting. – July 9, 1981. // <http://www.margaretthatcher.org/document/43FDB5BC3BC64DF6AFCF726C293A6300.pdf>. 24. Technology and East-West Trade. November 1979. – Washington, D.C. : U.S. Congress, Office of Technology Assessment, 1979. 25. Technology and east-west trade an update. May 1983.

– Washington, D.C. : U.S. Congress, Office of Technology Assessment, 1983. 26. US Relations with the USSR. – National Security Decision Directives №75 // <http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/23-1958t.gif>. 27. Weinberger C. West Siberian pipeline. – Memorandum for the Assistant to the President for National Security Affairs. – Juli 8, 1981. // <http://www.margaretthatcher.org/document/B46005F232854FCC9EA465EA44FE3401.pdf>.

Надійшла до редколегії 12.10.08

Т. Сладковська, асп.

"ЧЕРВОНІ ПРОСВІТИ" СХІДНОЇ ВОЛИНИ ЯК ЛАНКА ІДЕОЛОГІЧНОГО ЛАНЦЮГА РАДЯНСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ (1917–1922)

Висвітлено особливості роботи "червоних" Просвіт східної Волині, як ланки ідеологічного ланцюга радянської пропаганди, та їх вплив на свідомість сільського населення (1917–1922).

These articles reveal specifications and peculiarities of Prosvitas activity of Eastern Volyn' from 1917 to 1922. They show peculiarities of "red" Prosvitas work, as an ideological chain of soviet propaganda, and their influence on consciousness of rural population.

Процес національного і духовного відродження України зумовлює необхідність залучення і осмислення духовного потенціалу, набутого минулими поколіннями. Без цього неможливе формування національної самосвідомості українського народу. У цьому контексті особливу увагу привертає діяльність культурно-освітніх громадських організацій, зокрема товариств "Просвіта". "Просвіти" Волинської губернії у 1917-1922 рр. представляють інтерес, оскільки вносили значний вклад у національно-культурне будівництво і розбудову власної держави у визвольній революції 1917-1920 рр., проте шляхи і методи роботи "Просвіт" на заході та сході суттєво відрізнялися і часто були суперечливими. Хронологічні рамки дослідження (1917-1922) зумовлені періодом відродження "Просвіт" Східної Волині у кінці 1917 – 1918 рр. та початком їх тотальної ліквідації у межах даної території у 1922 р.

Огляд історіографічної літератури показує, що незважаючи на значний доробок, який було внесено вченими і дослідниками Б.Савчуком [11], Г.Бухалом [1], М.Філіпович [13], Р.Іваничуком, Т.Комаринець, І. Мельником, А.Середняком [12] у висвітлення культурно – освітнього руху Волині протягом різних періодів існування "Просвіти", аналіз стану вивчення його різнобічних зв'язків та впливу на національну свідомість мас, в окремо взятому регіоні – Волинській губернії свідчить, що дане питання є ще недостатньо дослідженим. Існує ряд аспектів, які потребують глибокого детального вивчення.

Варто зазначити, що вплив Товариств на суспільно-політичні події у даній губернії був досить неоднорідним. Якщо "Просвіти" Луцького, Кременецького, подекуди Рівненського повітів, власне "західної" Волині різко відстоювали національний інтерес, а зіткнувшись із протидією комуністичного режиму перейшли на нелегальну чи напівлегальну роботу і продовжували працювати у підпіллі, пропагуючи глибоко націоналістичні ідеали, до тих пір, поки велику частину активу не було заарештовано чи члени організації не перейшли до лав ОУН-УПА, то на території "східної" Волині – у Житомирському, Новоград – Волинському повітах діяльність більшості зареєстрованих з 1906 по 1921 рр. товариств "Просвіта" була дещо формальною, базувалась переважно на ініціативі окремих національно – свідомих громадян, а за їх відсутності, у більшості зареєстрованих організацій, припинялася. Але з встановленням Радянської влади, діяльність "Просвіт" "Східної" Волині навпаки посилилась і почала реально впливати на свідомість сільського населення. Реорганізовані "Просвіти" були переорієнтовані для активної участі у культуротворчому процесі. Необхідно зазначити, що в період

революції одним із головних завдань, поставлених перед Волинською "Просвітою", як і перед "Просвітою" в цілому, було вирішення проблеми ліквідації неписьменності та проведення українізації. І хоча ці питання були пріоритетними з початку виникнення "Просвіти" і склали основну мету її діяльності, але після реорганізації товариств у 1917-1918 рр., акценти змістились і одним із обов'язкових напрямків роботи "Просвіти" було досягнення лояльного ставлення сільського населення до Радянської влади та комуністичної партії. Аналізуючи зміни та доповнення у статутних та інших документах товариств починаючи з їх виникнення на Волині – 1907 р. до 1918р., можна цілком відтворити картину ідеологічної переорієнтації даної організації під впливом радянського режиму на території східної Волині.

Якщо у 1907 році "Зразковий статут Просвіти" [2] висвітлює мету заснування та завдання, де йде мова про суто освітню діяльність громадських організацій в природному контексті власної культури:

1) "...щоб просвітити своїх членів світлом доброї науки та через знання повести їх до кращого громадського національного життя" [2,п.1]; 2) "щоб поширити освіту, заводять різні школи для дорослих і дітей, впоряджує читання та виклади з різних наук, закликає лекторів та інструкторів для роз'яснення різних питань" [п.4]; 3) "впоряджує освітні мандрівки, народні гулянки, національні свята і урочисті походи" [п.7]; 4) "збирає і зберігає старовинні речі історичні і народного побуту" [п.8].

То вже у 1917-1918 рр., з розгортанням державотворчих та офіційно українізаційних процесів (але лише як початку загальної коренізації, що почалася пізніше), акценти діяльності та ролі "Просвіт" дещо змістились. У 1918 р. у "Статут Товариства "Просвіта" в м. Луцьку на Волині" [5] наголошується на такі моменти: "Ширення освіти й національної самосвідомості серед українського народу та ознайомлення його із здобутками рідної культури, що витворилися на протязі історії України (український архітектурний стиль, національна одяга, орнамент, предмети побуту, хатня обстановка і т.д.)" [5, п.2.А]; "Оборона культурних, правних і економічних інтересів української людності" [5, п.2.Б], "...оборона інтересів українського люду перед громадськими організаціями через своїх представників і пресу" [п.2.Б/6]; "У склад товариства входять українці, що бажають та можуть працювати на ґрунті національної самосвідомості" [5, п.3].

Але до кінця 1918 р. виникла потреба централізованого управління всіма культурно-освітніми громадськими організаціями України і Волині зокрема, оскільки некерівані українізаційні процеси загрожували виїти з-під контролю Радянської влади та значно послабити її

іще не зміцнені позиції на даній території в умовах триваючої громадянської війни. Тому в кінці 1918 р. Відділом Народної Освіти У.Р.С.Р. було розроблено Статут культурно – освітнього товариства "Просвіта" [6] та доведено до відома Підвідділів позашкільної освіти на місцях, які курували усією громадською культурно-освітньою роботою. У першому пункті цього Статуту зазначено, що "Підстави діяльності Товариства Просвіти ...мають на меті такі завдання: 1) підвищення культурного рівня трудящего населення... [6. п.1/1]; 2) соціальне виховання трудящих мас і утворення з них працівників – будівничих нового вільного громадського життя (на підставі колективізму) [6. п.1/2]; 3) ґрунтовне ознайомлення їх з рідною національною культурою, а також з останнім етапом розвитку всякої буржуазної культури – пролетарським світоглядом, виробленим в горні класової боротьби за право пригноблених і експлуатованих." [6. п.1/3].

Таким чином можна зробити висновки, що почалась організація "червоної Просвіти" на селі як складової єдиного апарату державної пропаганди комунізму та з метою ліквідації сільськогосподарської та політичної неграмотності сільського населення, особливо наголошувалось, що робота по комуністичному вихованню повинна бути проведена так, щоб у її проведенні відчувалась усвідомлена воля кожної організації, а не формальне виконання адміністративних завдань [7, с.16].

Саме з цього періоду (кінця 1918 – 1919 рр.), спостерігається активна реєстрація і перереєстрація "Просвіт" та хат – читальень по всьому Житомирському, Новоград – Волинському, Коростенському, Овручському, Ізяславському, Полянському, Старо-Костянтинівському повітах Волинської губернії (так званої Східної Волині). Станом на 01 січня 1921 року в одному лише Житомирському повіті було зареєстровано 147 "Просвіт" (їх загальне число на усій території України в цей час сягає близько 10 000, тобто від 700 до 1000 на кожну губернію, хоча точного обліку цих установ нема).

Зазначимо, що основною метою діяльності цих червоних культурно – просвітніх організацій була не ідеологічна боротьба за національної самосвідомості та самовизначення, а політична пропаганда, яка мала виражатись і виражалась через організацію так званих "клубних ячеек", при яких влаштовувався аматорський театр, лекторій, хор, майстерня, бібліотека тощо. І хоча переважна більшість вистав були українськими (найпопулярніші – "Кум мірошник", "Містерія", "Бувальщина", "Прокажена", "Пиймав облизня" українських авторів І. Карпенка-Карого, І. Квітки-Основ'яненка, Л.Українки інш.), разом з тим сценарій кожної майбутньої вистави мав погоджуватись із повітвідділом Наросвіти. Жодна декламація чи лекція не могла пройти повз увагу інспекторів та політпрацівників. Примусово вилучались книги Д.Донцова "Міжнародне положення України і Росії" [8, с.32], Я.Левенка "Якої нам треба самостійної України" [8, с.32] тощо, інша провокаційна, з точки зору радянської влади, література та періодика. Бібліотеки укомплектовувались ідеологічно "правильними" книгами, а особи, що не погоджувались із цим, зазнавали переслідувань.

Одним із основних завдань "Просвіти" була організація мітингів, таких як "Про міжнародний рух молоді", "Про становище республіки у зв'язку із демобілізацією" (Івановицька, Черемошнянська, Окілківська, Жулинська, Новопільська, Вацлавпільська та інші "Просвіти").

Хор "Просвіти" для обов'язкового виконання на усі свята мав вивчити "Заповіт" Шевченка та "Інтернаціонал". Хто відмовлявся виконувати ці твори мусив надати негайне пояснення і міг бути виключеним із членів товариства.

Щомісячно завідувач "Просвітою", призначений на посаду керівником Позашкільного підвідділу волосного

чи повітового відділу Наросвіти подавав детальний звіт про усю діяльність організації за місяць, про соціальний стан та партійну приналежність членів товариства, про наявність "ворожих елементів", налаштованих проти комуністичної ідеології, куркулів серед селян. Завідувач "Просвітою" отримував оклад, який дорівнював ставці шкільного вчителя та кошти на діяльність, зокрема на обігрів та освітлення приміщення, на створення декорацій, книги та радянську періодику для комплектації бібліотеки. Варто зазначити, що дані кошти були мізерними і на повноцінну діяльність їх не вистачало. Необхідно наголосити, що за інструкціями Позашкільного підвідділу губернського відділу Наросвіти вистави, які влаштовувались членами "Просвіти", мали бути платними, відповідно у повітвідділах Наросвіти встановлювалась ціни та друкувались квитки до кожної вистави. Але на власні потреби "Просвіта" мала право використати не більше 20 % коштів, отриманих як прибуток від цих вистав і в жодному разі не більше, отже широкої можливості розвитку для "Просвіти" з самого початку радянською владою передбачено не було. Це особливо важливо, якщо врахувати той факт, що товариства у своїй більшості не мали відповідних приміщень, а ті, що мали, за інструкцією Губревкому переорганізовувались у Сельбуди та клуби.

Власне, роль "Просвіти" у 1919 – 1922 роках на цій території чітко звужилась від "ширення освіти і національної самосвідомості" [5, п.2.А] до "підвищення культурного рівня трудящего населення" [6. п.1/1], а сама "Просвіта" стала ланкою ланцюга хата – читальня – Просвіта – сільський клуб (Сельбуд) у системі створення єдиного апарату Політпросвіти УРСР. Про це абсолютно відкрито велася мова, навіть у "Інструкції по політосвітній роботі в межах волості для волінструктора", де чітко зазначено: "не може бути в одному і тому ж населеному пункті дві зазначені форми хата-читальня – Просвіта – Сельбуд, а існує лише одна..." [8, с.225-227].

За інструкціями Губревкому, "Просвіта" могла бути лише там, де не було жодних умов для влаштування клубу чи хоча б, повноцінної бібліотеки. Як тільки такі умови з'являлися, "Просвіту" одразу ж було реорганізовано. В свою чергу, вводилась посада Інструктора Політпросвіти, який мав дбати про відкриття культурно-освітніх громадських організацій та стежити за тим, щоб праця в цих установах провадилась інтенсивно й відповідала вимогам часу. Відвідувати кожну із цих установ не рідше трьох разів на рік і давати рекомендації волосному чи повітовому відділу Наросвіти щодо тієї чи іншої організації.

Усі актори, співаки, гімнасти, лектори та інші, що виступали перед населенням, але не мали мандату Політосвіти, мали бути заарештовані та надіслані до тієї ж Політосвіти. Це свідчить про цілковиту підконтрольність організації та створення таких умов, за яких "Просвіта" не могла самостійно впливати ні на освітні, ні на культурні процеси, так як найменша ініціатива щодо організації культурно-масових заходів мала бути до дрібниць погоджена із Політосвітою та позашкільним волосним чи повітовим відділом Наросвіти.

За таких умов кількість "Просвіт", що активно працювали на території східної Волині почала у 1921 р. стрімко зменшуватись, якщо у 1922 р., станом на 01 січня у Житомирському повіті було зареєстровано 147 "Просвіт", до 01 квітня цього ж року кількість зменшилась до 121, а 01 жовтня налічується лише 15. Але цікаво те, що кількість Районних бібліотек, гуртків комсомольської молоді, Драматичних, спортивних, музичних гуртків самостійних і при клубах, кількість самих клубів у цьому ж повіті зросла майже втричі. Оскільки "Просвіта" у 1918 – 1921 рр. часто була єдиною культу-

рно – освітньою організацією на селі і її вплив на маси був помітним, робота проводилась досить інтенсивно, а підтримка серед сільського населення зростала, тому причин для такого миттєвого масового закриття, крім як реорганізація не було. У звітах Інструкторів Політосвіти часто зустрічається зауваження щодо ворожого сприйняття організації спочатку діяльності і абсолютно позитивного з середини 1919 – 1921 рр., а після цього у цілій низці сіл "Просвіта" раптово зачиняється, її майно (часто орендоване) повертається попереднім власникам чи передається райбібліотеці, іншим організаціям, члени розпускаються, а у селі протягом місяця реєструється клуб (Сельбуд).

Цей факт ще раз підтверджує, що "Просвіта", як перспективна культурно-освітницька організація не була потрібна Радянській владі, а отримала право на існування лише як ланка ідеологічного ланцюга хата – читальня – Просвіта – сільський клуб (Сельбуд).

У даний період відмічається, що потужний вплив українофільства перетнувся із не менш могутнім русифікаторським впливом. Традиційний аграрний тип економіки краю почав швидко змінюватися на промисловий у зв'язку із загальнодержавним переворотом та пов'язаними з цим урбанізаційними процесами. В цьому контексті аналіз діяльності місцевих "Просвіт" є особливо актуальним, оскільки дозволить побачити неоднорідні соціокультурні та політичні умови в яких розвивались та

існували "червоні Просвіти" східної Волині (щоб в подальшому порівняти їх із "Просвітами" західної Волині).

І хоча мова йде про короткий період (1917-1922) активності "червоних Просвіт", але не можна применшувати значення цієї діяльності, бо "червона Просвіта" виявилась тою організацією, яка заклала підвалини для виникнення цілого ряду культурних і освітницьких організацій у регіоні: бібліотек, клубів, театрів, музеїв, гуртків художньої самодіяльності, спортивних секцій, друкарень тощо. Уся ця культурно-освітня сфера прийняла безпосередню участь у подальших національно-культурних перетвореннях на Волині.

1. Бухало Г. Просвіта сіяла світло // Сторінки історії Рівненської "Просвіти". – Рівне, 1993. 2. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). – Ф.560, оп. 1, спр. 1, арк. 29. 3. ДАЖО. – Ф.560, оп. 9, спр. 1, арк. 12-17. 4. ДАЖО. – Ф.773, оп. 1, спр. 1, арк. 89. 5. ДАЖО, ф.24, оп.4-дод., спр.152. 6. ДАЖО, ф. р-2524, оп.1., спр.102, арк.246-250. 7. ДАЖО. – Ф.р-31, оп. 1, спр. 17. 8. ДАЖО, ф. р-1983, оп.1., спр.3, арк.225-227. 9. До історії і боротьби трудящих за встановлення радянської влади на Ровенщині в 1917-1920 рр. // Документи і матеріали на допомогу пропагандистам і агітаторам/ Ровно, 1957. з портрет. та іл. /відділ пропаганди і агітації Ровенського обкому КП України Державного архіву Ров. обл. 1917-1957 рр., 40 років. 10. Історіографія Волинської землі: До 70-річчя від дня народження Г.Бухала: Бібліографічний покажчик /Н.М. Кожан (уклад.); В.П.Ярошук (наук. ред.); Рівн. держ. обл. бібліотека. – Рівне, 2002.: фото.- (Серія "Дослідники Рівненського краю"). 11. Нарис історії "Просвіти" /Р.Іванчук, Т.Комаринець, І.Мельник, А.Середняк – Львів-Краків-Париж: Просвіта, 1993. 12. Савчук Б. Волинська "Просвіта" – Рівне, 1996. 13. Філіпович М. Луцька "Просвіта" (1918-1935 рр.) // Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Львів, 2002.

Надійшло до редколегії 12.10.08

Н. Слободян, канд. іст. наук

РЕАЛІЗАЦІЯ "ДОКТРИНИ КАРТЕРА" У ПЕРСЬКІЙ ЗАТОЦІ В ОЦІНЦІ АМЕРИКАНСЬКИХ ПОЛІТОЛОГІВ

Статья посвящена анализу концептуального обеспечения политики США в Персидском заливе в 70-80-е годы XX века. Детально рассматривается реализация внешней политики США в районе Персидского залива посредством "доктрины Картера".

The article is devoted to the analysis of the conceptual providing of USA policy in the Persian gulf in 70-80th XX century. In detail realization of foreign policy of the USA is examined in the district of Gulf by means of "Carter's doctrine".

Наприкінці 70-х років XX ст. система міжнародних відносин зазнала суттєвих змін, що призвело до виникнення загрози стабільності і безпеки у світі. Введення радянських військ до Афганістану, підписання засудженого переважно більшістю арабських країн Кемп-Девідського сепаратного мирного договору між Єгиптом та Ізраїлем, перемога в Ірані ісламської революції та встановлення радикально-теократичного режиму, захоплення екстремістами святині ісламського світу – мечеті Аль-Харам у Мекці – свідчили про високий рівень напруженості і конфліктності на Близькому і Середньому Сході. Ці обставини прагнули використати у своєму протистоянні наддержави, США та СРСР. В той же час спостерігається зростання уваги політичної еліти США безпосередньо до країн Перської затоки.

В американській політичній думці існувала традиція розподіляти політичні режими арабських країн на "радикальні" та "помірковані" [10]. Основним принципом зовнішньої політики "радикальних" держав американські дослідники називали їх співпрацю з СРСР і невизнання Ізраїлю. До "поміркованих" відносилися країни, що мали тісні політичні та економічні відносини з США та займали стриману позицію щодо арабо-ізраїльського протистояння. Відповідно з боку американських урядовців "радикальні" країни неодноразово звинувачувались в масовому порушенні прав людини, в підтримці терористичної діяльності різних екстремістських угруповань, в підривній діяльності проти "поміркованих" режимів, у

спробах дестабілізувати політичну ситуацію в тих суб-регіонах, де вони розташовані, тощо.

У зоні Перської затоки до "радикальних" держав американські науковці відносила Ірак, де після революції 1968 року до влади прийшла партія відродження Баас, яка проголосила курс на арабську єдність. Решта арабських країн Затоки входили до числа "поміркованих" держав, що мають традиційні партнерські відносини з США. До "поміркованих" держав затоки в відносини шахський режим в Ірані до його падіння в 1979 році. Проте перемога ісламської революції в Ірані, прихід до влади релігійної верхівки привели до різкого загострення ірано-американських відносин. В результаті з урахуванням іранського фактору американські вчені запропонували нову класифікацію держав регіону Перської затоки. Відповідно до класифікації, що була запропонована науковцем Нью-Йоркського університету Н. Хурі, виділили три основні типи дійових осіб на Близькому Сході: 1) радикальні реформістські режими (Ірак); 2) помірковані монархічні режими (Саудівська Аравія, Кувейт, Катар, Оман, Бахрейн, ОАЕ); 3) "ісламське відродження", тобто потужні рухи відродження, що створюються мусульманськими екстремістами і урядом Ісламської Республіки Іран (ІРІ), який їх підтримує [15, 382].

Концептуальним документом, що визначив напрями політики США в Перській затоці на початку 80-х років, стала відома "доктрина Картера", сформульована 23 січня 1980 року президентом США Дж. Картером у своєму

традиційному зверненні до Конгресу "Про положення країни". Послання до Конгресу було присвячене регіону Близького Сходу загалом і Перській затоці зокрема [4, 8].

У доктрині було зроблено акцент на агресивній зовнішній політиці Радянського Союзу, що стрімко зростала в останні роки. Інтервенція радянських військ до Афганістану розглядалася як спроба наблизитись до нафтових родовищ Перської затоки і, як кінцевий результат, встановити свій контроль над цим районом. У "доктрині Картера" особливо наголошувалось на винятковому значенні нафтових ресурсів регіону Перської затоки для американської економіки. Саме тому президент Дж. Картер запропонував розглядати даний регіон як зону життєво важливих інтересів Сполучених Штатів. Виходячи з цього, на думку американського президента, для захисту національних інтересів США в зоні Перської затоки необхідно створити спеціальне угруповання збройних сил, так звані "сили швидкого розгортання" (або за іншою термінологією "військові мобільні сили"). Було висунуто теорію можливості використання сил швидкого реагування США у разі, якщо країни-постачальники нафти зони Перської затоки, котрі мають партнерські відносини з США, зазнають агресії або стануть жертвами спровокованих зовнішніми силами державних переворотів. Підсумком промови американського президента стала заява, що США не прагнуть "нав'язати іншим свою систему цінностей", але хочуть "підтримати зусилля інших націй створити власні цінності для того, щоб вони відповідали нездоланному прагненню людей до свободи і справедливості" [21, 197-198].

У першу чергу "доктрина Картера" була спрямована проти Радянського Союзу. Агресивну зовнішню політику СРСР на Середньому Сході, безпосередньо в Афганістані, розглядалась американськими аналітиками та урядовцями як пряма загроза національним інтересам США та їх союзникам у Перській затоці, до яких традиційно належали – Саудівська Аравія, Бахрейн, Катар, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ) та Оман.

Проте, сприйняття американською науковою громадою "доктрини Картера" було неоднозначним. Зокрема, низка американських дослідників вдалась до гострої критики окремих положень доктрини, і зрештою оцінила її в цілому як "безідейну та безперспективну" [4, 10]. Так, авторитетні аналітичні видання Сполучених Штатів, порівнюючи "доктрину Картера" з її попередницями, дійшли висновку, що вона не містить в собі нічого принципово нового. Зокрема, аналітики наголошували, що ідеологічна основа нової доктрини подібна до "доктрини Трумена". Разом з тим, як зазначають політичні оглядачі тижневика "Ньюсвік", на відміну від Трумена, Картеру буде набагато важче реалізувати свої плани. "По-перше, – наголошують аналітики, – у США та їх союзників немає військової переваги у регіоні Перської затоки. По-друге, помірковані країни затоки, яких мають намір захищати сполучені Штати, не прагнуть ідентифікувати свою політику з американською. З певних питань їхні позиції часто співпадають з інтересами Вашингтона, але не настільки, щоб вони погодилися на розміщення військ США на своїй території" [4, 10].

Американські науковці фактично отожднювали "доктрину Картера" з доктриною "масованої відплати" Ейзенхауера – Даллеса, яка втратила актуальність у сучасних умовах. Так, американський дослідник У. Леві, аналізуючи перспективи практичної реалізації "доктрини Картера", висловив сумнів щодо здатності американських збройних сил досить ефективно реагувати на внутрішньополітичні конфлікти і зовнішні загрози для консервативних режимів Перської затоки. "В інтересах США, – переконував У. Леві, – не накаляти обстановку в регіоні Перської

затоки, а навпаки, сприяти зменшенню напруженості шляхом переговорів з Радянським Союзом і Китаєм. Крім того, важливе значення для безпеки регіону затоки має нормалізація відносин США з Іраном" [16, 1010].

Але в своїй більшості американська наукова думка сприйняла "доктрину Картера" позитивно. Поява "доктрини Картера" свідчила про поступову еволюцію політики Вашингтона в Перській затоці. Науковці схвалили появу жорсткого зовнішньополітичного курсу, який відповідав амбіціям і можливостям наддержави. Тому критика положень даної доктрини носила стриманий характер. Аналізуючи тогочасні наукові доробки американських політологів їх навіть важко назвати критикою, скоріш за все вони представляють собою доповнення планів реалізації та прогноз наслідків втілення в життя "доктрини Картера".

За твердженням одного з найвідоміших фахівців в галузі геополітики Сполучених Штатів на Близькому Сході Дж. Болла, колишнього заступника держсекретаря США, американські сили швидкого розгортання в Перській затоці не зможуть ефективно протистояти можливій агресії через низку причин суто військового характеру (незнання місцевості, кліматичні особливості, низький рівень підготовки військових до можливих дій в пустелі людський та релігійний фактор.). Дослідник не рекомендував діяти Вашингтону в даному регіоні самостійно, натомість запропонував залучити до американських союзників Саудівську Аравію. Разом з тим науковець вважав, що політику Сполучених Штатів щодо Саудівського королівства на той час не можна назвати достатньо ефективною та перспективною. Щоб це змінити необхідно в повному обсязі задовольняти запити Ер-Ріада щодо постачання нових типів озброєнь, незважаючи на можливе невдоволення Ізраїлю [3, 490-492]. Очевидно, що Дж. Болл не вважав за потрібне повністю відмовлятися від принципів "доктрини Ніксона", за якою американські інтереси в регіоні мають захищатися лише силами США, а переконаний, що їх присутність на театрі воєнних дій повинна бути обмеженою, але натомість значно розширити участь у вирішенні завдань основного регіонального союзника.

Більшість вчених-політологів та аналітиків США виступили за пріоритетність військових заходів в ході реалізації "доктрини Картера". Так, на думку директора Центру міжнародної безпеки Дж. Чорбі, для успішного здійснення "силової політики" необхідно максимально розширити мережу військових баз США в регіоні Перської затоки [5, 219-220].

Як зазначав С. Хантінгтон, провідний американський фахівець з близькосхідної політики "збільшення присутності американських військ у країнах регіону Перської затоки є невід'ємною складовою політики стримування радянської експансії, в тому числі із застосуванням сили" [12, 8]. Інші вчені запропонували президенту Дж. Картеру більш радикальний характер поведінки в регіоні, а саме використовувати силові методи не лише у разі загрози радянського вторгнення, але й у боротьбі з місцевими арабськими режимами у разі появи проблем із забезпеченням нафтою Сполучених Штатів [7, 6].

В той же час представник ліберального кола науковців Д. Ньюсом, висловив позицію, що взаємна довіра консервативних арабських країн Перської затоки і США досить велика. Незважаючи на короткі періоди деякого охолодження, що періодично виникають в двосторонніх взаєминах і пов'язані з підтримкою Вашингтоном Ізраїлю, зростанням цін на нафту та заявами американської адміністрації про можливість інтервенції, обидві сторони чітко усвідомлюють вкрай високу зацікавленість у співпраці. Монархіям Затоки також відомо, що для про-

ведення інтервенціоністської політики у США не вистачить ані можливостей, ані бажання [18, 308-312].

Аналізуючи головні зовнішньополітичні цілі "доктрини Картера" в районі Перської затоки, науковці Колумбійського університету США звертають увагу на збіг положень доктрини і позиції президента Ейзенхауера щодо контролю над Середземномор'ям. Вчені відзначали, що "іранська революція принесла смуту і нестабільність в регіон та одночасні при підтримці з боку СРСР агресивні дії країн Південного Йемену та Ефіопії, котрі становлять серйозну небезпеку для аравійських монархій. Для її подолання уряд Сполучених Штатів повинен використовувати дипломатичні зусилля, спрямовані на зростання проамериканських настроїв у країнах Аравійського півострова, а також концентрацію військових сил у зоні затоки" [13, 558]. Однак дослідники досить скептично оцінюють можливості сил швидкого реагування США, оскільки СРСР географічно розташований набагато ближче до Перської затоки, СРСР має перевагу у використанні звичайних військ. Науковці вважали, що СРСР і США успадкували в регіоні Близького і Середнього Сходу традиційне суперництво між Російською і Британською імперіями [13, 558-560].

Подібних переконань дотримувались й інші американські науковці. Так, Е. Луттвак розглядає СРСР (враховуючи беззаперечний домінуючий вплив Радянського Союзу на Організацію Варшавського Договору), як єдину європейську імперію, що збереглася до цього часу та успадкувала експансіоністські традиції Російської імперії. США, з урахуванням "життєвої" геополітичної і економічної важливості регіону Перської затоки власне для американської держави зобов'язані протидіяти радянському просуванню на південь [17, 32].

Співробітник Інституту аналізу зовнішньої політики Р. Хенкс погодився з позицією Е. Луттвак, проте звернув увагу на такий фактор, як реалізація "політики експансії" СРСР в регіон Перської затоки виконувалась за апробованим сценарієм, а саме шляхом створення низки залежних від СРСР країн. Досвід реалізації подібної стратегії Радянський Союз набув в ході створення Організації Варшавського Договору" [9, 48].

Однак Р. Хенкс визнав, що в регіоні Перської затоки існують численні проблеми, не пов'язані з радянською загрозою, але такі, що становлять небезпеку інтересам США. У зв'язку з цим автор особливо виділяє можливість введення країнами затоки, такими як Ірак, Іран, Катар, Оман, ембарго на постачання нафти в знак протесту на невирішеність арабо-ізраїльського конфлікту. У цьому випадку дослідник запропонував у якості крайньої міри інтервенцію США до регіону з метою встановлення та підтримки в ньому миру і безпеки [9, 48].

Інший американський дослідник Ч. Ван-Холлен апелюючи до наукової праці свого колеги Р. Хенкса наголосив, що необхідно у будь-якій ситуації віддавати перевагу дипломатичним засобам впливу, бо необережне застосування силового втручання спричинить ефект, зворотний очікуваному [20, 1068-1073].

Аналізуючи позиції американських вчених консервативних та ліберальних наукових поглядів варто відзначити спільну рису, – дослідники не виключили можливість використання сил швидкого реагування США в Перській затоці. Проте мотивація щодо реалізації військового сценарію є різною. Сили швидкого реагування можуть бути використанні як протидія інтервенції СРСР в регіон, так і проти "регіональних партнерів" США від яких походить загроза стабільному нафто постачанню.

Отже, "доктрина Картера" з моменту своєї появи сприймалася багатьма американськими спостерігачами

як завуальований інструмент посилення впливу США в зоні затоки під ідеологічним прикриттям боротьби з радянською експансією. Важливим є той факт, що відносно Перської затоки американська політична думка акцентувала увагу не лише на "комуністичній загрозі", а на "історичному прагненні" Росії до володіння цим регіоном. Акцентуючи увагу на історичних традиціях СРСР офіційний Вашингтон мав намір посилити рівень довіри аравійських монархій до США. А вже в даному регіоні Сполучені Штати вперше проводили самостійну зовнішню політику, а Радянський Союз, як спадкоємець Російської імперії, вже мав досвід розбудови відносин на Середньому Сході, хоча його важко назвати позитивним, все незмінно закінчувалося збройним конфліктом (російсько-турецькі війни).

В арабському світі нова доктрина США була сприйнята досить критично. Так саудівський вчений У. Харб дотримувався думки, що проголошення "доктрини Картера" не стало повною відмовою від "доктрини Ніксона", яка не виключала, у разі необхідності, використання американських військ" [24, 44]. Сирійський історик-міжнародник Дж. Матар справедливо вважав, що "в регіоні Перської затоки "не видно нової політики Сполучених Штатів, помітні нові засоби проведення колишньої" [23, 343].

Кувейтські дослідники вбачали небезпеку для регіону як в американській, так і в радянській стратегії. Політичний оглядач кувейтської газети А. Баха-ад-Дін констатує, що "силовий вакуум", який історично утворився в зоні затоки, прагнуть заповнити наддержави. Звідси слідує, що для арабських країн Затоки США і СРСР – рівнонебезпечні експансіоністські сили [2, 97].

Арабський вчений І. Макляд справедливо відзначив, що поняття "безпеки" Перської затоки сприймається в США як безпека своїх інтересів у регіоні, передусім безперешкодний доступ до нафтових родовищ [22, 195].

З середини 80-х рр. у політичній науці США спостерігається поетапна трансформація традиційного сприйняття СРСР як могутнього експансіоніста. Поступовий занепад Радянського Союзу позначився в переусвідомленні американськими вченими загрози його втручання в районі Перської затоки. А. Атертон, помічник держсекретаря з проблем Близького Сходу, вказував, що у першій половині 80-х рр. XX ст. СРСР не зміг ефективно використати у своїх інтересах жодного з близькосхідних конфліктів, в тому числі ірано-іракського, як і помилки Сполучених Штатів, яких вони припустилися в цей період [1, 146].

Традиційно найбільш консервативну позицію відстоював Пентагон. Міністр оборони США К. Уайнбергер ще у 1985 р. наполягав на необхідності "стримування радянської агресії шляхом економічної підтримки та надання допомоги у забезпеченні безпеки" регіональним партнерам, перш за все Саудівській Аравії та Оману [19, 230].

Однак теза про "небезпеку радянської агресії на Близькому Сході" з середини 80-х рр. XX ст. втратила свою актуальність. Так, американський політолог Ш. Хантер у 1989 році писав, що "до 1983 року Вашингтон більше побоювався встановлення радянського впливу в Ірані, ніж безпосередньої небезпеки від наслідків впливу ісламської революції в регіоні затоки. З середини 80-х років ситуація змінилась в діаметрально протилежному напрямку" [11, 706].

Вже в 1988 році, професор Національного Військового коледжу М. Гудмен і аналітик ЦРУ з питань близькосхідної політики СРСР К. Мак-Гіфферт-Екедал остаточно визнали, що загострення уваги на "радянській загрозі" є абсолютно безідейним як по відношенню до інтересів США в Перській затоці, так і стосовно інтересів власне країн Рада Співпраці Арабських Країн Пер-

ської затоки (далі – РСАДПЗ). Підтвердженням цьому є обмін посольськими представництвами між цими країнами і СРСР [8, 579].

Оцінюючи пріоритети політики СРСР на Близькому Сході в епоху М.С. Горбачова, американські вчені на перше місце поставили встановлення дипломатичних відносин з монархіями Перської затоки, і тільки потім – відновлення зв'язків з Єгиптом та зміцнення ролі Радянського Союзу в арабо-ізраїльських контактах [14, 12].

Отже, поступова нормалізація відносин СРСР і монархічних країн Аравійського півострова була зумовлена новим етапом поліпшення радянсько-американських відносин. Проте принципові положення "доктрини Картера", що стосуються регіону Перської затоки, міцно увійшли у свідомість американських наукових кіл і політичного істеблішменту.

Прийняття доктрини означало формалізоване визнання американською адміністрацією особливого місця регіону Перської затоки в світовій системі міжнародних відносин. Ця доктрина стала передусім відповіддю на несприятливу для США політичну ситуацію в регіоні, формування прогресуючого дисбалансу сил "радикальних" і "поміркованих" держав цього району, потенційну можливість радянської експансії в південному напрямку. Схвальне сприйняття переважної більшості американських аналітиків базових положень "доктрини Картера" свідчить про те, що політична наука Сполучених Штатів розділяла виражене в ній бачення щодо здійснення контролю над ситуацією в регіоні. Однак внаслідок кардинальної зміни розстановки сил на світовій арені антирадянська спрямованість "доктрини Картера" швидко втратила актуальність, хоча її основні принципи надовго і міцно закріпилися в американській політичній думці.

1. *Atherton Jr. A.L.* The Soviet Role in the Middle East: An American View // *The Middle East Journal*. – Autumn 1985. – Vol.39, №4.
2. *Baha El-Din A.* An Arab View of Superpower "Security" in the Gulf // *Oil and Security in the Arabian Gulf* / Ed. by A. Farid. – London: Croom Helm, 1981.
3. *Ba-G.W.* Reflections on a heavy year // *Foreign Affairs. America and the World* 1980. – 1981. – Vol.59, №3.
4. *Carter* Draws the Line around the Persian Gulf // *Newsweek*. – 1980. – February 4.
5. *Churba J.* The American Retreat: The Reagan Foreign and Defense Policy. – Chicago: Regnery Gateway, 1984.
6. *Davis M.T.* Another Decade of Confrontation in the Middle East // *The Future of the Conflict in the 1980s* / Ed. by W. Taylor. – Lexington, Mass., Toronto: Lexington books, 1982.
7. *Duignann P., Gann L.* The Middle East and North Africa: The Challengers to Western Security. – Stanford, Cal.: Stanford Univ., Hoover Inst. Press, 1981.
8. *Goodman M.A., McGiffert Ekedahl C.* Gorbachev's "New Directions" in the Middle East // *The Middle East Journal*. – Autumn 1988. – Vol.42, №4.
9. *Hanks R.J.* Oil and Security in US Policy towards the Arabian Gulf – Indian Ocean Area // *Oil and Security in the Arabian Gulf* / Edited by A.M. Farid. – London: Croom Helm, 1981.
10. *Historic Documents of 1979.* Congressional quarterly inc. – Washington (DC). – 1980.
11. *Hunter S.T.* Post-Khomeini Iran // *Foreign Affairs*. – Winter 1989/90. – Vol.68, №5.
12. *Huntington S.P.* The Renewal of Strategy // *The Strategic Imperative / New Policies for American Security* / Ed. by S.P. Huntington. Cambridge, Mass.: Ballinger, 1982.
13. *Hurewitz J.C.* The Middle East: A Year of Turmoil // *Foreign Affairs. America and the World* 1980. – 1981. – Vol.59, №3.
14. *Jabbar P.* Forces of Change in the Middle East // *The Middle East Journal*. – Winter 1988. – Vol.42, №1.
15. *Khoury N.A.* The Pragmatic Trend in Inter-Arab Politics // *The Middle East Journal*. – Summer 1982. – Vol.36, №3.
16. *Levy W.* Oil and the Decline of the West // *Foreign Affairs*. – Summer 1980. – Vol.58, №5.
17. *Luttwak E.N.* The Grand Strategy of the Soviet Union. – New York: St. Martin's Press, 1983.
18. *Newsom D.D.* Miracle or Mirage: Reflections on US Diplomacy and the Arabs // *The Middle East Journal*. – Summer 1981. – Vol.35, №3.
19. *Report of the Secretary of Defence C.W. Weinburger* to the Congress on the FY 1986 Budget, FY 1987 Authorisation Request and FY 1986-90 Defence Programms. – Washington (DC): GPO, 1985.
20. *Van Hollen Ch.* Don't Engulf the Gulf // *Foreign Affairs*. – Summer 1981. – Vol.59, №5.
21. *Weekly Compilation of Presidential Documents*. – 1980. – January 28.
22. *Макял І.С.* Ас-сіяса аль-хаджід аль-а-рабія // *Маджалат дірасат аль-хаджід ва ль-джазірат аль-а-рабія*. – Нісан 1982. – №30.
23. *Матар Дж.* Іадат тахім ас-сіяса аль-а-рабія туджага аль-віліят аль-муттахіда: даава лі ль-хивар // *Ас-сіяса аль-а-рабія* ва ль-а-раб. – Бейрут: Марказ дірасат аль-вахда аль-а-рабія, 1985.
24. *Харб У.А.* Аль-істратіджія аль-амрікія туджага аль-хаджід аль-а-рабія: масаліх сабіта ва сіяясат мутагейра // *Аль-мустакбаль аль-а-рабія*. – Нісан 1982. – №38.

Надійшла до редколегії 12.10.08

О. Тарасенко, канд. іст. наук

ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ВИКЛАДАННІ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

Досліджено використання інформаційних технологій у викладанні спеціальних історичних дисциплін та прослідковано трансформацію інформаційної діяльності людини в інформаційну кризу, інформаційні революції та нові інформаційні технології.

Informational technologies using in Special Historical Disciplines teaching and transformation of human's informational activity to informational crisis, informational revolutions and new informational technologies are researching in the article.

Історія відкрита у минуле і майбутнє... В цій історії перебуваємо ми і наш час. Він стає безглуздом, якщо його обмежити вузькими рамками сьогодення... Лише історія людства загалом може дати масштаб для осмислення того, що з нами відбувається сьогодні. Карл Ясперс.

XXI століття – це епоха змін, інновацій, інтелекту, глобалізації, яка вимагає оволодіти ключовими компетентностями в інтелектуальній, громадянській, правовій, комунікаційній, інформаційній сферах, змінює суму знань, необхідних сучасній людині та способи вивчення нового, докорінно змінює політику в області науки і освіти, формує багатфункціональні, надпредметні, базові компетентності.

Інформаційні технології – це технології, які використовують спеціальні технічні засоби (ЕОМ, аудіо, кіно, відео). У новому інформаційному світі вони щоденно використовуються в усіх сферах людської діяльності, у тому числі в науці й освіті.

Сучасний розвиток та використання інформаційних технологій в Україні, насамперед в науці та освіті, стає першочерговим серйозним викликом для дійсної побудови в Україні інформаційного суспільства XXI ст. та

нової економіки XXI ст., спрямованих на виробництво нових знань, які у вигляді інформації змінюють вигляд сучасного світу. Стрижнем інформаційних технологій є інформація, а домінування електронних засобів розповсюдження інформації зростає з кожним днем, тому електронні довідники, енциклопедії, журнали, книги стають важливою частиною учебного процесу.

Генерація нових ідей, пошук та обробка інформації, яка сьогодні стала стратегічною сировиною у науково-технічному розумінні, відіграють головну роль у процесі побудови суспільства з домінуванням інформації й пріоритетності знань та освіти. [3]

Новітні інформаційні технології складають ядро інноваційних концепцій викладання в освіті, а їхнє впровадження кардинально змінює зміст різних видів діяльності у навчальних закладах. Інформаційні технології використовуються для підвищення ефективності освітнього процесу: – відбір змісту навчання, адекватного поставленим цілям; – введення відібраного змісту в навчальний процес; – контроль навченості на різних етапах навчання; – варіативність організаційних форм

навчання; оволодіння новими способами навчання; – розвиток системи дистанційної освіти.

Інформаційні технології допомагають у сучасних умовах успішно реалізувати нові методичні напрями у викладанні: – створення автоматизованих навчальних курсів і комп'ютерних підручників, комп'ютерних довідників, хрестоматій і енциклопедій, програм штучного інтелекту – експертних систем; – розробку тестових, тренувальних, моделюючих, прикладних програм, навчальних ігор, інтегрованих систем навчання, програм керування процесом навчання, програм підтримки поточної діяльності викладача; – використання інструментальних систем програмування, технологій мультимедіа, e-mail, Інтернет.

Використання інформаційних технологій у викладанні спеціальних історичних дисциплін (далі СІД – автор) сьогодні стає дуже актуальним у контексті якісного оволодіння потужним масивом інформації, яку щоденно продукує науковий світ. Адже інформаційне суспільство ХХІ ст. – це суспільство глобальної компетентності, основою якого є інформація та інформаційні технології.

У суспільстві глобальної компетентності:

1. Обсяг знань подвоюється щорічно.
2. Щодня у світі публікується 7000 наукових і технічних статей.
3. Об'єм інформації, що передається за допомогою штучних супутників Землі протягом двох тижнів, є достатнім для заповнення 19 млн. томів.
4. В індустріально-розвинутих країнах учні на час закінчення середньої школи одержують більше інформації, ніж їхні бабусі і дідусі за все життя.
5. В наступні три десятиріччя відбудеться стільки ж змін, скільки їх було за останні три століття.
6. Від початку нашої ери для подвоєння знань людству знадобилося 1500 років.
7. Друге подвоєння відбулося всього за 250 років (до 1750 р.).
8. Третє – за 150 (до 1900 р.).
9. Четверте – за 50 років (до 1950 р.).
10. Якщо об'єми інформації будуть зростати в такий же прогресії до 2043 року, то кількість знань повинна збільшитися в мільйони разів.

11. Це означає, що у людства буде в 128 мільйонів разів більше інформації, ніж дві тисячі років тому. [4]

Все вищезазначене спонукає до роздумів щодо зміни змісту професійної історичної науки і освіти у контексті глобалізації та інформаційного суспільства ХХІ ст. Сучасний етап розвитку історичної науки характеризується неухильним підвищенням ролі її спеціальних галузей, які виступають винятково важливим чинником поглибленого дослідження вітчизняної та зарубіжної історії.

Роль і місце СІД як дисциплін широкого гуманітарного та культурологічного профілю в системі історичних наук є дуже значущими, адже кожна із СІД виступає окремою системою, становить відносно самостійну галузь історичної науки, що має свої власні підсистеми, розв'язує самостійні завдання, має свій предмет вивчення, спеціальні дослідницькі методи.

Як самі речі, писемні документи, оповіді, так і перші описи їх вивчення постали з потреб суспільної практики і вже згодом прийшли в історичну науку і як джерела, і як узагальнені знання про них. Усталеним у літературі та підтвердженим практикою є поділ СІД на дві групи: ті, що вивчають спеціальні типи й види джерел (сфрагістика, геральдика, нумізматики, дипломатика та ін.), та ті, що мають спеціальні методи роботи з різними джерелами (хронологія, метрологія, палеогеографія, текстологія, герменевтика та ін.). Цей поділ є певною мірою умовним. Під час вивчення специфічних видів джерел

доводиться залучати методи та прийоми, вироблені другою з названої групи дисциплін. Такий підхід чіткіше окреслює завдання і функції кожної дисципліни, простежує міжпредметні зв'язки. [5]

СІД пройшли тривалий шлях розвитку. Протягом ХІХ – ХХ ст. вони поступово перетворилися з дисциплін чисто прикладного (допоміжного для історика), практичного характеру в самостійні наукові дисципліни, що володіють власними методами аналізу історичних джерел і мають солідну теоретичну основу й історіографію, свої об'єкти дослідження. Назва "допоміжні історичні дисципліни" зустрічається в деякій літературі і сьогодні. Однак більш виваженим є вживання назви "спеціальні історичні дисципліни". [14]

СІД поділяють на предметні, що вивчають сукупність різноманітних історичних джерел через визначену проблематику, яка має фундаментальне значення для гуманітарного знання, та об'єктні, що вивчають конкретний вид історичних джерел.

Предметні СІД займаються дослідженням найважливіших питань, пов'язаних з історичним минулим – системами орієнтації людини в часі та просторі, які по суті визначають місце людини у світі, і дисципліни, що їх вивчають, таким чином здобувають загальногуманітарне значення. До таких предметних СІД можна віднести хронологію, що займається системами літочислення, тобто орієнтацією людини у часі; історичну географію, що розглядає географічне оточення людини минулого – систему орієнтації в географічному просторі; метрологію, що вивчає системи мір – також орієнтацію людини в просторі; генеалогію, що вивчає системи споріднення, тобто самоідентифікацію людини та її орієнтацію в суспільстві. Ці дисципліни мають фундаментальний характер як для історичного, так і для загальногуманітарного знання, без них будь-яке гуманітарне дослідження, що звернене і до минулого, і до сьогодення – неможливе. [7]

Об'єктні СІД досліджують певні явища культури і мають у зв'язку з цим велике культурологічне значення. Інформація про ці явища може міститися в найрізноманітніших джерелах. Наприклад, ономастика, що вивчає імена особисті та власні (системи словесної ідентифікації людини та її просторового оточення). У рамках ономастики виділяються: антропоніміка, теоніміка, астрономіка, зооніміка, топоніміка (гідроніміка, ороніміка, ойконіміка, хороніміка) і цілий ряд інших напрямків. Символіка, емблематика, геральдика складають комплекс дисциплін, що утворюють знакові системи. Зокрема, геральдика, вивчаючи герби, включає у коло своєї проблематики питання вексилнології, фалеристики, уніформології та суміжні дисципліни. [7]

За підрахунками вчених загальна кількість СІД коливається в межах від двадцяти до сотні і більше. Лише компаративний метод вивчення СІД сприятиме поглибленню їхнього культурологічного й антропологічного значення.

СІД як наукові дисципліни та компоненти джерелознавства – спеціальної галузі історичної науки, становлять ключ до осягнення ремесла історика, без їхнього застосування дослідницька робота сьогодні стає просто неможливою.

Оскільки СІД допомагають досліднику ґрунтовно вивчати історичне джерело, надають максимум інформації про його походження, дослідження в галузі СІД набувають особливого значення для розвитку історичної науки, а інформаційна діяльність, інформаційні процеси, інформаційна криза, інформаційні революції та інформаційні технології у плінні розвитку історії людства стають стрижнем історичного ремесла, надають масштаб для осмис-

лення нашого сьогодення, ретроспективно занурюють у минуле, оптимістично спрямовують у майбутнє.

Дослідимо, як поступово інформаційна діяльність людини, що пов'язана із процесами отримання й накопичення інформації, її трансформації у якісно нові знання, призвела до інформаційної кризи, інформаційних революцій та появи нових інформаційних технологій.

Першим носієм знань і досвіду, першим засобом обміну інформації між людьми була мова. Проте далеко не все можна описати за її допомогою, тому для збереження інформації людство навчилося використовувати малюнки, креслення, схеми, а згодом – фотографії, телевізійні зображення й т.д. Процесами створення, збирання, зберігання, обробки, відображення, розповсюдження й використання інформації стали інформаційні процеси. З плином розвитку суспільства, науково-технічного прогресу людство створювало нові способи збирання, зберігання, перетворення інформації, проте її цілеспрямована обробка здійснювалися донедавна винятково людиною.

Постійне вдосконалювання техніки й виробництва призвело до різкого зростання об'єму інформації, з якою працювала людина в процесі професійної діяльності, постійно збільшувався також діапазон інформації, необхідної для вирішення завдань планування й керування виробництвом, народним господарством. Виникла інформаційна криза: людство не справлялося з обробкою зростаючих розмірів інформації старими методами. Криза викликала кілька інформаційних революцій і, як наслідок, появу нових інформаційних технологій.

Історія людської цивілізації – це історія інформаційних революцій, кожна з яких була якісним стрибком у технології збирання, збереження та трансформації інформації від суб'єкта до суб'єкта (комунікації).

Формування сучасного інформаційного суспільства стало результатом кількох інформаційних революцій, які відбулися в історії розвитку людської цивілізації, і які не лише кардинально змінювали способи обробки інформації, але й спосіб виробництва, стиль життя, системи цінностей:

- ✓ перша інформаційна революція пов'язана з появою писемності, зробила можливим передавати інформацію, знання від покоління до покоління через її фіксацію в знаках та зруйнувала монополію вузького кола людей на знання;

- ✓ друга інформаційна революція була викликана винаходом та поширенням книгодрукування в XV ст. і розширила доступ до інформації широким верствам населення завдяки тиражуванню знань;

- ✓ третя інформаційна революція (кінець XIX – початок XX ст.) пов'язана з винаходом телеграфу, телефону, радіо, телебачення, що дозволяло оперативну, у великих обсягах передавати і накопичувати інформацію, передавати звукові та візуальні образи на великі відстані, що створило передумови ефекту "стиснення простору";

- ✓ четверта інформаційна революція (70-ті роки XX ст.) зумовлена винаходом мікропроцесорної технології і персонального комп'ютера. Вона характеризується переходом від механічних, електричних засобів перетворення інформації до електронних та створенням програмного забезпечення цього процесу. "Вінцем" цієї революції є поява всесвітньої мережі Інтернет, що уможливило інформаційний обмін у глобальних масштабах. [8]

Для цього періоду характерні три фундаментальні інновації: – перехід від механічних та електричних засобів перетворення інформації до електронних; – мініатюризація всіх вузлів, пристроїв, приладів, машин; – створення програмно-керованих пристроїв і процесів. [8]

Остання інформаційна революція висуває на передній план нову галузь – інформаційну індустрію, пов'язану

з виробництвом технічних засобів, методів, технологій для виробництва нових знань. Найважливіша складова цієї інформаційної індустрії – інформаційна технологія.

В наш час повною мірою проявляється діалектичне протиріччя між кількістю доступної окремій людині інформації і якістю її подання та можливістю сприйняття людини – фактор інформаційної лавини. Людина середини XX-го століття, яка пропускала через себе менший потік інформації, скрупульозно вивчала книги, була інтелектуально більше розвиненою, ніж сьогодинішній "хакер", який цілодобово "сканує" Інтернет.

Об'єм знань, необхідних для роботи професіонала, виріс як ніколи, що визначило перехід від класичної до мозаїчної моделі середньої та професійної освіти – фактор мозаїчної освіти. Відбувається миттєве освоєння нових продуктів та реакція на зміну запитів споживача – фактор темпу змін. Швидкість, з якої персонал змушений засвоювати нові знання, зростає багаторазово. Щоб відповідати темпу змін, професіонал змушений постійно й дуже швидко вчитися.

Сучасні технології засновані на досягненнях науково-технічного прогресу й орієнтовані на виробництво продукту: матеріальна технологія створює матеріальний продукт, інформаційна технологія – інформаційний продукт. Мета технології полягає в тому, щоб розкласти на складові елементи процес досягнення конкретного результату. Технологія застосовується всюди, де є досягнення, прагнення до результату, проте усвідомлене використання технологічного підходу стало справжньою революцією. До появи технології панувало мистецтво – людина робила щось, що виходило тільки у неї. За допомогою технології все те, що доступно тільки обраним, обдарованим, стає доступним усім. Момент переходу від мистецтва до технології фактично створив сучасну людську цивілізацію, уможливив її подальший розвиток та удосконалення.

В наш час технологія – це складний комплекс знань ноу-хау, отриманих за допомогою значних досліджень. Інформаційні технології забезпечують розв'язання прикладних задач методами обробки інформації, використовуються для обробки інформації. Інформаційні технології реалізуються засобами обчислювальної техніки, що забезпечують високу швидкість обробки даних, швидкий пошук інформації, збирання даних, доступ до джерел інформації незалежно від місця їх розташування. [11]

Становлення та розвиток інформаційної технології поділяють на п'ять етапів. Перший етап (до другої половини XIX ст.) – "ручна" інформаційна технологія, інструментарій якої становили: перо, чорнильниця, книга. Комунікації здійснювалися ручним способом відправки поштою листів, пакетів, депеш. Основна мета технології – подання інформації в потрібній формі.

Другий етап (з кінця XIX ст.) – "механічна" технологія, інструментарій якої становили: друкарська машинка, телефон, диктофон, оснащена більше досконалими засобами доставки пошта. Основна мета технології – подання інформації в потрібній формі більш зручними способами.

Третій етап (40 – 60-і рр.) – "електрична" технологія, інструментарій якої становили: більші ЕОМ та відповідне програмне забезпечення, електричні друкарські машинки, копіювальні апарати, портативні диктофони. Змінюється мета технології – акцент починає переходити з форми подання інформації на формування її змісту.

Четвертий етап (з початку 70-х рр.) – "електронна" технологія, інструментарій якої стають більші ЕОМ та створювані на їхній основі автоматизовані системи керування (АСУ) та інформаційно-пошукові системи (ІПС), оснащені широким спектром базових та спеціалізова-

них програмних комплексів. Акцент зміщується на формування більш вагомої інформації.

П'ятий етап (із середини 80-х рр.) – "комп'ютерна" технологія, основним інструментарієм якої є персональний комп'ютер із широким спектром стандартних програмних продуктів різного призначення. На цьому етапі відбувається процес персоналізації АСУ (створення систем підтримки ухвалення рішення для різних фахівців). У зв'язку з переходом на мікропроцесорну технологію істотних змін зазнають побутова техніка, прилади зв'язку й комунікації, оргтехніка. Починають широко розвиватися комп'ютерні мережі (локальні та глобальні). [8]

Застосування новітніх інформаційних технологій в освіті набуває надтермінової актуальності. Інформатизація освіти, по суті революціонізує її, оскільки інформаційні технології змінюючи тип мислення змінюють і саму освіту, а зміни, що відбуваються сьогодні, в сфері інформатизації, називають третьою революцією в освіті. [12]

Варто нагадати, що у 2006 р. Україна за рівнем розвитку інформаційних технологій у світі посіла лише 75 місце (дані VI щорічної Міжнародної громадської організації "Всесвітній економічний форум"), у попередньому рейтингу Україна займала 76 позицію за розвитком інформаційних технологій. У складеному рейтингу лідирує Данія – завдяки зразковій нормативно-правовій базі і чіткій політиці держави з поширення інформаційних технологій. Друге місце зайняла Швеція, яка за 2006 рік піднялася на шість позицій, ставши однією з країн із найбільш зростаючим ІТ – сектором економіки. Третє місце зайняв Сінгапур. У першу десятку увійшли Фінляндія, Швейцарія, Нідерланди, США, Ісландія, Великобританія і Норвегія. США – лідер рейтингу 2005 р. – опустилися на 7 місце. Росія зайняла лише 70 місце. Найнижчий рівень розвитку інформаційних технологій спостерігається в африканських країнах. Всього розглядалося більше 122 країн, які оцінювалися за впливом інформаційних і комунікаційних технологій на їх розвиток і конкурентноздатність. [3]

Проілюструємо приклад використання інформаційних технологій у викладанні СІД через специфіку розміщення у мережі Інтернет таких СІД як історична географія, історична картографія та історична демографія, що тісно взаємодіють між собою. Наприклад, історична демографія має перевагу серед інших двох за кількістю матеріалу та зацікавленням спеціалістів різних галузей знань (історія, демографія, географія, психологія, етнографія, соціологія), різних центрів по вивченню народонаселення, державних та недержавних організацій. Коло реальних та потенційних інформаційних носіїв становлять сервери та сайти історичних факультетів та інститутів, що розглядають історичну демографію у сфері історичної науки, а також сервери організацій, які не мають жодного відношення до історії. Зауважимо, що не зовсім вірно розглядати сервери лише історичної специфіки, оскільки історична демографія як СІД вбирає у себе багатоманітність розуміння народонаселення та способів (методів) його вивчення. Тому у нагоді стануть сервери та сайти різних центрів вивчення народонаселення, здоров'я, оточуючого середовища, т.д. Завдання історика дослідника полягає у поповненні комплексу знань новими розробками та створення контактів із зацікавленими центрами та дослідницькими групами. Звичайно, не можна забувати і про пошук інформації через ключові слова "історична демографія", "историческая демография", "historical demography".

Історична картографія в Інтернеті має багато серверів різної інформації про карти, що пояснюється міжнародним характером глобальної мережі, яка дозволяє уточнити місце розташування міста, регіону, країни.

Серед серверів, що присвячені мапам, побудованим на історичних матеріалах, переважають ресурси складені історичними, географічними та генеалогічними товариствами. Деякі сервери мають історичні карти з певної проблеми, вони можуть бути статичними чи показувати динаміку процесу, іноді це є карти-основи, що мають приєднані до них базові історичні відомості. Досить широко в Інтернеті представлені ресурси історичного комп'ютерного картографування. Не забуваймо про пошук інформації через ключові слова "історична картографія", "историческая картография", "historical mapping".

Сайти з історичної географії мають декілька напрямків: історична географія населення, історична географія міст, дослідження територіальних та адміністративних змін та інші. Західна практика у сфері цієї СІД має ширше коло інтересів та напрямків. Наприклад, організації США, Канади, Нідерландів. Ключові слова: "історична географія", "историческая география", "historical geography" значно допоможуть з пошуком інформації також. [13]

Основний об'єм доступної для використання інформації зазначених напрямків через Інтернет відноситься до його зарубіжної частини, що зайвий раз нагадує про нагальність ґрунтовного знання іноземних мов. На жаль, ні україномовні, ні російськомовні сайти з історичної географії та картографії ще неспроможні скласти інформаційне середовище у цій галузі знань.

Сучасна глобальна мережа Інтернет має тисячі, а іноді й сотні тисяч сайтів на різних мовах, що містять тексти історичних документів, копії архівних документів, відскановані історичні джерела, сайти із тематикою СІД, колекції історичних фотографій та зображень, а також електронні історичні книги, популярні на наукові історичні журнали, довідники, енциклопедії, проводяться віртуальні круглі столи по обговоренню актуальних напрямків історичної науки, у т.ч. і СІД. [1]

Реалії віртуального світу Інтернет у добу інформаційного суспільства XXI ст. висувують перед істориками багато нових проблем. Серед яких назовемо принаймні декілька. Як цитувати фрагменти електронної копії, якщо мати на увазі що відповідний сайт може змінити адресу чи взагалі зникнути? Як встановити ідентичність електронної версії та оригіналу історичного документа (джерела), якщо ми "скачуємо" текст із Інтернету? [2]

Вкрай необхідні продумані підходи до використання можливостей глобальної мережі у роботі істориків саме зараз, коли тільки формується нове інформаційне середовище історичних досліджень та освіти, має бути вирішена координація зусиль і створені певні стандарти складання тематичних історичних каталогів, долатися мовні проблеми, вирішуватися концепції історичних сайтів, відбір та структурування інформації, її багатомовність, питання пов'язані із авторським правом та посиланнями на електронні ресурси, розробка відповідних освітніх методик. Не будемо забувати, що ми дуже серйозно відстаємо від розвинутих країн у використанні вже існуючих та виробництві власних історичних ресурсів.

Отже, використання інформаційних технологій у викладанні СІД є важливим і вкрай потрібним для освітнього простору, спонукає до наполегливої праці у розумінні, компетентності та застосуванні всіх розроблених та можливих засобів інформаційних технологій у викладанні XXI ст.

1. Ассоциация "История и компьютер", сервер "Клио" <http://kleio.dcn-asu.ru/index.shtml>. 2. Афанасьев Ю. Н. Информатизация образования как глобальная проблема на рубеже веков // Информационный бюллетень Ассоциации "История и компьютер". – М., 1997, N 20. 3. Багал Ю.М. Знання економіки – економіка конкурентоспроможності http://www.isu.org.ua/catalog-26/i_id-6/library.html. 4. Дербі Кендау, Дже- нифер Доерті, Джуді Йост, Лейдж Куни, Морзе Н.В., Дементієвська Н.П. Intel Навчання для майбутнього – К., 2006. 5. Історична наука:

термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб. / В.М. Литвин, В.І. Гусев, А.Г. Слюсаренко та ін.. – К., 2002. 6. Історичне джерелознавство: Підручник / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін.. – К., 2002. 7. Історична хронологія. Календарні системи світу: Навч. посіб. із спеціальних допоміжних дисциплін для студентів істориків соціально-гуманітарного факультету КМПУ ім. Б.Д. Грінченка / Автор-укладач О.О. Тарасенко. – К., 2004. 8. Информационные революции и информационные технологии. http://imcs.dvgu.ru/lib/eastprog/revolutions_and_technologies.html. 9. Колодод А.В. Національні стратегії інформаційного суспільства: необхідність, переваги та стан щодо запровадження в Україні. http://www.isu.org.ua/catalog-26/i_id-60/library.html. 10. Леонтьева Г.А., Шорин П.А., Кобрин В.Б. Вспомогательные исторические

дисциплины: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. Г.А. Леонтьевой. – М., 2003. 11. Макаренко Є.А. Інформаційне суспільство, політика, право в програмній діяльності ЮНЕСКО. – К., 2001. 12. Савельєв Є., Куриляк В. Нова економіка: мода чи єдиний шанс для нової країни. <http://www.dt.ua/2000/2250/34287>. 13. Силина І.Г. Ресурси по спеціальним історическим дисциплінам в сети Інтернет <http://kleio.asu.ru/aik/internet/4.shtml>. 14. Спеціальні історическі дисципліни: Учеб. пособие / С.В. Белецкий, И.В. Воронцова. З.В. Дмитриева и др.; Сост. М.М. Кром. – СПб., 2003. 15. Тоффлер Э. Шок будущего. – М., 2002. 16. Уилсон Р.А. Психология эволюции. – К., 1999.

Надійшла до редколегії 12.10.08

А. Хачатрян, асп.

РЕСПУБЛІКА ВІРМЕНІЯ В АНГЛІЙСЬКО-АМЕРИКАНСЬКИХ ВІДНОСИНАХ У 1918–1920 рр.

Досліджено плани Сполучених Штатів та Великої Британії щодо "спадщини" Османської імперії після першої світової війни. Висвітлено місце Вірменії в англійських та американських планах. Розглянуто вірменське питання, як складова Закавказзя і як окремий об'єкт у зовнішній політиці США та Британії.

The investigational plans of United States and Great Britain in relation to "legacy" Osman empire after the first world war are studied in the article. The place of Armenia is analyzed in the English and American plans. The Armenian question is considered, as component Caucasian and as separate object in the foreign policy of the USA and Britain.

В західній, російській та вірменській науковій літературі значну увагу приділено впливу політики США та Великої Британії на становлення та розвиток незалежної Вірменської республіки в період 1918-1920 рр. При цьому дослідники плідно вивчали спільні риси англійсько-американської співпраці щодо Вірменії, а суперечності цих держав лишилися поза увагою наукової спільноти.

Відзначимо, що по закінченню Першої світової війни Вірменія являла собою економічно слабку та політично незрілу державу. Вірменська республіка пройшла крізь три етапи геноциду та масового винищення населення. Тому політична невизначеність молодого вірменського уряду, виснажлива боротьба двох політичних течій, пасивний характер вірменської дипломатії, постійний пошук "опікунів" з боку Великих держав врешті-решт неминуче призвели до загострення і суперечностей навколо вірменського питання в системі міжнародних відносин.

Вірменська проблема у зовнішньополітичному курсі Великої Британії на Закавказзі відігравала політикоформуючу роль, а період 1918-1920 років був для британського уряду визначальним у пошуках нової ролі й місця у світовій політиці, утвердження можливостей поновити свій вплив у різних регіонах світу по закінченні Першої світової війни. Вектор східної політики британської імперії по відношенню до Республіки Вірменія мав, перш за все, геополітичний чинник, в основі якого – конкурентна боротьба з Францією та Росією за вплив на закавказький регіон та проведення партнерської політики в регіоні зі Сполученими Штатами.

Сполучені Штати в даний період будували плани економічного затвердження в регіоні Кавказу та Закавказзя, а для реалізації своїх задумів у якості інструменту планувалось використати Лігу Націй.

"В реалізації зовнішньої стратегії США щодо розширення свого впливу в інших регіонах американський президент В. Вільсон особливу роль відводив Лізі Націй та мандатній системі, де Ліга повинна була забезпечити "відкриті двері" в закриті раніше для Сполучених Штатів колоніальні райони" [3, с.94], – стверджує відомий американський дослідник діяльності американського президента Р. Бейкер.

Прем'єр-міністр Великої Британії Ллойд Джордж пропонував американцям певні території в Османській імперії, натомість американський уряд повинен був списати британські борги, не претендувати на території Китаю, Киликію, Сирію та Палестину, щодо яких офіційний Вашингтон мав особливі інтереси. Британське кері-

вництво використовувало різні засоби для того, щоб послабити американський вплив на колишні території Османської імперії: надмірне розширення територіального мандату США в кавказькому регіоні, на який через обмежену військову присутність, Вашингтон не міг претендувати, або ж зіткнення американських інтересів у кавказькому регіоні з Італією, Німеччиною та Австрією у територіальних та економічних питаннях.

В свою чергу В. Вільсон не приховував, що його пріоритети – Ліга Націй, Шань-дун, Киликія, Сирія, Палестина, отримання військових боргів Європи та мандат на всі вірменські землі. В цей час Велика Британія прагнула запобігти розвалу Османської імперії, даючи їй час та можливість для відновлення. Предметом англійсько-американських суперечностей стали Константинополь, Палестина, Мосул; Британія також виступила проти утвердження французів в Сирії та Киликії, а італійців – на Кавказі.

15 березня 1917 року англійський генерал Я. Сматс на сторінках офіційних видань представив світовій спільноті резолюцію та меморандум про Лігу Націй, запропонувавши незалежність турецьких домініонів з утворенням нової структури на кшталт "підімперій" та систему спеціальних мандатів для Росії, Австро-Угорщини та Туреччини. Я.Сматс стверджував, що нова структура замінить їх народам колишню метрополію і захистить їх від могутніх сусідів. Розпад Османської імперії в наслідок поразки у світовій війні ставив під загрозу саме існування її колишніх окраїнних народів. Щоб вижити східні народи прийняли незалежність, а їх колишня метрополія, Туреччина, перетворилася в агресивного сусіда. Дотримання мандатної системи могло стати гарантією, що народи колишньої імперії збережуть суверенітет та власну державність. На думку Я.Сматса, Закавказзя та каспійські області потребували "управлінської допомоги... зовнішньої влади, яка здатна забезпечити їм стійке управління". [11, с.465] Відносно Вірменії зазначалось, що "через різномірність в управління, автономія в повному сенсі слова... виключається". [11, с.465]

Вже 20 березня 1917 року на засіданні британського імперського кабінету розпочалось обговорення нової програми відносно мандатної системи, що справило значний вплив на американського президента В. Вільсона. Він ініціював створення спеціального наукового центру з вивчення проблем Закавказзя, де американські аналітики вивчали в комплексі питання Ліги Націй, Османської імперії та Вірменії. В результаті 10 листопада 1917 року

було запропоновано два варіанти можливого розвитку ситуації на Закавказзі: Константинополь з протоками та вся Туреччина знаходяться під міжнародним управлінням або мандат над автономією Вірменії, де вірменська республіка втретє збільшила свою територію.

Проте англійський прем'єр-міністр Ллойд Джордж випередив американського президента В. Вільсона, виступивши 5 січня 1918 року з промовою в парламенті відносно стратегії Британії в Османській імперії. В промові наголошувалось на "визнанні особливих національних умов для Вірменії, де встановлення суверенітету неможливо..." [1, с.11].

Отже на початку 1918 року англійці розглядали Вірменію у комплексі близькосхідних проблем, а американці вважали вірменську автономію окремим проблемним питанням у системі міжнародних відносин. В англійській зовнішній політиці пріоритетне значення мав Ірак, як нафтова держава, та стратегічно важливі Палестина і Сирія, а закавказькі республіки (азербайджанська, вірменська та грузинська) мали другорядне значення для Британії, тому вона з певних спірних ситуацій зі Сполученими Штатами або з Німеччиною пропонувала певні поступки саме за рахунок, наприклад, вірменської або ж грузинської республіки. Втім американці жодного разу у зазначений період не використовували терміну "незалежність" щодо Вірменії, американський політичний істеблішмент припускав лише "автономію Вірменії під наглядом іншої держави". [1, с.14]

Таким чином, на початку 1918 року вірменський народ став предметом англійсько-американських переговорів, але не мав особливої важливості ні для обох з держав.

Відносини між Великою Британією та Сполученими Штатами особливо загострились в період з 29 жовтня по 4 листопада 1918 року під час Паризької мирної конференції. Під час мирної конференції 29 жовтня 1918 року радник американського президента Е. Хауз представив на розгляд світової спільноти "14 пунктів" Вільсона. Коментуючи кожен з представлених пунктів американські дипломати У. Ліппман та Ф. Кобба пояснили, що в зміст 5-го пункту покладено принцип мандату Я.Сматса, в 9-му пункті йшла мова про міжнародний контроль над Константинополем, виділення Анатолії туркам та утворення незалежної Вірменії. Відносно Росії акцентувалась увага на відміні Брест-Литовського договору і можливе визнання де факто урядів малих держав. Зі свого боку Велика Британія запропонувала Сполученим Штатам такий сценарій нового світоустрою: Сполучені Штати отримують мандат над Східною Африкою; Франції виділялась Сирія; Аравія отримувала автономію; Велика Британія контролювала Месопотамію та Палестину; перемир'я необхідно підписати за 5 тижнів. У відповідь на британські пропозиції американський президент писав, що не може залишитись осторонь проблем вірменського народу і тому повідомляє британську сторону, що "зробить все для того, щоб полегшити долю багато-страждального вірменського народу". [3, с.23]

В той же час радник президента США Д. Міллер, вказуючи на слабкість військових та політичних позицій США на Близькому Сході та Кавказу, наполягав на тому, щоб до офіційної участі в Паризькій мирній конференції не залучалися делегати будь-яких національностей Росії. "Такі національні групи, ще несформованих держав, як вірмени... будуть безперечно прийняті і заслухані через своїх представників комітетами Конгресу, але вони не можуть бути допущені на Конгрес як держави-учасниці" [9, с.28], – стверджував радник американського президента.

20 листопада 1918 року в рамках мирної конференції між Францією та Великою Британією відбулась дис-

кусія щодо поділу сфер впливу над колоніями, де британський прем'єр заявив, що союзникам необхідно йти на територіальні поступки американцям, щоб "Сполучені Штати прийняли мандат і не займались опрацюванням загальних принципів Ліги Націй. Адже може постати питання про Панамський канал, Босфор та інші спірні території". [9, с.25]

Одночасно з британським дискурсом в Конгресі Сполучених Штатів гостро дискутувалось питання необхідності втручання США у справи Закавказзя та мандатних територій. Зокрема, на обговорення Конгресу була представлена концепція американського аналітика та ідеолога В.Вестермана щодо самовизначення та перспективного суверенітету Вірменії. Держсекретар Сполучених Штатів Р. Лансінг ідею відокремлення від Османської Туреччини та незалежності Вірменії назвав "вибухонебезпечною та руйнівною ідеєю". [7, с.48] У своїх доводах Р. Лансінг спирався на те, що "Вірменська республіка ще недозріла до самостійності, а тому вона буде постійно звертатись як за політичною, так і за фінансовою допомогою до Америки... Сполучені Штати продемонструють британцям, що вони мають зацікавлення в кавказьких територіях, а цього показувати ні в якому разі не можна..." [7, с.85]

Як переконливо стверджує інший американський дослідник У. Ліппман Сполучені Штати не були готові до широкої військової експансії: влітку 1918 року за океаном знаходилось 170 тис. військовослужбовців; станом на грудень 1918 року з 4,8 млн. американських солдат, експедиційний корпус в Європі становив 1 млн. 867 тис. чоловік. Зростання американської військової присутності в Європі було помітним і резерви для подальшого нарощування сил США також були перспективними, проте американський уряд вирішив, на думку У. Ліппмана, поширювати свій вплив не стільки за рахунок військових сил, як за допомогою торгівельного капіталу. (Для порівняння Велика Британія в 1918 році в Туреччині мала близько 1 млн. солдат, а на Закавказзі приблизно 400 тис. британських військових) [8, с.209-210]

Британські експерти та аналітики за прем'єрства Ллойд Джорджа запевняли, що запропонована американська програма "14 пунктів" Вільсона несумісна з інтересам британської держави і може завдати пряму шкоду останній. [10, с.153] 26 грудня 1918 року відбувся другий раунд переговорів між США та Великою Британією щодо мирного врегулювання та розподілу територій. Зокрема, міністр закордонних справ Британії А. Бальфур, у відповідь на вимогу американців терміново створити Лігу Націй зробив пропозицію від імені Комітету зі східних справ на отримання мандату над Константинополем та Вірменією. Але американський президент твердо стояв на тому, що спочатку необхідно створити організацію, а потім вже ділити території. "Нехай Вірменія стане мандатом Ліги, а після цього Сполучені Штати подумують, чи потрібна їм присутність в цьому регіоні" [3, с.310], – наголошував американський президент.

Вже 23-24 січня 1919 року прем'єр-міністр Великої Британії Ллойд Джордж, прем'єр-міністр Франції Ж. Клемансо, міністр закордонних справ Італії Дж. С. Соніно та прем'єри домініонів спробували юридично розділити землі, включаючи Османську імперію, виходячи з фактичного володіння ними. Президент США знову висловив протест проти поспішного вирішення майбутнього Туреччини.

Вірменський історик Р. Гованісян, аналізуючи зміст вірменського питання в англійсько-американських відносинах, так пояснює зволікання американців щодо встановлення мандату над Республікою Вірменією: "Розділ Османської імперії за фактом окупації демонстрував реальну можливість для держав контролювати регіон. Для

опіки над османськими вірменами фактору боргу та широкої благодійності було недостатньо, тому не маючи достатньої військової присутності на Закавказзі, В.Вільсон не прагнув конкретних дій відносно мандату." [5] Велика Британія ж вела мову про стратегічну безпеку і військові інтереси в регіоні, разом з тим Ллойд Джордж заперечував кондомініум та міжнародне управління, що суперечило стратегічним цілям лідера США. Натомість британський прем'єр запропонував поділ турецької імперії за принципом завоювання. У відповідь В.Вільсон охарактеризував англійську пропозицію, як "відвертий розподіл здобичі" та звернувся до народів світу з вимогою негайно зупинити бойові дії. "Лише мирна конференція може встановити, кому землі належатимуть по праву" [6, с.310], – наголошував американський президент.

Черговий раунд засідання Паризької мирної конференції відбувався 28 січня 1919 року, на якому британська делегація представила Конференції "Проект резолюції з питання про мандат". У документі зазначалось, що "Вірменія повинна бути повністю відокремлена від Турецької імперії і це не несе загрози або шкоди щодо врегулювання в інших османських регіонах." [6, с.319] 30 січня 1919 року Рада десяти прийняла цей документ. Він мав певні гарантії юридичного оформлення вірменської державності. У документі також вказувалось на те, що низка спільнот Османської імперії "досягла такого рівня розвитку, коли їх існування як незалежних націй може бути попередньо визнано з попередньою підтримкою адміністративних рад і підтримкою державних мандатів до тих пір, поки вони не будуть в змозі існувати самостійно." [6, с.319] Далі в документі вказувалось, що "опіка над цими державами довіряється провідним націям світу, які в силу своїх ресурсів, досвіду та географічного положення можуть найкращим чином взяти на себе цю відповідальність." [6, с.320]

Після прийняття даного документу Ллойд Джордж звернувся до американського президента з пропозицією прийняти мандат над Вірменією в повному обсязі. Далі британський прем'єр навів низку аргументів чому саме Сполученим Штатам віддається мандат над Вірменією: по-перше, британський уряд не в змозі фінансово утримувати свої війська в Туреччині та на Закавказзі, з цієї причини варто, щоб й інші держави, наприклад, Франція, Італія та Сполучені Штати або посилили свою військову присутність в регіоні, або вдалися до фінансування британської присутності; по-друге, найкращою кандидатурою на роль посередника між Туреччиною та іншими державами колишньої Османської імперії є США, які жодного разу не воювали з Туреччиною, а тому й мають більш високий авторитет серед країн регіону, ніж Велика Британія. [4, с.478]

На пропозицію британського прем'єра американський президент В.Вільсон відреагував відкритим листом до всіх учасників Конференції. "Низка земель, – наголошував В.Вільсон, – будуть надто важким тягарем. Тому Сполучені Штати повинні отримати будь-яку користь в цій війні. В той же час ми не хочемо відхилятися від попередніх обіцянок. Але військову відповідальність США в Азії слід відкласти до тих пір, поки я не зможу пояснити американському народу всієї проблеми та не отримаю повного схвалення своїх планів в даному регіоні." [4, с.479] Лідер США запропонував віддати мандат на певні території Лізі Націй. В цей час між американськими та англійськими дипломатами точилася полеміка навколо питань прийняття Статуту Ліги Націй, обговорювали проблеми термінового укладання миру, дискутували африканське та турецьке питання.

В першій половині лютого 1919 року на Конференції союзники розглянули доповідь Верховної військової

ради про Туреччину та Закавказзя. В доповіді наголошувалось на кількості військ, які повинна була виділити кожна держава і місце їх дислокації в регіоні. Проте прийняття умов доповіді було заблоковано через те, що американський уряд відмовився виділити війська, мотивувавши відмову тим, що США не оголошували війну Туреччині, в наслідок чого питання мандатної системи знову було заблоковано.

Далі, до 14 березня 1919 року ситуація стала ускладнюватись і в США, і в Європі. В цей час в американському Сенаті республіканці виступили проти мандатної системи, негативно оцінили втрату Китайської провінції, критично поставились до опіки над Вірменією та Константинополем; суперечки навколо Версальського договору прийняли принциповий характер. Внаслідок чого В.Вільсон втратив дві третини голосів підтримки в Сенаті. [3, с.118]

В цей час лідери Європи спробували повністю змінити раніше опрацьовану зовнішню стратегію. Вони практично відмовились від Ліги Націй, попередньо узгодивши з французами сфери впливу в Сирії, Киликії та Месопотамії, а 23 лютого 1919 року Рада десяти вирішила передати Шаньдунську область Японії, наносячи потужний удар по інтересам США. Держави також прийняли рішення не розпускати війська. [1, с.132]

Наступним рішенням Ради десяти було створення комісії з визначення кордонів. Далі Рада розглянула меморандум про Палестину та запропонувала передати управління цим краєм Великій Британії. 11 березня 1919 року союзники звернулись до американського представника Е. Хауза з пропозицією списати британські борги в обмін на мандат над Вірменією, Константинополем та Киликією, від якої попередньо відмовлялись французи. Американський дипломат відповів, що слід зачекати результату переговорів президента США та Сенату, а вже потім розглядати пропозиції. [3, с.111]

Отже, в результаті проведення мирних переговорів в лютому – березні 1919 року британці позбавили США Шаньдуна, таким чином нейтралізувавши їх інтерес до Сирії та Палестини. Американська опіка над Киликією не виключалась, але це стало чинником американсько-французьких суперечностей. Вірменія та Константинополь, за задумом Лондона, віддавались американцям в обмін на британські борги, створюючи перспективу американсько-російського суперництва. Проте, В.Вільсон не бажав списувати британський борг, і натомість прагнув уникнути конфронтації з Росією.

20 березня 1919 року на черговому засіданні Ради в Парижі гостро дискутувалось питання мандату над Киликією, Сирією та Палестиною між союзниками. В.Вільсон відзначив, що "Киликія відрізає Вірменію від Середнього моря. У разі, якщо одна держава отримає мандат на південну частину, а інша на північну частину Вірменії, то це приведе лише до загострення протиріч, знаючи запальний характер вірмен." [6, с.345] Тому питання мандату над зазначеними областями знову було заблоковано.

З 21 по 31 травня 1919 року на третьому раунді переговорів в Парижі з Вірменського питання англійці запропонували виділити Франції Константинополь, всю Анатолію, Вірменію (якщо від неї відмовляться США) та Сирію. Але вже 28 травня 1919 року англійський уряд запропонував вже Сполученим Штатам "всю Туреччину в Європі та Азії, включаючи Сирію, але без Месопотамії та Палестини". [1, с.194] Зміст стратегії Ллойд Джорджа був наступним: зіштовхнути французів з американцями, пропонуючи кожному з них заздалегідь більше, ніж ті можуть прийняти. Так В.Вільсон цікавила Киликія та Палестина, а йому пропонували всю імперію без Палестини, але при цьому неминучим було протистояння з Францією.

Вже на початку червня 1919 року англійсько-американський військово-політичний союз фактично повністю розвалився, про що й заявив Ллойд Джордж на Раді. В цій обстановці турецький представник Дамад Ферід-паша зачитав 17 червня 1919 року на Конференції заяву від свого уряду. Згадуючи про суд над організаторами геноциду вірмен і "важливість інтересів 300 мільйонів мусульман" він обіцяв, що його держава "займеться розвитком матеріальної й духовної культури". [2, с.244] Вже 23 червня 1919 року Османський меморандум щодо нової організації імперії містив бажання "обговорити прикордонну лінію, яка повинна відокремити нову республіку від османської держави", якщо проголошена в Єревані Республіка Вірменія визнана державами Антанти.

В цей же час 18 липня 1919 року на засідання Ради було зачитано послання В.Вільсона в якому значилося, що його уряд "не може в короткий термін визначитись щодо питання мандатів, а тому Сполучені Штати ще просять час для прийняття остаточного рішення". [2, с.244]

Таким чином, переговорний процес великих держав в Парижі 1919 року продемонстрував те, що неприоритетні питання були відкладені на другий план і, що окрім Франції в Киликії та Італії на Кавказі, інші дві Великі Держави – Велика Британія та Сполучені Штати Америки – не настільки зацікавлені долею Вірменії, щоб виділяти війська для її захисту.

1. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных переговорах. В 2-х томах. Т.2. – М.: Иностранная литература, 1957. 2. Никольсон Г. Как делался мир в 1919 году. Пер. с англ. – М.: ОГИЗ, 1945. 3. Baker R.S. Woodrow Wilson abd world settlement. – N.Y.: Doubleday Page, 1992. 4. Churchill W.S. The aftermath (The world crisis, 1918-1928). – N.Y.: Scribner's Sons, 1929. 5. Hovannisian R. Armenia and the Caucasus in the genesis of the Soviet-Turkish entente // The Armenian Review. – 1974, vol.27, N.1. 6. House E.M. The intimate papers of colonel House. Arranged by Ch. Seymour. – N.Y., 1928. 7. Lansing R. The peace negotiations: a personal narrative. – N.Y.: Noughton Mifflin, 1951. 8. Lippmann W. Public opinion. – N.Y.: MacMillan, 1947. 9. Miller D.H. My diary at the conference of Paris? With documents 1924-1926. – Vol. 2. – N.Y.: Appeal, 1928. 10. Rose K. The later Cecil. – N.Y.: Harper&Row, 1975. 11. Smuts J. Selections from the Smuts papers. Vol. 3. – Cambridge, Cambridge University, 1966.

Надійшла до редколегії 12.10.08

А. Шилова, канд. іст. наук

УКЛАДЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕЙТОНСЬКИХ УГОД

Розглянуто основні положення Дейтонських угод та проаналізовано хід їх виконання.

The article deals with the main provisions of the Dayton Agreements and also analyses their implementation process.

Кульмінацією довгих і напружених зусиль численних міжнародних організацій, окремих країн у пошуках дипломатичного розв'язання балканської драми стало укладення в американському місті Дейтоні 21 листопада 1995 року мирної угоди щодо боснійського врегулювання. Офіційно цю угоду було підписано 14 грудня того ж року в Парижі (в Єлисейському палаці) президентом Республіки Сербії С. Мілошевичем, президентом Республіки Хорватії Ф. Туджманом, головою Президії Боснії та Герцеговини А. Ізетбеговичем. Свої підписи під цим документом поставили керівники делегацій країн-членів "контактної групи" США, Росії, Великобританії, Франції, ФРН, у тому числі держсекретар США Уоррен Кристофер, а також представник Європейського Союзу, співголова Координаційного комітету міжнародної мирної конференції по колишній Югославії Карл Більдт [13, с.9].

Угодою було передбачено залишення Республіки Боснії та Герцеговини єдиною самостійною державою з повним визнанням її суверенітету та територіальної недоторканості у міжнародно визнаних кордонах у складі двох суб'єктів – Мусульмансько-хорватської федерації, якій відводився 51 відсоток території, та Республіки Сербської, якій відводилося 49 відсотків території [3, с. 15].

Боснія та Герцеговина повинна була стати демократичною державою, яка діє на основі законності, забезпечує дотримання основних міжнародно визнаних прав та свобод громадян. На території країни встановлювався режим вільного пересування осіб, товарів, послуг і капіталів. Біженцям надавалось право повернутися до місць свого постійного мешкання, їм гарантувалось повернення їхньої власності або виплата компенсації в разі її втрати. У відання центральних органів влади Боснії й Герцеговини передавалися питання зовнішньої політики, зовнішньої торгівлі, митної й фінансової політики, а також розпорядження загальними міжнародними системами комунікацій, контроль за всіма видами транспорту та фінансування урядових заходів. Відповідно до основного закону за суб'єктами Боснії та Герцеговини залишалися широкі повноваження, включаючи право паралельно встановлювати міжнародні зв'язки з сусідніми "державами". Республі-

ка Сербська отримувала фактичне й юридичне визнання, запроваджувалось її громадянство.

На загальнодержавному рівні боснійським громадянам було запропоновано обрати вищий державний орган – Президію, яка мала складатися з трьох представників (мусульманина, серба та хорвата), а також Скупщину (парламент) Боснії та Герцеговини, яка складалася з двох палат – Віча народів і Віча громадян. До Віча народів призначалося 15 делегатів: дві третини – від Боснійської Мусульмансько-хорватської федерації (5 боснійців і 5 хорватів) і одна третина – від Сербської Республіки (5 сербів). До Віча громадян обиралися 42 депутати: дві третини – від Мусульмансько-хорватської федерації і одна третина – від Сербської республіки. У Сербській Республіці обиралися її Президент і Скупщина, а в Мусульмансько-хорватській федерації – тільки Скупщина, якій належало сформувати Президію федерації. За особливим принципом мав формуватися Конституційний суд. З 9 його членів трьох призначав Європейський суд з прав людини, чотирьох – Федерація Боснії та Герцеговини і двох – сербська сторона [3, с. 13].

Таким чином рівноправність трьох народів Боснії та Герцеговини забезпечувалась їх пропорційним представництвом у вищих органах влади. Враховуючи неминучість розбіжностей та суперечок між сербами, хорватами й боснійцями, в Конституцію закладався ретельно розроблений механізм їх вирішення правовими засобами.

Увесь комплекс заходів щодо мирного врегулювання в Боснії складався з двох блоків: перший стосувався врегулювання військових питань, спрямованих на роз'єднання ворогуючих сторін, розмінування території, забезпечення перемир'я, контроль над рівнем озброєння тощо; другий – врегулювання громадянських питань, а саме – проведення виборів, формування місцевих органів влади, забезпечення прав людини й національних меншин, вирішення проблеми біженців, відбудови економіки й відновлення інфраструктури, надання гуманітарної допомоги. При цьому конфліктуючі сторони зобов'язалися все владнати протягом одного року. Для вирішення названих питань залучалися структури ООН, практично всі європейські організації (ЄС, ОБСЄ, Рада

Європи), міжнародні фінансові структури (Всесвітній банк, МБПР, ЄБПР та інші).

Вибори до парламенту Боснії та Герцеговини відбулися 14 вересня 1996 року на всій території держави, причому біженці та ті, хто був вигнаний примусово, мали право голосувати лише на виборчих дільницях у тій місцевості, де вони мешкали до початку конфлікту.

Вибори ж до місцевих органів влади на прохання мусульманської сторони, яка побоювалася, що серби та хорвати в разі голосування в населених пунктах, де вони проживали до війни, зміцнять нові етнічні кордони, було перенесено спочатку на грудень 1996 року, а потім на квітень 1997 року.

З технічної точки зору вибори пройшли досить успішно: в них взяли участь 3398 кандидатів від 24 партій; до 4625 виборчих дільниць прийшло понад 70 відсотків осіб, які мали право голосу. За висновком комісії ОБСЄ, у ході голосування не було серйозних порушень, які б могли стати підставою для анулювання результатів виборів [17, с. 9].

Однак вибори лише формально створили умови для об'єднання трьох боснійських народів у одній державі. Фактично результати голосування ще раз підтвердили небажання боснійських народів мати спільну державу. На виборах усіх рівнів до органів державної влади в Боснії та Герцеговині перемогу отримали радикально налаштовані сили, які навряд чи призвели б до згоди боснійські народи. Обгрунтованість цих побоювань підтверджувала, зокрема, пропозиція члена нової Президії серба М. Крайшика спорудити будинки Президії та Скупщини унії Боснії та Герцеговини прямо на лінії розмежування Мусульмансько-хорватської федерації і Республіки Сербської, причому з окремими під'їздами для мусульман, хорватів і сербів. Власне кажучи, від цих виборів і не можна було очікувати чогось іншого, оскільки не було поновлено довіри між народами Боснії. Вибори скоріш за все стали демонстрацією американській громадськості та всьому світу, що тільки США, спираючись на свою військову міць, здатні умиротворити сторони в конфліктах, які виникають у різних країнах світу.

Оцінюючи Дейтонські угоди як нове слово в дипломатичній практиці сучасного однополярного світу, слід було б підкреслити, що це не мирна угода, заснована на добровільному волевиявленні сторін, пошуку компромісу, консенсусу, а ультимативно продиктовані військові й цивільні умови миру, перш за все, сербам, а взагалі – усім трьом представникам СР Югославії, Хорватії, Боснії та Герцеговини. Сербам нагадали в Дейтоні, що у випадку, якщо вони не погодяться, їх чекає не лише посилення режиму економічних санкцій, але й поновлення бомбардувань НАТО.

Президент СР Югославії С. Милошевіч зауважив при підписанні мирного договору: "Я упевнений, що цей історичний день повинен стати поворотом до миру, взаємного порозуміння й співробітництва на Балканах. Настав час, коли всі народи в нашому регіоні стануть на шлях економічного відродження й міжнародного співробітництва. Цей договір – в інтересах усіх народів, які живуть не лише на Балканах, але й у всій Європі" [10, с. 4]. Враховуючи ті страждання, яких зазнали за роки, що минули, народи Югославії, ейфорія більшості югославських керівників у зв'язку з підписанням Дейтонської угоди була цілком природною. Більш стриманим у своїх оцінках був К. Більдт, якого Європейська Рада призначила Верховним координатором по їх здійсненню. На думку Більдта, "текст угоди виходить з того, що боснійські сторони апріорі є партнерами, в той час як насправді мова йде про історичних суперників, які не бажають жити разом... Міжнародне співтовариство може лише сприяти процесу

примирення, але не може насадити мир, якщо його не бажають ті, кого втягнуло в конфлікт" [2, с.85].

Представники ЄС і світового співтовариства, а також президент США Б. Клінтон вважали за необхідне якнайшвидше встановити "політичну рівновагу" між Сербською Республікою та Мусульмансько-хорватською федерацією. Пообіцявши зняти Радою Безпеки ООН санкції з боснійських сербів у випадку, якщо вони будуть більш поступливими з міжнародними посередниками, К. Більдт все-таки виключив можливість об'єднання Сербської Республіки з СР Югославії [2, с. 87], хоч таке право сербам надавала Дейтонська мирна угода. Судячи з усього, міжнародні посередники були не готові надати сербам із Боснії права аналогічні правам мусульманського населення, адже Мусульмансько-хорватська федерація мала на той час більше як трирічні федеративні відносини з Хорватією. Мусульманські та хорватські лідери намагалися використати це в своїх власних інтересах, запропонувавши сербам угоду, від якої, як писала газета "Слободна Босна", вони були б не в змозі відмовитися: відкрити мусульманам доступ до ріки Сава та віддати північно-західні території, створюючи мусульманам коридор до відокремленого Біхача, в обмін на вільне приєднання до Сербії [12, с.3]. Західні аналітики все більше схилилися до того, що основна ідея, закладена в Дейтонських угодах, а саме – перетворення колишньої югославської республіки Боснії та Герцеговини в багатонаціональну державу, – була приречена на провал. Похоронити її могла б активізація зусиль мусульманської сторони щодо пошуків власного виходу до моря чи хорватські зазіхання на мусульманські території в Мостарі або в інших частинах республіки. Згідно з планом, про який повідомлялося в газеті "Дані", хорвати знову отримають увесь Мостар, якщо посилять тиск на сербів, щоб змусити останніх піти на поступки мусульманам [12, с. 4]. І, нарешті, – економічні проблеми центрального підпорядкування, зокрема, спільне фінансування всіма трьома етносами урядових програм, яке може призвести до повторення ситуації в колишній СФРЮ, коли поштовхом до виходу зі складу федерації в 1990-91 роках стало звинувачення, що центральний уряд живе за їхній рахунок.

Актуальною була й точка зору про те, що через гостру взаємну ненависть нормально спільне життя сербів, хорватів і мусульман практично неможливе. Замість об'єднання спостерігалось подальше розмежування. Наочним свідченням тому стало втілення в життя Дейтонських угод щодо нового статусу Сараєво та мусульманського анклаву Горажде, який глибоко врізався в територію Республіки Сербської. До війни в Сараєво проживало 170 тисяч чоловік. За роки міжетнічного конфлікту місто залишили 140 тисяч громадян. Із 120 тисяч біженців-сербів 100 тисяч знайшли тимчасовий притулок у Югославії. Усі, хто втік або був вигнаний із Сараєво за законом Федерації БіГ, практично втратили право на займані ними раніше муніципальні квартири, оскільки не проживали в них більш ніж півроку. Покинута житло було зайняте в основному громадянами мусульманської національності. Нині в Сараєво проживає 200 тисяч чоловік, і місто в етнічному відношенні перетворилося в чисто мусульманське. Всупереч умовам Дейтонської угоди території, які контролюються кожною з общин, поступово перетворювалися на етнічно однорідні внаслідок змушеної міграції населення. Проте чимало політичних діячів виступало проти ідеї розділу. Зокрема, голова Ліберальної боснійсько-хорватської партії називав "закриту мусульманську державність, оточену ворожими сторонами, "балканським Ізраїлем" [12, с. 4].

Спроби виконання Дейтонських угод щодо повернення біженців у довоєнні місця проживання також наштовхнулися на взаємну неприязнь і небажання опинитися у ворожому середовищі.

Становище ускладнювалося напругою у відносинах між мусульманами, сербами й хорватами в інших частинах колишньої Югославії. Так, Ф. Туджман вимагав термінової реінтеграції до складу Хорватії районів проживання мусульман, які контролюються сербами. У протилежному разі він загрожувало силою захопити Вуковар – центр, до якого входять райони самопроголошеної республіки Сербська Країна. Хорвати відмовилися від досягнутої в Дейтоні домовленості стосовно передачі сербам півострова Превлака в обмін на деякі сербські території на північ від Дубровника. Оспорювалося також питання приналежності міста Брчко, розташованого в вузькому Посавинському коридорі, який розділяє Сербську Республіку на дві частини. Кожна з сторін заявила, що у випадку, якщо вона не отримає права на контроль над цим містом, то буде змушена взятися за зброю. До війни Брчко був переважно заселений мусульманами. Нині він знаходиться на території СР, але де-факто їй не належить. Містом керувала міжнародна адміністрація на чолі з американським дипломатом Робертом Фарандом.

Забезпечення необхідних умов для масового повернення населення до місць попереднього проживання було покладено головним чином на владу Боснії та Герцеговини, яка для цього повинна була, зокрема, змінити дискримінаційні закони щодо житла, гарантувати біженцям повернення попередніх робочих місць. Спеціальна комісія домагалася повернення Сараєво статусу багатонаціонального міста. Сербі також вимагали забезпечення їм умов для безпечного повернення в місто Мостар, поділене на дві частини – мусульманську і хорватську. Аналогічні вимоги висували мусульмани стосовно їх повернення до сербського міста Бая-Лука.

Весною 1996 року в Брюсселі відбулася міжнародна Конференція з економічного відродження Боснії. В цій зустрічі, яку було організовано за ініціативою МБПР, взяли участь 50 країн і 29 організацій. Допомогати Боснії взялися ЄС, МБПР, США та Японія, які відповідно пообіцяли надати кредити в розмірах 600, 310, 282, 133 мільйонів доларів. Програмою допомоги передбачалося переозброєння армій недавніх супротивників. США планували поставити Мусульмансько-хорватській федерації військової техніки та боєприпасів майже на 600 мільйонів доларів [15, с.2]. Тобто замість демілітаризації Боснії та Герцеговини США й НАТО перетворювали її в новий пороховий погріб. Обґрунтовувалося це тим, що якщо Дейтонські угоди не принесли б миру й стабільності, то добре озброєна боснійська армія була б здатною утримати сербів від нападу і тим самим запобігти війні.

Програма модернізації була відкрита для участі будь-якої країни. Запрошення, однак, прийняли лише ті країни, які намагалися допомогти своїм єдиновірцям, – Єгипет, Саудівська Аравія, Малайзія, ОАЕ, Кувейт, Туреччина. Серед них не було європейських союзників США. Європейці, з одного боку, не бажали продовження війни, а з другого – вони були не зацікавлені в посиленні мусульманського режиму в центрі Європи.

Чимало проблем виникло зі створенням справді інтегрованих мусульмансько-хорватських військових сил, оскільки мусульманська й хорватська армії воювали одна проти одної до 1994 року, а ступінь довіри між боснійськими хорватами й мусульманами залишається досить низьким. Лише в жовтні 1996 року внаслідок припинення США поставок озброєнь Мусульмансько-хорватській федерації у зв'язку зі зволіканням реалізації Закону про спільну оборону А. Ізетбегович і К. Зубак

підписали угоду щодо принципів формування керівництва міністерства оборони й командування об'єднаною армією Мусульмансько-хорватської федерації.

Не кращими виглядали справи і в економічній галузі. На переговорах у Дейтоні йшлося про швидке перетворення Сербії за допомогою західних інвестицій у "балканську Швейцарію". Однак обіцяні сербам та чорногорцям інвестиції не надходили так швидко. Виявилися марними й сподівання, що пом'якшення санкцій проти Югославії принесе їй економічне процвітання. СР Югославія продовжувала знаходитися в дуже важкому становищі. Щоб вижити, вона мала виконувати всі міжнародні зобов'язання, зокрема – щодо обслуговування боргів, і послідовно втілювати в життя все те, що вимагало від неї міжнародне співтовариство.

Успіх трьох фаз реалізації Дейтонських угод, доповнений скасуванням 2 жовтня 1996 року Радою Безпеки ООН санкцій проти СР Югославії, затьмарювався збереженням "зовнішньої стіни санкцій", які дозволяли США диктувати свої умови Сербії та Чорногорії [16, с. 15]. Нормалізації відносин з Міжнародним валютним фондом, Всесвітнім банком, а також ООН, ЄС, Всесвітньою організацією торгівлі й іншими організаціями, з яких СР Югославія була виведена у зв'язку з введенням санкцій, перешкоджав сам механізм поновлення членства в них. Представники МВФ і ВБ наполягали, щоб СР Югославія вступала до цих організацій як знову створена країна. Офіційний же Белград намагався відновити своє членство як країна – правонаступниця колишньої СФРЮ. Між тим усі інші республіки колишньої СФРЮ – Словенія, Хорватія, Македонія, й навіть Боснія та Герцеговина – відразу були прийняті до МВФ.

Приводом для блокування прийняття Белграда до світових міжнародних організацій стало його небажання співпрацювати з Міжнародним трибуналом у Гаазі, який розслідував справи колишніх військових злочинців, а також "пригнічення" сербами албанської більшості в автономному краї Косово [14, с.3].

У листопаді 1997 року США попередили всі столиці балканських країн, щоб до порядку денного балканського самміту не було включеним питання про приєднання Югославії до так званої Корпоративної ініціативи з співробітництва в Південно-східній Європі (СЕСІ). Ця ініціатива, якою керував близький соратник президента США Білла Клінтона посол Річард Шифтер, поширювалася на більшість країн регіону і, як очікувалося, в довгостроковій перспективі може принести цим країнам серйозні економічні вигоди. Тому Вашингтон намагався тримати Белград на відстані, розглядаючи ізоляцію як сильний засіб тиску з метою зміни його позиції. Аргументом слугувало твердження, що "Белград для участі в СЕСІ ще не дозрів" [5, с.55].

Усе це свідчило, що метою Дейтонських угод було не стільки умиротворення в Боснії та Герцеговині, скільки перш за все розширення позицій США й НАТО на Балканах, яке диктувалося логікою розширення самого НАТО. Схема міркувань дуже проста: якщо Америка повинна гарантувати стабільність Західній Європі, то, відповідно до переглянутого мандата НАТО, вона мала забезпечити стабільність у тих районах, які можуть вибити з колії Західну Європу. Сенатор Річард Лугар, палкий прибічник розширення НАТО, стверджував, що "не може бути міцної безпеки в центрі без безпеки на периферії" [1, с.11]. Однак якщо прийняти таку формулу, видимі загрози американській безпеці стануть майже безмежними. Тому американський конгрес домагався від адміністрації Клінтона виконання нею обіцянки щодо виводу американських солдат з Боснії рівно через рік. Як відомо, відведений мандатом строк перебування

керованих альянсом Сил для стабілізації миру на Балканах до червня 1998 року все-таки було продовжено. Європейці, розуміючи, що процес відновлення миру на Балканах значно зволікається в порівнянні з розрахунками творців Дейтонських угод, хотіли б, щоб контингент, який отримав новий мандат ООН, крім військ країн, які не входять до альянсу, зокрема України, включав обов'язково війська США. В принципі всі країни НАТО, включаючи США, на той час заявили про готовність надати війська для нового миротворчого контингенту в Боснії та Герцеговині. Ці сили повинні були зосереджені в найбільш "гарячих точках", зокрема – в Мостарі й Брчко. Вони мали бути мобільними, використовувати гелікоптери й іншу сучасну техніку, мати підсилені підрозділи розвідки, а також певні резерви за межами боснійських територій, в Угорщині, Італії та на кораблях у Адриатичі [7, с. 39].

Виявилися й протиріччя в поглядах на роль міжнародних сил у Боснії та Герцеговині. Голова Пентагону Уільям Коен вважав, що значна частина вказаних Сил повинна була складатися з європейської воєнізованої поліції. Під це визначення підпадала французька жандармерія, іспанська громадянська гвардія та італійські карабінери. Але якраз ці країни рішуче виступали проти такого варіанту. Міністр оборони Франції Ален Рішар був переконаний, що натівцям не можна брати на себе поліцейських функцій, а потрібно допомогти це зробити боснійцям. За словами американського міністра, європейські союзники взагалі повинні були вносити більш вагомий внесок у боснійську кампанію [8, с. 14].

13 – 14 червня 1996 року у Флоренції проходила Середньострокова оглядова конференція з виконання Мирної угоди по Боснії та Герцеговині. Конференція мала надати нового поштовху зусиллям світового співтовариства, спрямованим на встановлення тривалого миру на Балканах. Учасники конференції зосередили увагу на проблемах, пов'язаних з поверненням біженців, економічною відбудовою Боснії та Герцеговини [11, с. 9].

З ініціативи Німеччини в Бонні в грудні 1997 року відбулася чергова міжнародна конференція по Боснії та Герцеговині. Характеризуючи місію Північноатлантичного блоку в республіці як "надзвичайно успішну", генеральний секретар НАТО Хав'єр Солана заявив, що миротворцям з різних країн вдалося забезпечити дотримання військового блоку питань Дейтонських угод конфліктуючими сторонами. Одночасно Хав'єр Солана попередив керівництво Боснії та Герцеговини, що "терпіння й ресурси світового співтовариства не безмежні". "Уряд республіки не повинен упустити надану йому унікальну можливість відбудувати економіку й відродити державу", – підкреслив він. Позицію генерального секретаря НАТО поділив глава зовнішньополітичного відомства Німеччини Клаус Кінкель, який, підводячи підсумки військової операції НАТО в республіці, відзначив, що міжнародному миротворчому контингенту вдалося розвести конфліктуючі сторони. "Більш ніж 370 тисяч озброєних боснійців склали зброю і повернулися до мирного життя, – повідомив він. – Під наглядом Сил для стабілізації знищено 6500 систем важкого озброєння. З моменту початку реалізації Дейтонських угод у Боснії та Герцеговині не було чути пострілів військового конфлікту" [18, с. 9].

У цивільному блоці питань Дейтонських угод, за словами МЗС ФРГ, також мав місце прогрес. Перш за все, під контролем ОБСЄ в республіці було проведено демократичні вибори на всіх рівнях. За інформацією першого заступника міністра закордонних справ Російської Федерації Ігоря Іванова, "за два роки на місця колишнього проживання повернулося 400 тисяч чоловік, зокрема 110 тисяч біженців із-за кордону. В той же час за кордоном все ще залишається 600 тисяч біженців" [18, с. 9].

Однак, за словами глави німецької дипломатії, населення Боснії та Герцеговини на той час не виявило прагнення до кінцевого примирення та співробітництва, а саме – "бажання створювати спільні структури управління, які будуть ухвалювати необхідні для відродження регіону рішення". Учасники конференції висловили спільну думку, що темпи реалізації мирних угод не відповідають тій значній міжнародній підтримці, яка надається. І винні в цьому, на їх погляд, лідери боснійських сторін, які продовжують мислити та діяти в дусі конфронтації, а не співробітництва. В свою чергу, представники сербської, мусульманської й хорватської громад республіки спробували спростувати твердження щодо їх пасивної участі в процесі врегулювання й покласти всю відповідальність за невдачі на своїх супротивників і Захід.

Зокрема, виступаючи перед делегаціями 51 країни, голова Президії Боснії та Герцеговини Алія Ізетбегович звинуватив боснійських сербів у "одноособовому зриві виконання Дейтонських угод" і вимагав закріпити цей висновок у підсумковому документі боннського самміту. Член Президії Боснії та Герцеговини від сербської сторони Момчило Крайшник, відкидаючи ці звинувачення, заявляв, що "надмірний тиск міжнародного співтовариства на Сербську Республіку є контрпродуктивним". У свою чергу він домагався, щоб конференція сформувала спеціальну міжнародну комісію, яка б зайнялась розслідуванням злочинів щодо боснійських сербів [19, с. 5].

Виходячи з того, що процес мирного врегулювання в Боснії та Герцеговині не набрав зворотного характеру, конференцією було прийнято рішення зберегти в республіці присутність багатонаціональних сил з метою забезпечення умов для подальшого вирішення різних цивільних аспектів врегулювання. Рекомендовано було також не згортати роботу місії ОБСЄ, діяльність ООН та її спеціалізованих закладів.

Як випливало з прийнятого на форумі комюніке, "альтернативи Дейтонським угодам як основи політичного й економічного розвитку Боснії і Герцеговини та етнічних спільнот республіки, а також для миру в колишній Югославії не існує" [18, с. 10]. Однак колишній міністр закордонних справ Росії Андрій Козирев свого часу заявляв, що не існувало альтернативи плану Венса-Оуена [9, с. 2]. Одночасно, щоб заохотити владу в Боснії та Герцеговині до більш активної участі в формуванні цивільного й демократичного суспільства, було заявлено, що допомога міжнародного співтовариства і в майбутньому буде прямо залежати від участі конфліктуючих сторін у реалізації Дейтонських угод.

Підсумковий документ розширив повноваження Верховного представника ООН у Боснії та Герцеговині Карлоса Вестендорпа в питаннях координації цивільних аспектів Дейтонських угод, який мав стати "неупередженим арбітром і не допускати прийняття боснійськими керівниками необдуманих рішень з ключових питань, зокрема, з проблем громадянства, роззброєння та єдиної валюти" [21, с. 7]. Можливо, це були ознаки того, що над Боснією поступово встановлюється протекторат ООН, який, однак, буде надто важким проектом, виходячи з релігійних, етнічних та інших протиріч у цьому районі. Колишній кореспондент газети "Вашингтон пост" у Москві Даско Дедер у статті "Югославія: нова війна, стара ненависть" писав, що є два очевидних варіанти вирішення проблеми Боснії та Герцеговини: розподіл Боснії між Сербією й Хорватією або встановлення протекторату ООН над Боснією. Перший варіант забезпечить певний мир, але буде означати винагородження агресії і, в кінцевому рахунку, ліквідує явно виражену боснійсько-мусульманську самобутність. Другий варіант – дорогий, небезпечний і невизначений, він потребує десятиріччя військової й по-

літичної присутності [22, с. 5]. Про тривалість процесу врегулювання балканської кризи попереджав керівник центру стратегічних досліджень міністерства оборони Словенії Марьян Фекона, відповідаючи на запитання кореспондента ІТАР-ТАРС. "Ситуація на Балканах, – за його словами, – навряд чи буде врегульована протягом життя в крайньому разі двох поколінь. У більш тривалій перспективі, – підкреслював він, – європейське й світове співтовариство переможуть, і Сербія, змушена визнати міжнародні правила, змінить свою політику в Санджаку, Воеводині та Косово [6, с. 32].

На наш погляд, проблема, що стояла перед світовим співтовариством, більш масштабна.

У теоретичному аспекті мова йшла про можливість у принципі довгострокового існування значних немусульманських і мусульманських спільнот у межах єдиної світської і переважно неісламської стосовно культури держави й громадянського суспільства в сучасних умовах.

У практичному плані співтовариство мало зробити все для того, щоб мусульмани, і надалі залишаючись мусульманами, були б водночас і лояльними громадянами переважно неісламської держави й суспільства.

Саме від вирішення цих проблем буде залежати майбутнє як країн Балканського півострова, так і країн з східними культурно-етнічними характеристиками. В зв'язку з цим було цілком зрозумілим, що підписання та проведення в життя принципів Дейтона зняло лише невелику частину проблем, – основні ж іще попереду.

Враховуючи це, на Балканах створилася особлива модель забезпечення регіональної й міжнародної безпеки. В її основу було покладено активізовану останнім часом Вашингтоном так звану "буферну ідею", суть якої полягала в створенні "зон інтеграційної активності" (при домінуючому впливі США) у географічно обмежених регіонах Європи. За мету поставлено, з одного боку, заповнення вакууму, який утворився після розпаду СРСР і Варшавського договору з достаточною фіксацією переваги сил на користь Заходу, а з іншого – забезпечення передумов для можливого американського військового втручання при загостренні кризових ситуацій. Для створення достатнього механізму впливу на розвиток ситуації на Балканах цей регіон передбачено включити в цілісну, багаторисну систему військово-політичних, а у перспективі – економічних зв'язків і відносин, у центрі якої знаходяться США. Вказана концепція отримала неофіційну назву "strategic home", верхній поверх якого займають США. Вона відповідала заклику радника з міжнародних проблем президента США Струба Телботта, нагородженого в 1993 році премією Нормана Казина, яка присуджується "Глобальним урядом", до створення того, що Телботт називав "глобальною нацією" [23, с. 11]. Здійснення нею "глобального керівництва" фактично перетворювало американські військові сили у світового жандарма і подобу соціальної служби для усього світу. Слід зважити на те, що розширення НАТО, як подальша розбудова стратегічного дому, мала також на меті узаконення права президента США в будь-який момент використовувати американські війська в міжнародних конфліктах, не питаючи дозволу на це конгресу США.

Досягти контрольованої стабільності в конфліктонебезпечному балканському регіоні збиралися за рахунок створення й поступового нарощування як інфраструктури прямої військової присутності, так і шляхом удосконалення оперативних можливостей для подолання кризових ситуацій у Європі. Наприклад, на формування концепції щодо європейських сил швидкого реагування "Єврофор", створених як інструмент зовнішньої політики єдиної Європи, яка мала взяти на себе свою частку від-

повідальності в забезпеченні миру, вплинув успіх місії багатонаціональних сил у Боснії [4, с. 42]. "Єврофор" передбачалося використовувати також у рамках НАТО на виконання резолюцій Ради Безпеки ООН, рішень ОБСЄ. Однак ЄС, як регіональна організація, внаслідок її близькості до місця конфлікту могла відігравати тільки обмежену роль у його врегулюванні, оскільки вважали би, що вона керується власними політичними інтересами.

Виходячи з того, що НАТО, виконуючи від імені ООН місію глобальних миротворчих сил, виходить за межі її мандата, необхідно було ухвалити новий договір, у якому відобразити більш близькі стосунки цієї структури з ООН і більш широкий погляд на її стратегічну концепцію. Такі рішучі зміни потребують нової назви для організації, що розширюється, і район дії якої більше не обмежується Північноатлантичним регіоном.

Це зняло би звинувачення з НАТО у використанні рішень Ради Безпеки ООН для запланованого вторгнення своєї військової машини на Балкани, в порушенні самого Північноатлантичного договору, коли сили НАТО за допомогою російських військ заміняли багатонаціональні сили ООН у Боснії, хоч Адріатичне море у берегів Боснії знаходиться далеко від судноплавних маршрутів Північної Атлантики, і ніхто з сторін конфлікту на Балканах не перебував у стані війни з жодним членом НАТО.

Це також розсіяло підозри, що створювана Заходом на Балканах система зв'язків і відносин для досягнення контрольованої стабільності націлена на перетворення регіону в "ближній стратегічний плацдарм протидії" НАТО ісламському фундаменталізму й екстремізму в зв'язку з прогнозуванням міжцивілізаційних зіткнень. Усі плани мирного врегулювання в Боснії, розроблені західними представниками, зазнали фіаско саме через нехтування того фактора, що конфлікт трьох слов'янських етносів Югославії наклався на існуючий у цьому регіоні "цивілізаційний" розлом, який розділяє західне християнство, з одного боку, й православ'я та іслам – з іншого.

Таким чином, формула боснійського та всього югославського мирного врегулювання повинна передбачати досягнення компромісу на Балканах між трьома цивілізаціями – західною (латинською), слов'яно-православною (православною) й ісламською. Звідси безпека на Балканах, як складова органічна частина загальної безпеки Європи XXI сторіччя, мала бути однаковою для всіх держав регіону, будуватися на неблоковій основі, шляхом створення умов для міцного миру, стабільності й добросусідства.

1. "Бостон глоб" о проблеме расширения НАТО // Глобус. – 1997. – № 47. 2. Волобуев П., Тягуенко Л. Уроки дейтонских соглашений // Свободная мысль. – 1997. – февраль. 3. Документы по урегулированию в Боснии, парафированные на переговорах в Дейтоне // Компас. – 1995. – № 81. 4. Калмыков М. "Эврофор" на пути к оперативной готовности // Компас. – 1997. – № 17. 5. Малинов Ю. Юго-Восточная Европа: успехи и неудачи саммита на Крите // Компас. – 1997. – № 47. 6. Малинов Ю. Словения: политика в области национальной безопасности // Компас. – 1993. – № 24. 7. НАТО продумывает перспективу продолжения международного военного присутствия в Боснии и Герцеговине // Глобус. – 12 декабря 1997. – № 50. 8. НАТО приспособляется к войне после холодной войны // Компас. – 1997. – № 50. 9. Правда. – 1993. – 12 января. 10. Политика. – 1995. – 15 декабря. 11. Поточний архів МЗС України. Управління міжнародних організацій // Economic reconstruction, regional stabilization. – Florence, 1996. – 14 June. 12. Час. – 1997. – 28 серпня – 3 вересня. 13. Cross V. P. Konac Versailles // Hrvatski Obzor (Zagreb). – 27 studenoga 1995. 14. Ekonomika politika. – 1997. – 23 septembra. 15. Политика экспрес. – 1996. – 12 января. 16. Statement by President Slobodan Milosevic Following the lifting of the sanctions // Rev. Of inter. Affairs. – Belgrad, 1996. 17. The New York Times. – 1997. – May 5. 18. The New York Times. – 1997. – December 15. 19. The New York Times. – 1997. – December 17. 20. Times. – 1997. – December 15. 21. Times. – 1997. – December 20. 22. The Washington Post. – 1993. – June 1. 23. The Washington Times. – 1997. – September 10.

Надійшла до редколегії 12.10.08

ВОЄННІ ДІЇ В БОЯХ ЗА КРИМ (24.08.1941 – 16.11.1941)

Розкриті воєнні дії Червоної армії та Чорноморського флоту в Криму (24.08.1941 – 16.11.1941).

This article is devoted to description of military actions of the Red army and of the Chernomorsky nevi in the Craimiya (24.08.1941 – 16.11.1941).

Більше 60-и років пройшло з того дня, коли закінчилась Друга світова війна, але її історія зберігає велику кількість несканованого. Особисто це стосується невдалих бойових дій Червоної армії, які з політичних міркувань залишилися майже не дослідженими в радянській історіографії, а ще у меншій ступені їх подробиці відомі масовому читачеві. Одним з таких бойовищ є битва за Крим в 1941-1942 рр. за винятком, мабуть, оборони Севастополя. Хоча в Радянському союзі були роботи з даного питання, особисто мемуарна література військових, проте в них багато суперечностей та неправди, коли порівняли їх з новими роботами по даній темі, що вийшли вже в незалежних державах, написаних, спираючись на нові концептуальні підходи, та методологію, а також нові архівні матеріали, роботи наших сусідів з Росії і Білорусії, в тому числі праці приватних істориків.

Тому не дивлячись на заклики лівих партій-заборонити переглядати та переписувати історію [8] я вважаю, що в нашій молодій незалежній державі, історичні події, які відбувалися на нашій території, повинні висвітлюватися правдиво та об'єктивно, якими гіркими вони б не були. Саме з них молодому поколінню здобувати уроки, пам'ятати про них, брати все позитивне, героїчне, не повторювати помилок старших. Замовчувати все негативне, трагічне що було у нас в історії, це на думку автора – помилка.

В своїй статті автор хоче розкрити, події що відбувалися в боях за Крим з 24 серпня 1941 по 16 листопада 1941, коли противник захопив Кримський півострів.

Кримський півострів займає дуже вигідне географічне положення. Хто їм володіє, може контролювати практично всю західну і центральну частину Чорного моря, північне Причорномор'я. Одночасно Крим відділений від материка озером Сиваш та Керченською протокою, надто важкодоступний з суходолу. Крим був не тільки базою радянського Військово-морського флоту (ВМФ), але і стратегічним bastionом оборони на південному фланзі фронту. Розташовані тут аеродроми дозволяли наносити бомбардувальні удари по нафтоносним і промисловим районам Румунії.

В ході війни перед групою армії "Південь" було поставлено завдання: "оволодіти Кримом, котрий будучи авіабазою противника, представляє собою велику загрозу румунським нафтовим районам [5, с. 4]. Німці розглядали Крим, як ворота на Кавказ, як ключ до Каспійського моря та бакинської нафти і як надійне прикриття всього південного крила германської армії. Захопивши Крим, німці лишали радянський Чорноморський флот його основних військово-морських баз. Особливо румунська нафта була потрібна німцям і італійцям. Так, італійці транспортування нафти здійснювали з Констанци через протоку Босфор, використовуючи 5 танкерів [4, с.84]

Перед початком війни радянське керівництво оборони Крима не приділяло належної уваги маючи наступальну Воєнну доктрину. Проте вже 14 серпня ставка Верховного Головнокомандувача (ВГК) розуміючи стратегічне значення Криму і обстановку на південному крилі Радянсько-германського фронту створює окрему 51-у армію під командуванням генерал-полковника Ф.Кузнецова, з безпосереднім підпорядкуванням йому

Чорноморського флоту, який повинен виконувати оперативні завдання, що стосуються оборони Криму [16].

В 51-у армію повинні були увійти всі війська, що знаходилися в Криму, в тому числі і ті дивізії, які формувалися, а також частини НКВС. По задуму Ставки ВГК така організація повинна покращити оперативну взаємодію між армією та флотом, частково знімалась відповідальність командувача Чорноморським флотом (ЧФ) віце-адмірала Ф. Октябрського за можливі втрати, яких він боявся. [11, с.832]

В складі 51 окремої армії було 12 дивізій: 4 стрілецьких (106,156,271,276); 4 кавалерійських (32,42,40,48); чотири, що сформовані з місцевих призовників та ополченців (172,184,320,321). П.Батов в своїх мемуарах дає приблизну чисельність дивізій – 102 тис. [1, с.28]. Перед Командуванням 51-ої армії були поставлені дві задачі: не дати вторгнутися в Крим через Перекопський перешийок і Сиваш та не допустити висадки морських і повітряних десантів [3, с.132]. Для виконання цих задач сил у 51-ої армії і ЧФ було достатньо, залишалось лише правильно ними розпорядитись.

Самим небезпечним напрямком, по якому противник можливо буде наступати на Крим, був Перекопський перешийок. Нагадає читачу, що Кримський півострів відділяє від материка "Гниле море" -Сиваш, що представляє собою солоне болото, непрохідне у більшій своїй частині для піхоти. Малі глибини Сиваша не дають можливість використовувати десантні судна. Взагалі до Криму з Півночі є два підходи, на Заході – Перекопський перешийок, на Сході Генічеський перешийок. Проте Генічеський дуже вузький. На ньому є тільки автомобільна та залізнична дороги та й ті перериваються довгими мостами. Для ведення наступу він не придатний. Перекопський перешийок придатний для наступу. Він має в ширину 7 – 23 км довжиною 32 км, проте по ньому можна вести наступ тільки фронтально, флангові маневри виключені, тому, що з обох сторін море. На всю ширину перешийка його перетинає "Татарський рів" глибиною 15 м і вал. В липні і серпні 1941 року перед Татарським валом і ровом були відриті два протитанкових рови, глибиною 10-20 м, окопи, зроблені хибні позиції, встановлені протитанкові надовби і доти. Моряками там були встановлені морські міни та артилерійські фугаси, що підриваються по дроту.

Трохи південніше розташовано поселення Армянськ, перетворене в опорний пункт. Далі починається ще один перешийок – Ішунський шириною до 15 км, але на ньому знаходиться п'ять великих солених озер, тому реальна смуга наступу звужувалась в цьому районі до 3-4 км. Південніше, перешийок зі Сходу на Захід перетинала річка Чатарлик, заболочене гирло якої представляло собою ще одну природну перешкоду.

Щоб прикрити краще всього ймовірний напрямок наступу, яким був Перекопський перешийок і відповідно розподілити свої сили, змасувавши їх на цьому напрямку. Командувач 51-ою армією почав створювати кругову оборону по всьому Криму [1, с.133]. Морський десант повинні відбивати нові чотири сформовані дивізії, боротися з повітряним десантом повинні чотири кавалерійські дивізії, а на Північ півострова висунули тільки три стрілецькі дивізії: (одна 276 на Чонгарський півострів та

Арабатську стрілку, друга 106 розтягнулася на 70 км по південному берегу Сиваша, третя – 156 на Перекопській позиції чисельністю 7 тис.чол. Одна 271 дивізія залишалась в резерві в Сімферополі [1, с.28]. П. Батов відмічає, що переконати Командарма в тому, що грім йде на Перекоп і сюди треба стягувати всі сили, було неможливо. Відповідь була одна – не захоплюйтесь одним напрямком, готуйтеся десанти на Крим [1, с.29].

Треба відмітити, що в той час, після успішно висаджених десантів німцями в Норвегії та на о.Крит серед керівництва держави та Збройних сил розвилася хвороба, що звалася "десантоманія". Всі чекали "нового" Крита та Норвегії. Хоча будь-якому молодшому офіцеру відомо, щоб висадити повітряні чи морські десанти треба мати перевагу над противником на морі та в повітрі, а такої переваги на Чорному морі ворог не мав. Боячись таких десантів Командування ЧФ поставило біля своїх військово-морських баз оборонні міні загорождення проти противника, якого в Чорному морі не було. На своїх же мінах будуть гинути радянські кораблі починаючи з есмінців закінчуючи катерами. І більше всього таким психозом хворіло керівництво 51-ої армії та ЧФ, хоча саме вони повинні були його ліквідувати.

Командувачем 11-ої армією було призначено генерал-полковника Є. Манштейна, одного з самих перспективних німецьких генералів, який 17 вересня 1941 року прийняв командування. Цією армією раніш командував генерал-полковник Шоберт, який загинув біля Миколаївши сівши на літаку типу "Шторх" на радянське міне поле [11, с.226].

До складу 11 армії входили :30 армійський корпус (АК) що мав дві піхотні дивізії, та лейб-штандрт (механізована бригада); 54 АК – 2 піхотні дивізії; 49 гірський корпус-3 дивізії (1 піхотна і 2 гірсько-піхотні); 3-а румунська армія, яка мала гірський корпус (три гірські бригади) та кавалерійський корпус (три кавалерійські бригади).

В цей час німці успішно форсували Дніпро в нижній його течії, групою армії "Південь" і нанесли головний удар на Ростов. Причому після форсування Дніпра Манштейну була поставлена подвійна задача, що націлювала 11-у армію на два напрямки, що розходилися. По-перше, 11-а армія повинна продовжувати наступ на правому фланзі групи армій "Південь" переслідуючи радянські війська, що відходили на Схід, по північному берегу Азовського моря на Ростов. По-друге, армія повинна зайняти Крим з послідуючим просуванням через Керч на Кавказ 49 гірським корпусом [11, с 232].

Виконуючи наказ командування Манштейн перенацілює 54 АК (46 і 73 піхотні дивізії) на Крим до Перекопського перешийка, розуміючи, що одночасно виконати дві задачі неможливо, коли вивчив географічне положення Криму, врахував особливості місцевості, перевагу Червоної армії, та її Військово-Повітряних Сил, панування на морі радянського ЧФ. Він шукав де взяти додаткові сили, а їх можливо було взяти тільки з угруповання його армії, що йде на Ростов. Але Ростов основний напрямок. Наступати на Ростов двома корпусами, а на Крим одним корпусом, значить з обох задач жодна виконана не буде [11, с.234]. Проте все ж перевагу Манштейн надає Криму, вирішуючи 54 АК придати всі сили артилерії Резерву головного командування, інженерні війська, зенітну артилерію, плануючи вести в бій за Ішунський перешийок 50 піхотну дивізію, що поки була під Одесою. Але і цього було мало для Манштейна. Треба ще один корпус і ним був обраний – 49 гірський корпус (ГК) що буде ефективно діяти на гірській Південній частині Криму і який згідно вказівок вищого командування повинен бути перекинутий через Керч на Кавказ. Манштейн планував також стрімким кидком

моторизованих сил, після прориву через перешийки, взяти Севастополь поставивши позаду 54 АК, що наступав першим, лейб-штандарт. До наступу на Крим командувач 11 армією хотів притягнути 3-ю румунську армію. Такі були плани противника.

Підготовка 11-ої армії до наступу на Крим із-за постанання затягувалася до 24 вересня 1941 року. 49 ГК був з'єднаний з румунськими частинами 3-ої армії а, з 30 АК, 170 німецька піхотна дивізія увійшла до складу 3-ої румунської армії.

24 вересня 54 АК німців в складі двох піхотних дивізій 46 і 73 почав наступ по степу на Перекопський перешийок при інтенсивній артилерійській підтримці. Перекопський перешийок, як було сказано, боронила одна неповна 156 радянська стрілецька дивізія у складі 5-и батальйонів чисельністю 7 тис.чол. [1, с.133]. Німецькі дивізії відбиваючи контратаки ще трьох радянських дивізій, (двох стрілецьких 172 та 217 і одної кавалерійської 42), що 25 вересня прибули в район Ішуні та Воїнки 26 вересня взяли Перекоп та подолали "Татарський рів". Контрудари радянських, вже чотирьох дивізій, з метою знов оволодіти "Татарським ровом" успіху не принесли, хоча перекопські позиції чотири рази переходили із рук в руки. Все ж німці до ранку 29 вересня прорвали радянську оборону на всю глибину, взяли селище Армянськ та вийшли на оперативний простір захопивши 10 тис. полонених, 112 танків та 135 гармат. [11, с.832]

Радянські війська відійшли до сильно укріпленого Ішунського перешийку (П. Батов пише, що слабо укріпленого). Дивлячись, що сходо Ішунські позиції взяти важко Манштейн вирішив підтягнути свіжі сили – 49 ГК і лейб-штандарт, але радянські війська не дали йому це зробити. В Радянській військовій енциклопедії пишуть, що допоміжний удар на Крим зі сторони Ченгарського мосту наносили частини румунського корпусу. [8,с. 493]. Я в румунських і німецьких джерелах такого не знаходив. Навпаки П. Батов пише, що 276-а радянська стрілецька дивізія, що боронила Чонгар спокійно залишалась там до свого відходу до Керчі, не приймаючи участі в боях [1, с. 111].

Командування Червоною армією підтягнуло нові сили на ділянці фронту між Дніпром та Азовським морем, розуміючи, що німці хочуть швидко зайняти Крим і на несло удар по фронту 30 АК німців. Цей удар успіху не мав, але в смугі третьої румунської армії радянські війська збили з позицій 4-у гірську бригаду та пробіли у фронті 11-ої армії пролом шириною 15 км, Манштейн був вимушений повернути 49 ГК, що вже наближався до Перекопського перешийку щоб відновити положення на фронті 3-ої румунської армії. А лейб-штандарт на який Манштейн мав великі надії, був забраний до 1-ої танкової групи для плануемого прориву на Ростов. В такій обстановці Манштейн організовує передовий командний пункт в безпосередній близькості від загрозливої ділянки фронту і 49 ГК та лейб-штандарт почали наступ з півдня у фланг радянським військам, що прорвали оборону 3-ої румунської армії, і відновили положення. Проте на північному фланзі 30 АК не витримала атаки радянських військ ще одна румунська бригада, на цей раз кавалерійська і тоді Манштейн сам особисто втрутився у справи на місці, щоб зупинити відхід румун, перекинувши сюди лейб-штандарт.

18 і 19 радянські армії продовжували наносити фронтальні удари, роблячи спроби відтягнути противника від Криму, але резервів, щоб прикрити себе зі сторони запорізького і дніпропетровського плацдармів на Дніпрі, звідки їх північному флангу загрожувала перша танкова група Клейста, що почала посилювати тиск на Червону армію, не було. Радянські війська втратили ініціативу і

1 жовтня Манштейн віддав наказ 30 АК і 3-ій румунській армії перейти в наступ. Разом з 1-ою танковою групою Манштейн оточує 18 і 19 радянські армії в районі Великий Токмак – Маріуполь – Бердянськ знищуючи частину з них в паралельному переслідуванні, взявши 65 тис. в полон, 125 танків і більше 500 гармат [11, с.240].

Після бойовища у Азовського моря німці перегрупували свої сили, зрозумівши, що одна 11-а армія не може проводити дві операції – одну в напрямку Ростова, а іншу в Криму. На Ростов наступала тепер одна танкова група, якій передавалися з 11-ої армії 49 ГК та лейб – штандарт. Перед Манштейном тепер стояла єдина задача – захопити Крим двома корпусами, що в нього залишилися – 30 АК – три дивізії і 54 АК – три дивізії. 3-ю румунську армію забрали у Манштейна. Вона повинна була тепер нести охорону Чорноморського і Азовського узбережжя. Проте Манштейн звернувся до маршала Антонеску і домовився з ним, що штаб румунського гірського корпусу з однією гірською і однією кавалерійськими бригадами підуть за німцями в Крим для охорони його східного узбережжя.

Гітлер поставив перед Манштейном задачу, щоб він перекинув один корпус через Керченську протоку на Кубань. Манштейн скористався цим і виторгнував у Гітлера ще один корпус в складі двох дивізій. І дійсно через деякий час 11 армія отримує 42 АК, в якій входили 132 і 24 піхотні дивізії.

Радянське командування теж посилювало свої сили в Криму. Ставка ВГК вирішила перекинути сюди окрему Приморську армію що вела бої в Одесі. [18]

З 1-го жовтня 1941 р. по розпорядженню Ставки почалась прихована евакуація військ з Одеси. За 16 днів з міста в Крим було вивезено морем 86 тис. військовослужбовців (5 дивізій і окремі частини) 462 гармати, 24 танки [14]. Під командуванням Д. Кузнецова в Криму вже були 12 стрілецьких і 4 кавалерійських дивізії чисельністю 235 600 чоловік плюс перевага в повітрі та на морі. [3, с.138]

Як завжди радянські війська запізнювалися, замість того, щоб висадити Приморську армію поближче до Ішунських позицій хоча б в Євпаторію, висадили в Севастополь. Від Євпаторії у два рази ближче до Ішуні і від Одеси теж шлях коротший до Євпаторії. Крім того частину військ з Одеси можливо було направити в АК-Мечет, з якої до фронту ще ближче. Але цього не було зроблено [11, с. 834].

Манштейн в той час не мав танків. Ні в одному радянському джерелі немає номерів танкових дивізій чи окремих полків та батальйонів, які були в нього. Зате в мемуарах радянських генералів і письменників можливо нарахувати в складі 11-ої армії Манштейна моторизовані дивізії СС "Адольф Гітлер" і "Вікінг" – Батов, до 370 танків – Ласкін і до 100 танків – Карпов [2]. Є віртуальні танки у Манштейна і по бойових донесеннях ще нижчих командирів, які зберігаються в архівах. Хоча відомо, що 1 танкова група, що була в складі групи армій "Південь" мала всього 760 танків. В той час Манштейн мав 24 самохідні гармати STUG III. Той факт що в 11-ій армії не було танків підтверджує і Мюллер-Гиллебранд Б. [12, с.375].

Після паузи, що тривала з 29 вересня по 18 жовтня 1941 р. на Кримському напрямку, першими в наступ на Ішунські позиції радянських військ у 5 год.10 хв. 18 жовтня перейшли німці. Радянські частини чекали цього наступу на добре обладнаних оборонних позиціях. Боронови Ішунські позиції 5 стрілецьких, 2 кавалерійські дивізії і 7-а бригада морської піхоти. 8 флотських батарей з 31 гарматами, та бронепоездом "Орджонікідзе", що були розташовані на північно – західному узбережжі Криму і південному березі Сивашу, почали бойові дії [3, с. 135].

Німці не могли охоплювати чи вести фланкуючий вогонь, тому що фронт впирався, з однієї сторони в Сиваш, а з іншої в море. Радянська авіація панувала в повітрі, до того моменту коли 11-й армії не була підпорядкована винищувальна ескадра Мельдерса. Наступ йшов фронтально, якби по 3-х вузьких каналах між озерами. Ширина цих смуг допускала введення в бій у першому ешелоні тільки 3-х дивізій 54 АК. Інший 30 АК міг вступати в бій після заняття території південніше перешийків. Місцевість представляла собою цілком плоский солончаковий степ без будь якого укриття. Той хто оборонявся мав перевагу. Німцям прийшлося пробиватись у лоба, причому до прориву через вузькості вони вводили в бій війська гострим клином. Німецька піхота прогризаючи оборону, зіштовхувала радянські війська з перешийку, прагнучи вирватись на оперативний простір (3, с.139-140).

20 жовтня німці зайняли Ішунь, форсували гирло річки Чатарлик і по узбережжю Киркинитської затоки почали входити в глибину півострова в степ. Спочатку німці діяли двома дивізіями проти 2-х радянських 106 і 156 дивізій на лівому приморському фланзі Ішунських позицій. 19 жовтня, в другій половині дня радянські війська почали відхід, а противник 20 жовтня ввів свіжі сили 132 піхотну дивізію з групи армії "Південь" і наніс удар вздовж узбережжя Киркинитської затоки, до 22 жовтня створивши загрозу охоплення лівого флангу 51 армії. Проте в цей час із запізненням підійшли частини Приморської армії, але входили вони в бій невеликими групами без артилерійської підтримки. У радянського командування не вистачало транспорту для перекидання військ [11 с. 834]. Дві стрілецькі і одна кавалерійські дивізії отримали наказ відновити положення.

28 жовтня у дуже критичний момент для долі Криму Ставка відкликає командуючого 51 армією генерал – полковника Ф. Кузнецова і створює командування військами Криму на чолі з віце – адміралом Г. Левченко для об'єднання сухопутних військ та ЧФ. [17, с.364]

Генерал П.Батов стає заступником Г. Левченка по сухопутним військам, що знов виводило флот із підпорядкування армії. На цей час радянські війська мають в Криму до 16 дивізій, а Манштейн має 7 піхотних дивізій, механізовану бригаду Ціглера та румунський гірський корпус. [11, с. 834]

До 24 жовтня радянські війська робили спробу почати контрнаступ, важкі бої йдуть до 26 жовтня. 27 жовтня Манштейн починає наступ поступово розширюючи фронт, активно підключаючи авіацію. Приморська армія почала відхід, а у слід за нею і 51 окрема. 29 жовтня німці вийшли в степову частину Криму, переслідуючи Червону армію, відхід якої був схожим на безладну втечу. Почалася спішна евакуація берегових частин флоту з Євпаторії, АК-Мечеті, Донузлава, Тендеровської коси без яких-небудь спроб їх оборони знищуючи свої берегові батареї без бою. [11, с.834]

Манштейн розгорнув наступ по двох напрямках, 42 АК (3 піхотні дивізії) переслідував радянські частини, 51-ої армії, що відходили на Керченський півострів. 54 АК (2 піхотні дивізії, одна моторизована група) наступав на Бахчисарай – Севастополь, а 30 АК (2 піхотні дивізії) через кримські гори з виходом на узбережжя для того, щоб перерізати дорогу Алушта – Севастополь.

Вже 30 жовтня берегова батарея №54 флоту, що знаходилась на півдорозі між Севастополем і Євпаторією, відкрила вогонь по противнику, що йшов з Півночі по узбережжю. 31 жовтня її з моря підтримав вогнем есмінець. Батарея вела вогонь до 2 листопада і була підірвана.

Генерал І. Петров, командувач Приморською армією прибув в Севастополь 3 листопада [19, с. 212]. В місто прибули залишки 4-х дивізій Приморської армії та 3-х диві-

зій 51 окремої армії загальною чисельністю 19 тисяч чоловік, а 17 листопада частини 184 стрілецької дивізії НКВС зі складу 51 армії, що прикривали відхід армії. Частина військ, що відступала, пішла на Керченський півострів чи розсіялася в горах почавши партизанські дії [11, с.835].

Манштейн мріяв сходу захопити Севастополь, але силами однієї бригади Ціглера без танків це йому не вдалося зробити. Силами особового складу інженерних частин Севастополя, військовими будівельниками 178 інженерного батальйону і громадян Севастополя до 1 листопада 1941 на трьох сухопутних рубежах було побудовано 75 артилерійських дотів, 232 кулеметних доти та дзоти, протитанковий рів довжиною 32,5 км, встановлено 9.576 мін [15].

В радянській військовій історії 30 жовтня вважається початком Севастопольської оборони проте Манштейн так не вважає, він пише, що з 30 жовтня по 30 листопада під Севастополем йшли авангардні бої, а перший штурм Севастополя він почав 17 грудня 1941 року [11, с.253].

Генерал І. Петров, що став заступником командування Севастопольського оборонного району доносив в ставку ВГК, що противник готує штурм міста, зосередивши три піхотних дивізій, бригаду Ціглера з більше чим 150 танками і до 300 літаків [17].

Мені як досліднику не вдалося з'ясувати чи була важка артилерія в Приморській армії, що прибула в Севастополь. Майнштейн пише в свої мемуарах, що частина Приморської армії, що йшла через гори, дійшла до міста без гармат і транспорту [11, с.216]. М. Кулаков с. 141 і В. Карпов с. 107 пишуть, що Приморській армії вдалося зберегти свою артилерію, проте П. Батов пише, що під час евакуації, ще з Одеси гармати великого калібру дивізійної артилерії взяти не вдалося – їх потопили в місцях посадки на кораблі с. 40 [2].

Чотири дивізії 51 окремої армії та одна дивізія Приморської армії після боїв у Феодосії 3 листопада зайняли оборону на обладнаних ще у вересні – жовтні місяці 1941 року. Ак-Монайські позиції, які повинні підтримувати три крейсери і есмінці Чорноморського флоту, а з Півночі Азовська військова флотилія, але віце – адмірал Ф. Октябрський їх не дав, мотивуючи це тим, що їх задіяно в обороні Севастополя. Хоча крім цих кораблів у Новоросійську бездіяли лінкор і два нових крейсери "Ворошилов" і "Молотов" [11, с. 836].

Наказом віце – адмірала Г.Левченко в Севастополі та Керчі були створені оборонні райони під командуванням відповідно генералів І.Петрова і П.Батова [5, с.90]

Частинами, що відійшли на Керченський півострів фактично ніхто не керував. 4 листопада противник почав наступ на Ак – Монайські позиції і 7 листопада радянські війська почали відхід на тилову оборонну позицію "Турецького валу" ближче до Керчі.

Ставка ВГК 7 листопада, в телеграмі на ім'я Г.Левченко наказала скувати противника, не допустити його на Кавказ через Таманський півострів Чорноморському флоту активно обороняти Севастополь і Керченський півострів, а Севастополь не здавати ні в якому разі та боронити його всіма силами [13].

"Турецький вал" радянським військам не вдалось також втримати і 9 листопада німці увійшли до Керченської протоки в районі Камиш-Буруна. Керч горіла, в місті паніка, починаючи з 6 листопада багато підрозділів без наказу командування почали неорганізовану переправу на Тамань. 7 листопада в місто прибув П. Батов, а 9 Г.Левченко, якому вдалося навести порядок в Керчі, але залатати всі дірки в обороні він не міг, місто вже штурмувало 4 дивізії противника. 8 листопада віце-адмірал Ф.Октябрський все ж вислав крейсер "Молотов", але він вів вогонь в районі Феодосії, а не під Керчу.

12 листопада Г. Левченко доніс в Ставку, що війська не в змозі утримати Керч і необхідно почати евакуацію [5, с.94]. 13 листопада ставка дала дозвіл, в цей час бої йшли в порту і на західній околиці Керчі. Евакуація йшла через порт Енікале, на сході від Керчі. Першими переправили гармати, до 400 одиниць і більше 15 тис. чоловік. Ті, що не встигли переправитись, пішли в Аджимушайські каменоломні [11, с. 837]. 16 листопада німці зайняли весь Крим за винятком Севастополя.

Шість дивізій 11-ї армії Манштейна знищили більшу частину двох радянських армій, в яких було 16 дивізій, в Севастополь та на Таманський півострів відійшли лише залишки радянських військ, втративши важку зброю 11-а армія взяла в полон 100 тис. чоловік, 750 гармат і 630 мінометів, знищила 160 танків та два бронепоезди.

Бої за Крим у 1941 році вважаються однією з найкращих операцій з розгрому чисельно переважаючого противника, виключно за рахунок мистецтва управління військами. Радянські війська маючи загальну перевагу в силах, в танках, панування флоту на морі, укріплені позиції та перевагу над німцями, що вели наступальні дії, тільки фронтально, без змоги маневру, на відкритій місцевості, маючи з початку ширину фронту всього 8 км.

Згідно з правилами воєнного мистецтва для успішного наступу треба мати 3-4 кратну перевагу – німці не маючи її перемагали. Радянське командування не правильно розташувало війська не чітко управляло ними, що дозволило противнику взяти Перекоп. Хоча було 15 днів перепочинку командування радянськими військами на Ішунських позиціях нічого не зробило для організації ефективної оборони. Приморська армія, що прибула із Одеси не зуміла своєчасно зайняти фронт із за халатного відношення її командирів, що не зуміли прийняти всі міри для доставки їх на позиції. Відступ радянських військ був неграмотний – командування втратило управління ними в результаті противник перерізав шляхи відступу Приморській армії. Оперативне керівництво військами було не задовільне, радянські частини не мали зв'язку між собою і командуванням, тому штабні оператори "день і ніч носилися по степу". На низькому рівні була розвідка та штабна робота. Кількість військ, озброєння та техніки противника набагато завищувалися, що змушувало приймати невірні рішення. Погано себе проявив Чорноморський флот. Замість того, щоб підтримати сухопутні війська він займався "пошуком" морських сил противника, яких не було в Чорному морі, ставив міни проти своїх же кораблів, стояв в дозорах біля своїх баз, здійснював невдалі набігові операції.

В Кримській операції німці, хоча вони були противниками СРСР діяли чітко злагоджено, продумано. Наступ як правило вони починали дрібними групами при підтримці авіації і артилерії, які обробляли передній край оборони радянських військ, визначаючи систему вогню, слабкі місця. Після вскриття вогневих засобів визначалося місце рішучих дій, та масового застосування авіації і артилерії, виходи на оперативний простір. Дуже чітко у противника робила система зв'язку в ланці рота – батальйон – полк – дивізія, що дозволяло чітко керувати боєм, гнучко реагувати на протидію противника. Обов'язково в частині, що наступає у німців є представники авіації, що дає змогу управляти авіацією, пере націлюючи та викликаючи її у випадку необхідності.

Треба вже навчитися поважати противника, хоча він і був переможений такою великою втратою, наших дідів та батьків. Петро І після Полтавської битви віддав шведом їх шпаги, та підняв тост, за них, які навчили його воювати, коли він програв їм під Виборгом.

Хоча бойові дії за Крим почалися 11-ою армією Манштейна 24 вересня і 29 жовтня противник увійшов на

півострів, радянська, а зараз і російська історіографія і стратегія чомусь вважає, що Червона армія (Приморська, 51 окрема) та ЧФ проводили велику фронтову Кримську оборонну операцію з 18 жовтня по 16 листопада 1941 року, в яку було втягнуто 235 600 чоловік. Безповоротні та санітарні втрати в операції склали 63.860 чоловік [6, с. 224].

18 жовтня 1941 року Манштейн після паузи почав наступ на Ішунському перешийку захопивши вже Перекопський перешийок та "Татарський вал".

Бої за Крим у 1941- 1942рр., ще не до кінця вивчені істориками. Це одна з пріоритетних тем дослідження у нас в державі.

1. Батов П.И В походах и боях.- М., 1974. 2. Батов П.И В походах и боях. – М., 1974; Ласкин И.А На пути к перелому.- М., 1977; Карпов В. Полководец.- М.,1985. 3. Бешанов В.В. Год 1942 – "учебный". – Минск., 2002. 4. Брагадин М.А Итальянский флот во Второй мировой войне. – Екатеринбург., 1997. 5. Ванев Г.И Черноморцы в Великой Отечественной войне.-М.,1978. 6. Гриф секретности снят: Потери Вооруженных сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Под Общ. Ред. Г.Ф Кривошеева. – М.,1993. 7. История Второй мировой войны. Т.4-М., 1975. 8. Киевские вести, 2007, 7 мая. 9. Крылов Н.И Не померкнет никогда.- М., 1984. 10. Кулаков Н.М Доверено флоту. – М.,1985. 11. Манштейн Э. Утерянные победы.- М., 2002. 12. Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии 1933-1945.- М., 2002. 13. Советская военная энциклопедия. Т.4. – М.,1977. 14. ЦА ВМФ РФ Ф. 1087 оп. 017217 спр.32. арк.62. 15. ЦА ВМФ РФ Ф. 10 оп. 1115 спр.34578. арк. 3132. 16. ЦА МО РФ Ф. 407 оп. 7852 спр.1 арк. 104-105. 17. ЦА МО РФ Ф.6598 оп.721609 спр.134. арк.26. 18. ЦА МО РФ Ф. 407 оп. 7852 спр 1, арк.112. 19. ЦА МО РФ Ф. 407 оп.9852 спр1. арк.228-229.

Надійшла до редколегії 12.10.08

Л. Буряк, канд. іст. наук

ЖІНОЧІ ПОРТРЕТИ У ЧАСОПИСУ "КИЕВСКАЯ СТАРИНА" ЯК ДЖЕРЕЛО УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ФЕМІНОЛОГІЇ

В статті аналізуються жіночі портрети у часопису "Киевская старина" як один із різновидів зображальних історичних джерел. Відмічається їхнє особливе значення в контексті української історичної фемінології. З позицій джерелознавства розглядається інформація, задована у жіночих портретах і аналізується специфіка історико-культурологічних коментарів до них в залежності від вітчизняних історіографічних концепцій та світоглядних позицій авторів.

The article presents analysis of women portraits as historical source. It is noted that the portraits of women play a significant role in the context of historical feminology. The information corded in the portraits is one of the subjects of the research. Special importance is given to the analysis of specific nature of historical and cultural comments to the portraits depending on historiografic concepts and the world outlook of authors.

Часопис "Киевская старина" – унікальне видання, що протягом майже чверті століття (1882-1906) гуртувало навколо себе українських інтелектуалів. Захоплюючись українською історією, натхненно досліджуючи її, вони в умовах політичної реакції і мовно-репресивної імперської політики змогли зробити "Киевскую старину" "центром культурницького руху" [8, с.229]. Журнал, як вважають історики, був справжньою енциклопедією українознавства [7, с.195], де регулярно публікувались наукові статті з історії, етнографії, археології, літератури тощо. Серед матеріалів журналу, різних за жанром і авторством, чільне місце відводилось історичним джерелам, в тому числі, зображальним.

Портрет визнається істориками одним з найбільш цінних історичних зображень, за яким вивчається не лише зовнішній вигляд певної особи, а й епоха, до якої належить портретна пам'ятка [13, с.257]. Портретне зображення відтворює образ людини, її внутрішній світ і може бути джерелом найрізноманітніших знань. Розгляд жіночих портретів як джерел з української історичної фемінології видається особливо актуальним. з огляду на ту багатопланову інформацію, що вміщується в них і може бути використана в історичних дослідженнях і в історичній фемінології, зокрема.

Ініціатором систематичної публікації у "Киевской старине" портретів як різновиду зображальних джерел, в тому числі і жіночих, був О.М.Лазаревський – один із засновників і постійних авторів часопису. Як зазначав М.Грушевський, для О.Лазаревського історія втілювалась "не в економічних і соціологічних схемах, не в юридичних нормах, а в портретах, в характерах, в живих людях епохи" [1, с.6]. В першу чергу історика цікавили люди, відомі і пересічні, їхні характери, що порізно проявлялись у колізіях буденності. Портрети дозволяли прослідкувати еволюцію концепції людини, відчуті усвідомлення особистості в контексті всезагальної універсальної природи людини. Проте, О.Лазаревський, будучи великим любителем і поціновувачем художнього живопису, вважав картини і порт-

рети, зокрема, не лише витворами мистецтва, а історичними свідченнями епохи. Він "одним з перших, – відзначає М.Палієнко, – оцінив джерельне, історико-пізнавальне значення українського живопису" [14, с.114]. О.Лазаревський сам був автором багатьох історико-культурологічних коментарів до портретних зображень у "Киевской старине". Вважається, що своїми портретними публікаціями часопис заклав "підвалини джерелознавчого вивчення творів українського мистецтва" [14, с.117]. Художні портрети відомих історичних постатей, вміщені у часопису, мали, на думку авторів журналу, подвійне значення – "археологічне" та "історичне", а отже, виконували відповідні функції. Перш за все, портрет відображав зовнішність зображуваної особи, епоху, суспільну верству, до якої вона належала, знайомив з елементами побуту та моди. Він надавав можливість уявити риси характеру, психологічні особливості та уподобання особи, допомагав скласти її цілісний та завершений образ, відчуті, як вона сприймалась оточенням і якою була за власною природою. Усі ці характеристики відносились до поняття "археологічне значення портрету".

Крім того, як правило, портретні зображення відомих постатей у часопису супроводжувались розгорнутими коментарями, де багато уваги приділялось розгляду історичних епох, до яких вони належали, висловлювалось ставлення до драматичного перебігу української історії, давались оцінки подіям та вчинкам.

Завдяки "історичному значенню" портретів читачка аудиторія журналу мала нагоду долучитися до осмислення історичної спадщини, відкрити нові факти минулого, переоцінити вже відомі історичні події. Отже, на відміну від багатьох інших тогочасних видань, як вважає М.Палієнко, редакція "Киевской старины", намагалась підходити з наукових позицій до публікації зображальних джерел, ставлячи собі за мету не тільки зацікавити читачку аудиторію, але й звернути увагу наукової громадськості на необхідність пошуку, аналізу та використання в історичних дослідженнях подібних матеріалів [14, с.114].

Серед чисельних портретних публікацій, що регулярно з'являлись у "Киевской старине" привертають увагу портрети відомих в українській історії жінок та історико-культурологічні коментарі до них. Враховуючи те, що становлення і розвиток української історичної фемінології відбувався на тлі національного відродження, історики дотримувались щільної вибірконості щодо публікації жіночих портретів, віддаючи пріоритет тим особам, життя яких могло в той чи інший спосіб надихати співвітчизників, пробуджувати в них любов до української історії. Жіночу портретну галерею "Киевской старины" склали портрети Анни Ярославни, Раїни Могилянки-Вишневецької, Софії Тарновської-Острозької, Анастасії Полуботок, дружин Івана Гонти та Семена Палія [2]. В різні часи ці жінки відіграли помітну роль у суспільно-політичних процесах, відзначились особливістю характерів, незвичністю долі та ввійшли в історію України, як самостійні постаті або як дружини відомих українських діячів, через що опинились у полі зору істориків доби національного відродження. Звичайно, цим жінкам пощастило ще й з тим, що вони, на відміну від багатьох інших, мали свої портрети. Іншою їхньою вдачею можна вважати те, що їхні портрети вціліли. Адже велика кількість портретів, як відмічав О.Лазаревський, загинула у лихоліттях історії [10, с.337].

Зважаючи на захоплення істориків-романтиків народними рухами, серед яких Коліївщина займала одне із центральних місць, цілком виправданою і логічною стала поява серед перших жіночих зображень, надрукованих у "Киевской старине" портрету дружини І.Гонти. Розміщений у цьому ж часопису за 1883 р., портрет був яскравим підтвердженням того, що жіноча проблематика органічно вписувалась в контекст історіографічних концепцій, допомагала розставити необхідні акценти аби більш ефективно впливати на пробудження суспільної свідомості.

Джерелознавчий підхід до зображальних джерел потребував ретельної перевірки автентичності портретів, що потрапляли різними шляхами до рук істориків у XIX ст. В коментарі до портрету дружини І.Гонти докладно висвітлювалась історія портрету з посиланням на авторитетну експертизу професора В.Антоновича. Значну увагу приділено було тому, яким чином портрет опинився у авторів часопису. Зазначалося, що оскільки І.Гонта був церковним старостою у с. Володарка Сквирського повіту Київської губернії, то по давній традиції його портрет розміщувався у місцевій церкві. Знаходження портрету дружини у церкві поряд з зображенням чоловіка свідчило, перш за все, про її благодійну діяльність на користь церкви. Згодом портрет з церкви за нез'ясованих обставин потрапив до рук місцевого поміщика, який брав участь у польському повстанні 60-х рр. XIX ст. Після придушення повстання майно поміщика було конфісковано і разом з портретом опинилось на торгах. Під час торгів цей портрет був придбаний професором В.Антоновичем і наданий для публікації у часопису.

Як зазначалось у коментарі, сам жіночий портрет не мав особливого "археологічного" значення. Зачіска і костюм жінки були не дуже виразними, а скоріше типовими для середовища, до якого належав І. Гонта [3, с.327] і не викликали наукового інтересу. Про неї майже нічого не було відомо, навіть її ім'я, не говорячи вже про походження та віросповідання. Проте, ініціаторів подання цього матеріалу цікавила не стільки особистість дружини І.Гонти, скільки нагода за допомогою публікації звернутись до осмислення подій Коліївщини та акцентувати увагу на постаті одного з її керівників. Портретне зображення дружини І.Гонти представляло більший інтерес в історичному, ніж у психологічно-

культурологічному контексті. Друкуючи портрет, редакція часопису ставила на меті спростувати поширене у польській історіографії та в українському суспільстві стереотипне сприйняття ватажка Коліївщини як "хлопа", що зрадив свого пана, "віддавши по-чорному за всі його щедроти". Натомість в тексті-коментарі був окреслений новий образ І.Гонти – патріота й героя-мученика. Його дії називались "справжнім подвигом" та "відчайдушним поривом", що "піднімає дух народний, збурює шалене море шляхетного буйства й пристрастей, наносить їм останній і самий тяжкий удар і в потоках крові, у примарі смерті рятує нам нашу віру і народність" [3, с.327]. Таким чином, публікація портретного зображення дружини І.Гонти ставила на меті свідомо загострити одну з драматичних і, на думку істориків XIX ст., героїчних сторінок української історії, презентуючи її у світлі національної забарвленості та глибокої соціальної конфронтації. Розраховувалось, і не без підстав, що цей матеріал впливатиме на пробудження свідомості українців та на їхні патріотичні почуття.

Портрет Феодосії Палєєвої – дружини фастівського та білоцерківського полковника Семена Палія репрезентував представницю козацько-старшинської верстви початку XVIII ст. і був підтвердженням того, що портретний живопис знайшов свого широкого споживача у козацькому середовищі і став суттєвою ознакою приналежності до суспільної верхівки [5, с.119]. Як художній твір, портрет Феодосії Палєєвої вважається шедевром портретного мистецтва, як історичне джерело – важливим документом, який дає уявлення про жіночу моду козацької верхівки, її смаки, уподобання, пріоритетні цінності. О.Лазаревському було відомо два портретних зображення. Одне з них потрапило до колекції В.В.Тарновського. Інший портрет знаходився у зібранні А.І.Ханенка. Донька О.Лазаревського згадувала, що ще перебуваючи у Чернігові у 60-х роках, він роздобув там собі стару копію портрету дружини С.Палія з двома онуками Танськими, що "подає інтересне вбрання української пані XVII – початку XVIII ст." Портрет Феодосії Палєєвої був розміщений у часопису разом з публікацією матеріалу про київського полковника Антона Танського, якому вона доводилась тещею. Публікація цього портрету засвідчувала науковий інтерес дослідників до історичної фемінології у контексті етнографії, соціальної і політичної історії як Правобережної України, так і Гетьманщини.

Портрет нагадував читацькій аудиторії про долю "останнього представника малоросійського козацтва" на правому березі Дніпра [4, с.146]. Розміщення цього жіночого портрету у популярному часописі було слушним приводом для редколегії журналу і для О.Лазаревського, в першу чергу, який був автором тексту до портретної публікації, продемонструвати свої демократично-ліберальні погляди, репрезентуючи С.Палія як улюбленця народу, "козацького батька", відправленого на заслання І.Мазепою. У цьому коментарі С.Палій поставав не інакше як жертва мазепинських інтриг [4, с.147]. По відношенню до І.Мазепи вживалась поширена у імперському історичному наративі лексика – "зрадник". Як відомо, українські історики – представники народницької школи не без упереджень оцінювали І.Мазепу, розглядаючи його діяльність крізь призму не популярної серед народу соціальної політики, а отже, С.Палій – жертва гетьмана – аристократа був для них значно ближчим і привабливішим, ніж І. Мазепа.

Етнографічна складова портрету дружини С.Палія була більш виразною, аніж на портреті дружини І.Гонти і про саму дружину фастівського полковника було дещо більше відомостей. Українська жіноча мода на зламі XVII – XVIII століть, як видно з портрета Феодосії Палєєвої,

свої, являла собою своєрідний синтез різноманітних традицій – автентичних козацьких, східних та західних. Увага дослідників зосереджувалась на жіночому вбранні, основними атрибутами якого були "намітка" – біла пов'язка як різновид головного убору заміжньої жінки та парчевий кунтуш. Зображення малоросійської "матрони" часів Мазепи яскраво репрезентувало зовнішній вигляд та вказувало на норми етикету козацької суспільної верхівки, де жодна жінка "не може з'явитися на зустріч без кунтуша, а чоловікам заборонено бачити її у одному корсеті, окрім найближчих родичів" [4, с.151]. Розгляд портретного зображення Ф.Палеевої з джерелознавчих позицій свідчить про жорсткі вимоги щодо публічного жіночого одягу, що домінували у тогочасній козацько-старшинській традиції, попри її наближеність до європейської моди. Остання, як відомо, була значно демократичною і відрізнялась не стільки розкішшю, скільки елегантністю. Як відмічав В.Іконніков, європейські жінки могли перебувати на людях у відкритому костюмі і без покритої голови, чого неможливо було уявити для російської жінки, яка, опинившись у публічному місці, повинна була закутуватися з голови до п'ят [6, с.19]. На портреті Ф.Палеевої під кунтушем були щільно скриті форми її тіла і погляд дослідника зупиняється в першу чергу на суворому, але глибоко людяному обличчі та молитовно складених руках жінки.

Портрет Софії Тарновської (1534-1570 рр.) – представниці аристократичної верстви і дружини князя Василя-Костянтина Острозького, був зразком ренесансного портретного мистецтва XVI ст. Він являв собою як велику художню цінність, так і не меншу цінність як історичне джерело. Для портретного живопису цієї епохи був притаманним гуманістичний підхід, тобто портрет розглядався як засіб художнього ствердження й етичної гідності людини. Увага художника, як правило була прикута не стільки до зовнішніх атрибутів на портреті, скільки до внутрішнього стану людини. Портрети ренесансної епохи характеризувались художньою лаконічністю і зовнішньою стриманістю. Одяг на цих портретах, хоча і виписаний з багатьма деталями, проте не повинен був відвертати уваги від головного – обличчя зображуваної постаті. Філософія ренесансного портретного живопису полягала у тому, щоб максимально передати характер людини, якості її вдачі, почуття власної гідності, розуму та силу волі. Особливо підкреслювалась індивідуальність. Увага ренесансного художника була прикута до передачі стриманих внутрішніх емоцій, вкоріненого аристократизму. Навіть прийоми, що акцентували на приналежності портретованого до панівної верстви, які стануть домінуючими у XVII – XVIII ст. не використовувались широко у XVI ст. Ось чому портрет Софії Тарновської відзначався яскравими ознаками розуму, внутрішньої зосередженості, вишуканої краси, духовності. У класичному ренесансному портреті Софії Тарновської домінувала не стільки соціальна характеристика, скільки синтетична типізація образу – мудрої, спокійної, врівноваженої жінки, самодостатньої дружини одного з найважливіших і найповажніших князів Волині.

Портретне зображення представниці знатного роду у повній мірі відображало такі її риси, як людяність, доброту, співчуття та ренесансне сприйняття жінкою земного світу прекрасним, гідним любові та вдосконалення.

На відміну від художника – автора портрету княгині, коло питань, які цікавили істориків в контексті джерелознавчого аналізу портрету, виглядало значно ширшим. Вони стосувались у рівній мірі зовнішності, психологічного стану, вчинків жінки, а також епохи, яку вона представляла. Отже, джерелознавчий підхід до портретного зображення характеризується, перш за все, комплексно-

ксною, яка включає у себе цілий спектр характеристик. Природно, що увага істориків була прикута, перш за все, до зовнішності Софії Тарновської, оскільки це найпростіший та найдоступніший пласт інформації, що знаходиться на поверхні у будь-якому зображенні.

У історико-культурологічному коментарі до портрету йшлося про відбитки розуму на чолі жінки, її витонченість, зосередженість, шляхетність, вишуканість, красу [12, с.716]. Чудовий портрет демонстрував розкішне вбрання південно-руської жінки – княгині XVI ст., давав уявлення про жіночу моду та іноземні впливи на неї. Зовнішність княгині сприймалась істориками XIX ст. як закономірний синтез власного культурного розвитку і західноєвропейських впливів.

Увага істориків була прикута не лише до зовнішності Софії Тарновської, але до її віросповідання, характеру та вчинків, про що свідчив розгорнутий коментар до портрету. На той момент питання, якої віри – православної чи католицької – дотримувалась Софія Тарновська на момент укладання шлюбу з князем Острозьким залишалось нез'ясованим і дискусійним. Публікація портрету була доречним приводом, щоб долучитися до осмислення гострої історичної проблеми, а саме, співіснування православної та католицької церков в українських землях у XVI ст.

Українська історіографія XIX ст., дотримуючись національно-патріотичної позиції, дещо упереджено ставилась до можливого толерантного співіснування у минулому цих двох релігій. Шлюб Костянтина Острозького, який був послідовним прихильником православної віри, та Софії Тарновської католицького віросповідання дещо порушував концептуальні засади існуючої на той час української історіографічної моделі. Портрет Софії Тарновської наводив істориків на заздалегідь суперечливі роздуми і неоднозначні висновки, оскільки навіть історичні факти не в змозі були похитнути існуючі стереотипи, що домінували в історіографічній ідеології. Патріотично свідомі українські інтелектуали піддавали сумніву, що К. Острозький – національно знакова постать – міг би взяти собі в дружини польку-католичку і вже зовсім важко було прийняти те, що він мирився з католицькою вірою своєї дружини [12, с.714].

Джерелознавчий аналіз матеріалу, яким супроводжувалась публікація портрету Софії Тарновської, переконливо засвідчував, що тогочасна вітчизняна історіографія уникала, свідомо чи за браком інформації, розглядати гуманітарну сферу українського середовища кінця XVI – початку XVII ст. в контексті духовних процесів Відродження як панєвропейського явища.

Проте, ренесансні впливи не оминули Україну і позначились на родині Острозьких у різних стосіб, включаючи їхню діяльність, морально-етичні цінності, які сповідувались і, звичайно, зумовили появу двох прекрасних портретів подружжя. Ідеї гуманізму, такі як спрямованість проти внутрішнього поневолення людини, обстоювання її прав на земне щастя, особисте самовираження, вільний вибір віросповідання проявились у поважних та толерантних подружніх стосунках, про що свідчать історичні джерела, які потрапили на сторінки часопису разом з портретом Софії Тарновської.

За умов, коли середньовічний теоцентризм змінювався ренесансним антропоцентризмом, цілком природним виглядало сповідування подружжям різних форм християнської релігії. Якщо взяти до уваги, що у Острозі у 70-х рр. XVI ст. існував науковий гурток, підтримуваний князем Острозьким, діячі якого були долучені до розробки ранньогуманістичних ідей, то стає зрозумілим, що для подружжя Острозьких зовнішній світ релігій був умовним, якщо не сказати другорядним. Основна духо-

вна енергія концентрувалась на внутрішньому стані душі та була зорієнтована на гідне земне життя.

Історики XIX ст. у більшості своїй далекі були від гіпотез сучасної української історіографії, у якій усе частіше зазначається, що у щоденних взаєминах між людьми у XVI ст. не існувало "того драматичного протистояння, на яке можна було б очікувати, довірившись служителю Церкви" [19, с.21]. На підтримку цього твердження наводяться дедалі все більш вагомні аргументи. О.Пахльовська вважає, що Польща у XVI ст. виробила плюралізм, толерантність, відкритість до нових історичних тенденцій [16]. Оскільки формування української культури в основному відбувалось у межах Польщі, то це зумовило її специфіку та відбилося на побутовій складовій. У цей час проявами української культури, за словами О.Пахльовської, стали втілення діалогічності, поліцентризму, поліморфності, що проявлялись у взаємодіях різноманітних її кодів – конфесійних, мовних та інших [16]. Особливо, якщо йшлося про віровизнання шлюбного партнера, то тут, як зазначає Н.Яковенко, проявлялась "гідна байдужість" [19, с.23].

Звертаючись до тексту епітафії, що наводилась у коментарі до портрету княгині, померлої у віці тридцяти шести років після народження сина Олександра, автори часопису висували різні припущення у пошуку відповіді на питання щодо віросповідання Софії Тарновської. Висловлювалась думка, що княгиня дала, начебто, згоду змінити віру, вступаючи до шлюбу, хоча в епітафії говорилося, що вона прожила у "вірі католицькій". Аби виправдати свої припущення, історики вдались до трактування перекладу епітафії з латини, стверджуючи, що вислів "*in fide catholica*" означав ніщо інше, як у первинному значенні "правовірний" або "православний". Судячи з усього, авторам коментарю до портрету Софії Тарновської-Острозької дуже хотілось, аби вона була православною. Врешті-решт, висловлювалась версія стриманого католицизму княгині і акцентувалось на тому, що подружжя було толерантним у своєму ставленні один до одного.

Сучасний джерелознавчий підхід засвідчує, що в епітафії розкривалось суто ренесансне розуміння образу жінки. Написана латинською мовою у звеличувальному тоні, епітафія свідчила про те, що це була чарівна жінка прекрасної душі, велична духом, мудра і побожна, відома своїми благодійними вчинками і милосердям до людей [12, с.716]. Її характеристика була близькою до піднесеного образу її чоловіка – князя К.Острозького у "Полінодії" Копистенського. Перелічені чесноти і віра без фанатизму повинні були "пробачити" Софії Тарновській її католицизм, а Костянтину Острозькому – його шлюб із католичкою і підтвердити його позитивний імідж "захисника батьківської віри" в очах українців.

Поява портрету Анни Ярославни у сьомому числі часопису "Киевская старина" за 1884 р. була знаковою у гуманітарному українському просторі. По-перше, широка громадськість змогла дізнатись про мало відому на той час доньку київського князя Ярослава Мудрого, яка стала королевою Франції. У коментарі до портрету послідовно була описана біографія княгині, її заочне заручення в одинадцятирічному віці з французьким королем Генріхом I, подорож до Франції, народження дітей, вдовство і друге одруження. На перший погляд, це була звичайна історико – біографічна довідка. Проте, джерелознавча критика цієї публікації дозволяє долучитися до більш глибоких проблем, які передбачалося підняти ініціаторами розміщення портрету Анни Ярославни та матеріалу, що його супроводжував.

Відзначалось, що це була одна з найдостойніших жінок, які коли-небудь перебували на троні Франції. Портрет Анни Ярославни піднімав гостру і актуальну

проблему XIX ст. – національної ідентичності – перманентної для українців. Пояснення феномену національної ідентичності перебуває у площині своєрідності українського історико-культурного процесу, який характеризувався неодноразовою втратою і намаганнями відновлення спадкоємної політичної традиції. Оскільки Україна являла собою простір, де знаходилося перехрестя двох моделей світу, відбувалось їхнє зіткнення на ґрунті української культури, що нерозривно була пов'язана як з європейською, так і з російською культурами, то дискусії з приводу національної ідентичності набували час від часу загостреності та актуальності. Поставлені історичною долею у своєрідні цивілізаційні виміри, український народ та його еліта змушені були постійно вирішувати проблему історичного вибору.

Епоха національного відродження XIX – початку XX ст. характеризувалась, з одного боку, широкомасштабною інтеграцією України до російської імперської політико-культурної системи, а з іншого – становленням модерної української нації, її самосвідомості. Отже, в контексті процесу еволюції модерної української ідентичності цілком природним було запитання, що звучало у коментарі до портрету Анни Ярославни – кому належала княгиня – Україні, Росії чи Франції, наскільки вона змогла зберегти свою віру, національні особливості і, головне, ким себе усвідомлювала. Підтверджувалось, що київська княгиня, хоча мала спочатку свого священника, ікони та книги, що привезла з Києва, згодом звиклась на чужині з особливостями західно-християнського богослужіння, опанувала латинь, вивчила мову та звичаї Франції.

Симптоматичним можна вважати те, що історики так і не змогли знайти відповіді на головне питання, а саме, ким себе усвідомлювала Анна Ярославна, що до певної міри свідчило і про їхню власну національно-ідентичну невизначеність.

Публікація у часописі портрету Раїни Могилянки – княгині Вишневецької, доньки молдавського господаря і двоюрідної сестри київського митрополита так само порушувала низку актуальних для національного відродження історико-релігійних та етичних проблем. Портрет також являв великий "археологічний" інтерес. Він надавав можливість уявити, як виглядала знатна українська жінка XVII ст. [18, с.IX]. У історико-культурологічному коментарі до портрету зверталась увага, що серед прикрас та одягу княгині були "перли українські", золотий "ланцуг" із рубінами, оксамитова сукня, кунтуш, "берет" із страусовим пір'ям та дорогі камінням тощо.

Портрет Раїни Могилянки мав багато спільного з ренесансним портретом Софії Тарновської. Він демонстрував жіночу грацію, вишуканий багатий одяг, проте вигідно відрізняється своєю життєрадісністю. Раїна Могилянка була зображена як розумна та енергійна жінка у розквіті молодості, сил та здоров'я [18, с.VIII], а багатий одяг доповнював гармонію, створюючи живу й веселу гру кольорової гамми.

Однією з важливих підстав появи портрету у часописі було прагнення загострити на сторінках журналу проблеми релігійної конверсії української аристократії і на цьому ґрунті пропагувати шляхетні вчинки поодиноких її представників, які залишились послідовними у своєму служінні православної вірі. Мета публікації, окреслена у коментарі, не залишала жодних сумнівів щодо трактувань. У ній категорично засуджувалось відступництво від прабатьківської віри. Такі вчинки, вважалось, підривають славу рідної землі, а отже, у пам'яті народу повинні зберігатися імена людей, які не піддалися спокусі і залишились відданими православній вірі [18, с.II].

В основу схеми, яка у більшості випадків використовувалась українськими істориками щодо характеристики релігійної ситуації у ранньомодерній Україні, було покладено уявлення про тотальне віровідступництво православної знаті вже на зламі XVI–XVII ст." [19, с.14]. О.Левицький [15, с.110], який був автором коментарю до цього портрету, особливо наголошував, що князівські і шляхетські роди масово зрікалились православної віри і переходили в католицизм та у протестантизм протягом XVI–XVII ст. Причому, акценти були розставлені таким чином, аби не виникало жодного сумніву з приводу великого зла релігійних конверсій для України. Такі вчинки повинні були нищівно критикуватись і засуджуватись як зрада. Син Раїни Могилянки Ієремія Вишневецький називався "лютим ворогом" українського народу, а його троюрідний дядько К.К.Вишневецький – одним з перших "віровідступників" у цьому давньому українському аристократичному роді. Натомість їм протиставлялась життєва позиція Раїни Могилянки, яка не піддалась поширеним у суспільстві і в її середовищі тенденціям і, залишаючись послідовною у "батьківській вірі", заснувала декілька православних монастирів. Художник зобразив Раїну Могилянку з молитвословом у руці, підкреслюючи тим самим її прихильність до православної віри та місце відомої жінки у культурному протистоянні епохи. "Молитвослов слов'яноруський" відіграв роль важливого символічного додатку на портретному зображенні і мав уособлювати православну ідентичність княгині, демонструвати її духовну цілісність. О.Левицький, інтерпретуючи художнє зображення, переконливо наголошував, що такими жінками, як Раїна Могилянка, слід було пишатися та наслідувати їхній життєвий шлях.

Паралельно в історичній фемінології існував і інший, більш стриманий і лояльний погляд на релігійні колізії ранньомодерної України. Розуміючи, що життя було значно складнішим, ніж задані ідеологічні схеми, О.Левицький справедливо зауважував, що рідні сестри Раїни Могилянки вийшли заміж за "поляків – іноверців, але це не завадило їм залишитися у своїй вірі" [18, с.III]. В історичних дослідженнях, де агітаційна складова не була так яскраво виокремлена, до релігійних конверсій української знаті складався науково-критичний підхід. Зазначалась широка популярність протестантських ідей в українському привілейованому середовищі. "Сумлінними соціанками" називав О.Левицький представниць українських родин Чаплич-Шпановських, Сенют, Немиричей, Войнаровських, які по декілька разів змінювали віру, перебуваючи у різних протестантських громадах і нерідко знову повертались до "батьківської віри" [11, с.329].

Констатує палку прихильність до протестантизму Ганни Корецької, О.Левицький відзначав її розум та освіченість, з повагою ставився до неї і не вживав жодних негативних характеристик щодо цієї особи. Більш того, він вважав, що під впливом боротьби з унією багато українських жінок змогли проявити себе і залишили свій відбиток в історії тим, що відшкодовували кошти на побудову православних монастирів та шкіл. Серед них були Олена Горностаєва, Гальшка Гулевичівна, Ганна Гойська, Раїна Ярмолинська.

Отже, джерелознавча характеристика жіночих портретів часопису надавала можливість побачити дуалістичність теорій української історіографії в інтерпретації релігійних конверсій українського ранньомодерного соціуму. Одна з них ґрунтувалась на патріотичних переконаннях і не була позбавлена упередженості та зайвої емоційності, інша послуговувалась науковим інтересом і орієнтувалась на об'єктивне висвітлення. Інколи навіть одним і тим же автором, як це було у випадку з

О.Левицьким, висловлювались різні точки зору в залежності від мети, яка була пріоритетною – науково-дослідницька чи патріотично-виховна.

Портрет Настасії Степанівни Полуботок – представниці відомого козацько-старшинського роду потрапив на сторінки часопису у з публікацією архіву графа Милорадовича. Портретне зображення Н.С.Полуботок та її листування з зятем – П.С.Милорадовичем і з онукою, пітєт тональності портретного надпису надавали уявлення не тільки про жінку нової генерації, але були свідченням надзвичайно поважного ставлення до неї з боку її оточення. Виконаний у 1801 р., портрет супроводжувався красномовними словами про Анастасію Полуботкову, "жену добродушну", яка шістьдесят дев'ять років веде життя побожне, православне, має шість онуків і дванадцять правнуків, всіх зігриває своєю милістю, любов'ю і душевною щирістю [17, с.II]. Особлива увага у характеристиці Н.С.Полуботок зверталась на високий рівень освіти малоросійської жінки другої половини XVIII ст. [17, с.II].

Публікація матеріалів архіву графа Милорадовича була підставою для осмислення становища жінки з українського дворянського середовища, рівня її освіченості, положення у суспільстві та родині. У листуванні йшлося про самовільне одруження онуки Настасії Степанівни, що, з одного боку, підтверджувало рішучість молодої жінки самостійно вирішити питання власної долі, з іншого – засвідчувало те, що траплялись випадки "несанкціонованого" одруження серед старшинських нащадків при домінуючій традиційно-консервативній традиції у цьому питанні. Козацька старшина, яка з часом трансформувалась у дворянство, продовжувала дуже ретельно, з урахуванням чисельних факторів, ставитися до укладання шлюбів, починаючи від пошуку гідного партнера і закінчуючи докладним списком приданого. З джерел, наведених у журналі, ставало очевидним, що шлюб доньки П.С.Милорадовича з І.С.Лашкевичем, скоріш за все, став можливим лише завдяки підтримці тещи графа – енергійній, розумній і авторитетній Н.С.Полуботок.

У цій скандальній історії бабуса виступала посередницею між зятем та онукою, підтримуючи останню та захищаючи її від батьківського гніву, докладала всьляких зусиль аби переконати графа пом'якшати його гнів. Епістолярна спадщина представниці нової генерації української еліти підтверджувала високий авторитет та особливу повагу до цієї жінки у сім'ї, а також свідчили про її розум, енергію, вміння розв'язувати конфліктні сімейні ситуації.

У журналі за роки його діяльності було опубліковано шістьдесят шість портретів переважно представників української знаті, козацької верхівки, церковної еліти. Серед портретних публікацій було шість жіночих портретів, які є особливо цінними джерелами для історичної фемінології з її складовими та культурними символами, що знайшли відображення у "Киевской старине" і вдало використовувались часописом для обґрунтування автентичності історико-культурної спадщини у новонароджуваній історіографії, відігравали важливу роль у пробудженні національної свідомості українців, звільнення їх від стереотипів та комплексів імперського мислення.

Поміж тим, у художній колекції О.Лазаревського зберігалось значно більше жіночих портретів, ніж їх було надруковано у "Киевской старине". Не потрапили до часопису знамениті портрети Євдокії Жоравко – дружини Стародубського полковника Лук'яна Жоравки, Євдокії Забілівни – дружини генерального писаря Андрія Безбородька, дружини Стародубського війта Спиридона Шира і ще багато інших. Кожен з цих портретів був унікальним не лише як художній твір, але як джерело цінної історичної інформації. Як згадує Катерина Лазаревська, її батько докладав багато зусиль, аби

"Київська Старина" давала якомога більше репродукцій [9, с.97], проте, багато художніх портретів залишилось поза публікацією. Пояснень, чому так сталося може бути декілька. По-перше, це було пов'язано з фінансовими обмеженнями часопису і навіть залучені кошти В.В.Тарновського не дозволили втілити у повному обсязі задум. Крім того, можливо О.Лазаревський розраховував на те, що він зможе опублікувати більше портретів у своїх окремих виданнях – "Люди Старой Малороссии" та "Описание Старой Малороссии", що теж виявилось неможливим через брак коштів. Правда, деякі з жіночих портретів, що зберігались у "запасниках" О.Лазаревського все ж таки вдалось надрукувати у окремо виданому у Києві у 1884 р. "Сулимицькому Архиві". Це були портрети Параскеви Василівни Сулимини (- 1766) в українському вбранні XVIII ст., Марії Павлівни Скорупівни-Сулимини (- 1783), вдягненої вже у європейський костюм з фіжмами та з високою зачіскою "a la Valois" та Параскеви Якимівни Сулимицьки-Войцеховичової у сукні часів "empire". Особливо звертає на себе увагу те, що з портрету П.В.Сулимини було зроблено за проханням О.Лазаревського дві фотографії, першу – до реставрації портрету і другу – після неї. Як зауважує К.Лазаревська, після реставрації портрету вираз обличчя жінки змінився. На першому варіанті фотографії жіноче обличчя виглядало більш суворим. Реставратор же надав виразу обличчя дещо помітну усмішку [9, с.96]. Отже, історикам слід зважати і на подібні особливості портретного жанру як різновиду зображальних джерел, аби визначитись, який з портретів достовірніше відображає внутрішній світ жінки.

Оскільки відбір портретів, і особливо жіночих, для публікації був жорстким, то особливо бралось до уваги, наскільки значущою для історії була постать жінки, зображеної на портреті. Так, з художньої точки зору, обидва жіночі портрети – Євдокії Жоравко і Феодосії Палії були шедеврами портретного мистецтва, проте надрукованим у часописі виявився лише один з них. О.Лазаревський дуже високо оцінив портрет Є.Жоравко і стосовно того, що його треба рятувати історик писав до графа Г.О.Милорадовича ще у 1883 р., хоча лише через п'ятнадцять років цей портрет потрапив до Архівної чернігівської комісії. Портрет дружини народного героя Семена Палія був відображенням героїчного образу української жінки, що одночасно уособлювала му-

жній образ фастівської полковниці і доброї щирої бабусі – жіночих рис, які культивувались в історичній фемінології доби національного відродження.

Джерелознавча критика жіночих портретів та їх використання у дослідженнях мають свою специфіку, яка зумовлена двомірністю інформації, типовою для зображальних джерел. Зовнішність людини, деталі костюму, зачіска, символи на портреті надають об'єктивну інформацію про вигляд портретованої особи, тенденції у моді, смаки та уподобання особи. Внутрішній світ портретного зображення, що є не менш важливим для історика, залишається поза об'єктивними вимірами і дослідник може інтерпретувати його, виходячи з власних світоглядних позицій. Коментарі до жіночих портретів, зроблені авторами "Киевской старины", підтверджують можливість ситуативної інтерпретації портретних зображень в залежності від викликів, що з'являлись в епоху національного відродження, проте це не зменшує їхньої джерельної значущості, а потребує додаткової критики.

1. Грушевський М. В двадцять п'ять роковини смерті Ол.М.Лазаревського // Україна. – 1927. – Кн.4. 2. Жена Гонты // КС. – 1883. – Т.7. – № 9/10; Острожская София // – КС. – 1883. – Т.7. – № 12; Анна Ярославна // КС. – 1884. – Т.9. – № 7; Раина Могилянська, княгиня Вишневецкая. – 1887. – Т.19. – № 11; Жена Палея // КС. – 1894. – Т.45. – № 4; Полуботок (рожд. Леонтович) Настасья Степановна (1732-1802) // КС. – 1898. – Т.61. – № 6. 3. Жена Гонты // КС. – 1883. – Т.7. – № 9/10. 4. Жена Палея // КС. – 1894. – Т.45. – № 4. 5. Жолтовський П.М. Український живопис XVII – XVIII ст. – К., 1978. 6. Иконников В.С. Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после нее. Сравнительно-исторический очерк. – Киев, 1874. 7. Калакура Я.С. Українська історіографія: курс лекцій. – К., 2004. 8. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX ст.). – К., 2000. 9. Лазаревська К.О. М.Лазаревський і старе українське мистецтво // Україна. – 1927. – Кн.4. 10. Лазаревський А. Старинные малороссийские портреты // КС. – 1882. – № 5. 11. Левицкий О. Анна-Алоиза, княжна Острожская // КС. – 1883. – Т.7. – № 11. 12. Острожская София // – КС. – 1883. – Т.7. – № 12. 13. Павленко С.Ф. Зображальні джерела // Історичне джерелознавство: Підручник / Я.С.Калакура, І.Н.Войцехівська, С.Ф.Павленко та ін. – К., 2002. 14. Палієнко М. "Киевская Старина" у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 2005. 15. Палієнко М. "Киевская старина". Хронологічний показник змісту журналу. 1882-1906. – К., 2005. 16. Пахлювська О. Категорія "иного" в месіанській парадигмі польської, української і російської культур // Інтернетсайт: www.utoronto.ca. 17. Полуботок (рожд. Леонтович) Настасья Степановна (1732-1802) // КС. – 1898. – Т.61. – № 6. 18. Раина Могилянська, княгиня Вишневецкая. – 1887. – Т.19. – № 11. 19. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – Київ, 2002.

Надійшла до редколегії 12.10.08

В. Василенко, асп.

ДІЯЛЬНІСТЬ КРАЇН СНД В ЮНЕСКО ЩОДО ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

На основі аналізу Конвенцій ЮНЕСКО та матеріалів її конференцій досліджено діяльність СНД в збереженні культурної спадщини

Analyzing the conventions UNESCO and materials of its conferences, the author studies the relations between CIS and UNESCO in saving world heritage.

ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури) є важливою складовою сучасних міжнародних відносин. Вона була створена 16 листопада 1945 р. (4 листопада 1946 р. – ратифікований Статут) з метою збереження миру у світі шляхом поширення культурних, наукових, освітніх зв'язків між країнами. Початок 1990-х років є новим етапом в розвитку міжнародних відносин для країн пострадянського простору. На наш погляд, діяльність СНД в ЮНЕСКО є одним з важливих питань сучасності, адже країнам, які не так давно стали незалежними, необхідно співпрацювати в галузі освіти, науки і культури, поширюючи тим самим свої міжнародні зв'язки. Взагалі, проблема діяльності ЮНЕСКО знаходиться в колі інтересів таких

дослідників, як О. Костенко [7], О. Дем'янюк [3]. О. Костенко достатньо обґрунтовано дослідила взаємовідносини України з ЮНЕСКО в 80 – початок 90-х років XX ст. Проте в своїх працях вона обмежилася лише діяльністю України в ЮНЕСКО, не торкаючись інших держав СНД; до того ж хронологічно в своєму дослідженні вона зупинилася на початку 90-х рр. XX ст. Також відносинам саме України з ЮНЕСКО присвячена стаття виконуючого обов'язки Постійного представника України при ЮНЕСКО О. Дем'янюка. Низка праць І. Мартиненка, О. Мельничука, Т. Каткової, В. Акуленка з даної проблеми присвячена дослідженню питань міжнародно-правової охорони культурної спадщини. Проте специфікою даних праць є те, що вони написані профе-

сійними юристами і, відповідно, в їх дослідженнях історичний аспект превалювати не може. Авторка пропонованої статті вважає за необхідне зробити спробу висвітлити низку малодосліджених аспектів діяльності СНД в ЮНЕСКО в сфері охорони культурної спадщини та дати оцінку цієї діяльності СНД в ЮНЕСКО в галузі культури з точки зору історичної науки, оскільки саме ці параметри практично не відбиті в науковій літературі. До них є всі підстави віднести головні напрямки роботи держав-учасниць СНД в культурній діяльності ЮНЕСКО; діяльність конференцій країн пострадянського простору щодо впровадження конвенцій ЮНЕСКО в національне законодавство; перспективи та напрями подальшої співпраці між ЮНЕСКО та державами СНД в галузі культури.

Перш за все потрібно зазначити, що, взагалі, діяльність ЮНЕСКО щодо збереження світової спадщини базується на наступних конвенціях: Конвенція 1954 р. "Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту"; Конвенція 1970 р. "Про засоби, направлені на заборону і попередження незаконного ввозу, вивозу і передачі права власності на культурні цінності"; Конвенція 1972 р. "Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини"; Конвенція 2001 р. "Про охорону підводної культурної спадщини".

Однак в цьому плані необхідно звернути увагу на те, що самі терміни "культурні цінності" та "культурна спадщина" дещо відрізняються в документах країн СНД від тих, що визначені ЮНЕСКО. В Конвенції 1972 р. під визначенням "культурна спадщина" мається на увазі:

"пам'ятки: твори архітектури, монументальної скульптури і живопису, елементи або структури археологічного характеру, написи, печери і групи елементів, які мають видатну універсальну цінність з точки зору історії, мистецтва чи науки; ансамблі: групи ізольованих чи об'єднаних побудов, архітектура, єдність чи зв'язок з пейзажем яких являє видатну універсальну цінність з точки зору історії, мистецтва чи науки;

визначні місця: твори людини або спільні творіння людини і природи, а також зони, включаючи археологічні визначні місця з точки зору історії, естетики, етнології чи антропології" [5].

Що ж до країн-учасниць СНД, то вони по різному визначають поняття "культурні цінності" та "культурна спадщина" в своїх національних законодавствах. Зокрема, Азербайджан – "пам'ятки історії і культури"; Вірменія – "пам'ятки історії і культури", "культурні цінності"; Білорусія – "історико-культурна спадщина", "історико-культурні цінності"; Казахстан – "пам'ятки історії і культури"; Киргизстан – "об'єкти історико-культурної спадщини"; Молдова – "пам'ятки"; Росія – "об'єкти культурної спадщини", "культурні цінності"; Таджикистан – "об'єкти історико-культурної спадщини"; Узбекистан – "об'єкти культурної спадщини", "культурні цінності"; Україна – "об'єкти культурної спадщини", "культурні цінності". [10, С. 194]. Як бачимо, в країнах пострадянського простору терміни "культурні цінності", "культурна спадщина" по різному представлені в документах, але суть залишається практично однаковою. На нашу думку, це є важливим, адже країни СНД намагаються реалізовувати положення конвенцій ЮНЕСКО в своє національне законодавство та відповідати рівню вимог цієї міжнародної організації.

Слід зазначити, у кінці 1990-х років був проведений аналіз складу Списку, який показав, що співвідношення природних та культурних ділянок всесвітньої спадщини складає 1:3. Цей аналіз також виявив, що приблизно половина ділянок культурної спадщини знаходиться у європейських країнах. Також нерівномірно представлені різні типи культурної спадщини: приблизно по 30 % – археологічні та історичні місця, та біля 20 % – релігійні

пам'ятки християнства [4, с. 99 – 100]. Згідно цього, можна зробити висновки, що європейські держави більш активно вирішують питання включення пам'яток своєї країни до Списку всесвітньої спадщини, на відміну від азіатських, а до останніх ми відносимо частину держав СНД: Узбекистан, Туркменистан, Таджикистан, Киргизстан, Казахстан. Але ці країни всерівно намагаються співпрацювати з ЮНЕСКО в галузі культури, зокрема, можна навести такі факти, що в останніх 22-х об'єктах, що були внесені до Списку всесвітньої спадщини, є культурний пейзаж наскальних малюнків Гобустана (Азербайджан) та Парфянські фортеці Ніси (Туркменістан).

Україна теж приймає активну участь у співпраці з ЮНЕСКО в сфері культури. В Список всесвітньої спадщини включено архітектурний комплекс "Софія Київська", Києво-Печерська Лавра, історичний центр м. Львова. На нашу думку, брак коштів на охорону і збереження пам'яток призводить до того, що Україна ще помітно відстає від провідних європейських країн у справі номінування об'єктів до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО Україна. Доречі, номінування національних об'єктів в Список всесвітньої спадщини є важливим питанням. Країна сама повинна намагатися довести, що її пам'ятку варто взяти під охорону. Зокрема білоруський дослідник І. Е. Мартиненко зазначає, що держава підписує Конвенцію про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини, приймаючи на себе обов'язки зберігати цю спадщину; держава – сторона Конвенції готує попередній список об'єктів культурної (і природної) спадщини, що розташовані на її території і мають видатну універсальну цінність; держава – сторона Конвенції вибирає об'єкти з попереднього списку для внесення в Список всесвітньої спадщини. Заповнену форму для включення об'єктів відсилають в Центр всесвітньої спадщини ЮНЕСКО [8, с. 389 – 390]. Дослідник виокремив ці етапи, спираючись на Конвенцію "Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини". На наш погляд, кожна країна, яка є членом ЮНЕСКО, повинна бути зацікавленою в справі номінування своїх культурних пам'яток.

Країни мають постійно звітувати про стан пам'яток та заходи щодо їхнього збереження. В разі невиконання країною своїх зобов'язань, записаних у Конвенції, їй загрожує вилучення її пам'яток зі Списку світової спадщини. Зокрема, в Україні постала загроза можливості виключення Києво-Печерської Лаври зі Списку через невирішеність питання про зруйнування частини архітектурного комплексу – ворота і огороження на в'їзді в нижні печери. Про загрозу ушкодження чи загибелі пам'ятки Комітет світової спадщини інформують окремі особи, неурядові організації, окремі групи населення [13, с. 32]. Якщо ця інформація підтверджується, то об'єкт заноситься до Списку загроженої світової спадщини.

Важливою стороною діяльності ЮНЕСКО в цьому напрямку є фінансування та підтримка різних проектів та пам'яток культури. Фонд світової спадщини складається з обов'язкових внесків країн-членів Конвенції, а також з добровільних пожертв. Щорічний бюджет Фонду становить 3 мільйона доларів. Це надзвичайно скромна сума. В 1993 році був заснований проект "Ермітаж-ЮНЕСКО" – різностороння спільна програма Державного Ермітажу (Санкт-Петербург) з ЮНЕСКО. Крім того, в тісному співробітництві з музеєм проект "Ермітаж-ЮНЕСКО" брав участь в реалізації декількох реставраційних проектів: завдяки допомозі уряду Фландрії в 2001 році були відреставровані зали Рубенса і Снейдерса, включаючи реставрацію старовинних меблів цих залів і установку нового освітлення в них. Проект приймав активну участь в організації нового входу в музей з Двірцевої площі через Великий Двір Зимового палацу [2, с. 24]. Це – один з пер-

ших успішних проектів співробітництва країни СНД та ЮНЕСКО. На нашу думку, цей проект був успішно реалізований, так як поставлені завдання виконані на високому рівні і взято курс на продовження співпраці між ЮНЕСКО та представниками бюро ЮНЕСКО в Москві в сфері реставрації та відновлення культурних пам'яток. Тому є всі підстави вважати, що даний проект є показовим прикладом для інших країн СНД, адже державам пострадянського простору необхідно створювати такі проекти з метою підтримки з боку ЮНЕСКО щодо збереження культурної спадщини своєї країни.

Варто зазначити, що практично відразу після створення СНД країни-учасниці взяли курс на активну співпрацю з ЮНЕСКО в сфері культури. 14 лютого 1992 року в Мінську був підписаний Договір про повернення культурних та історичних цінностей державам їхнього походження. В ст. 5 Документу зазначається: "Держави-учасниці будуть забезпечувати належне збереження на їхній території культурної спадщини національних меншин і народів інших держав-учасників Співдружності, включаючи історичні, релігійні і культурні пам'ятки в тому вигляді, в якому вони існують сьогодні" [12, с. 320].

Це був тільки початок взаємовідносин СНД і ЮНЕСКО в сфері культури. 14 – 15 жовтня 2004 року в Таврійському палаці в Санкт-Петербурзі відбулася Регіональна конференція, присвячена 50-літтю Гаазької конвенції 1954 р. про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. Варто нагадати, що дана конвенція була першим документом ЮНЕСКО по збереженню культурної спадщини. В ст. 3 "Охорона культурних цінностей" говориться: "Високі Договірні сторони зобов'язуються підготувати ще в мирний час охорону культурних цінностей, розташованих на їх власній території, від можливих наслідків збройного конфлікту, вживаючи заходи, які вважають необхідними" [6, с.270]. Окрім того, учасники конвенції зобов'язані поважати культурні цінності, що розташовані на території інших Договірних сторін.

Дана конференція була організована Міжпарламентською Асамблеєю держав-учасниць СНД і Міжнародним комітетом Червоного Хреста за участі ЮНЕСКО і при підтримці Державного Ермітажу. Для участі в конференції зібралися представники урядів, парламентарі, академіки, спеціалісти по захисту культурних цінностей з Азербайджану, Вірменії, Білорусії, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану і України. Учасники форуму обговорили засоби по імплементації в національні законодавства положень Гаазької конвенції 1954 р.

В результаті конференції була прийнята Резолюція, де зазначалося: закликати держави-учасниці СНД, які ще не є учасниками Гаазької конвенції 1954 р. приєднатися до документів, до інших договорів ЮНЕСКО, зокрема до Конвенції 1970 р. про заходи, направлені на заборону і попередження незаконного ввозу, вивозу і передачі права власності на культурні цінності; рекомендувати держава-учасницям СНД прийняті необхідні додаткові заходи для ефективної реалізації на національному рівні положень Гаазької конвенції 1954 р.; рекомендувати створення або укріплення національних консультативних комісій з охорони культурних цінностей; запропонувати національним комісіям по імплементації норм МГП (Міжнародного гуманітарного права) приділити увагу діяльності, направленої на захист культурних цінностей; запропонувати представникам державних структур і експертам продовжувати обмінюватися досвідом в сфері захисту культурних цінностей. На нашу думку, дані конференція і документ мають величезне значення для розвитку взаємовідносин між країнами СНД та ЮНЕСКО в сфері збереження культурної спадщини, так як був зроблений значний крок вперед

щодо підписання Гаазької конвенції 1954 р. країнами пострадянського простору, які ще не були її учасниками.

Як бачимо, країни СНД намагаються тісно співпрацювати з ЮНЕСКО в сфері культури. 26 – 28 квітня 2007 року в Мінську була проведена міжнародна конференція – "Конвенції ЮНЕСКО в галузі охорони культурної спадщини і національне законодавство держав-учасниць СНД". Мета даного форуму – імплементація основних положень конвенцій ЮНЕСКО по збереженню культурної спадщини в національне законодавство країн пострадянського простору. Варто привести слова програмного спеціаліста з культури в Бюро ЮНЕСКО в Москві Любави Морева з приводу проведення конференції: "Наша конференція, яка присвячена конвенціям ЮНЕСКО в сфері охорони культурної спадщини і питанням гармонізації національних законодавств держав-учасниць СНД з урахуванням нормативних документів ЮНЕСКО, має особливе значення, так як ратифікація державами міжнародних конвенцій ЮНЕСКО в сфері охорони культурної спадщини є першим кроком в справі покращення охорони культурної спадщини. Але, другий – ще більш важливий крок – це добросовісне і послідовне здійснення цих конвенцій на національному рівні" [10, с.41]. Завдання конференції – підготовка відповідних рекомендацій для подання на розгляд Ради з культурного співробітництва держав-учасниць СНД.

Конференція була проведена Національною комісією Республіки Білорусь в справах ЮНЕСКО, Міністерством культури Республіки Білорусь, Білоруським державним інститутом проблем культури за участю і фінансової підтримки Бюро ЮНЕСКО в Москві по Азербайджану, Вірменії, Білорусії, Республіки Молдови і Російській Федерації.

Під час конференції був прийнятий Підсумковий документ, що включає Пропозиції по вдосконаленню модельного законодавства СНД про охорону культурної спадщини. Авторка вважає, що пропозиції країн пострадянського простору в даному документі є надзвичайно суттєвими для розвитку модельного законодавства та реалізації положень конвенцій ЮНЕСКО. Дана конференція мала важливе значення для встановлення відповідності між конвенціями ЮНЕСКО щодо збереження культурної спадщини та національними законодавствами країн пострадянського простору, для подальшої ратифікації державами СНД конвенцій ЮНЕСКО, тобто для розвитку взаємовідносин між країнами СНД та ЮНЕСКО в сфері збереження культурної спадщини.

Країни СНД зробили вагомий внесок в розвиток модельних законів, таких як "Про об'єкти культурної спадщини", "Про охорону археологічної спадщини", "Про туристичну діяльність", "Про культуру", "Про музейний фонд і музеї".

Міжпарламентська Асамблея СНД 13 червня 2000 року прийняла модельний закон "Про об'єкти культурної спадщини". Закон регулює відносини в сфері збереження, використання і популяризації державної охорони об'єктів культурної спадщини, направлений на реалізацію конституційного права кожного на доступ до культурних цінностей і конституційних обов'язків кожного піклуватися про збереження історичної і культурної спадщини, на реалізацію права народу на забезпечення, захист, відновлення історико-культурного середовища. Але зараз потрібний перегляд цього Закону.

В 2001 році ЮНЕСКО прийняла Конвенцію "Про охорону підводної культурної спадщини". Слід наголосити, що документ є важливим кроком для збереження культурної спадщини. Підводна культурна спадщина означає всі сліди людського існування, що мають культурний, історичний або археологічний характер, які час-

тково або повністю, періодично або постійно знаходяться під водою на протязі не менше 100 років, такі як: 1) об'єкти, споруди, артефакти і людські залишки разом з їхніми археологічним і природним оточенням; 2) судна, літаючі апарати, інші транспортні засоби або будь-які частини, їхній вантаж або інше начиння, разом з їхнім археологічним і природним оточенням;

3) предмети доісторичного періоду [14].

Багато країн СНД не є учасниками даної Конвенції. Більше того, внутрішнє законодавство цих держав фактично не регулює відносини, що зв'язані з охороною підводної археологічної спадщини. Ця прогалина повинна бути заповнена. При цьому орієнтиром може стати Модельний закон "Про об'єкти культурної спадщини", основні положення якого враховані, наприклад, російськими і українським законодавцями при прийнятті своїх національних законів [9, с. 61]. На нашу думку, країни-учасниці СНД мають поставити собі одне з головних завдань – ратифікувати цей документ. Адже ця Конвенція – одна з складових культурної діяльності ЮНЕСКО. Державам Співдружності необхідно активно співпрацювати з Організацією Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури. Адже, як зазначає виконуючий обов'язки постійного представника України при ЮНЕСКО О. Дем'янюк: "Співробітництво країн-членів з ЮНЕСКО має бути "магістраллю з двохстороннім рухом", інтенсивність якого визначається взаємними інтересами" [3, с. 75]. Є всі підстави погодитися, що тільки при взаємодіях, коли обидві сторони (країни СНД та ЮНЕСКО) будуть зацікавлені в співпраці, можна побачити бажані результати.

Діяльність країн СНД в ЮНЕСКО в збереженні культурної спадщини є важливою проблемою сучасності. Країни пострадянського простору є учасниками багатьох конвенцій ЮНЕСКО в галузі культури (Конвенція 1954 р. "Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту"; Конвенція 1970 р. "Про засоби, направлені на заборону і попередження незаконного ввозу, вивозу і передачі права власності на культурні цінності"; Конвенція 1972 р. "Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини"). Країни СНД проводять конференції щодо вирішення питання охорони культурної спадщини

(Конференція в Санкт-Петербурзі, присвячена 50-літтю Гаазької конвенції 1954 р., Конференція в Мінську щодо конвенцій ЮНЕСКО в сфері культури і національного законодавства країн СНД). Нажаль, існує багато проблем в збереженні культурної спадщини країн пострадянського простору: руйнування пам'ят-ків відбувається швидше, ніж їхня реставрація, брак коштів, недостатня увага з боку урядів країн. Було б доцільно організувати в державах-учасниках СНД центри (групи, лабораторії), до функцій яких повинно ввійти забезпечення заходів, пов'язаних з виконанням положень Конвенцій ЮНЕСКО. Спільна діяльність країн пострадянського простору з цього питання допоможе зберегти для майбутніх поколінь безцінні пам'ятки минулого.

1. Акуленко В. Культурні права людини, громадянина і народу // Пам'ятки України: історія та культура. – 2003. – № 3. 2. Бюро ЮНЕСКО в Москві по Азербайджану, Армнії, Білорусі, Грузії, Республіке Молдова і Російській Федерації: Доклад о деятельности 2002 – 2003. – М. 2003. 3. Дем'янюк О. П. Гуманітарними засобами. ЮНЕСКО – магістраль з двостороннім рухом // Політика і час. – 2001. – № 11. 4. Каткова Т. Г. Діяльність ЮНЕСКО у сфері збереження культурної спадщини: правові аспекти. – Х., 2007. 5. Конвенция об охране всемирного культурного и природного наследия // www.unesco.ru/docs/convention – Бюро ЮНЕСКО в Москве. 6. Конвенция про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту // Культурна спадщина України. Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища: Зб. офіц. док. – К., 2002. 7. Костенко О. ЮНЕСКО: захист культури – захист гуманізму // Дніпро – 1994. – № 1. 8. Мартыненко И. Э. Конвенции ЮНЕСКО по защите культурного наследия: проблемы реализации в национальное законодательство // Университетські наукові записки. – 2007. – № 2. 9. Мартыненко И. Э. Международно-правовая охрана подводного культурного наследия // Международное публичное и частное право. – 2003 – № 3. 10. Материалы Международной конференции "Конвенции ЮНЕСКО в области охраны культурного наследия и национальное законодательство государств-участников СНГ": (Минск, 26 – 28 апреля 2007г.) / Институт государства и права Национальной академии наук Беларуси. – Минск, 2007. 11. Мельничук О. І. Міжнародно-правові засади формування Списку всесвітньої культурної та природної спадщини // Университетські наукові записки. – 2005. – № 4. 12. Соглашение о возвращении культурных и исторических ценностей государствам их происхождения // Культурна спадщина України. Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища: Зб. офіц. док. – К., 2002. 13. Що таке світова спадщина // Куп'єр ЮНЕСКО. – К., 1997. – № 11. 14. Convention on the Protection of the Underwater Cultural Heritage // http://unesdoc.unesco.org – Офіційний сайт ЮНЕСКО.

Надійшла до редколегії 12.10.08

А. Зубко, канд. іст. наук

КИЇВСЬКА РУСЬ І СХІД: АРАБСЬКІ ДІРХЕМИ У МОНЕТНОМУ ОБІГУ IX – XIII ст.

В статті досліджена участь монет Арабського халіфату в грошовому обігу Київської Русі IX – XIII ст., проаналізований склад скарбів давніх арабських монет, розглянуті відомості писемних джерел про торгівлю Київської Русі і Арабського халіфату, а також військові походи русів на Схід, визначені напрями торгових шляхів і регіони Арабського халіфату, звідки монети потрапляли на Русь.

The article studies presence of coins of Arabian Caliphate in monetary circulation of Kiev Russ in 9th – 13th centuries, analyses treasure troves with ancient Arab coins, examines written sources data on the trade between Kiev Russ and Arabian Caliphate as well as Russ military expeditions to the East, defines trade routes and regions of Arabian Caliphate from which the coins came to Russ.

Процес державотворення, який тривав протягом I тисячоліття н.е. на терені сучасної України, призвів до виникнення в IX-X ст. великої централізованої держави – Київської Русі. Наслідком цього процесу стало поступове утворення єдиної грошової системи на всій території давньоруської держави.

Обігу металевої монети на терені Київської Русі перешкождала та обставина, що величезні області давнього розселення східнослов'янських племен не мали покладів більшості видів металічної сировини. Видобуток і обробка місцевої сировини охоплювали передовсім потреби в залізі. Поклади заліза у вигляді болотних руд розповсюджені на терені України в багатьох місцях.

Інші, насамперед благородні метали, були предметом імпорту. Вперше подібний ввіз металу відбувся у перші століття н.е., під час взаємодії слов'янських державних утворень з Римською імперією. В II-III ст. н.е. срібні римські монети потрапили на терен сучасної України. Потім вони відклалися у сотнях скарбів і безлічі монетних знахідок. Ще протягом чотирьох століть ремісники переробляли на прикраси той величезний завіз римських монет, котрий був зроблений всього за два сторіччя.

Припинення наприкінці III ст. завою римського срібла позбавило давніх слов'ян можливості поповнювати запаси цього металу. Тільки через п'ять сторіч, наприкінці VIII ст. з'явилося нове джерело, звідки можна було отримувати срібну монету. Цим джерелом була торгів-

ля давніх слов'ян-предків сучасних українців з країнами Сходу. Завдяки цій торгівлі наприкінці VIII- початку IX ст. почався ввіз срібних монет сасанідського Ірану, а згодом куфічних дирхемів Арабського халіфату. На початку XI ст. це джерело вичерпалося і розпочався ввіз західноєвропейського денарія. Однак такі монети, як і візантійські, на терені України трапляються порівняно рідко. В скарбах X-XI ст. на декілька візантійських монет припадають тисячі арабських дирхемів.

Тільки дві монетні одиниці – римський денарій і арабський дирхем становлять основну монетну масу грошового обігу у давніх слов'ян, котрий відбувався у Північному Причорномор'ї з I по XIII ст. н.е. Тому є підтвердження у вигляді скарбів монет.

На території колиски Київської Русі – так званої "Руської землі", розташованій між містами Київ, Чернігів і Переяслав, були знайдені численні скарби арабських срібних дирхемів. Ще у 1707 р. в Києві під час побудови Печерської фортеці був знайдений скарб, який складався з 2380 арабських срібних монет. В тому ж році за наказом гетьмана Івана Мазепи скарб був відправлений до Санкт-Петербургу до царя Петра I. Він був внесений у прихідні книги Малоросійського Приказу. Після цього скарб незабаром зник.

В 1845 р. Києві біля Кирилівського монастиря було знайдено біля 200 мідних східних монет. Найдавнішою була монета аббасидського халіфа Мансура, карбована в Бухарі в 765 р., найновішою була монета Джагатайського улуса Монгольської імперії, карбована в Бухарі від імені Менгу-кагана в 1253 р. [5, с. 13].

В 1851 р. в Києві на Печерську під час побудови фундаменту під нову фортецю був знайдений глиняний горщик, де містилося дві-три тисячі арабських срібних монет. Тут були представлені монети династій Аббасидів, Тахирідів та Саманідів. Найдавніша монета скарбу відносилася до 770 р., а найновіша – до 905 р.

В Києві в 1863 р. біля Йорданської церкви був знайдений глиняний горщик, де знаходилося 192 арабські срібні монети. Це були монети династії Саманідів з Середньої Азії, карбовані в містах Самарканд, Таш, Нісабур, Балх, Мерв. Найдавніша монета скарбу карбована в 895 р., найновіша – в 986 р. [2, с. 3-5]. В Києві на Подолі в 1889 р. був знайдений інший великий скарб арабських срібних монет, який потім розійшовся по руках і зник. В 1913 р. в Києві біля Золотих воріт був знайдений ще один великий скарб арабських дирхемів, закопаний у X ст. Він містив 3000 монет і 6 золотих кованих браслетів.

В давньому місті Любеч на Мазепиній горі в 1845 р. був знайдений скарб, який містив у собі 50 арабських срібних дирхемів. Тут були монети династій Аббасидів і Саманідів, карбовані у 880-933 рр.

Також на Чернігівщині в Городницькому повіті в селі Ярилович в 1875 р. був відкритий скарб, що складався з 285 східних монет. Тут були монети династії Сасанідів з Ірану, карбовані з 551-628 рр., а також арабських мусульманських династій Омейядів, Аббасидів, Ідрисидів та Аглабідів. Останні монети карбувалися у містах Дамаск, Басра, Багдад, Самарканд. Є тут і арабські монети, карбовані в містах Північної Африки і Іспанії.

В 1848 р. біля міста Суми в селі Нижня Сироватка в глиняному горщику було знайдено 206 арабських монет. Це були монети династій Омейядів (702-750 рр. карбування) і Аббасидів (750-813 рр. карбування). Також біля Сум в 1887 р. в селі Шпилівка був відкритий скарб, що містив монети династії Саманідів та Бувейхидів.

В 1898 р. в місті Полтава відкритий скарб в 100 арабських куфічних монет династій Аббасидів, Саффаридів, Зеїдидів. Цей скарб був заритий у землю на рубежі IX-X ст.

Надзвичайно цікавий скарб був відкритий у селі Денис біля міста Переяслав в 1912 р. Більшість арабських монет з цього скарбу була карбована у третій чверті X ст. Є тут і монети володарів Київської Русі – Володимира Великого – 2 екземпляри і Ярослава Мудрого – 1 екземпляр. Нарешті в ньому опинилися дві індійські монети – надзвичайна рідкість на Україні. Всього в скарбі було 378 цілих дирхемів і 4630 уламків дирхемів [7, с. 12].

Перелічені знахідки монетних скарбів, а також численні знахідки окремих арабських монет відображають потужні економічні зв'язки між Київською Руссю і Арабським халіфатом у VIII-XI ст. Це підтверджують і східні письмові джерела. Вже у 772 р. астроном і поет Аль-Фазарі в своїй "Книзі Зідж", написаній по дорученню халіфа Мансура (754-775 рр.), згадує землю слов'ян і наводить її розміри. Згідно цим даним, простір, який займали слов'яни, майже дорівнює території Халіфату. Близькість автора до халіфа Мансура свідчить про те, що ці географічні дані зібрані офіційним шляхом.

Як бачимо, халіфи Арабського халіфату від самого початку його існування мали добре уявлення про розташування земель слов'ян. Такі достеменні відомості можна було отримати лише при наявності політичних і економічних зв'язків з слов'янами. Про ці контакти повідомляв географ Ібн-Хордадбех в "Книзі шляхів і держав", написаній в 60-70-х роках IX ст. З 880 по 912 рік Ібн-Хордадбех жив в Багдаді, де був візирем халіфа Мутаміда. В своїй "Книзі шляхів і держав" він вперше наводить офіційні дані про торгівлю Халіфату з купцями "Руської землі", розташованої на Середньому Дніпрі.

"Що стосується купців-русів – вони же є плем'я з слов'ян – то вони вивозять хутра бобрів, хутра чорних лисиць і мечі з віддалених кінців Славонії до Румського (Чорного) моря і цар Рума (Візантії) бере з них десятину. А якщо бажають, то ходять на кораблях по ріці Славонії (Волзі), проходять по затоці Хазарської столиці (гирло Волги), де володар її бере з них десятину. Потім вони ходять по морю Джурджана (Каспійському) і виходять на потрібний їм берег – діаметр же цього моря – 500 фарсангів. Іноді вони привозять свої товари на верблюдах в Багдад" [1, с. 49]. Ібн-Хордадбех повідомляє і про більш віддалені напрями торгівлі купців-русів з Середнього Подніпров'я: "Іноді (купці) починають шлях в країні слов'ян, потім до затоки столиці хазарської, потім в море Джурджана, потім до Балху і Мавераннахру (Середня Азія), потім до Сіна (Китаю)" [1, с. 49].

Торгівля подібних масштабів купців "Руської землі" зі Сходом могла базуватися лише на використанні певної грошової одиниці – арабського дирхему. Яскраві свідчення цього є у "Книзі" Ахмеда Ібн-Фадлана, посла халіфа Муктадіра, написаній у 20-ті роки X ст. Він бачив русів, які прибули по торговим справам на береги ріки Волга.

Ібн-Фадлан свідчить: "Я не бачив людей з більш досконаліми тілами, ніж вони. Вони подібні пальмам, рум'яні, рожеві. Вони не носять кафтанів, але носить який-небудь муж з їх числа кісу (кирею), якою він закриває один свій бік, до того ж одна з рук виходить з неї. З кожним з них є сокира, меч і ніж, з якими він ніколи не розлучається" [6, с. 78].

За спостереженнями Ібн-Фадлана: "На шиях у жінок (русів) декілька рядів намист з золота та срібла, оскільки, якщо людина володіє десятьма тисячами дирхемів, то він справляє своїй дружині одне намисто (в один ряд), а якщо володіє двадцятьма тисячами, то справляє їй два намиста, і таким чином кожні десять тисяч, які в нього додаються, додаються у вигляді одного намиста в дружини, так що на шії якої-небудь з них буває багато рядів намист" [6, с. 78-79].

Як свідчить Ібн-Фадлан, руські купці з Подніпров'я приїздили в місто Булгар на Волгу саме за срібними арабськими дирхемами. Прибувши туди, руський купець за першою справою ішов у язичеський храм, де звертаючись до божества, говорив: "О, мій господине, я приїхав з віддаленої країни і зі мною дівчат стільки-то і стільки-то голів і соболів стільки-то і стільки-то хутра... і я прийшов до тебе з цим даром... і ось я бажаю, щоб ти пожалував мені (арабського) купця з численними динарами і дирхемами, і щоб він купив у мене, як я бажаю, і не заперечував би мені в тому, як я кажу" [6, с. 79-80].

Купці Арабського халіфату в свою чергу вели жваву торгівлю з "Руською землею" на Середньому Дніпрі. Тому є свідчення арабських авторів.

Славетний арабський історик, географ і астроном Аль-Масуді у 20-50 рр. X ст. об'їхав півсвіту від Іспанії до Китаю. Він міг би сказати про себе відомі в арабській поезії вірші поета Абу-Тамам: "Я заглибився на Захід на стільки, що втратив пам'ять про Схід, і зайшов так далеко на Схід, що забув повністю про ім'я Заходу" [1, с. 117-188].

Про землі слов'ян Аль-Масуді повідомляє таке: "Першим з слов'янських царів є цар Діра, він має великі міста і багато населених країн; мусульманські купці прибувають в столицю його держави з різного роду товарами" [1, с. 137]. Без сумніву Аль-Масуді використовує тут не власні спостереження, а письмові свідчення IX ст. про торгівлю Халіфату з Київською Руссю, якою у 30-50 рр. IX ст. правив цар Дір. Саме до його столиці Київ приводили свої каравани арабські купці в IX ст.

Про арабську торгівлю у середині X ст. повідомляв у "Книзі кліматів" географ Аль-Істархі: "Руси складаються з трьох племен, з яких одне ближче до Булгара, а цар його мешкає в місті, яке зветься Куяба (Київ), воно більше Булгара... Купці прибувають в Куябу" [1, с. 193].

Арабські купці добре знали напрями торгових шляхів, які вели у Київську Русь. Про це свідчить "Книга дорожніх скарбів" Ібн-Дасте, написана у 30-ті роки X ст.: "Між країною баджників (печенігів) і країною слов'ян відстань 10 днів подорожі. На самому початку кордону країни слов'ян знаходиться місто, яке зветься Куяб (Київ). Шлях в їх країну проходить по степах, по бездоріжжю, через ріки і великі ліси. Країна слов'ян – край рівнинний і лісний, в лісах вони і живуть" [1, с. 264].

Головною цінністю, яку руси отримували за свої товари, була арабська срібна монета. Вона була необхідна для торгівлі, накопичення цінностей. Ібн-Дасте свідчить про русів: "Головне багатство їх становить хутро куниці. Карбованої своєї монети нема в них, дзвінку монету замінює їм хутро куниці. Кожне хутро дорівнює двум дирхемам з половиною. Білі, круглі дирхеми приходять до них з країн мусульманських, шляхом обміну на їх товари" [1, с. 264]. Головним заняттям руських купців була: "...торгівля соболями, біличими і іншими хутрами, які вони і продають бажаним, платню ж, отриману грошима, зав'язують міцно у пояса свої" [1, с. 268].

Безчисленні каравани з Арабського халіфату везли мішки з срібними монетами на північ, потім їх перевантажували на ладьї і знову везли по морям і рікам, перетягували волоками, навантажували на вози або на коней. В кінці шляху їх обмінювали на товари. Під час цих подорожей ними торгували, вони потрапляли в далекі від торгових шляхів місця, залишались у вигляді скарбів.

Існували два головні торгові шляхи по яким арабські дирхеми масово потрапляли на терени "Руської землі" в Середньому Подніпров'ї. Перший з них проходив по Каспійському морю та ріці Волга до міста Булгар. Далі по ріці Ока через волоки до ріки Десна і далі до Чернігова і Києва. Це так званий волзький шлях. Інший шлях – кавказький, проходив через Кавказькі гори і далі по території Хазарського каганату по ріці Донець до Києва.

Надзвичайна важливість цих торгових шляхів спричинилася до того, що давньоруська держава зробила спробу захопити і контролювати їх з допомогою військової сили.

Персидський автор XIII ст. Ібн-Ісфендіяр у своїй "Історії Табаристану" повідомляє про похід русів в 864 р. на місто Абесгун, розташоване на південно-східному узбережжі Каспійського моря. Проти них виступило військо місцевого правителя Хасана Ібн-Зайда, яке дало відсіч русам.

Не викликає сумніву, що ці події пов'язані з зовнішньою політикою великого князя Київської Русі Аскольда, який до того здійснив переможний похід на столицю Візантійської імперії Константинополь в 860 р. Метою походу 860 р. було врегулювання політичних і економічних відносин з Візантією, прокладання важливого для русів торгового шляху крізь протоки Босфор і Дарданелли в Середземне море.

В 864 р. князь Аскольд спрямував свою зброю на Схід, прямуючи по давньому торговому шляху, який проходив по ріці Волга і Каспійському морю на Абесгун і далі в багатий Хорезм і інші райони Середньої Азії. Таким чином Аскольд мав бажання прокласти торговий шлях для русів в багаті райони Передньої і Середньої Азії.

В 912 р. великий князь Олег здійснив новий похід на Каспій. І знову він був спрямований на Абесгун. Руські кораблі з Дніпра крізь Чорне і Азовське море потрапили до гирла Дону, далі волоком їх переправили в ріку Волга. Більше 500 кораблів русів мов буревій пронеслися по всьому Каспійському морю, здійснили напад на Абесгун і узбережжя Гіляна. На зворотньому шляху руси отримали поразку від військ Хазарського каганату.

В 945 р. наступник Олега на київському престолі великий князь Ігор спрямував своє військо в похід на Закавказзя. Руси на кораблях перетнули Чорне море, увійшли до гирла ріки Кура і піднялися по ній до столиці Азербайджану міста Берда. Руси пробули там декілька місяців, але потім змушені були відступити. Вказані дії русів, зокрема намагання закріпитися на зайнятих територіях, сприяли поступовому переходу під контроль Київської Русі давніх торгових шляхів у Причорномор'ї і Прикаспії, які раніш утримував Хазарський каганат.

Вирішальний військовий удар, після якого Київська Русь встановила своє панування на важливих торговельних шляхах на Схід, здійснив син Ігоря великий князь Святослав. Почавши похід в 964 р. він підкорив слов'янське плем'я вятичів на ріці Ока і тюрк-булгарів на ріці Волга. В 965 р. Святослав за свідченням географа Ібн-Хаукаля здійснив потужний удар по Хазарському каганату і Північному Кавказу. Розбивши війська хазарів, Святослав захопив столицю Хазарії місто Ітіль у гирлі Волги, потім найбільші міста Семендер та Беленджер на терені Дагестану. Повертаючись в Русь, Святослав взяв хазарську фортецю Саркел на ріці Дон.

Таким чином, всі важливі торгові шляхи на Схід в 60-ті рр. X ст. опинились в. володінні князя Святослава. Політика Київської Русі на Сході була тісно пов'язана з іншими зовнішньополітичними завданнями в Причорномор'ї і на Балканах. Починаючи в 969 р. війну вже проти Візантії, князь Святослав заявив: "Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї. Адже там усі добра сходяться: із Греків-паволоки, золото, вино й овочі різні, а з Чехів і з Угрів – сrebro і коні, із Русі ж – хутро, і віск, і мед, і челядь" [4, с. 39].

Як бачимо, саме намагання закріпитися на найважливіших міжнародних торгових шляхах були стрижнем дипломатичної і військової політики Київської Русі протягом IX-X ст.

Внаслідок розвинутої торгівлі між Київською Руссю та Арабським халіфатом, а також у вигляді здобичі під час військових походів на Русь потрапила величезна кількість арабських монет. В результаті їх обігу на Русі увійшла у вжиток навіть арабська грошова термінологія. Так, скарбниці з грошами і скарби монет в Київській Русі називали по-арабськи. Дійсно, давньоруське слово "казна" походить від арабського "хазнат" – скарбниці. Слово "сундук" теж арабського походження. Давньоруський грошовий термін "ногата" по одній з версій походить від арабського слова "нагд", яке означає добру, добірну монету.

Головним товаром, який вивозила Київська Русь зі Сходу була арабська срібна монета. Як же вона виглядала? В VII ст. араби створили велетенську імперію – Халіфат на просторі від Тянь-Шаню до гір Атласу в Африці. В перші роки його існування тут ходили монети Візантії та Ірану. Згодом з'явилися арабо-візантійські і арабо-іранські монети. На цих монетах зображувався візантійський імператор або іранський цар, навколо їх – арабські написи-легенди.

В 695 р. халіф з династії Омейядів Абд-ал-Малік провів грошову реформу. Монета цього володаря стала зразком для всіх карбувань монет в мусульманському світі на декілька століть. Монети Арабського халіфату, карбовані до XII ст., звуть куфі – по назві міста Куфа. Написи на цих монетах звуть куфічними.

Арабські золоті монети звалися дінарами (від римського денарія), срібні монети звалися дірхемами (від грецької драхми). Мідні монети отримали назву фельс (від візантійського фоліса). Таким чином араби зберегли римські і грецькі номінали монет. Золотий дінар важив 4,235 г, срібний дірхем – 2,82 г., або 2,96 г.

Докорінних змін, однак, зазнав зовнішній вигляд монет. Реалістичні зображення античного світу замінили абстрактні схеми, визерунки, умовні зображення. В арабському мистецтві було заборонено зображувати людину або інші живі істоти. Дозволено було лише креслити орнамент і каліграфічно написані слова. Мусульманська імперія була проголошена "державою Аллаха". Тому на куфічних монетах малюнків майже не було – лише арабські написи. Мусульмани вважали, що в Судний день Аллах покликає до себе всіх художників і скульпторів і повелить їм вдихнути в свої творіння життя. Коли вони не зможуть це зробити, то будуть покарані, оскільки намагалися змагатися в творінні з самим Всевишнім.

Весь свій талант мусульманські художники та різьбярі приклали до каліграфії. Почерк монет куфі гармонійний, врівноважений. Своєрідні гострі кути роблять його особливо виразним. Монетам куфі властива своєрідна орнаментальна абстрактна краса. В X ст. куфічні літери, які раніш утворювалися прямими довгими лініями, кутами, зубцями, починають розквітати ростками, хвилястими лініями. В кінці такого ростка іноді розквітає трилистник. Такий почерк в літературі по нумізматиці зветься "розквітле куфі".

На аверсі монети куфі відкарбовувалося речення з Корану: "Нема бога, крім Аллаха, і Мухаммед пророк його". На реверсі йшло продовження символу віри – карбувалося ім'я пророка, далі ім'я халіфа, намісника Аллаха і головного правителя всіх мусульман. Нижче розміщувалося ім'я еміра-правителя тієї області Халіфату, де карбувалася монета.

Крім того, напис-легенда у вигляді кола повідомляв назву монети – дінар, дірхем або фельс, а також рік і місто, де карбована. Дати на монетах куфі дані по мусульманській ері Хіджра – від 16 липня 622 р., коли пророк Мухаммед здійснив своє знамените переселення – Хіджра з Мекки в Медіну. Існує спеціальна формула $G=M+622-M/33$, де "Г" – рік григоріанського календа-

ря, "М" – рік мусульманського календаря, згідно якої можна перекласти дату на монеті куфі з мусульманського на григоріанський календар.

На куфічних арабських монетах, на відміну від римських, майже немає скорочень слів. Зустрічаються тут лише окремі літери – позначки монетарів, однак всі монетні легенди достеменно виконані, без пропусків і помилок. На куфічних монетах для написів-легенд використовувалася одна мова – арабська, офіційна мова релігії і науки. Лише в XII-XIII ст. з'являються написи на перській і тюркській мовах. Як більш зрозумілі населенню вони вказують курс грошей, співвідношення номіналів.

Спочатку лише халіф – "повелитель правовірних" мав право карбувати золоту і срібну монету. Місцевим правителям – емірам і султанам було дозволено карбувати лише мідні монети. Після послаблення центральної влади в Халіфаті місцеві правителі стали карбувати срібну монету. Однак ім'я халіфа продовжували писати на дінарах і дірхемах – вже як релігійного голови всіх мусульман.

Після розпаду Халіфату монетні написи мусульманських володарів стали складатися з найпишніших титулів. Наприклад, правителі династії Караханідів в Середній Азії в XI ст. величали себе "символом віри", "блиском держави", "опорою народу", "непереможним володарем" і т.п.

Дірхеми на Сході звалися "білими" і "чорними". "Білі" – це високоякісна срібна монета, "чорні" – мідна низькопробна монета, трохи посріблена зверху. В IX-XI ст. високоякісні срібні дірхеми в величезній кількості завозилися з Халіфата в Київську Русь. Потужні монетні двори в Багдаді, Самарканді, Бухарі, Шаші (Ташкент) безперервно випускали срібні монети, і їх відразу везли на північ. В місцевому монетному обігу, на східних базарах, залишалися лише так звані "чорні" дірхеми.

Потік арабських дірхемів в Київську Русь протягом століть був нерівномірним. Відомий вчений Р.Р.Фасмер, утримував колекції східних монет Ермітажу, розподілив скарби куфічних монет на терені Київської Русі на чотири групи.

З кінця VIII ст. і першу чверть IX ст. закопували скарби, в яких переважну частину складали монети з Африки (Іфрікії по арабськи). В середині IX і до початку X ст. переважають монети, карбовані Аббасидами в Азії – в Багдаді, Куфі, Басрі і інших містах Халіфату. В скарбах середини X ст. панують монети династії Саманідів з Середньої Азії, карбовані в Самарканді, Бухарі, Шаші. І в останній період, з 60-х років X ст. до 20-х років XI ст., в скарби переважно потрапляють саманідські дірхеми, але з значною домішкою монет емірів Зіяридів і Бувейхідів, карбованих в містах Ірака і Ірану.

Завезені дірхеми приймали активну участь в монетному обігу Київської Русі. Потік срібла був нерівномірним, йшов імпульсами, хвилями з різних країн Халіфату. Іноді в результаті військових походів чи торгових експедицій завозили великі маси монет і вони відразу відкладалися у вигляді скарбів. На певні терени Київської Русі куфічні дірхеми потрапляли постійно, в деякі – з значними перервами.

Які товари вивозили з Русі на Схід? Насамперед хутра, продовольство котрі збирали як данину з підвладних племен князі. Але було і багато челяді – рабів. Це були військовополонені, закупи – селяни, які взяли борг і не повернули. Кордони Халіфату в цей час стабілізувалися, а закон іслама забороняв обертати в рабство мусульман. Тому за предмети розкоші – хутра, і невільників – тюрків і слов'ян східні володарі платили великі гроші. Але все незабаром скінчилося.

В XI-XII ст. на Сході почалася "срібна криза". Один за одним припиняють карбування срібних дірхемів міста Арабського халіфату. Хвиля "срібної" кризи прокоти-

лася по всьому мусульманському світу. Причиною її було вичерпання запасів срібних копалень. В XI ст. потік срібних дріхемів на Русь повністю припиняється.

Потім, в XII-XIII ст. в період, який назвали безмонетним, Київська Русь продовжує користуватись завезеними раніше дріхеми куфі. Велика кількість їх була перелита в зливки, прикраси, кубки, чари. Коли після татаро-монгольської навали XIII ст. новостворена держава Золота Орда змусила платити їй данину, то виплачували її саме "куфічним" сріблом. В IX-XI ст. були завезені такі запаси срібла, що його вистачило на виплату данини і власні потреби протягом декількох століть.

Срібна монета VIII-XI ст. на теренах Арабського халіфату майже не затрималася. Згідно твердженням спеціалістів-нумізматів, арабські монети найкраще вивчати не в багатючих музеях Багдада, Дамаска, Каїра,

а в монетних зібраннях музеїв Києва, Санкт-Петербурга, Стокгольма, Упсали і інших міст Європи. Ретельне вивчення дріхемів куфі може дати надзвичайно цікаву інформацію не тільки про нумізматику Халіфату, але і про економічну і політичну історію давньої Русі-України.

1. Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X в.). – СПб., 1870. 2. Данилевич В.Е. Монетные клады, принадлежащие мюнц – кабинету университета св.Владимира. – К., 1892. 3. Кауфман И.И. Русский вес. Его развитие и происхождение в связи с историей русских денежных систем с древнейших времён. – СПб., 1906. 4. Літопис Руський. – К., 1989. 5. Марков А.К. Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических). – СПб., 1910. 6. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. – М.; Л., 1939. 7. Фасмер Р.Р. Куфические монеты Переяславского клада. – Пг., 1914. 8. Янин В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. – М., 1956.

Надійшла до редколегії 12.10.08

В. Колесник, д-р іст. наук

КОРЕНІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УСРР: ІСТОРІОГРАФІЯ 1930-х рр.

Вивчено історіографію 1930-х років політики коренізації національних меншин в УСРР.

1930th historiography of the policy of corenization (rooting) of the USSR's national minorities is studied.

Вже на рубежі 1920-х-1930-х років з утвердженням режиму одноособової влади Сталіна радянські науковці змушені були всі суспільні явища коментувати через призму активно здійснюваних сталінським керівництвом процесів уніфікації всього суспільного життя, включаючи і політику коренізації національних меншин.

Водночас необхідно зазначити, що з 1933 р., коли в УСРР було розпочато чергову кампанію боротьби з націоналістичними ухилами, вийшла низка постанов місцевих партійних органів, публікацій партійно-радянських діячів, зокрема, В.П.Затонського, С.В.Косіора, П.П.Любченка, Д.З.Мануїльського М.М.Попова, П.П.Постишева, А. Хвилі, О.Г.Шліхтера та інших, зміст яких зводився до одного: необхідності посиленої боротьби проти так званих націоналістичних недобитків та за здійснення ленінської національної політики в Україні [1]. Таким чином в УСРР нагніталася атмосфера загального психозу і ненависті навколо людей, на яких навішувався ярлик націоналістів і які, насправді, прагнули через продовження політики коренізації забезпечити гарантії національної самобутності не лише для українців, а також і для національних меншин, що проживали в республіці. Справжня мета цієї кампанії полягала, як уже зазначалося, в тому, щоб опорочити М.Скрипника і очолюваний ним комісаріат освіти УСРР, показати тим, хто ще прагнув продовжувати політику коренізації, чим це може закінчитися. Загалом розпочалася кампанія виправлення "перекручень" попередньої діяльності НКО УСРР ("насиленої українізації та дерусифікації") [2]. Вся практика і теорія минулого етапу національно-культурної політики, здійснюваної НКО УСРР, проголошувалася витвором "націоналістичної фантазії М.Скрипника" [3].

Тому відповідні партійні установки знайшли своє відображення у публіцистично-пропагандистських статтях, якими рясніли тогочасні газети та журнали. Звинувачення М.Скрипнику та іншим прихильникам коренізації у буржуазному націоналізмі висувалися в статтях М.Аржанова, С.Диманштейна, М.М.Єрминика, С.Жураховича, Б.Коваленка, Г.Левченка, К.Сізонова, Г.Шевченка та багатьох інших [4]. При цьому націоналістів прагнули знайти і викрити практично в усіх сферах культурно-освітнього життя: в літературі, системі освіти, видавництвах, у різних ланках управління тощо. Націоналізм знаходили навіть в теорії і практиці бібліотечної роботи. [5]. Агітаційно-пропагандистські публікації створювали

віртуальну картину націоналістичного шкідництва та націоналістичних заколотів, що цілком вписувалося в сталінську концепцію посилення класової боротьби в процесі соціалістичного будівництва. Отже, уже на початку 1930-х років зв'язку з тією широкою кампанією, яка здійснювалася сталінським керівництвом під лозунгом боротьби проти націоналістичних ухилів, неупереджене, тобто не зашорене сталінською ідеологією, звернення науковців до теми коренізації стало практично небезпечним і неможливим.

Загалом на початку 1930-х років політика коренізації національних меншин в УСРР знайшла певне відображення в окремих статтях, насамперед, пропагандистського характеру, опублікованих, як правило, в журналах, зокрема, "Радянський книгар", "Револьюція і національність", "Більшовик України" та ін., а також в брошурах окремих авторів. Вони з'являлися на потребу дня, тих завдань в політичній, культурній сферах, які обґрунтовувалися в партійних документах, або зумовлювалися конкретним станом справ в національно-освітній, видавничій та інших галузях життя національних меншин. За тематичною спрямованістю їх можна умовно поділити на декілька груп.

Насамперед, частину таких публікацій, складали статті або брошури, присвячені теоретичним аспектам національного питання в умовах соціалістичного будівництва. У них автори в основному тиражували ті положення з національного питання, які містилися в документах вищих партійних органів – з'їздів, конференцій, пленумів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, а також у виступах Й.Сталіна, прагнули показати торжество ленінської національної політики в радянській державі, використовуючи певний фактичний та статистичний матеріал з життя національних меншин в УСРР [6]. Характерно, що в таких публікаціях національне питання, як і сама політика коренізації, тісно пов'язувалися з завданнями соціалістичного будівництва і провідною роллю пролетаріату в здійсненні соціалістичних перетворень. По суті, національне питання розглядалося з класових пролетарських позицій. А сам робітничий клас радянської країни розглядався як рушійна сила національно-культурного будівництва [7]. Більше того, в окремих статтях розглядати роботи серед національних меншин почали розглядатися під кутом зору інтернаціонального виховання [8]. Звичайно, що на змісті означених публі-

кацій давалася взнаки політична кон'юнктура, автори, як правило, підтримували лозунги боротьби з націоналізмом, тезу про посилення класової боротьби в процесі соціалістичного будівництва.

Другу групу публіцистичних пропагандистських праць початку 1930-х років складають ті, в яких давалася загальна характеристика стану окремих національних меншин або національних районів, зокрема, Мархлевського польського, Коларівського болгарського та інших [9]. Останні публікації з'являлися переважно до ювілейних дат. Кількість означених праць досить обмежена, а за своїм змістом вони значною мірою схожі. У них, з одного боку, містяться спроби підтвердити на прикладі окремих нацменшин або національних районів, як це роблять автори Я.І.Большдт, М.Василенко, Б.Я.Каган, Г.Цвятков, А.Глинський, А.І.Давиджієв та інші, правильність більшовицької національної політики та її торжество в радянській країні, а, з іншого боку, визначити певні проблеми та недоліки у політиці коренізації.

Нарешті, третя група об'єднує публікації, присвячені окремим напрямкам політики коренізації серед національних меншин УСРР. Серед них чи не найбільшу кількість становлять ті, які розкривають стан справ з видання газет і особливо книг на мовах національних меншин [10]. Як правило, це публікації інформативного характеру, які показують конкретні результати у виданні національних книг та газет, розкривають заходи, спрямовані на поживлення роботи у цьому напрямку (проведення місячників національної літератури тощо), окремі недоліки. Загалом преса і книги на мовах національних меншин оцінювалися під кутом зору їх ролі і значення у марксистсько-ленінському вихованні народу, у боротьбі за виконання завдань соціалістичного будівництва.

До 15 роковин Жовтневої революції були зроблені поодинокі спроби, зокрема М.Агуфа, К.С.Рихлевського [11], подати узагальнювальну картину щодо національної преси та книги в УСРР за роки радянської влади. Але публікація матеріалів, присвячених пресі та книгам національних меншин УСРР, завершується 1932 роком. З розгортанням у 1933 році на офіційному рівні активної боротьби проти націоналізму ця тема стала, по суті, закритою.

Певну частину пропагандистських публікацій початку 1930-х років, присвячених окремим напрямкам політики коренізації серед національних меншин УСРР, становлять ті, в яких увага акцентується на питаннях виборів до національних рад та показується робота комісій національних меншин в окремих міських радах [12], висвітлюються питання національних кадрів та діяльності адміністративних органів серед національних меншин [13]. Окремі статті присвячувалися діяльності національних театрів, роботі національних сільських будинків [14]. Робилися спроби показати вирішення національно-культурних потреб національних меншостей УСРР в контексті українізації [15]. Зміст матеріалів, які стосувалися закладів культури національних меншин, пронизувала ідея необхідності використання їх для поширення більшовицької ідеології та здійснення соціалістичної культурної революції. З іншого боку, пропагандистські статті, як правило, акцентували увагу переважно на завданнях, які ставила радянська влада, партійні та урядові постанови, і значно менше висвітлювали конкретні досягнення в проведенні політики коренізації національних меншин. І це зрозуміло, адже політика коренізації все більше набувала формального характеру, повністю ідеологізувалася і політизувалася.

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років у працях і виступах працівників НКО УСРР, зокрема, М.О.Скрипника, Я.Ряппо [16], деяких публіцистів знайшов частко-

ве висвітлення і такий напрямок коренізації як створення та діяльність шкільних та інших закладів освіти національних меншин. Але особливе місце в працях радянських урядовців та освітян займало питання про національну форму освіти національних меншин та її радянський зміст. Освіта національних меншин УСРР розглядалася під кутом зору її пролетаризації та радянського змісту, що, власне, і передбачала більшовицька політика коренізації. У 1933-1934 роках, коли розгорнулася боротьба проти українського націоналізму, партійно-радянські функціонери прагнули штучно протиставити українізацію школи процесам коренізації культурно-освітніх установ національних меншин УСРР. Так, А.Хвиля зазначав, що етнічні меншини не мають задовільної мережі культосвітніх установ [17], а В.Затонський, продовжуючи його думку, стверджував, що шкільна мережа в УСРР була побудована ніби-то таким чином, щоб примушувати дітей національних меншин вчитися в українській школі [18]. Хоча насправді це було не так. Захищаючи права національних меншин на освіту рідною мовою, названі автори перш за все мали на увазі росіян. Як свідчать їхні публікації, кількість російських шкіл вже протягом наступних після самогубства М.Скрипника двох років зросла більше ніж у два рази, що дозволило уряду УСРР звітувати про зміцнення засад здійснення ленінської національної політики в республіці.

Загалом пропагандистські публікації початку 1930-х років, які концептуально були підпорядковані панівній у той час ідеології та політичній кон'юктурі, цінні, насамперед, своїм статистично-фактичним, конкретно-історичним матеріалом, який, хоча і носить вибіркового характеру, але вимагає сьогодні свого наукового переосмислення та узагальнення.

Щодо наукових праць початку 1930-х років, то вони були епізодичними і прямо не торкалися політики коренізації. Авторів, як правило, звертали до історії окремих національних меншин УСРР. Але останні дослідження такого характеру вийшли друком у 1930 – 1933 роках. Неприятливі суспільно-політичні умови для розвитку науки обірвали історико-етнологічні студії. Це було пов'язано з тим, що навесні 1929 року Державна академія матеріальної культури організувала нараду етнографів Москви та Ленінграду, на якій етнологія була кваліфікована як класове збочення, як буржуазний сурогат суспільствознавства. Тому уже у 1931 році, після смерті А.Лободи згорнулися історико-етнографічні дослідження. А політичні процеси, голодомор, перманентні арешти у науковому середовищі та видавничих колах, кадрові чистки наукових установ привели до 1934 року ВУАН, Інститут польської (пролетарської) культури, Кабінет нацменшин, Етнографічну комісію до кадрового колапсу. Занепад живої дослідницької творчості відбувся в усіх підрозділах ВУАН. У червні 1931 р. Кафедра національного питання та Інститут національного питання були передані до Соціально-економічного відділу ВУАН і мали займатися виключно висвітленням колективізації національного села. Але через голодомор і страхотливі наслідки колективізації в УСРР робота цих підрозділів ВУАН практично не здійснювалася. У лютому 1934 р. Інститут єврейської культури та Інститут польської культури передали до Президії ВУАН, а Комісію національних питань ліквідували. Припинилися і не відновлювалися польові дослідження етнічних громад (за виключенням єврейської, що тривали до 1941 р.). А на середину 1930-х років на тлі депортації поляків і німці інтерес науковців до вивчення етнічних меншин в радянській Україні остаточно зійшов нанівець, так як означена тематика стала небезпечною не лише для кар'єри, але й для життя [19].

Серед наукових праць, які з'явилися на початку 1930-х років і торкалися історії національних меншин УСРР, варто назвати монографію А.Гіршфельда, який досліджував міграційні процеси в республіці на основі перепису 1926 р. [20]. Різні аспекти соціального, демографічного розвитку єврейських громад СРСР, зміни в їх середовищі, викликані заходами радянської влади, знайшли своє відображення в працях І. Вейцблїта, Ф.Вейткова, Б.Поліщука, Л.Зінгера, Д.Заславського [21]. Об'єктом наукових студій К.Костан, І.Соколова, М.Сергєєвського, С.Ялі стали етнокультурні та соціально-економічні процеси грецької громади в УСРР [22]. І якщо переважна більшість авторів зверталася до вивчення літератури та мови грецької громади, то С.Ялі на основі архівних матеріалів, статистичних відомостей підготував достатньо кваліфіковане дослідження про історичне минуле і особливості трансформації Маріупольської грецької громади в радянській Україні. Автор книги працював в ЦКНМ при ВУЦВК та Раді нацменшин Наркомосу УСРР, мав можливість зібрати значний фактично-статистичний матеріал, що, власне, позитивно виокремлює роботу С.Ялі серед інших. На жаль, здійсненню політики коренізації в середовищі грецької громади та її наслідків у етнокультурній царині відведено недостатнє місце.

Частково висвітлив історію болгарської громади Приазов'я та Бесарабії, вплив радянської влади на побут та життя українських болгар Д.Димитров [23].

Отже, практично всі наукові праці початку 1930-х років присвячувалися або історії етнічних меншин загалом, або питанням їх етнографії та соціально-економічного розвитку. Лише окремі дослідження, зокрема робота С.Ялі та деякі інші, побіжно торкалися проблеми коренізації. Таким чином, в історико-етнографічній науковій літературі початку 1930-х років коренізація національних меншин УСРР не стала предметом спеціального дослідження. З іншого боку, означені наукові праці написані під визначальним впливом марксистської ідеології і марксистської методології. Але порівняно з публіцистично-пропагандистськими роботами в наукових розвідках значно глибше розглядалися проблеми соціально-економічного і культурного розвитку національних меншин, висловлювалися цікаві думки, висновки, акцентувалася увага на деяких нагальних проблемах у житті етнічних громад УСРР.

У середині та другій половині 1930-х років публіцисти знову звернулися до національного питання та політики коренізації національних меншин в УСРР. Щоправда, публікації такого змісту вийшли у 1935-1937 роках, тобто до того як у квітні 1938 року були ухвалені постанови ЦК КП(б)У "Про реорганізацію національних шкіл на Україні" та РНК УРСР і ЦК КП(б)У "Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України". Як відомо, ці постанови остаточно покінали з коренізацією національних меншин: ліквідовувалися їх школи, національно-культурні заклади, газети, журнали. Тому після виходу означених постанов тема коренізації політично стала забороненою і не піднімалася в тогочасних виданнях. Водночас, у грудні 1936 року було прийнято нову Конституцію СРСР, яка офіційно проголошувала висновок про побудову соціалізму в СРСР. Цей висновок передбачав ідеологему про вирішення в радянській країні на основі марксистсько-ленінської теорії національного питання в інтересах трудящих мас, про соціально-політичну та ідейну єдність, національну рівноправність, дружбу і співробітництво всіх націй і народів багатонаціональної Радянської держави, їх послідовний соціалістичний інтернаціоналізм. Тому статті в

публіцистичних виданнях, присвячені національному питанню в Радянському Союзі або окремим аспектам політики коренізації, цілком і повністю підпорядковувалися означеній ідеологемі. Яскравим прикладом цього є публікація С.Тяпченка, присвячена священній і непорушній братерській єдності народів СРСР, виступ С.В.Косіора на XIII з'їзді КП(б)У, його брошура про торжество ленінсько-сталінської національної політики та ін. [24].

Загалом опубліковані у 1935-1937 роках матеріали з коренізації національних меншин кількісно значно скоротилися, а тематично торкалися національних рад УСРР, деяких форм їх роботи та офіційного ставлення національних меншин до нового виборчого закону, який передбачав загальне і рівне виборче право при таємному голосуванні [25]. Поодинокі, і то, як правило, в газетах за 1936 рік, появлялися публікації про окремі національні райони та господарське і культурне будівництво в них [26]. Але уже у 1937 році, напередодні ліквідації культурно-освітніх закладів національних меншин УРСР, виходить низка журнальних статей спрямованих проти так званих націоналістів [27]. Загалом боротьба проти українського націоналізму та проявів націоналізму польської, німецької, єврейської та інших етнічних меншин УСРР була характерною прикметою радянської публіцистично-пропагандистської літератури 1933-1937 років. Ця література, що цілком і повністю базувалася на партійних установах та характеризувалася штучністю концептуальних засад, формувала відповідну суспільну думку і стала своєрідною ідейною предтечею уже названих постанов ЦК КП(б)У і РНК УРСР 1938 року про реорганізацію національних шкіл, які кваліфікувалися як вогнища "буржуазно-націоналістичного впливу на дітей", про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України та постанови Політбюро ЦК КП(б)У "Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР у звичайні райони та сільради".

Таким чином, коренізація з політичної точки зору у 1938 році остаточно втратила свою актуальність і перестала згадуватися навіть в публіцистичних статтях. А в умовах повного підпорядкування радянської історичної науки політиці тема коренізації стала, по суті, забороненою для істориків та інших науковців.

У 1938 р. в умовах "великого терору" і нового спалаху репресій з'явився підручник "Історія ВКП(б). Короткий курс" [28]. Він закріпив сталінські постулати і догми в історичній науці. Політика коренізації в цьому підручнику ігнорувалася, зовсім не згадувалася і замовчувалася, їй не приділялося ніякої уваги. І це стало своєрідним сигналом для науковців. Адже тогочасний радянський політичний режим канонізував "Короткий курс", визнавав його за "еталон" в історичній науці, що привело до остаточної уніфікації світогляду радянських істориків. Орієнтуючись на "Історію ВКП(б). Короткий курс", вони надовго забули політику коренізації і не зверталися до неї у свої дослідженнях. Тому практично до середини 1980-х років історіографія політики коренізації національних меншин в УСРР 1920-1930-х років відчувала на собі негативний вплив цього підручника, а відповідна тематика вважалася неактуальною.

1. Затонський В.П. Национально-культурное строительство и борьба против национализма. — М., 1934; Затонський В.П. Национально-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму: (Доповідь та заключне слово на Січневій сесії ВУАН). — К.: Партвидав, 1934.; Косіор С.В. Підсумки і найближчі завдання національної політики на Україні: Доповідь на листопадовому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У // Червоний шлях. — 1933. — № 8 — 9.; Любченко П.П. Вогонь по націоналістичній контрреволюції та по націонал-ухильникам. (Промова на об'єднаному листопадовому пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У // Червоний шлях. — 1933. — №10.; Мануїльський Д.З. Завдання чистки Київської партійної організації: (Критика здійснення національної політики попереднім наркомосом). — Вісті ВУЦВК. — 1933. — 29 трав.; Попов М.М. Перетвори-

ти Україну на зразкову республіку (Промова на об'єднаному листопадовому пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У // Червоний шлях. – 1933. – №10.; *Посилює П.П.* З промови на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У (Про боротьбу з націонал-ухилами) // Життя й революція. – 1933. – №11-12.; *Хвиля А.* Знищити український націоналізм та його агентуру // Більшовик України. – 1933. – №13-14.; *Шліхтер О.Г.* Боротьба проти національних ухилів на сучасному етапі (Збірка). – Х.: Партвидав, 1933.; *Шліхтер О.Г.* Максимум більшовицької пильності в боротьбі з буржуазно-націоналістичною контрабандою // Більшовик України. – 1933. – №13-14. та ін. 2. Див.: *В.П. Ліквідувати збочення національної політики в школі // Комуніст.* – 1933. – 25 бер. – №82. 3. *Шліхтер О.* Посилимо більшовицьку пильність на фронті боротьби за здійснення ленінської національної політики на Україні // Більшовик України. – 1933. – №9-10. 4. *Арханов М.* Буржуазний націоналізм – орудие підготовки антисоветських інтервенцій: [Критика Хвильового, Аварського, Скрипника] // Революція і національність. – 1934. – №6.; *Диманштейн С.* Сильнее огонь по националистическим уклонам (из доклада на заседании общества старых большевиков): [Критика М.Скрипника] // Фронт науки и техники. – 1934. – №1.; *Ерминик М.М.* Националистичні ухили Скрипника в питаннях кримінальної політики // Революційне право. – Харків. – 1934. – №4.; *Журахович С.* Националістичний мотлох – за поріг партії // Партактивіст. – 1933. – №13.; *І.Р.* Осередок Одеської обласної освіти не виправляє націоналістичних помилок // Партактивіст. – 1933. – №13.; *Коваленко Б.* Школа націоналістичного ухилу М.Скрипника: [Скорочений уривок статті "Класова боротьба на новому етапі та націоналістичний ухил М.Скрипника"] // Життя й революція. – 1933. – №10.; *Левченко Г.* Викоренити націоналістичне шкідництво у підручниках з мови. – Харків, 1934.; *С.Д.* Боротьба з націоналізмом і уроки України // Революція і національність. – 1934. – №1.; *Сафаров Н.* Протиприваження нацполітики // Революція і національність. – 1933. – №4.; *Сізонов К.* Розбити до кінця націоналістичну концепцію Скрипника в питаннях пролетарської диктатури // Революційне право. – 1934. – №2.; *Шевченко Г.* В боротьбі за стабільний підручник: [Критика "українського націоналізму"] // Комуністична освіта. – 1934. – №4.; *С.Д.* Боротьба з націоналізмом і уроки України // Революція і національність. – 1934. – №1. та ін. 5. *Фельдштейн М., Грібченко О.* Проти націоналізму в теорії та практиці бібліотечної роботи // Комуністична освіта. – 1934. – №4. 6. *Акопов С.* Октябрь и успехи национального строительства. – Х.: Партиздат, 1932.; *Андріанов А.* По ленинскому пути в национальном строительстве Украины // Революция и национальность. – 1930. – №8-9.; *Великовский М.* Задачи национальной политики в свете решений XVI съезда // Революция и национальность. – 1930. – №4-5.; *Гитлянский А.* Ленинская национальная политика в действии // Революция и национальность. – 1931. – №9.; *Диманштейн С.* VI съезд Советов и нацвопрос // Революция и национальность. – 1931. – №4.; *Диманштейн С.* Идеологическая борьба в национальном вопросе // Революция и национальность. – 1930. – №3.; *Диманштейн С.* Ленинская национальная политика и XVII съезд партии // Революция и национальность. – 1934. – №1.; *Період будівництва соціалізму – період розквіту національних культур // Агітатор.* – 1931. – №28.; *Річицький А.* Национальные питання доби наступу соціалізму в світлі постанов XVI з'їзду ВКП(б). – К.: Пролетар, 1931.; *Сенченко А.* Национальне питання в період розгорнутого соціалістичного наступу на всьому фронті // Більшовик України. – 1930. – №17.; *Диманштейн С.* Отношение марксизма-ленинизма к вопросу об ассимиляции национальностей // Революция и национальность. – 1935. – №7.; *Трайнин И.* Вопросы национальной культуры // Революция и национальность. – 1934. – №1.; *Шульс О.* КП(б)У в боротьбі за ленинську національну політику. – Х.: На варті, 1932. 7. *Демченко М.* Национальные питання та пролетаріат. – Х., К.: Держвидав України, 1930.; *Диманштейн С.* Реконструктивный период и работа среди национальностей СССР // Революция и национальность. – 1930. – №1.; *М.-КО Я.* Класова боротьба й національне питання в період розгорнутого соціалістичного наступу // Більшовик України. – 1931. – №2.; *Поталчик М.* Робітничка кляса України в національно-культурному будівництві // Більшовик України. – 1932. – №5-6. 8. *Роботу серед нацменів та інтернаціональну – в центр уваги // Безвірник.* – 1933. – №7-8. 9. *Василенко М.* Один из многих: К пятилетнему юбилею Мархлевского польского района // Революция и национальность. – 1930. – №4-5.; *Глинский А.* Национальные меньшинства на Украине. – Х.; К.: Центриздат, 1931.; *Глинский А.* Досягнення і хибі в роботі серед національних меншостей. – Х.: Пролетар, 1931.; *Цвятков Г.* Коларовскому болгарскому району 10 лет // Революция и национальность. – 1935. – №10.; *Давиджиев А.И.* Национально-культурно строительство на трудящиеся се болгары в УССР и АМРСР. – Х.; К.: Укрдѣл-нацмениздат, 1930.; *Каган Б.Я.* Пять лет Сталиндорфского еврейского района. – М.: Дер Эмес, 1935.; *Каган Б.Я.* Сталиндорф. – К.: Радянське будівництво і право. – 1935.; *Кац М.* Увага роботі серед нацменшостей // Вісник промислової та промислово-кредитної кооперації України. – 1930. – №2.; *Ройтман С.* Про партроботу в німецьких районах // Партактивіст. – 1933. – №15. *Больдт Я.І.* Національний німецький район до свого десятиріччя. // Радянська Україна. – 1935. – №4. 10. *Гаврилін Н.* Стан просування нацменкнижки // Радянський книгар. – 1931. – №10-11.; *Герман Д.* Про роботу з книгою нацменшостей // Радянський книгар. – 1931. – №2.; *Герман Д.* Увага нацменівській книзі // Радянський книгар. – 1930. – №12 (17); *Герман Д.* Увагу нацкнижці // Радянський книгар. – 1932. – №8.; *Герман Д.* Нацменвидання ДВОУ. // Радянський

книгар. – 1931. – №4.; *Гурвіць Е.І.* Про роботу з нацменлітературою // Радянський книгар. – 1931. – №12-13.; *І.М.* Масове поширення нацменкнижки // Радянський книгар. – 1932. – №28-29.; *Посилити видання нацменлітератури // Радянський книгар.* – 1931. – №30.; *Сандор.* Робота з нацменівською книгою стоїть зовсім погано // Радянський книгар. – 1930. – №6.; *Що робить Центриздат у справі проведення місячника нацменівської преси // Радянський книгар.* – 1931. – №7-8.; *Р. Місячник нацменівської книжки провести по бойовому // Радянський книгар.* – 1931. – №7-8. 11. *Ауф М.* Преса УССР до ХУ роковин Жовтня. – Х.: Пролетар, 1932.; *Рыхлевский К.С.* Национальная книга УССР за 15 лет // Революция и национальность. – 1932. – №10-11. 12. *Василенко М.* Очередные задачи перевыборов советов среди нацменьшинств. – Х.: Ценетриздат, 1930.; *Глинский А.* Перевыбори рад серед нацменшостей // Радянська Україна. – 1930. – №10.; *Робота нацменкомісії // Радянський активіст.* – 1930. – №5. 13. *Аммосов М.* Проблема национальных кадров в период социалистической реконструкции // Революция и национальность. – 1930. – №1.; *Б.Р.* О национальных кадрах специалистов // Революция и национальность. – 1935. – №10.; *Бобрович Н.* О работе адморганов среди нацнациональных меньшинств // Административные вести. – 1930. – №2.; *Кузьмин И.* Подготовка национальных кадров // Революция и национальность. – 1935. – №4.; *Стаковецкий С.* Обслуживание нацменьшостей в органах юстиции // Червоне право. – 1930. – №21-22.; №23-24. 14. *Клейнер И.* Польский театр // Революция и национальность. – 1934. – №11.; *Полоцкий О.* Сильбуди та будинки колективіста – центри нацкультбудівництва на селі // Партактивіст. – 1932. – №23.; *Пригунов М.* Перша виставка національних театрів // Радянський театр. – 1930. – №3-5. 15. *Українізація й задоволення нацкультпотреб нацменшостей // Московик.* – 1930. – №11. 16. *Скрипник М.О.* Культурне будівництво за соціалістичної реконструкції: Скорочена доповідь на УІІ Всесоюзному з'їзді робітників освіти РСРС // Більшовик України. – 1929. – №7-8.; *Скрипник М.О.* Основні завдання культурного будівництва за доби соціалістичної реконструкції: Скорочена доповідь на УІІ Всесоюзному з'їзді робітників освіти РСРС // Більшовик України. – 1929. – №7-8.; *Скрипник М.О.* Основні завдання культурного будівництва за доби соціалістичної реконструкції країни. – Х., 1929.; *Скрипник М.О.* Нові лінії в національно-культурному будівництві. – Х.: Держвидав України, 1930.; *Скрипник М.О.* Перебудовні шляхами: (Проблема культурного будівництва національностей України): Доповідь на першій Всеукраїнській конференції культурно-освітніх робітників нацменшостей 20.У1931 // Більшовик України. – 1931. – №12.; №13-14.; *Скрипник Н.О.* Культурное строительство в СССР. – Х.: Пролетар, 1931.; *Ряппо Я.П.* Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні. – Х.: Книгоспілка, 1928.; *Ряппо Я.П.* Радянське студентство. – Х., 1928. та ін. 17. *Сенченко А.* Радянська Україна – невід'ємна частина могутнього Радянського Союзу // Більшовик України. – 1933. – №9-10. 18. *Хвиля А.* Бойові завдання роботи школи // Більшовик України. – 1933. – №11. 19. Див.: *Якубова Лариса.* Етнічні меншини УССР у 20-і – першій половині 30-х років ХХст.: історіографія та джерела дослідження. – К., 2006. 20. *Гришфельд А.* Міграційні процеси України (в світлі перепису 1926 р.). – Х.: Господарство України, 1930. 21. *Вейцблит І.* Рух єврейської людності на Україні періоду 1897-1926 / Інститут єврейської культури при Всеукраїнській академії наук, соціально-економічна секція. – Кременчук, Державне видавництво "Пролетар", 1930.; *Вейтков Ф., Поліщук Б.* Евреи на земле. – М.:Л.: Госиздат, 1930.; *Заславский Д.* Евреи в СССР. – М.: ДерЭмес, 1933.; *Зингер Л.* Еврейское население в Советском Союзе. Статистико-экономический обзор. – М.:Л.:Соцэкгиз, 1932. 22. *Костан К.* З літератури мариупольських греків. – Х.: Рух, 1932.; *Сергеевский М.В.* Мариупольские греческие говоры // Известия АН СССР. Отделение общественных наук. УІІ серия. – Л., 1934. – №7.; *Соколов И.И.* Мариупольские греки // Труды института славяноведения АН СССР. – Л., 1932. – Т.1.; *Соколов И.И.* О языке греков Мариупольского и Сталинского округов // Язык и литература. – Л., 1930. – Т.УІ.; *Ялі С.* Греки в УССР. – Х., 1931. 23. *Димитров Д.* Болгарское переселение в Украину и Крым // Сборник работ студентов-выдвиженцев, аспирантов и научных работников Ленинградского государственного историко-лингвистического института. – Л., 1931.; *Димитров Д.* Из Бессарабии в Таврию // Язык и литература. – Л., 1930. – Т.6. 24. *Тяпченко С.* Священна і непорушна братерська єдність народів великого Радянського Союзу // Партробітник України. – 1937. – №19.; *Косіор С.В.* Проведення ленинсько-сталінської національної політики на Україні (із звітної доповіді ЦК КП(б)У ХІІІ з'їзду КП(б)У // Партробітник України. – 1937. – №11-12.; *Косіор С.В.* Торжество ленинско-сталінської національної політики. – К.: Партвидав, 1938. 25. *Гитлянский А.* В борьбе за первенство: Конкурс национальных советов Украины // Революция и национальность. – 1935. – №10.; *Гитлянский А.* Национальные еврейские советы в местечках // Революция и национальность. – 1936. – №8.; *Гитлянский А.* Национальные меньшости УРСР одностайно схвалюють Сталінський виборчий закон // Радянська Україна. – 1937. – №8. 26. *Мерц І.Г.* Квітуча Спартаківщина: [Про німецький національний район] // Вісті ВУЦВК. – 1936. 30 жовт.: Про господарське та культурне будівництво у грецьких районах на Донеччині // Вісті ВУЦВК. – 1936. – 28 трав. 27. До кінця викрити і розгромити буржуазних націоналістів // Партробітник України. – 1937. – №17-18.; До кінця викрити і розтрощити буржуазних націоналістів // Парт. організатор. – 1937. – №12.; *Лаєров Ф.* Викорчувати буржуазно-націоналістичне коріння на мистецькому фронті // Більшовик України. – 1937. – №11-12. та ін. 28. *История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков).* Краткий курс. – М.: Политиздат, 1938.

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ "ЧТЕНИЯ В ИСТОРИЧЕСКОМ ОБЩЕСТВЕ НЕСТОРА-ЛЕТОПИСЦА"

Подано характеристику писемних джерел з історії української державності, опублікованих на сторінках журналу "Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца".

The article deals with the description of writing sources of the history of Ukrainian statehood, published in "The Readings of Nestor – the Chronicler's Historical Society" magazines.

Бурхливий процес накопичення фактографічного матеріалу, який відбувався в останній чверті XIX століття, мав стати основою майбутніх досліджень з української історії. Формувалися наукові підходи до вивчення історичних пам'яток та принципів їх публікації.

Наприкінці XIX – на початку XX століття виданням історичних джерел з історії України займалися приватні особи, державні й громадські установи, наукові історичні журнали, археографічні комісії, а також наукові історичні товариства.

Важливу роль у розгортанні наукових досліджень з історії України та теоретичній розробці ряду проблем археографії відіграло наукове історичне Товариство Нестора-літописця [15, с. 114-132]. На сторінках свого періодичного видання "Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца" (1879-1914) [29] (далі "ЧИОНЛ"), Товариство опублікувало чималу кількість цікавих писемних джерел, що зберігають свою наукову цінність і сьогодні, коли йде процес активного оновлення історичних знань. Саме цим фактом обумовлюється необхідність звернення дослідників до опублікованих у другій половині XIX – початку XX ст. писемних джерел і глибокого неупередженого їх аналізу [14].

У даному дослідженні зроблено спробу охарактеризувати писемні джерела з історії української державності, які були опубліковані на сторінках журналу та показати їх значення в дослідженні соціально-економічної і політичної історії України, її духовного і культурного розвитку, розкрити особливості публікації цих матеріалів. Вони стосувалися усіх сфер життя України, різних її історичних періодів і подавалися, як правило, у повному обсязі. Навколо журналу гуртувалися відомі вчені, які визначали у той час розвиток історичної науки: В.Б.Антонович, В.М.Владимирський-Буданов, С.Т.Голубев, В.С.Іконніков, І.М.Каманін, О.М.Лазаревський та ін. [8, с. 9-28].

Одним із напрямів наукової діяльності Товариства Нестора-літописця, який цілком відповідав вимогам часу та стану історичної науки, була робота по виявленню, вивченню та підготовці до друку писемних джерел з історії України. На сторінках свого збірника крім публікацій результатів самостійних досліджень членів Товариства, також друкувалися документальні матеріали: історичні документи, мемуари, щоденники тощо. Більшість з цих документів Товариство знаходило у приватних та державних архівах. Була започаткована колекція документів самого Товариства, що складалася з оригіналів і копій документів, яка зараз зберігається в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві [28]. Деякі з цих документів були подаровані Товариству приватними особами, інші – зібрані самим Товариством.

Документальні публікації посіли чільне місце в структурі журналу, що стало яскравим підтвердженням вагомості джерельної спадщини цього збірника. Для них було заведено окремий третій відділ під назвою "Материалы", в якому друкувалися різні за обсягом історичні документи, згруповані за тематичною ознакою. У цьому відділі писемні джерела становили окремі, досить великі за обсягом тематичні групи з передмовами та коментарями упорядників.

Історичні джерела друкувалися також і в другому відділі збірника під назвою "Сообщения и исследования", в якому публікувалися переважно наукові статті та узагальнюючі дослідження. У цьому відділі документи з'являлися у вигляді додатків до наукових статей.

Вміщені на сторінках "ЧИОНЛ" писемні джерела умовно можна поділити на документальні та оповідні.

Серед опублікованих матеріалів документального характеру переважно більшість становлять різні акти, реляції, королівські, князівські грамоти, універсали гетьманів, витяги із судових справ, протоколи слідства тощо.

Серед писемних джерел з політичної історії України слід виділити: "Акты по управлению Малороссией гр. А.А. Румянцева" (21 документ); "Материалы по истории Западно-Русской церкви" (33 документи); "Материалы к очерку гетьманства П.Сагайдачного" (40 документів); "Реляции Киевского генерал-губернатора за 1768 и 1769 гг." (100 документів) та ін.

"Акты по управлению Малороссиею гр. П.А. Румянцева за 1767 г." [2, с. 93-136] з'явилися на сторінках "ЧИОНЛ" завдяки дослідницькій роботі почесного члена Товариства Нестора-літописця Михайла Флегонтовича Владимирського-Буданова, який не раз обирався головою Товариства (1887 та 1890 р.р.).

У вступній статті до вміщених матеріалів автор дає короткі, але змістовні коментарі до опублікованих джерел, які були надруковані мовою оригіналу та розміщені в хронологічному порядку.

Вивчаючи матеріали архіву Київської археографічної комісії, вчений підготував до друку низку документів, взявши найбільш цікаві із збірника оригіналів справжніх розпоряджень Румянцева (за його особистим підписом). Це історичні джерела з політичної історії країни, що налічують 21 документ та загалом висвітлюють один рік управління Україною графа Петра Румянцева.

Після ліквідації Гетьманщини у 1764 році він отримав від цариці таємну інструкцію: навести належний "порядок" в Гетьманщині; по змозі розділити військову й адміністративну владу; упорядкувати фінансову (фіскальну) систему – слідкувати, щоб всі податки надходили у російську казну [26, с. 10-113]. Президент Колегії повинен був українську церкву привести у відповідність із загальноімперською (ліквідувати виборність священників, школи при церквах, провести секуляризацію монастирів тощо); неухильно проводити "обрусения края" [23, с. 91-105].

У 1767 році був опублікований маніфест про скликання депутатів до комісії по складанню нового "Уложения". Румянцев скористався цим випадком, щоб згрупувати всі найважливіші пункти помічених ним недосконалостей та протизаконностей, що, на його думку, панували в Україні та звернути на них увагу колегії та депутатів комісії.

З цією метою він відправив 25 липня 1767 року до Малоросійської колегії велику та змістовну "Записку о усмотренных в Малой России недостатках, о исправлении которых в Малороссийской коллегии трактовать должно" [12, с. 101-111]. Ця записка була опублікована в "ЧИОНЛ" у 1891 році. Як видно з опублікованого документу, в ній Румянцев торкається майже всіх суттєвих юридичних та економічних сторін тогочасної України.

Не дочекавшись закінчення роботи комісії, можливо, не сподіваючись на співчуття та сприяння тогочасного українського суспільства, П. Румянцев поспішав багато зробити особистою владою; при цьому він часто виходив за рамки ролі адміністратора та ставав законодавцем, створював своїми розпорядженнями дуже важливі установи для цілого краю без попереднього затвердження своїх заходів верховною владою. В цьому він наслідував попередніх гетьманів, але зовсім у протилежному дусі. Так К. Розумовський встановив вибір депутатів по одному від кожного з десяти полків в генеральний суд [25, с. 121-126]; П. Румянцев відмінив це розпорядження та, на заміну його, ввів до суду обов'язкових членів за призначенням [19, с. 126-127].

Крім вищезгаданих активів генерал-губернатора П. Румянцева по управлінню Україною, опублікованих у журналі, цікавими для дослідників є розпорядження з приводу обрання депутатів у комісію по складанню нового "Уложения" 1767 року [16, с. 99] стосовно збору діючих в Україні законів до посібника для депутатів, яких обирають в комісію [17, с. 99-100]; про особливості складання інструкції для депутата, обраного від Малоросійської колегії [11, с. 100-101].

Зосередивши всю повноту влади в своїх руках, Румянцев спрямував свою діяльність на неухильну ліквідацію української автономії. Саме ці факти й підтверджують опубліковані на сторінках журналу відповідні розпорядження графа Румянцева, які допомагають більш детально відтворити події.

"Матеріали для історії Західно-Русской церкви" [4, с. 145-227; 5-192; 193-301], що складаються з 45 документів XVI-XVIII ст., досліджував та упорядковував професор університету Святого Володимира та Київської Духовної Академії, дійсний член Товариства Нестора-літописця (з 1874 р.) Степан Тимофійович Голубев, а публікував їх на сторінках журналу поступово частинами, у міру їх вивчення. Тому ці матеріали були вміщені у трьох книгах "ЧИОНЛ", які вийшли у різні роки.

Перший блок вищевказаних документів з цієї тематики з'явився на сторінках п'ятої книги "ЧИОНЛ" у 1891 році. Сюди увійшло 12 документів XVI-XVII ст. (з додатками) серед яких грамоти, доповідні, заповіти, листи або уривки з них, посвідчення, тощо. В цій книзі матеріали не супроводжувались вступною статтею упорядника. Однак у примітках автор надав досить детальні та об'ємні коментарі (особливо до документів польською мовою). Всі джерела публікувалися мовою оригіналу.

Друкувались ці документи не випадково: їх поява була спрямована на боротьбу православної церкви з польським впливом. Одним із цікавих документів з церковного життя України XVI ст. є грамота Сигізмунда I до Києво-Печерського архимандрита Софронія від 13 липня 1541 року [7, с. 145-147], яка була опублікована польською мовою. В ній король висловив докори на адресу останнього та вказав на зловживання, що допускалися ним при управлінні обителлю.

Ще одна цікава грамота (копія) – "Привилегія" [24, с. 154-155] від 28 липня 1546 року, що була надана Віленському Покровському священику Іоану на Києво-Печерське архимандритство від польського короля Сигізмунда Августа, з досить незвично поданим текстом, який був опублікований на сторінках "ЧИОНЛ" з приміткою автора. С.Т. Голубев висловлює припущення, що оригінал грамоти мабуть був написаний на "западно-руссом наречіи", а чоловік, який робив її копію, буквально відтворив текст цього документу польськими літерами [24, с. 155].

Не менш цікавий лист польського короля Сигізмунда Августа до Київського митрополита Сильвестра від 24

квітня 1561 року, який містить наказ повернути несправедливо відняті у Києво-Печерської обителі угіддя [5, с. 155], опублікований з копії польською мовою.

З детальними та об'ємними примітками опубліковані С.Т. Голубевим два духовні заповіти Гулевичів. Перший написаний Луцьким та Острозьким єпископом Феодосієм Гулевичем 16 листопада 1555 року за декілька днів до його смерті [22, с. 177-178]. Він був рідним дідом Єлизавети (Галшки) Гулевичівни – Лозки, яка відома тим, що фундувала свій маєток з землею на створення Київської братської школи, з якої виросла Києво-Могилянська академія.

Цей документ хоч і не мав прямого відношення до історії західно-руської церкви, але так як він був складений батьком знаменитої фундаторші Київського братського монастиря, притому характерний за своїм змістом, заслуговував на думку С.Т. Голубева, на видання у повному вигляді (польською мовою) [10, с. 157-160].

Серед документів XVII ст., що характеризують стан церковного життя цього періоду, С.Т. Голубев обрав для публікації ще декілька цікавих джерел. Серед них грамота київського митрополита Іова Борецького (першого ректора Київської братської школи) від 9 листопада 1626 року про заснування в м. Немирові нового церковного братства [9, с. 172-176]. Вона написана старослов'янською мовою та супроводжується примітками автора-упорядника із зазначенням, що грамота ця взята з рукописного збірника, який зберігається в Московській Синодальній бібліотеці [6, с. 220-222]. Там же С.Т. Голубев вказує, що не слід плутати нове Немировське братство з однойменним з ним братством цього ж міста, яке знаходилось у воеводстві Бельському (неподалік від Львова).

Про непримиримість православ'я та унії розповідає опублікована С.Т. Голубевим офіційна доповідна від 15 липня 1600 року польському королю Сигізмунду III київського "подчашаго" Лаврина Лозки з повідомленням, що архимандрит Києво-Печерського монастиря не допустив вступ уніатського митрополита І. Поцея у володіння "добрами", які належали київській митрополії [6, с. 222]. Документ розповідає, що Лозка передав Поцею лише Київський Софійський Собор та Видубицький монастир. Невеликий за об'ємом документ опублікований упорядником польською мовою й доповнений ґрунтовними примітками.

Ще один надзвичайно важливий документ був взятий С.Т. Голубевим з рукописного збірника, що зберігався в Московській Синодальній типографській бібліотеці. Вилучене з судових книг Києво-Печерського монастиря рішення духовного суду Києво-Печерського архимандрита від 29 липня 1626 року по звинуваченні у тяжких злочинах ігумена Серапіона Бельського, а також двох ченців (Никодима Силича та Єпіфанія) було підписане архимандритом Києво-Печерської Лаври Захарієм Копистянським [20, с. 196]. Джерело опубліковане повністю без скорочень старослов'янською мовою з невеличкою приміткою автора. Важливо, що на той час це була єдина неопублікована раніше відома пам'ятка судочинства Києво-Печерської капітули першого десятиріччя XVII ст., яка була переповнена історичними фактами. Зокрема, важливе значення мають вміщені тут характеристики пустинно-нікольського ігумена Серапіона Бельського та ченця Никодима Силича, що пояснюють подальше відношення до цих осіб київського митрополита Петра Могили та жорстокі заходи вжиті останнім до безбожників.

Останнім документом з церковного життя України XVII ст., який був виданий на сторінках п'ятої книги "ЧИОНЛ" є посвідчення, видане архимандритом Дубенського монастиря Кассіаном Саковичем ректору Владимирської школи Прокопію Хмелевському від 24 серпня 1639 року [18, с. 215-219]. Джерело вилучено було з

оригіналу, який знаходився у бібліотеці Київської Духовної Академії серед документів з Архіву Почаєвської Лаври [27, с. 225-226]. Документ написаний та виданий польською мовою, супроводжується примітками та цитатами з інших джерел.

До другого блоку джерел з історії західно-руської церкви XVIII століття, що побачили світ у 1895 році на сторінках дев'ятої книги "ЧИОНЛ", увійшло 30 документів (останній з них доповнювався чисельними додатками) [30, с. 226]. Це грамоти, витяги з грамот, укази, витяги з указів, подання, листи, доноси, нотатки, клопотання, витяги з судових справ, копії свідчень, пояснювальні записки, судові свідчення очевидців тощо. В цій книзі автор-упорядник подає матеріали з великою вступною статтею.

Більшість з опублікованих у дев'ятій книзі С.Т. Голубевим матеріалів були взяті ним з рукопису, що зберігався в бібліотеці Софійського собору міста Києва, з гучної судово-слідчої справи, що виникла на підставі скарг різних осіб на колишнього ігумена віленського монастиря Феофана Леонтовича Доруміна. Всі ці документи відносяться до другої половини XVIII століття. Вони яскраво змальовують положення православ'я тих частин України, що перебувала під пануванням Польщі (зокрема віленського Свято-Духова монастиря), а також є невичерпним джерелом для характеристики такої цікавої особистості як Леонтович.

Джерела опубліковані автором тією мовою, яка була в оригіналі (старослов'янською та польською), він при друці в повній мірі зберіг орфографію оригіналу (крім пунктуації), пропущені літери не вставляв (це не ускладнювало розуміння). Слід відмітити також, що опубліковані в "ЧИОНЛ" С.Т. Голубевим матеріали, містять певний археографічний довідковий апарат де після кожного документа в примітках подано короткі довідки щодо згаданих осіб. Це свідчить про певні зрушення в публікації документів в кінці XIX ст.

Останні документи з цієї серії були опубліковані С.Т. Голубевим на сторінках десятої книги "ЧИОНЛ" у 1896 році без будь-яких коментарів або вступної статті [3, с. 3-192]. В них не було необхідності, так як автор у передмові до цих матеріалів, що містилась у попередній дев'ятій книзі "ЧИОНЛ", достатньо детально розібрав та охарактеризував ці історичні джерела.

До писемних джерел з політичної історії відносяться також "Материалы к очерку гетьманства П.Сагайдачного", куди входить 40 документів [13, с. 123-177]. Ці джерела були підготовані до публікації дійсним членом Товариства Нестора-літописця (з 1881 р.) Іваном Михайловичем Каманіним з рукопису бібліотеки Києво-Печерської лаври [21, с. 31]. Він згрупував головні факти діяльності гетьмана та встановив значення останніх для характеристики славного вождя козацтва та творця його могутності. Разом з тим І.М. Каманін доповнив їх деякими новими даними, сподіваючись в найближчому майбутньому представити гетьманство Сагайдачного з усіма подробицями, які тільки вдалося зібрати на той час.

Матеріали, які додаються до "Очерку" змальовують той піднесений настрій всіх класів місцевого населення, який проявився в Київському воєводстві у період 1606-1622 років, коли це населення майже вже було готове піднятися для вирішення зброєю релігійних та політичних питань. І.М. Каманін же запропонував останню частину, яка могла бути знайдена ним у давніх актових книгах Центрального архіву при університеті Святого Володимира. Матеріали торкаються не особисто гетьмана, а справи козацтва загалом. Придушення особистої ініціативи громадськими настроями було для того часу характерною особливістю. Навіть про листи Сагайдачного до

короля, надісланих ним до Варшави у лютому та березні 1622 року, в надрукованому на сторінках "ЧИОНЛ" уривку листа мова йде про листи козацтва, а не гетьмана. Ця згадка в уривку листа про переписку гетьмана з королем слугує, разом з тим, одним із доказів дійсності листування, яке зберіг для нащадків Самійло Величко.

До "Очерку" Каманін додав також портрет Сагайдачного, знімки із зображенням Сагайдачного на коні (взяття Кафи, 1606 рік), а також герба Запорозького війська по передачі цих зображень М.О. Максимовичем з третьої книги "Киевлянина" за 1850 рік.

До писемних джерел з історії державотворення України можна віднести і найбільшу публікацію на сторінках "ЧИОНЛ" – "Реляции Киевского генерал-губернатора за 1768 и 1769 гг." (100 документів) [1, с. 75-211]. Це чернетки службових донесень Київського генерал-губернатора в Петербург, основний зміст яких – політична ситуація в Туреччині, Польщі, Криму та в самій Україні. Знайшов їх дійсний член Товариства Нестора-літописця (з 1881 р.) Олексій Олександрович Андрієвський в різний час серед маси старих паперів, що зберігалися в Київському губернському правлінні без усякого опису, а також журнал зі списком цих документів.

Як зазначає сам автор, деякі реляції супроводжувались додатками, що складались з листів, отриманих генерал-губернатором, або донесень, які були йому представлені навмисне відрядженими ним особами. Але, на жаль, більшої частини цих додатків йому не вдалось виявити.

Весь матеріал при виданні було розбито на три групи: "По пограничным с турками и татарами делам" (30 документів); "По пограничным с Польшею делам" (36 документів); "Реляции 1769-го года по пограничным с Польшею, Крымом и Турцией делам" (34 документи). До "Реляции..." автором було надруковано доповнення (4 документи). Реляції містять цікаві відомості про стан справ перед російсько-турецькою війною, про гайдамацький рух та польських конфедератів.

Проаналізувавши зміст опублікованих в "ЧИОНЛ" документів, слід виділити такі різновиди їх публікації на сторінках цього збірника: публікація повна (цілісна) одного окремо взятого документу, або групи документів; публікація фрагменту (уривку) або витягу з документу; публікація у вигляді статті, в якій один окремо взятий документ був опублікований уривками, що поєднувались текстом публікатора, або уривки з кількох документів були з'єднані між собою текстом упорядника. Останній різновид публікацій зустрічається лише в другому відділі "ЧИОНЛ" ("Сообщения и исследования"). Перші ж два різновиди публікацій в основному домінують у третьому спеціальному відділі журналу ("Материалы").

Чітко вироблених археографічних принципів передачі документів у збірнику не існувало. Аналіз публікацій свідчить про різноманітність засобів передачі тексту джерел, що можна пояснити загальним рівнем розвитку археографічної науки кінця XIX століття, яка перебувала ще у процесі становлення. Автори-упорядники відшукували форми публікації документів на сторінках збірника, які водночас повинні були відповідати завданням наукового збірника та разом з тим задовольняти інтереси широкого кола читачів.

Зазвичай на сторінках "ЧИОНЛ" члени Товариства публікували історичне джерело, супроводжуючи його передмовою та коментарями автора-упорядника у вигляді підрядкових приміток. Інколи зустрічаються публікації без передмови лише з коментарями, або навпаки. Також у третьому відділі "ЧИОНЛ" з'являлись публікації окремих джерел, які взагалі не мали передмови або

коментарів, тоді в другому відділі журналу можна було побачити окрему статтю автора-упорядника з результатами самостійних досліджень, які він отримав завдяки цим джерелам. Слід підкреслити, що головні компоненти довідкового апарату – передмова, примітки та коментарі – знаходилися ще в процесі формування, тому їх місце в структурі публікації та загальний обсяг не були чітко визначеними, а навпаки, постійно зазнавали змін. Цим і пояснюється відсутність довідкового апарату в численних публікаціях.

Найбільш типовою була передмова невелика за розмірами, що була розміщена перед текстом документу, або у примітці до назви публікації. Зазвичай, передмова містила історичну частину – відомості про походження документа, характеристику епохи, діячів та події, що стали причиною його появи. У більшості випадків також вказувалося на достовірність публікації та її первинність.

Відомості про місце зберігання документа вказувалися в передмові, у примітках, або після тексту документу в дужках. Джерелами публікацій "ЧИОНЛ" були бібліотеки, державні та приватні архіви і колекції.

Поряд з науковими документальними публікаціями, які відповідали рівню розвитку археографії кінця XIX століття, у збірнику "ЧИОНЛ" з'являлись і матеріали, які не піддавались археографічному опрацюванню, а відтворювали лише текст документа.

Слід віднести до негативних рис в археографічній практиці "ЧИОНЛ" і те, що автори-упорядники іноді при складанні назв документів у деяких випадках віддзеркалювали лише формальні особливості, а не зміст джерел.

Характерним для цих публікацій було те, що в більшості випадків вони друкувалися з копій, які зберігались у родинних архівах та приватних колекціях. Актові матеріали також друкувалися у форсі додатків до статей, у вигляді цитат, з посиланням на місце зберігання документів. Негативною рисою деяких публікацій є відсутність приміток та коментарів до тексту.

Аналізуючи загальну спрямованість документальних публікацій "ЧИОНЛ", можна дійти висновку, що у цілому для них характерно значне переважання актового матеріалу над джерелами особового походження. Останніми більше займався журнал "Київська старовина". Товариство Нестора-літописця, як і більшість наукових товариств кінця XIX століття, надавало перевагу розробці та публікації джерел офіційного походження. Джерела особового походження також були представлені на сторінках "ЧИОНЛ" щоденниками, епістоляріями тощо.

Таким чином, на сторінках періодичного видання Історичного Товариства Нестора-літописця опубліковано понад дві сотні писемних джерел з історії української державності. Це джерела як офіційного, так і особистого походження. До перших належать гетьманські універсали, укази польських королів та російської адміністрації, актові матеріали соціально-економічного та юридичного характеру (купчі, розписки, ордери, реєстри, заповіти тощо). Вони містили переважно інформацію з історії Гетьманщини XVII-XVIII століття, Запорізької Січі, національно-визвольних рухів та козацьких війн, відображали соціально-економічні процеси, які відбувалися в цей період в Лівобережній Україні, торкалися церковної історії та релігійних течій, широко висвітлювали історію української культури, характеризували діяльність окремих навчальних закладів. Серед них були: грамоти та універсали Б. Хмельницького, І. Мазепи, К. Розумовського, П. Румянцева, укази короля Сигізмунда III та ін.

Акты по управлению Малороссиею гр. П.А. Румянцева за 1767 г. // ЧИОНЛ. – К., 1891. – Кн. 5. – Отд. III. 3. Голубев С. Т. Материалы для истории Западно-Русской церкви (XVIII ст.). // ЧИОНЛ. – К., 1895. – Кн. 9. – Отд. III. 4. Голубев С. Т. Вказана праця. // ЧИОНЛ. – К., 1891. – Кн. 5. – Отд. III. Там само. – 1895. – Кн. 9. – Отд. III. Там само. – 1896. – Кн. 10. – Отд. III. 5. Голубев С. Т. Вказана праця. // ЧИОНЛ. – К., 1891. – Кн. 5. – Отд. III. 6. Грамота киевского митрополита Иова Борецкого на учреждение в г. Немиров (Брацлавском) церковного братства при храме Воскресения. 9 ноября 1626 г. // ЧИОНЛ. – К., 1896. – Кн. 5. – Отд. III. 7. Грамота Сигизмунда I к Киево-Печерскому архимандриту Софронию, в коей король, основываясь на часто доходивших до него слухам (жалобам Киево-Печерской братии), с укоризною указывает на злоупотребления, допускаемые означенным архимандритом при управлении обителию и извещает его о поручении митрополиту Макарию произвести следствие по поводу этих злоупотреблений. 13 июля 1541 года. // ЧИОНЛ. – К., 1891. – Кн. 5. 8. Дашкевич Н. П. Историческое Общество Нестора-летописца // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета Св. Владимира (1834-1884) // Под редакцией В. С. Иконникова. – К., 1884. 9. Духовное завещание Василия Федоровича Гулевича. // ЧИОНЛ. – К., 1896. – Кн. 5. – Отд. III. 10. Духовное завещание луцкого и острожского епископа Феодосия Гулевича. 16 ноября 1555 года. // ЧИОНЛ. – К., 1896. – Кн. 5. – Отд. III. 11. Записка гр. А. П. Румянцева о том, что должно иметь в виду при составлении инструкции депутату, избранному от Малороссийской коллегии в Комиссию для составления нового уложения. 25 июля 1767 г. // ЧИОНЛ. – К., 1891. – Кн. 5. – Отд. III. 12. Записка о усмотренных в Малой России недостатках, о исправлении которых в Малороссийской коллегии трактовать должно. // ЧИОНЛ. – К., 1891. – Кн. 5. – Отд. III. 13. Каманин И. М. Материалы к очерку гетманства П. Сагайдачного. // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. III. – Отд. III. 14. Колесник М. П. "Чтения в Историческом обществе Нестора – летописца" (1879 – 1914): Библиографический доклад. – К., 1989; Колесник В. Ф., Смутко Л. І. Писемні джерела з історії України на сторінках журналу "Чтения в историческом Обществе Нестора – летописца", Вісник Київського університету. Історія. Вип. 34. – К., 1996; Губицький Л. В. Дослідження історії Росії в Історичному товаристві Нестора-літописця (1872-1931 рр.). Дис... канд. іст. наук. – К., 2003; Стельмах С. Історична наука в Україні епохи класичного історизму XIX – поч. XX ст. – К., 2005 та ін. 15. Нестров А. І. Историческое общество летописца Нестора в Киеве (1873-1890) // Историческое обозрение: Сборник исторического общества при СПб университете. – СПб, 1891. – Т. 2. 16. О невыборе отдельных депутатов в Комиссию Уложения 1767 г. в малолюдных городах Малороссии. 31 марта 1767 г. // ЧИОНЛ. – К., 1891. – Кн. 5. – Отд. III. 17. О соборании действовавших в Малороссии законов для руководства избираемым депутатам в Комиссию Уложения. 9 апреля 1767 г. // ЧИОНЛ. – К., 1891. – Кн. 5. – Отд. III. 18. Определение духовного суда Киево-Печерского Архимандрита с капитулою относительно Пустынно-Никольского игумена Серапиона Бельского и двух чернцев (Никодима Силича и Епифания), обвинявшихся в тяжких преступлениях. 29 июля 1626 года. // ЧИОНЛ. – К., 1891. – Кн. 5. – Отд. III. 19. Отмена Румянцевым распоряжения гетмана Разумовского о выборе депутатов от полков в состав генерального суда. 11 августа 1767 г. // ЧИОНЛ. – К., 1891. – Кн. 5. – Отд. III. 20. Официальное донесение польскому королю Сигизмунду III киевского подчашия Лаврина Лозки о том, что архимандрит Киево-Печерского монастыря с капитулою не допустили его ввести митрополита (униатского) И. Поцея во владение "добрами", принадлежавшими киевской митрополии и он – Лозка – передал Поцею только Киево-Софийский Собор и Выдубицкий монастырь. 15 июля 1600 года. // ЧИОНЛ. – К., 1891. – Кн. 5. – Отд. III. 21. Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве. Москва, 1896. – Вып. II. 22. Письмо польского короля Сигизмунда Августа к киевскому митрополиту Сильвестру, в коем, основываясь на жалобе киево-печерского архимандрита Иллариона (Песочинского), приказывает ему – митрополиту – возратить несправедливо отнятые у киево-печерской обители угодья и не нарушать ее права по отношению к киево-никольскому монастырю. 24 апреля 1561 г. // ЧИОНЛ. – К., 1896. – Кн. 5. – Отд. III. 23. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1992. 24. Привилегия, данная польским королем Сигизмундом Августом Виленскому Покровскому священнику Иоанну на Киево-Печерскую архимандрит. 28 июля 1546 года. // ЧИОНЛ. – К., 1891. – Кн. 5. 25. Распоряжение гетмана К. Г. Разумовского о преобразовании генерального суда, 17 ноября 1760 года. // ЧИОНЛ. – К., 1891. – Кн. 5. – Отд. III. 26. Секретная инструкция генерал-губернатору, президенту Малороссийской коллегии П. Румянцеву. Листопад 1764 року. // Мельник Л. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. – К., 1997. 27. Удостоверение, выданное архимандритом Дубенского монастыря Кассияном Саковичем ректору Владимирской школы Прокопию Хмельковскому в том, что он – Сакович – по преклонным своим летам и слабости здоровья, добровольно уступает последнему настоятельство в означенном монастыре. 24 августа 1639 года. // ЧИОНЛ. – К., 1891. – Кн. 5. – Отд. III. 28. Коллекция документов Киевского Исторического Общества летописца Нестора. – ЦДІАК України. – ф. 222. – оп. 1. – спр. 1-300. 29. Чтения в историческом Обществе Нестора-летописца. – К., 1879 – 1914 рр., Кн. 1-24.

Надійшла до редколегії 12.10.08

1. Андриевский А. А. Реляции Киевского генерал-губернатора за 1768 и 1769 гг. // ЧИОНЛ. – К., 1893. – К. 7. 2. Владимирский-Буданов М. Ф.

ІМПЕРАТРИЦЯ ЄЛИЗАВЕТА ПЕТРІВНА ЯК УСОБЛЕННЯ "КУЛЬТУРИ МАСКАРАДУ" В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Суперечливість особистості імператриці Єлизавети Петрівни розкривається на основі матеріалів російської історіографії.

The contradiction of the personality of the empress Elyzaveta Petrivna reveals on the materials of Russian historiography.

Єлизавета Петрівна Романова, дочка Петра I і самодержиця всеросійська (1741-1761 рр.), отримала немало однотипних, та, водночас, парадоксальних оцінок в російській історіографії. Період її правління на протязі кількох століть зображувався як своєрідна "музична пауза історії" між кривавими роками царювання Анни Іоанівни та стрімким піднесенням Російської імперії в епоху Катерини II [11; 18; 20; 26; 34]. Начебто, Єлизавета не залишила Росії нічого, гідного уваги, – лише багатотисячну колекцію суконь та відголосок танцювальних кроків на паркеті. Звичайно, робилися спроби дослідити особистість Єлизавети Петрівни в першу чергу як самодержавної імператриці, проте, складається враження, що дослідникам у цих спробах заважала карнавальна мішура, якою облутала Єлизавету історія. А втім, можливо, усе було з точністю до навпаки: сама Єлизавета облутала, обсіпала цією мішурою історію – історію свого царювання. Можливо, імператриця була геніальним містифікатором, поставивши свою виставу і залишивши історикам лише декорації. Чи тут зіграла свою роль своєрідна гендерна детермінанта – типово жіноча схильність до загадковості, суперечливості, завуальованої показним блиском "культури маскараду"?

Так чи інакше, історики і сьогодні намагаються розгадати інгредієнти тієї історико-культурної "суміші", яку являло собою єлизаветинське царювання в Росії. Саме тому актуальність теми даної статті визначається не лише поступальним розвитком гендерних досліджень як в Росії, так і в Україні, а також тим, що історію Росії XVIII ст. все частіше пов'язують з історичною фемінологією як безпрецедентний випадок політичного матриархату. Державне управління відобразило унікальне явище російської історії – фемінократію, що не мала ні як прецеденту у світовій історії, так і його продовження [17]. Саме через жіночий елемент в російській історії "найбільш наочно простежується та сама наступність історичний епох та персонажів, які її населяли" [7, с. 20]. І якщо поглянути на "жіноче століття", власне, у розрізі гендеру, не можна не відзначити, що серед чотирьох імператриць саме Єлизавета Петрівна стала своєрідною квінтесенцією образу жінки, саме вона увібрала у себе найбільше характерних рис, притаманних їй статі. Якщо вдаватися до метафор, то Єлизавету Петрівну можна було б назвати камертоном жіночності серед самодержиць XVIII ст. А визначення феномену "жіночого століття" лежить в першу чергу в площині виділення того жіночого начала, яке стало принципово новою і водночас домінантною ознакою у політичній історії Росії XVIII ст.

Загалом, склавши Єлизаветі Петрівні традиційний історіографічний реверанс та віддавши належне її таким, традиційно жіночим позитивним якостям, як доброта, милосердя та поблажливість, історики різних періодів звертаються до іншого. А саме – до тих хрестоматійних оцінок царювання Єлизавети, які, попри усю їх різноманітність та багатство лексики, можна вважати своєрідною історіографічною уніфікацією. "Веселая царица была Елисавет, поет и веселится, порядка только нет" [39]. Цією легендарною фразою дочка Петра I зобов'язана поету [39]. А те, що про неї писали кілька поколінь російських істориків, по суті, мало чим відрізняється від змісту цього віршованого рядка. Танці та сукні цариці на фоні свавілля фаворитів і занепаду державних справ – ось хрестоматійна картина правління Єлизавети, яке в більшості загальних праць з історії Росії повністю губиться серед політичних бур епохи дворцових переворотів [24, с. 51].

До завдань, що стоять перед автором даної статті, передусім слід віднести аналіз висвітлення російськими істориками місця Єлизавети у своєрідному "класифікаторі" російських самодержиць XVIII ст., серед яких саме вона стала уособленням "культури маскараду" а також дослідження трансформації образу "веселої імператриці" у російській історіографії різних періодів.

До завдань, що стоять перед автором даної статті, передусім слід віднести аналіз висвітлення російськими істориками місця Єлизавети у своєрідному "класифікаторі" російських самодержиць XVIII ст., серед яких саме вона стала уособленням "культури маскараду" а також дослідження трансформації образу "веселої імператриці" у російській історіографії різних періодів.

Н.А. Васецкий, надто категорично зазначаючи, що "ні великі, ні дрібні історики не симпатизували Єлизаветі" [7, с. 127], наводить для ілюстрації той факт, що у радянській Історичній енциклопедії стаття, присвячена Єлизаветі Петрівні, вдвічі коротша за статтю про англійську королеву Єлизавету Тюдор. Слід визнати, що подібну історіографічну "апатію", а нерідко й "антипатію" у російських дослідників ми можемо спостерігати не лише до Єлизавети, а й загалом до правителів епохи дворцових переворотів, які "... не володіли над людьми, а, навпаки, над ними володіли і люди, і обставини" [22, с. 369].

Помилково було б стверджувати, що російські історики у своїх працях залишали постать Єлизавети Петрівни поза увагою. Проте, якщо говорити, зокрема, про представників дореволюційної історіографії, то їхня увага до Єлизавети носила швидше поблажливо-глузливий характер. Наприклад, одна з перших дослідниць історії російських жінок, В.С. Іконнікова, яку важко запідозрити в упереджувальному ставленні до жінки-правительки загалом, практично без коментарів цитує тогочасні журнали: "Згодом Єлизавета Петрівна повністю віддалась задоволенням та особистим примхам, а ставши імператрицею, ... любила слухати оповіді базарних баб" [16, с. 74]. "Як навести порядок, Єлизавета Петрівна не знала; вона оглушала себе музикою і танцями та молилася...", – читаємо в "Русской старине" [34, с. 126]. За даними деяких істориків, навіть її "піддані кричали, що імператриця не займається державними справами, віддає весь час задоволенням" [37, с. 167]. Стосовно причин дещо зневажливого ставлення істориків до постаті Єлизавети Петрівни досить вірогідну гіпотезу знаходимо у С.Ф. Платонова: "... якщо взяти в руки старі мемуари, що відносяться до цієї епохи, то знайдеш у них майже завжди деяку насмішку по відношенню до часів Єлизавети. До діяльності її завжди ставилися з посмішкою. І такий погляд на епоху був у великій моді; у цьому відношенні тон задавала сама Катерина II, до якої після смерті Єлизавети перейшла влада, а просвіченій імператриці наслідували й інші." [30]. Далі Платонов наводить приклад М.І. Паніна, який писав про епоху Єлизавети як про свавілля "припадочних людей" [30], і начебто ця оцінка перейшла в російську історіографію. Як наслідок, вважає дослідник, "... ця оцінка (несправедлива взагалі)..." [30] бралася істориками за основу аж до періоду вивчення цієї проблеми С.М. Соловйовим. Справді, сучасники приклали руку до створення відстороненого від політики образу імператриці, анекдотично-

го у своїй прихильності до розваг. Так, Б.Х. Мініх писав, що "імператриця не управляла нічим, а формою державного правління було свавілля її фаворитів" [23, с.64]. А М. Щербатов зазначав, що Єлизавета "...від природи веселої вдачі та жадібно шукаючи веселощів, відчувала свою красу та воліла примножувати її різними прикрасами; лінива та не запопадлива до усякої справи, яка потребує деякої старанності, так що через лінощі й не лише внутрішні справи державні іноді багато років без підпису її лежали, але навіть і зовнішні державні справи, як трактати, протягом кількох місяців через лінощі її підписати її ім'я в неї лежали ..." [41; 197]. Проте не слід також забувати і про те, на якій далекій відстані від Петербурга опинився Мініх після воцаріння Єлизавети, що відправила його на заслання, та про яку ступінь об'єктивності можна говорити, читаючи мемуари опального фельдмаршала. Що стосується Щербатова, то його праця носить красномовну назву – "Про занепад моральних звичаїв у Росії", і чекати від автора глибокого аналізу державної діяльності Єлизавети було б недоречно. Викриваючи язви тогочасного суспільства, Щербатов дає ще доволі м'яку оцінку Єлизаветі Петрівні та її оточенню у порівнянні з оцінками самодержиць, які їй передували.

Широко поширену серед дослідників думку щодо ігнорування постаті Єлизавети Петрівни російськими істориками дореволюційного періоду можна вважати спірною, адже вже у середині та третій чверті XIX ст. з'являються роботи, присвячені самодержавним імператрицям, і Єлизаветі Петрівні зокрема [1; 11; 35; 36; 40], серед яких ми зустрічаємо і позитивні оцінки єлизаветинської епохи. Так, наприклад, Н.А. Полевой навіть дещо ідеалізує особистість імператриці, стверджуючи, що з її воцарінням для Росії завершився "траур, що тривав понад шістнадцять років" [31, с.55]. В.О. Ключевський у свою чергу зазначає, що "...з часів правління царівни Софії ніколи на Русі не жилося так легко і ні одне царювання до 1762 р. не залишало по собі такого приємного спомину" [21, с. 398]. Проте, якщо проаналізувати оцінки, дані дореволюційними істориками особистості Єлизавети Петрівни, стає зрозуміло, що навіть позитивні погляди на її епоху не можна ідентифікувати з поглядами на постать самої імператриці. Рушійну силу здобутків та успіхів єлизаветинського царювання дослідники як того періоду, так і переважна більшість їх наступників, вбачають у чому завгодно – історичних обставинах, іноземному впливі, розумних радників, – тільки не в особистих якостях самодержиці. М.М. Карамзін взагалі пише про щастя, яке "...сприяючи м'якосердній Єлизаветі за її правління, врятувало Росію від тих надзвичайних бід" [20, с. 39-40]. С.Ф. Платонов, нарівні зі спробою своєрідної історіографічної реабілітації Єлизавети Петрівни, врешті-решт дещо двояко зазначає: "Ідеї Єлизавети (національні і гуманні) загальом вище її діяльності (несистематичної та малозмістовної), і історичне значення часів Єлизавети ґрунтуються саме на цих ідеях" [30]. Один із перших, хоча далеких від поблажливості, дослідників єлизаветинської епохи, С.В. Єшевський, стверджує: "Царювання Єлизавети Петрівни не відноситься до числа тих, які залишають по собі довгу пам'ять у внутрішньому устрої держави" [11, с.537]. Легенда про цілодобово танцюючу імператрицю міцно поселилася на "Олімпі" офіційної історіографії.

Легенда виявилася живучою. Єлизавета для багатьох дослідників наступних поколінь стала уособленням "культури маскараду" в Росії XVIII ст. Обґрунтуванням, начебто, слугувало те, що "... за часів Єлизавети життя і театр міцно переплелися у маскарадах, якими славився двір імператриці. Адже не дарма вісімнадцяте століт-

тя інколи ще називають "століттям гри", століттям, коли театральність, ігрова стихія заволоділа як особистим, так і державним життям" [9, с. 256]. Образно кажучи, на Єлизавету було покладено відповідальність за усі веселощі, усі розваги XVIII ст. в Росії. Такої "честі" у істориків не удостоїлася ні організаторка безперервних бенкетів Катерина I, ні невгамовна полювальниця Анна Іоанівна, ні пристрасна театралка Катерина II. Але ж вони виявляли схильність до розваг не меншу, ніж Єлизавета Петрівна. І якщо Катерина I відзначилася на цій ниві яскраво, проте недовго, то розкіш двору та розваги Анни Іоанівни закарбувалися в пам'яті сучасників не менш, ніж жахи біронівщини: "Поглянемо ж тепер, як при правлінні цієї імператриці, найбільше впала твердість у серцях, і як розкіш найбільше стала вкорінюватися" [41; 188]. Чому ж тоді історики характеризують саме єлизаветинську епоху як епоху "культури маскараду" – періоду легковажності, розваг і ледь не вакханалії? Чому саме про царювання Єлизавети, ознаменоване небувалим піднесенням російської культури та науки, чому саме про цей період дослідники говорять як про маскарад, тривалістю у 20 років? Анна Іоанівна зі своїми полюваннями, відстрілюваннями птахів, куртагами та іншими, не менш "інтелектуальними" розвагами, видається історикам "похмурою царицею" у той час як про веселий двір її карликів та блазнів у народі ходили легенди. Мабуть, тому що вона додала до своїх розваг доволі гірку "приправу" – біронівщину. Додала щиро, по-царськи, у результаті чого дослідники не одного століття в першу чергу бралися до описування жахів німецького засилля, практично оминувши інші особливості царювання.

Що ж до Єлизавети Петрівни, то інкримінувати їй бодай щось подібне до темних "діянь" попереднього царювання історикам було б досить важко. Імператрицю, двадцятилітнє правління якої розпочалося під знаком відміни смертної кари, нелегко піддати історіографічній "анафемі" – чи то з власної ініціативи, чи то на замовлення влади. А от нівелювати значення її царювання для Росії, зобразивши Єлизавету Петрівну "у перманентному танці" та відслідкувавши кількість її переодягань на день, у російській історіографії виявилось досить легко. Хоча, наприклад, польський історик К. Валішевський робить спробу частково виправдати російську імператрицю Єлизавету, принаймні щодо її пристрасності до переодягань, відзначаючи наступне: "Танцюючи досхочу та сильно пітніючи внаслідок передчасної повноти, вона іноді тричі міняла сукню під час одного балу" [6; с.19]. Історик, перу якого належить одна з найцікавіших робіт, присвячених дочці Петра I, також робить спробу переглянути значення цієї імператриці для російської культури та Росії загалом. Зокрема, він звертає увагу на те, що "Єлизаветі були притаманні певні благородні пориви, і вона іноді співчувала великим гуманітарним течіям свого століття... Анна Іоанівна була далека від подібних поривів" [6; с.26]. Проте оцінки постаті Єлизавети Петрівни як збірного образу жадібно до розваг жінки-правительки у російській історіографії на протязі століть вражають своєрідною стабільністю. Навіть у сучасному підручнику зустрічаємо такий висновок: "Засліплюючий блиск єлизаветинського бароко як би побічно свідчить про нескінченні розваги, а не про копітку роботи двору" [18, с.162]. Невже дослідниками не здійснювалися спроби перегляду стереотипів про "веселу царицю"?

Як відомо, Єлизавета Петрівна прийшла до влади внаслідок дворцевого перевороту в ніч з 24 на 25 листопада 1741 року. Вранці 25 листопада 1741 року був опублікований маніфест, в якому проголошувалось, що Єлизавета Петрівна вступила на престол "за законним правом, за близькістю крові до самодержавних... бать-

ків... та за всепідданішому наших вірних єдиногласному проханню" [32, с.540]. 28 листопада був виданий другий маніфест "Про вступ на престол Государині Імператриці Єлизавети Петрівни" [32, с.542], в якому право дочки Петра I на російську корону обґрунтовувалось посиланням на "Тестамент" Катерини I. Розпочалося двадцятилітнє царювання імператриці Єлизавети Петрівни. І якщо стосовно причин, рушійних сил та підводних течій самого перевороту між істориками ще виникають дискусії, то оцінки особистості Єлизавети Петрівни відрізняються лише іноді ледь помітними історіографічними відтінками. Деякі дослідники, починаючи аналізувати постать імператриці, повільно вимальовуючи характер її особистості, у висновках приходять до того, від чого, власне, відштовхувались їх попередники – а саме, хрестоматійного образу чепурної цариці, зайнятою лише сукнями та танцями.

Цей образ пройшов свій історіографічний шлях, подорожуючи століттями, не сходячи зі сторінок підручників, монографій, статей, нарисів та романів. За влучним висловом мистецтвознавця М.М. Врангеля, "... моральний образ дочки Петра I – образ якщо і не потрібний для життя країни, то образ художній. Художній він, як естетичні найменш пристосовані до дійсності люди, погані монархи, погані правителі і погані діячі" [10; с.5]. І хоча автор дає зрозуміти, що Єлизавета в його уявленні не асоціюється із правителем, його теза про органічність художнього образу імператриці заслуговує на увагу. Оригінальною видається також думка автора щодо окремих сторін особистості Єлизавети: "... царівна істинно російська цариця. І на протязі всієї нової російської історії не знайти в образі верховного правління настільки яскраво вираженого, принадливого, але й разом з тим недоладного образу російської жінки, наділеної необмеженою владою. Це – апофеоз російського самодурства, але самодурства порівняно доброго ..." [10; с.6]. Не будучи професійним істориком, Врангель розглядає постать Єлизавети Петрівни не крізь призму її ролі в управлінні чи не управлінні державою, а крізь призму її культурного значення для країни – консолідуючої сили між старою-ноювою Росією та новою Європою. Адже у цій ролі Єлизавета була гідним продовжувачем батьківських традицій. Надамо слово мистецтвознавцю: "... створила помісь яскравого лубка з люб'язною химерністю придворного французького мистецтва. ... Спаяла воедино величну пишність із простонародним пряником" [10; с.9]. Історія доволі суха наука, і, можливо, ті риси Єлизавети Петрівни, що трактуються істориками як легковажність і примхливість, були просто віддзеркаленням культурної епохи свого часу?

Стереотипи, пов'язані з "карнавальним" царюванням Єлизавети, нерідко криються і за начебто позитивними оцінками цього правління. В історичних працях багатьох дослідників де-не-де зустрічаються споріднені роздуми про те, що царювання Єлизавети Петрівни було довгим і спокійним лише тому, що, власне, царювати у вирі розваг їй було ніколи. Навіть В.О. Ключевський, який свого часу писав: "Царювання Єлизавети було не без слави, навіть не без користі" [21, с. 450], ніби й дає імператриці позитивну оцінку, але без натяку на спробу глибше пізнати її як особистість: "Єлизавета була розумною і доброю, проте безладною і норовливою російською баринею..." [21, с. 434]. М.М. Карамзін, який перший привернув увагу до постаті російської жінки в історіографії, однозначно дає зрозуміти, що дочці Петра I нічого робити у "галереї знаменитих росіянок": "... царювання Єлизавети не прославилося ніякими блискучими діяннями ума державного" [20, с. 39-40]. І якщо Анна Іоанівна для переважної більшості дослідни-

ків була і залишається фігурою одіозною, то Єлизавета "танцювала" не лише в історії, але й в історіографії. На перший погляд складається враження, що історичний шлях імператриці схематично збігається з її "шляхом" історіографічним. Оцінки, які давали Єлизаветі сучасники, і оцінки, які вона отримувала на протязі кількох століть від російських істориків, здебільшого накладаються одні на одні, і нерідко попередня стає трафаретом для наступної. Проте, як серед свідчень сучасників, так і серед висновків дослідників різних періодів можна зустріти оцінки Єлизавети Петрівни та її царювання, принципово відмінні від нібито загальноприйнятих.

Справді, слід погодитися із С.Ф. Платоновим у тому, що Єлизавета Петрівна "добрим словом" в історіографії перш за все зобов'язана С.М. Соловйову, який, дослідивши велику кількість джерел, "полюбив" цю епоху і писав про неї зі співчуттям [30]. І, варто відзначити, не лише про епоху. "За правління Єлизавети Росія отямилася", – пише С.М. Соловйов, і додає: "Успадкувавши від батька вміння обирати та утримувати при собі здібних людей, вона закликала до діяльності нове покоління російських людей, відомих при ній і після неї, і вміла примиряти їх діяльність..." [37, с. 603-606]. Крім спроби звернути увагу на роль Єлизавети в управлінні державою, а не лише на її маску на черговому карнавалі, ця характеристика заслуговує на увагу ще з іншої причини. Мистецьке вміння оточувати себе талановитими та потрібними людьми історики завжди визнавали за Катериною II. С.М. Соловйов підкреслив, що у Єлизаветі теж була така здатність, нехай вона і не декларувалася так "голосно". Пізніше вже сучасні дослідники звернули увагу на той факт, що на тлі національного піднесення, ініційованого Єлизаветою та зведеного нею у ранг державної політики, імператриця вчинила дуже далекоглядно, залишивши багатьох іноземців в Росії і надавши їм можливість працювати там. У результаті цього, сотні іноземних першокласних спеціалістів знайшли в Росії другу батьківщину, і внесли свій внесок у розвиток її економіки, культури та науки [2, с. 81].

Слід також зупинитися на такому аспекті царювання Єлизавети Петрівни, який викликає у істориків ледь не розгубленість. Одночасно з висуненням Єлизаветою-імператрицею серйозних державних осіб, Єлизаветою-жінкою були висунуті і чоловіки іншого сорту – фаворити [34, с.139]. Зазвичай явище фаворитизму, особливо стосовно періоду "жіночого століття", піддавалося нищівній критиці дослідників різних періодів та історичних шкіл. Проте у випадку з фаворитизмом часів Єлизавети Петрівни немає, та й не може бути однозначно негативною оцінкою цього явища. Більшість дослідників змушені визнати, що фаворити Єлизавети Петрівни відзначались скромністю й невибагливістю. Ні один з них не намагався зайняти становище співправителя імператриці, як наприклад, Бірон при Анні Іоанівні чи Потьомкін при Катерині II. О.Г. Розумовський задовольнявся милостями Єлизавети, майже не втручаючись в державні справи, і був помітний лише тим, що опікувався православною церквою та протегував своєму молодшому брату Кирилу, віце-канцлеру А.Ф. Бестужева-Рюміна і поету О.П. Сумарокову. Звичайно, історики люблять згадувати "добрим словом" родичів фаворита Єлизавети братів Шувалових, які прибрали до рук добру частину державної власності. Проте більшість дослідників визнає, що саме завдяки здібностям та діяльності П.І. Шувалова Росія досягла небувалих висот у розвитку промисловості. А сам фаворит імператриці, І.І. Шувалов, взагалі відмовився від графського титулу, високих чинів і великих грошових та земельних пожалувань. Він увійшов в історію як покровитель науки, куль-

тури і освіти і друг М.В. Ломоносова та як меценат, який "... не шкодував сил і засобів, щоб створити в Росії інтелектуальне поле" [3, с. 256].

Відаючи належне доброті, набожності, любові до всього російського Єлизавети Петрівни та незвичиний для того часу скромності її фаворитів, історики як дореволюційного, так і радянського періоду переважно на цьому і зупиняються. Причому радянські дослідники часто й не згадували про Єлизавету зовсім – надто вже непопулярними тоді вже були картини царського життя, а розгледіти у Єлизаветі особистість правителя на тлі століття Петра I та Катерини II тогочасні вчені навіть не намагались. У пострадянський період історики знову повернулися до детального вивчення династії Романових, проте дочка Петра I, як її характерний представник, не привернула уваги дослідників. Якщо вдається до своєрідної метафори, то постать Єлизавети Петрівни в системі координат російської історіографії можна охарактеризувати як "жінку, не здатну викликати сильних почуттів". Знову ж таки повертаючись до її історико-хронологічних "сусідок", варто зазначити, що дослідники у своїй більшості "дружно ненавиділи" Анну Іоанівну, і, критикуючи, захоплювались Катериною II. Імператриця Єлизавета Петрівна була для російських істориків не тією постаттю, якій можна було надати виразність, характер, врешті-решт, самотність в контексті історії російських монархів. Мабуть, тому дослідники дивилися ніби "крізь" Єлизавету, не помічаючи усієї глибини її образу, – образу, який, напевне, найбільш наближений до образу Росії XVIII ст.

Проте процес повернення імператриці Єлизавети Петрівни на сторінки наукової літератури у пострадянську епоху тривав, як тривав процес дослідження мемуаристики тієї епохи [12; 13; 14; 23; 29; 38]. Протягом останніх десятиліть "наукова бібліотека", присвячена постаті дочки Петра I, поповнилась працями таких дослідників як Є.В. Анісімов [2], М.І. Павленко [26], В.П. Наумов [24], К. Писаренко [28]. Сучасні історики звернули увагу на постаті російських жінок-самодержиць – спершу внаслідок існування значних пробілів у вивченні цієї проблематики, а згодом і на тлі зростання наукового інтересу до неї. Зародження такого інтересу в історіографії до попередниць Катерини II і, зокрема, до постаті Єлизавети Петрівни, ще на початку XX ст. ніби передбачив К. Валішевський: "Образ Єлизавети, значно менш яскравий, теж не позбавлений чарівності. У рамці, що оточує її, вона навіть у деякій мірі є цікавішою за свою наступницю, тому що вона тут абсолютно на місці. Вона являє собою чисто російський і надзвичайно цікавий тип" [6, с.3]. Саме цей самотній і "надзвичайно цікавий тип" російської імператриці привернув увагу кількох сучасних істориків, що вилилося у появу ґрунтовних досліджень, присвячених дочці Петра I.

Особливо виразними рисами відзначаються історичні образи Єлизавети Петрівни, створені М.І. Павленком [26] та Є.В. Анісімовим [3]. Постать Єлизавети, детально проаналізована першим автором, дуже нагадує свій хрестоматійний "двійник": "Імператриця була зайнята настільки власною персоною і задоволеннями, що у неї не залишалось часу для виконання свого основного обов'язку – управління державою" [26, с.152]. Історик, ґрунтовно дослідивши усі аспекти царювання Єлизавети Петрівни, притримується думки про те, що "вона перевершила своїх попередниць – Катерину I, імператрицю Анну Іоанівну, не кажучи вже про безтурботну правительку Анну Леопольдівну – як у використанні задоволень, так і в легковажному ставленні до своїх обов'язків" [26, с.152]. Слід наголосити, що у цьому моменті позиція автора принципово відрізняється від позиції багатьох сучасних дослідників, на думку

яких, Єлизавета все ж частково свої обов'язки виконувала. Наприклад, О.Б. Каменський звертає увагу на те, що хоча Єлизавета Петрівна внутрішніми справами майже не займалася, але зовнішньополітичні справи вважала прерогативою лише монарха; тому вона, наприклад, таємно від власного канцлера, тобто, від власного міністра іноземних справ, вела переписку з французьким королем [19]. У книзі "Історія державного управління Росії" знаходимо вже більш впевнену характеристику Єлизавети-правительки: "Створення такого вищого органу управління країною, як особиста канцелярія, свідчить про бажання Єлизавети взяти управління в свої руки та укріпити значення самодержавної влади" [17, с.298]. А одна з найвідоміших дослідниць "жіночої історії", автор численних книг і публікацій, присвячених гендерній тематиці, Н.Л. Пушкарьова взагалі безкомпромісно зазначає: "Значною є роль російських правительок на політичній ниві. Єлизавета Петрівна увійшла в російську історію, відмінивши раніше, ніж це було зроблено в Європі, смертну кару" [33]. Таким чином, можемо зробити висновок про те, що часткове визнання Єлизавети як правительки у сучасній російській історіографії від деяких дослідників все ж отримала.

У той же час М.І. Павленко, автор ґрунтовних монографій, присвячених постатям Єлизавети Петрівни [26] та Анни Іоанівни [25], приходять до висновку, що Єлизавета царювала, проте не управляла країною ще в більшій мірі, ніж її попередниця Анна Іоанівна [26, с.229], що знову ж таки йде врозріз із позицією багатьох сучасних істориків. Підсумовуючи, дослідник все-таки наводить ряд позитивних моментів у розгляді Єлизавети, одразу ж застерігаючи: "Правда, до більшості з них Єлизавета Петрівна або ж не мала ніякого відношення, або ж найбільш віддалене" [26, с.312]. Загалом, у праці М.І. Павленка, одній з найбільш повних та змістовних із присвячених Єлизаветі Петрівні у сучасній російській історіографії, особистості Єлизавети дається доволі однозначна характеристика – "... вона народилася не для управління імперією, а для насолодження втіхами..." [26, с.313].

Значно складніший за глибиною образ імператриці Єлизавети ми бачимо у іншого історика – Є.В. Анісімова [3]. Дослідник, якого можна вважати спеціалістом з історії жіночого самодержавства в Росії, дає Єлизаветі Петрівні ряд іронічних, і водночас, тонких характеристик, намагаючись осягнути, ким же була для Росії ця "весела цариця". Є.В. Анісімов, нарівні з деякими іншими істориками, притримується думки, що Єлизавета була "... істинною і відданою дочкою свого гедонічного століття, століття насолоди і задоволень" [3, с.214]. Проте, на відміну від багатьох дослідників, які бачили у Єлизаветі ледь не центральну фігуру своєрідної "ваханки" у комплексі розваг усього XVIII ст., історик визнавав за нею тонкий смак та навіть деяку вишуканість у виборі таких розваг. У цьому моменті його оцінка перевернується із оцінкою, яку дав Єлизаветі століттям раніше інший історик – К. Валішевський. Цитуючи слова поета-сучасника Єлизавети, – "Петро дав нам науку, його дочка прищепила нам смак", [6, с.36]. – Валішевський зазначає: "...особливо смак до розваг і, слід додати в ім'я справедливості, до деяких витончених задоволень" [6, с.36]. І додає: "Усі види вишуканості та розкоші швидко розвинулись за Єлизавети. Вона назавжди вигнала зі свого палацу грубі оргії, які приваблювали її батька" [6, с.36]. Анісімов у свою чергу дає Єлизаветі більш експресивну оцінку: "Смак у Єлизавети був надзвичайно витончений, почуття мірі й гармонії – дивовижне, строгість до уборів та прикрас – найвибагливіша" [3, с.226]. Дослідник один із небагатьох, для кого постать Єлизавети Петрівни є не лише уособленням

"культури маскараду". А уособленням "маскарадної" культури Анісімов вважав її безперечно, адже маскаради, на думку історика, це й були ті головні події в житті Єлизавети, заради яких вона, власне, і жила [3, с.225]. Проте дослідник побачив у "веселій імператриці" не лише пристрасть розважатися, переодягатися, царювати, "не зводячи з себе очей" [3, с.225]. Не задовольнившись звичною для російської історіографії констатацією того факту, що період царювання Єлизавети ознаменований пишним розквітом культурного життя, Є.В. Анісімов підкреслив роль самої імператриці у цьому процесі: "Саме її веселому генію ми зобов'язані шедеврами архітектури..." [3, с.237]. Він перший з російських істориків у капризній, легковажній, примхливій імператриці побачив те, що сам охарактеризував як "веселий геній". Не прикрашаючи її недоліків і не розвінчуючи її чеснот, історик зумів подати риси особистості Єлизавети у всіх її проявах природності, органічності оточуючому середовищі. У деяких моментах Анісімов повністю погоджується з іншими дослідниками в оцінках ролі Єлизавети у державному управлінні, доповнивши їх навіть своєрідним афоризмом – "Царюй, лежачи на боці!" [3, с.245]. Проте, наприклад, на противагу, М.І. Павленку, вважав участь Єлизавети в управлінні більш активною та значною, ніж участь Анни Іоанівни. Відзначає Є.В. Анісімов Єлизавету також і як хорошого дипломата та впливову фігуру у тогочасній міжнародній політиці. Сторінка за сторінкою ретельно відслідковуючи позитивні та негативні риси імператриці, Анісімов підводить нас до висновку про неоднозначність, двоякість, навіть своєрідну загадковість цієї постаті в російській історії. Історіографічна цінність праці Є.В. Анісімова у дослідженні особистості Єлизавети Петрівни полягає у тому, що автор відкрив нові грані у історичній постаті дочки Петра І, зокрема, в контексті тієї ж "культури маскараду" XVIII ст., та вивів на історіографічну "авансцену" новий образ російської імператриці.

Слід звернути увагу, що у сучасній російській історіографії проблеми жіночого правління в Росії триває процес переоцінки цінностей, у результаті якого постаті самодержиць XVIII ст. набувають в історичних працях все нових і нових рис. Не оминула така історіографічна "доля" і Єлизавету Петрівну. І хоча її постать на сьогоднішній день вже, швидше, за історіографічною інерцією розглядають як ключову у "культурі маскараду" в тогочасній Росії, ця особа вже отримала в свою адресу немало незвичних для традиційної історіографії оцінок. Так, Н.А. Васецкий, який практично нічого не пише про Єлизавету як "веселу царицю", підкреслює незвичність того факту, що "... дівчинка, що росла як трава посеред поля... змогла потім піднятися до розуміння саме загальнонародного, а не суто династичного інтересу, і стати тією фігурою, яка тільки і змогла сприяти встановленню стабільності та наведенню порядку у замордованій заморськими і вітчизняними пройдисвітами Росії" [7, с. 134]. Б. Башилов, говорячи про період правління Єлизавети, "непоганої за своїми духовними задатками жінки, яка, проте знаходилася під впливом принадлиності ідеї свого батька про необхідність духовного наслідування Заходу" [4], теж не акцентує на якійсь надмірній пристрасті імператриці до розваг. У свою чергу Л.М. Васильєва, яка теж обходить стороною міф про "веселу царицю", ніби відповідаючи попередньому автору, зазначає: "Вона своєю підкресленою, умисною, нав'язливою "російськістю" виправила політичні перекося великого батька, який не знав межі у провінційній пристрасті до Заходу. Вона дала у тому ж напрямі "фасон" Катерині II та усім решта німкеням і німцям, опанувавши головний престол Росії в

XIX столітті" [8, с.185-186]. Таким чином, образ Єлизавети як уособлення "культури маскараду" у деяких сучасних істориків повільно відходить у тінь. Щоправда, О. Бушков, відомий своїми саркастичними оцінками історичних подій, знову нагадує нам про розваги єлизаветинського двору у властивій йому манері: "Двір в період правління Єлизавети жив весело. Відверто зізнається, особисто мені хотілося б хоч рік поколобродити в їх товаристві. ... А як вони гулеванили – заздрість бере!" [5, с.25]. Проте хотілося б відзначити, що у даному випадку автор, часто безжальний у своєму гуморі, дає цьому "веселому товариству" оцінку швидше світлого іронічного характеру. "Добра, хоча й запальна, весела, хоч і не без сентиментальності, імператриця Єлизавета Петрівна залишила по собі загальом світлу пам'ять", – підводить ризик Б.Г. Пашков [27, с. 411].

Отже, загалом до особистості Єлизавети російською історією пострадянського часу стали значно прихильніші, ніж їх попередники. Проте історіографічну репутацію дочки Петра І не завжди здатна врятувати навіть все зростаюча кількість позитивних оцінок. "Батько російської історії" В.О. Ключевський назвав колись період царювання Єлизавети Петрівни досить ущипливим за змістом словосполученням – "Золочена убогість" [21, с.433]. Говорячи про сучасний образ самої імператриці в російській історіографії, ми можемо взяти на озброєння вислів великого історика. Справді, "золочена убогість": написано про Єлизавету достатньо, оцінки істориків щодо її царювання ніби змагаються між собою – яка яскравіше передасть кількість уборів "веселої цариці", розкіш її двору та спалахи феєрверків. Але під усім розмаїттям таких описів та оцінок криється "убогість" – історіографічна "убогість" самого образу імператриці, "затягнутого в корсет" стереотипів та "одягненого у маску" легковажності та нікчемності. Російські історики один за одним приходили до подібних висновків в оцінках царювання Єлизавети. Російська історіографія дореволюційного та радянського періодів наскрізь просякнута ними. Нечасті спроби сучасних дослідників переглянути такі висновки, показати нам нову Єлизавету вносять вагомий внесок у процес трансформації образу імператриці. Проте їх спроби помітні переважно лише дослідникам із вузькою спеціалізацією. А на сторінках загальноосвітньої літератури ми і далі зустрічаємо століттями випещений істориками образ "веселої цариці". Єлизавета Петрівна як уособлення "культури маскараду" в російській історіографії являє собою, по суті, обмежений у рамках оцінок та бідний на їх різноманітність історіографічний манекен, на який можна одягнути тисячі уборів, натомість уже століттями одягають лише один. У Єлизавети було 15 тис. суконь, які вона кілька разів на день міняла. У її історіографічному двійника – одна сукня, лише різні аксесуари – століттями однотипна оцінка, лише різні її відтінки. Проте, як уже зазначалося, помітні спроби російських дослідників перегорнути уявлення про постать імператриці Єлизавети Петрівни. І, можливо, історики дадуть цій особистості новий "гардероб оцінок" – багатий та різноплановий.

1. Андреев В.В. Представители власти в России после Петра I. – СПб., 1870. 2. Анисимов Е.В. В борьбе за власть. Страницы политической истории XVIII века. – М., 1988. 3. Анисимов Е.В. Женщины на российском престоле. – СПб., 1997. 4. Башилов Б. Русская Европа. – "Неизвестные страницы Русской истории", 1998. 5. Бушков О. Блеск и кровь гвардейского столетия // Россия, которой не было. – М., 2005. 6. Валишевский К. Дочь Петра Великого. – М., 2002. 7. Васецкий Н.А. Женщины во власти и безвластии. – М., 1997. 8. Васильева Л.Н. Жены русских королей. – М., 1999. 9. Вдовина Л.Н. Риторика праздника: Москва в дни маскарада "Торжествующая Минерва". // Россия в средние века и новое время. – М., 1999. 10. Врангель Н.Н. Свойства века. // Императрица Елизавета и искусство ее времени // Аполлон. 1912. №7. 11. Ешевский С.В. Очерк царствования Елизаветы Петровны. – М.,

1870. 12. Записки генерала Манштейна о России 1721-1744. – СПб., 1875. 13. Записки герцога де Лириа о России. Осьмнадцатый век. – М., 1868. 14. Записки и воспоминания русских женщин XVIII-I половины XI вв. // Сост. Г. Н. Моисеева. – М., 1990. 15. Записки князя Я.П. Шаховского // Со шпагой и факелом. – М., 1991. 16. Иконникова В.С. Русская женщина накануне реформы Петра 1 и после нее. – К., 1874. 17. История государственного управления России // Под. общ. ред. д. эк. н., проф. В.Г. Игнатова. – Ростов-на-Дону, 2002. 18. История России: Учебник / Орлов А.С., Георгиев В.А., Георгиева Н.Г., Сивохина Т.А. – М., 1997. 19. Каменский А.Б. Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация. – М., 1999. 20. Карамзин Н.М. Записка о древней и новой России. – М., 1991. 21. Ключевский В.О. Курс русской истории. – М., 1958. 22. Любавский М.К. Русская история XVII-XVIII вв. – СПб., 2002. 23. Миних Б.Х. Записки // Безвременье и временщики. Воспоминания об "Эпохе дворцовых переворотов" (1720-е – 1760-е годы) / Сост., вступ. ст., коммент. Е. Анисимова. – М., 1991. 24. Наумов В.П. Елизавета Петровна. // Вопросы истории, 1993. №5. 25. Павленко Н.И. Анна Иоанновна. Немцы при дворе. – М., 2002. 26. Павленко Н.И. Елизавета Петровна. В кругу муз и фаворитов. – М., 2005. 27. Пашков Б.Г. Русь – Россия – Российская Империя. – М., 1997. 28. Писаренко К. Повседневная жизнь русского двора в царствование

Елизаветы Петровны. – М., 2003. 29. Письма леди Рондо // Безвременье и временщики. Воспоминания об "Эпохе дворцовых переворотов" (1720-е – 1760-е годы) / Сост., вступ. ст., коммент. Е. Анисимова. – М., 1991. 30. Платонов С.Ф. Полный курс лекций по русской истории. Ч.III. // <http://www.tuad.nsk.ru/history/Russia/index.html>. 31. Полевой Н. Столетие России с 1745 по 1845 г. – СПб., 1845. 32. Полное собрание законов Российской империи. Т.11. – СПб., 1897. 33. Пушкарева Н.Л. Женщины в исторических судьбах России X-XIX вв. // Женщина плюс ..., 2003. № 2 // http://www.owl.ru/win/womplus/2003/02_13.htm. 34. Русская старина. Путеводитель по XVIII веку. – М., 1996. 35. Семевский М.И. Елизавета Петровна до своего восшествия на престол. // Русское слово. – СПб., 1859. 36. Семевский М.И. Первый год царствования Елизаветы Петровны, 1741-1742. // Русское слово. – СПб., 1859. 37. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн. XI. – М., 1963. 38. Тартаковский А.Г. Русская мемуаристика XVIII – I пол. XIX века. – М., 1991. 39. Толстой А.К. История государства Российского от Гостомысла до Тимашева. // Русская старина. – СПб., 1878. т. 40. 40. Фирсов Н.Н. Вступление на престол императрицы Елизаветы Петровны. – Казань, 1888. 41. Хрестоматия по истории России с древнейших времен до наших дней. / Сост. А.С. Орлов и др. – М., 2000.

Надійшла до редколегії 12.10.08

А. Мінгазутдінов, канд. іст. наук

ВИСВІТЛЕННЯ ДЕЯКИХ ПРОБЛЕМ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ В НОВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ПОСІБНИКАХ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На основі сучасної навчальної літератури з історії України проаналізовано досягнення і недоліки у висвітленні деяких проблем Великої Вітчизняної війни.

On the basis of the modern educational literature on the history of Ukraine the achievements and drawbacks in interpretation of some Great Patriotic War issues are analysed.

Друга світова війна та її складова частина Велика Вітчизняна війна посідають важливе місце в історії ХХ століття. Перемога країн і народів антигітлерівської коаліції у боротьбі проти фашистського варварства вирішальним чином вплинула на подальший світовий розвиток, привела до суттєвих геополітичних змін в Європі, Азії, на інших континентах. Вагомий внесок в розгром німецького нацизму і японського милітаризму вніс український народ. Тому, природно, події минулої війни знайшли чільне відображення на сторінках підручників та навчальних посібників з історії України. Важливо, що автори багатьох видань, які з'явилися в останні роки, спираючись на нові документи і матеріали, дають більш повну і правдиву картину суворого воєнного часу, долають численні ідеологічні стереотипи, характерні для літератури радянського періоду. Про це говориться і в анотаціях до багатьох видань. Так, в навчальному посібнику, підготовленому групою львівських авторів, наголошується: "Видання позбавлене як стереотипів застійних часів, так і новітніх "патріотичних міфів", послідовно і всебічно висвітлює історію української державності, героїчної і трагічної боротьби за її утвердження, історію формування українського народу, його перетворення в сучасну націю" [5, с. 2]. Автори підручника, написаного викладачами Київського національного університету, відзначають: "Максимально враховані сучасні наукові погляди, уточнено концептуальні положення, оцінки історичних подій і осіб" [12, с. 4]. Аналогічні вказівки знаходимо ми на сторінках інших видань, які нерідко супроводжуються уточненнями "нове бачення", "сучасне бачення" тощо. В даній статті зроблено спробу проаналізувати наскільки вдалося авторам вирішити поставлені завдання. При цьому розглядаються новітні навчальні посібники, авторами яких є науковці академічних інститутів, викладачі вищих навчальних закладів Києва, Донецька, Львова, Харкова та інших вузівських центрів.

На сторінках сучасних підручників і посібників на основі введених до наукового обігу нових документів, мемуарної літератури, книг вітчизняних і зарубіжних дослідників всебічно показано місце України в агресивних

планах верховодів нацистського "рейху" щодо Радянського Союзу. Плануючи війну проти СРСР, правлячі кола фашистської Німеччини надавали особливого значення захопленню України, її колонізації, розграбуванню її природних і культурних багатств. Вони планували фізичне знищення значної частини українців, а тих хто залишиться живими перетворити на рабів арійських завоюників.

Значне місце цьому питанню приділено в книзі О.Д. Бойка "Історія України". В ній є спеціальний підрозділ "Місце України в планах фашистів". Становить інтерес наведений автором матеріал щодо зміни задуму нацистського керівництва відносно майбутнього української державності. Один з ідеологів нацистської партії А. Розенберг висував спочатку ідею утворення формально самостійних, але фактично залежних від Німеччини держав в Україні і на Кавказі, аби протиставити їх Росії. В бюро Розенберга передбачалося навіть створення "Великої України". Проте, у другій половині 30-х років плани Гітлера, а відповідно і його оточення, докорінно змінилися. Коли у березні 1939 р., відзначає автор, Гітлеру піднесли карту, на якій були позначені кордони майбутньої "Великої України", він відкинув її вбік, зауваживши, що момент для цього не настав [2, с. 462]. Адже для керівників "рейху" на першому плані були економічні інтереси, а не політичні розрахунки.

Переконаливий матеріал в цьому відношенні наведено в навчальному посібнику Б.Д. Лановика і М.В. Лазаровича "Історія України". Напередодні Другої світової війни Гітлер заявив: "Все, що я роблю, спрямовано проти Росії. Мені потрібна Україна!" А вже під час війни, у вересні 1942 р. були схвалені принципи німецької політики на Сході. Автори цитують їхні окремі положення: "Ми завоювали неосяжні території на Сході з тим, щоб закріпитися тут на тисячоліття. Конкретно це означає: після перемоги німецької зброї на просторах від Карпат до Волги має розквітнути нова арійська імперія... Саме тут не міністерським чиновникам, а білявим бестям з чорного корпусу СС фюрер довірив створення передумов великого переселення нордичної раси – вивільнення життєвого простору. Отож найвищим обов'язком кожного з нас на Сході віднині буде масове знелюднення завойованих те-

риторій. Ви повинні убивати якомога більше й ефективніше винищувати тутешніх унтерменшів!" [10, с. 428-429].

Наведені у численних виданнях документи свідчать, що як відзначає О.Д. Бойко, "українські землі розглядалися як бездержавний сировинний придаток, джерело продовольства і робочої сили, з перспективою після знищення значної частини населення, онімечення та колонізації" [2, с. 464-465].

В світлі наведених в навчальних посібниках документальних матеріалів очевидним є справедливий, визвольний характер війни українського народу проти гітлерівського нацизму. Це була священна війна за рідну землю, за свої міста і села, за Батьківщину. "Відсіч агресорові було сприйнято як всенародну справу, – відзначено в підручнику "Історія України. Нове бачення". – Війна проти смертельного ворога – німецького фашизму дістала визначення як визвольна, священна, Велика Вітчизняна. Ці прості, але сповнені глибокого змісту слова відбивали почуття багатьох мільйонів патріотів" [8, с. 302]. Ця думка ґрунтується на незаперечних історичних фактах. Україна дала радянським Збройним Силам 7 млн. воїнів. "Більш як 2 млн. чоловік з числа тих, хто не підлягав мобілізації, створювали формування народного ополчення та винищувальні батальйони для охорони прифронтового тилу, – говориться в підручнику "Новітня історія України. 1900-2000". – Будівництво понад 4 тис. км оборонних ліній та багатьох військових споруд було здійснено в основному силами цивільного населення й ополчення. З добровільних внесків громадян було створено фонд оборони країни. Розгорнувся рух за надання шефської допомоги пораненим воїнам, їхнім родинам тощо" [12, с. 312]. Тому дивним виглядає намагання деяких авторів відмовитися від усталеного поняття "Велика Вітчизняна війна", закріпленого, до речі, в законодавчих актах незалежної України. Назвемо, наприклад, прийнятий Верховною Радою України 20 квітня 2000 р. Закон "Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років".

В ряді навчальних посібників вживається лише назва "Друга світова війна". Проте, для серйозних дослідників очевидно, що терміни "Друга світова війна" та "Велика Вітчизняна війна" не тотожні, вони різняться як за змістом, так і за хронологічними рамками. На це справедливо звертається увага в одній із публікацій журналу "Атлантична панорама", вміщеній в 2007 р. під красномовною назвою "Термінологія спотикання". "Спроби політиків та ЗМІ ототожнювати і проводити просту заміну термінів "Велика Вітчизняна війна" на "Друга світова війна" є безпідставними і не обґрунтованими", – відзначає автор статті [1, с. 47]. Можна погодитись із даним у заданій публікації визначенням: "Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу – вирішальна частина Другої світової війни, справедлива визвольна війна Радянського Союзу в складі антигітлерівської коаліції держав проти фашистського блоку держав за волю і незалежність СРСР, за звільнення народів Європи, за знищення джерел агресії в Європі". Відомо, зокрема, що в часових вимірах Другої світової війни СРСР брав участь у трьох війнах: війні з Фінляндією з 30 листопада 1939 р. до 13 березня 1940 р., у Великій Вітчизняній війні з 22 червня 1941 р. до 8 травня 1945 р., у війні з Японією з 9 серпня до 2 вересня 1945 р. Відмова авторів від поняття "Вітчизняна війна" на догоду деяким панкам з-за океану не лише неспроможна в науковому сенсі, але й шкідлива в моральному відношенні. Адже як виховувати у молоді почуття поваги до ветеранів Великої Вітчизняної війни, коли такої ніби й не було?

В новітній навчальній літературі більш повно розкрито причини невдач радянських військ на початку

війни. На наш погляд, заслуговують на увагу саме ті видання, в яких йдеться про комплекс факторів, як об'єктивних, так і суб'єктивних, які обумовили трагедію початкового періоду війни. "Об'єктивні причини й злочинні промахи лідерів СРСР, насамперед Сталіна, спричинили до того, що радянські війська, зазнаючи величезних втрат у бойовій техніці та живій силі, відступали на схід", – відзначає М.С. Пасічник у посібнику "Історія України. Державницький процес, розвиток культури та політичні перспективи" [14, с. 572]. У підручнику, підготовленому науковцями Київського національного університету, слушно наголошується: "Серед причин невдач слід зазначити також те, що фашистська Німеччина, завоювавши більшу частину Європи, разом із своїми союзниками, воєнно-економічним потенціалом значно перевершувала Радянський Союз. Її армія була належно відмобілізована, мала значний досвід ведення бойових дій, мала кращу укомплектованість, більш досконалі і в достатній кількості воєнну техніку і озброєння" [12, с. 310]. Відіграла свою негативну роль і раптовість нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз. "Радянсько-німецька війна почалася вранці 22 червня 1941 р. раптовим нападом добре вишколених та озброєних німецьких військ на прикордонні застави, військові об'єкти, міста і села Радянського Союзу", – пишуть Б. Лановик, Р. Матейко, З. Матисякевич [11, с. 411]. Черкашина Н.К. в посібнику "Історія України від давніх часів до сьогодення" відзначає: "Радянський Союз був захоплений зненацька" [17, с. 161]. Про раптовість нападу йдеться в посібниках О.Д. Бойка, львівських авторів та інших [2, с. 458; 5, с. 298].

Водночас, наведений авторами багатий фактичний матеріал добре показує відповідальність партійно-державного керівництва країни за драматичний розвиток подій після початку фашистської агресії. Адже і раптовість нападу була обумовлена ігноруванням Сталіним численних попереджень щодо підготовки верховодами Німеччини агресії проти СРСР. "З квітня 1941 р. повідомлення про намагання Гітлера порушити пакт надходили майже з 40 точок земної кулі і мало не щодня, – говориться в навчальному посібнику, підготовленому науковцями Інституту історії України. – Причому у 9 випадках повідомлялися точні дати про напад Німеччини, кількість війська" [8, с. 312].

Ігнорування Сталіним повідомлень щодо підготовки гітлерівської агресії, які надходили від радянських розвідників, дипломатів, іноземних урядів привело до того, що, як відзначають автори посібника, виданого у Донецьку, "напад гітлерівської Німеччини виявився несподіваним для командування Червоної Армії, населення СРСР і мав тяжкі наслідки" [9, с. 319].

Автори навчальних посібників спростовують тезу радянської історіографії про нібито велику чисельну перевагу агресора над військами Червоної Армії, які знаходилися у західних військових округах. Зокрема, в посібнику, підготовленому харківськими істориками, наводяться такі цифри: на озброєнні армій, задіяних Німеччиною для війни проти СРСР на першому етапі, нараховувалося близько 2800 танків і штурмових гармат, 4950 літаків, 47250 гармат. Війська ж західних прикордонних округів мали 9200 танків, 8450 літаків, 48830 гармат і мінометів. "Ці цифри, – пишуть автори, – говорять самі за себе – чисельна перевага на радянському боці" [7, с. 268].

Серед причин, які обумовили тяжкі поразки Червоної Армії на початку війни, автори книги, виданої в Харкові, називають: затримка у переозброєнні Радянських Збройних Сил новою технікою, репресії проти командного складу Червоної Армії, серйозний прорахунок Сталіна в оцінці військово-політичної ситуації і часу нападу

Німеччини, помилкова воєнна доктрина – воювати малою кров'ю і на чужій території. "В них, а також інших серйозних прорахунках і злодіяннях Сталіна і його оточення, в створеній ним системі авторитарного управління слід шукати справжні причини невдач" – роблять висновок автори [7, с. 270]. В деяких посібниках справедливо звертається увага і на відповідальність вищого військового керівництва за трагедію на початку війни. Так, на думку авторів книги, виданої в Донецьку, "стратегічні прорахунки радянського командування" привели до того, що "Червона Армія зазнала нищівних поразок і понесла тяжкі втрати" [9, с. 322].

Новизною позначено характеристику авторами сучасних підручників і посібників німецько-фашистського окупаційного режиму в Україні, руху опору окупантами. Наведений в цих виданнях багатий документальний матеріал, переконливі факти та аргументи яскраво свідчать про антилюдську, злочинну сутність так званого "нового порядку", запровадженого гітлерівцями. Значну увагу звертають на це питання науковці Інституту історії України в книзі "Історія України ХХ – початку ХХІ століття". "За Україною, – пишуть вони, – нацисти не визнавали права на державне існування. Окупанти штучно розчленували українську територію, бо розглядали Україну як "життєвий простір", яким можна розпоряджатися на власний розсуд" [6, с. 112-113]. Як наголошується в посібнику, жорстокість, зневага до українців як до людей нижчого ґатунку були головними рисами німецької системи управління. "Не будьте м'якими і сентиментальними" – ця вимога міститься в усіх інструкціях керівників окупаційного режиму. Населенню міст і сіл заборонялося користувати залізничним і комунальним транспортом, електроенергією, телеграфом, поштою, аптеками. На кожному кроці можна було побачити оголошення: "Тільки для німців", "Українцям вхід заборонено" тощо. "Суть окупаційного режиму, – роблять загальний висновок автори, – як в місті, так і на селі – полягала в тому, щоб жорстокістю і терором залякати людей, зламати їхній опір і перетворити на покірних рабів. Військово-поліцейський апарат проводив організоване пограбування населення, створював нестерпні умови, прирікав на голодне вимирання" [6, с. 114].

Викриваючи злочинну сутність так званого "нового порядку", автори "Історії України" за редакцією В.А. Смолія подають цинічні висловлювання Е. Коха, гітлерівського намісника в Україні: "Мета нашої роботи – примусити українців працювати на Німеччину, а не ошчасливити цей народ. Україна повинна постачати те, чого немає в Німеччині. Цю роботу слід проводити, не рахуючись з втратами" [4, с. 318].

Грабіжницький характер окупаційної політики нацистів добре показано авторами підручника, виданого у Львові. Як наголошується в книзі, найбільші підприємства України були поділені між німецькими магнатами. Заводи Дніпропетровщини дісталися Фліку, найбільші в Європі машинобудівні заводи Краматорська – Крупі, майже половину підприємств важкої промисловості України захопив концерн "Герман Геринг". На селі окупанти запровадили кріпацький режим, на селянські двори накладалося 12 видів різних податків. На місті і на селі під страхом суворой кари було запроваджено обов'язкову трудову повинність. "Грабунок, свавілля і терор були возведені в ранг державної політики", – такий аргументований висновок зроблено авторами книги [5, с. 304].

Наведений в ній переконливий матеріал дає уявлення про реалізацію гітлерівцями заздалегідь розроблених планів винищення місцевого населення. Добре проілюстровано це на прикладі геноциду щодо єврейського народу, що за гітлерівським формулюванням звучало як

"остаточне вирішення єврейського питання". Тільки через Львівське гетто пройшли і загинули близько 236 тис. осіб [5, с. 305]. Автори наводять при цьому факти допомоги жертвам геноциду з боку значної частини українського населення. Зокрема, митрополит А. Шептицький особисто врятував близько 150 дітей та 15 рабів.

Подібні матеріали знаходимо ми на сторінках й інших видань. В більшості посібників сказано, зокрема, про трагедію Бабиного Яру в Києві.

Не менш жорстоким було ставлення німецько-фашистських окупантів до українців, яких розстрілювали часто без суду і слідства за приналежність до партійного і радянського активу, порушення встановленого режиму, за найменші прояви непокорі, співчуття партизанам та повстанцям. В багатьох виданнях наводяться факти масових розстрілів в Києві, Львові та інших містах. Україна була вкрита мережею нацистських концтаборів, де гинуло багато представників місцевого населення, військовополонених. На окупованій території республіки було створено 50 гетто і понад 180 великих концентраційних таборів. "Фабрики смерті" діяли в Києві, Дніпропетровську, Кіровограді, Львові та інших містах.

Особливо жорстоко розправлялися окупанти з мирним населенням в тих регіонах, де був сильний партизанський рух. В навчальних посібниках наведено багато прикладів, коли гітлерівці палили цілі села України, повністю знищуючи місцевих жителів, в тому числі жінок, стариків, дітей. "У жовтні 1941 р. Україна спізнала свою першу Хатинь: село Обухівку на Полтавщині було спалено, а все населення розстріляно. За час окупації подібні варварські акції фашистами було проведено в 250 населених пунктах республіки", – говориться в навчальному посібнику О.Д. Бойка [2, с. 467].

Жертвами нацистських злодіянь в Києві стали 195 тис. осіб, у Рівному – 99 тис., сотні тисяч мирних громадян було знищено у Вінниці, Харкові, Житомирі, Полтаві та інших містах України. Наводячи ці дані, автори справедливо акцентують увагу на тому, що жорстокий терор окупантів став кривавим інструментом виконання гітлерівцями головного завдання "Генерального плану "Ост" – обезлюднення східних територій для переселення сюди німецьких колоністів. А всього за роки окупації в Україні було вбито і замучено понад 4 млн. цивільного населення і понад 1,3 млн. військовополонених.

Тож не випадково на окупованій, але не скореній землі України широкого розмаху набрав антифашистський рух опору. На відміну від радянської історіографії автори сучасних посібників долають тенденційне, одностороннє висвітлення цього питання. В книзі "Історія України ХХ – початку ХХІ століття" наголошується, зокрема, на двох течіях в русі опору. "З одного боку, – відзначають автори, – боротьбу з фашизмом вели підпільні організації та партизанські загони прорадянської орієнтації. З другого – організація українських націоналістів (ОУН) і очолювана нею Українська повстанська армія (УПА)" [6, с. 119].

В багатьох виданнях добре показано розмах радянського партизанського руху, силу його ударів по фашистських окупантах. "Найпомітніший слід в історії партизанської боротьби, – зазначають автори "Політичної історії України", – залишив партизанський загін, який згодом виріс у з'єднання під командуванням С. Ковпака. З'єднання пройшло рейдами по Україні 15,4 тис. км, громило на своєму шляху гарнізони, військові частини, залізничні мости і автошляхи. У Чернігівській області діяло з'єднання на чолі з О. Федоровим, в Поліссі й Правобережжі – з'єднання О. Сабурова. За рішенням Українського штабу партизанського руху на території Сумської та Брянської областей з декількох загонів бу-

ло створено з'єднання під командуванням М. Наумова. У Західній Україні діяли також диверсійно-розвідувальні загопи Д. Медведєва, Ю. Собєсяка та інші" [15, с. 356]. Про силу партизанських ударів по ворогові свідчать наведені в книзі дані: тільки влітку і восени 1943 р. партизани України знищили більше 20 тис. окупантів, розгромили 35 німецьких гарнізонів, підірвали 158 ешелонів з військовим вантажем.

Про успішну боротьбу партизанів проти гітлерівських окупантів пишуть Б. Лановик, Р. Матейко, З. Матисякевич. "Партизани, – відзначають вони, – очистили від ворога в північно-західній частині України і в південній частині Білорусі велику територію, яку називали "Партизанським краєм" [11, с. 415].

Практично в кожному посібнику названо імена уславлених командирів партизанських формувань С. Ковпака, О. Федорова, М. Наумова та інших. Боротьба з радянськими партизанськими формуваннями відволікала значні сили ворога. "Так, командуючий групи "Південь", – пишуть автори львівського видання "Історія України", – змушений був 1941 р. використати три охоронні дивізії, бригаду і полк СС, кілька поліцейських батальйонів, крім того перекидав з фронту 50 тис. солдат для здійснення каральних акцій проти партизан" [5, с. 307].

Намагаючись дати об'єктивну оцінку комуністичному підпільному рухові, автори справедливо звертають увагу і на серйозні недоліки, прорахунки, в його розгортанні. Адже формування підпільних партійних органів, добір кадрів для боротьби проти ворога здійснювалися заздалегідь. Проте, як відзначають автори посібника, виданого у Харкові, не всі партійні працівники, підібрані для підпільної боротьби, виявилися на висоті поставлених перед ними завдань, "нерідко були випадки втечі в глибокий тил. Без відповіді залишається питання, чому в початковий період війни серед перших секретарів обкомів України тільки один О.Ф. Федоров залишився на своєму посту? Або чому із створених в липні-вересні 1941 р. 685 підпільних партійних органів в період тимчасової окупації в різний час діяли тільки 223?" [7, с. 277].

В посібнику О.Д. Бойка говориться і про недоліки в організації радянського партизанського руху. Оскільки у довоєнній військовій доктрині панувала ідея боротьби проти ворога на його власній території, розмови про можливість партизанської війни розцінювалися як вияв невіри у перемогу. Підготовка до ведення партизанських дій розгорнулася лише з початком війни. Як згадував С.А. Ковпак, лише в липні 1941 р. "на партійному активі, скликаному райкомом, ми дізналися про те, що згідно із рішенням ЦК КП(б)У всюди формуються партизанські групи". Не випадково розгортанню партизанського руху перешкоджали недостатня кваліфікованих командних кадрів, військових фахівців, відсутність координаційного центру, епізодичність постачання загонів зброєю, боєприпасами, медикаментами тощо. Лише з часом ці недоліки було частково подолано.

Автори новітньої навчальної літератури розкривають також участь в антифашистській боротьбі націоналістичних формувань. Відомо, що напередодні війни, і про це говориться в більшості видань, лідери Організації українських націоналістів співробітничали з нацистами, сподіваючись на те, що вони допоможуть утворити на території України незалежну державу.

"У результаті співпраці між німцями та ОУН, – відзначають В. Лановик, Р. Матейко, З. Матисякевич, – ще перед радянсько-німецькою війною створили дві військові частини під кодовими назвами "Нахтігаль" і "Роланд". У них було близько 600 солдатів-українців. Німці намагалися використати їх для своєї загарбницької мети, а ОУН сподівалася, що вони стануть зародком май-

бутнього українського війська" [11, с. 411-412]. "При підтримці абверу, – говориться в іншому виданні, – з ініціативи ОУН в складі німецької армії було створено дві українські військові частини "Нахтігаль" і "Роланд". Провід вважав, що вони стануть у майбутньому ядром збройних сил України" [12, с. 313].

Проте, з початком війни, лідери ОУН швидко переконалися в помилковості своїх розрахунків на підтримку з боку окупантів. Після репресій нацистів проти ОУН і заборони її діяльності, відзначають автори навчального посібника, виданого в Донецьку, "ОУН почала збройну боротьбу проти німецько-фашистського режиму і дуже швидко стала могутньою силою Опору в Західній і Правобережній Україні, маючи безумовну підтримку місцевого населення" [9, с. 327].

Аналізуючи факти, автори навчальної літератури показують, що націоналістичні сили вели боротьбу в трьох напрямках – проти німецьких окупантів, польської Армії Крайової та радянських партизанів і Червоної Армії. В деяких виданнях наводяться конкретні дані, які дають уявлення про розмах боротьби. "Влітку 1943 р. УПА здійснила низку успішних боїв з окупаційними військами, внаслідок яких ворог, незважаючи на підтримку авіації й танків, втратив вбитими і пораненими бл. 3000 солдатів і офіцерів, – пишуть Б.Д. Лановик та М.В. Лазарович. – 47 боїв проти німців і 54 бої проти радянських партизанів було також проведено у жовтні-листопаді того ж року" [10, с. 437]. Як зазначено в посібнику О.Д. Бойка, у лютому 1943 р. повстанці розгромили табори для військовополонених у Луцьку та Ковелі, а в травні недалеко від спаленого окупантами с. Кортеліси було вбито шефа спецвідділів СС генерала В. Лютце. Лише в липні-вересні 1943 р. відбулося 74 бої, не враховуючи дрібних зіткнень [2, с. 478].

Що стосується чисельності радянських партизанів та підпільників, учасників УПА в посібниках наводяться суперечливі дані. На думку авторів "Політичної історії України" в 1943-1944 рр. чисельність УПА становила приблизно 40 тис. чоловік [15, с. 457]. в ряді видань наводиться інша цифра – 100 тис. вояків нараховувала УПА на початок 1944 року. "Кількість вояків УПА не перевищувала 80 тис. чоловік", – вважають автори львівського видання "Історії України" [5, с. 315]. В.Ф. Остафійчук твердив, що в лавах повстанців було 300-400 тис. чоловік [13, с. 307]. Характеризуючи масштаби радянського руху опору фашистським окупантам, автори книги "Історія України ХХ – початку ХХІ століття" пишуть: "В Україні у 46 партизанських з'єднаннях, тисячах розвідувально-диверсійних загонів, підпільних організацій та груп вели боротьбу близько 600 тис. народних месників" [6, с. 119]. На думку О.Д. Бойка у 1941-1945 рр. у партизанських загонах і з'єднаннях України налічувалося майже 180 тис. осіб [2, с. 471]. Думається, що зазначене питання потребує подальшого ретельного вивчення, об'єктивного і зваженого наукового аналізу. Можна погодитися із твердженням канадського історика О. Субтельного: "Так, чи інакше, зображення радянськими істориками партизанського руху як масової патріотичної боротьби українського народу проти німців не відповідає дійсності, як і аналогічне твердження націоналістів щодо масштабів діяльності УПА" [16, с. 413].

Зустрічаються на сторінках навчальних посібників і деякі помилкові твердження, неточності. Так в книзі В.Ф. Остафійчука члени Краснодонської підпільної організації "Молода гвардія" чомусь представлені "націонал-комуністами". Тут же можна прочитати й таке: "В 1941-1942 рр. жодного просталінського підпілля на зайнятих німцями територіях СРСР не було" [13, с. 305-306]. Це твердження спростовується фактами хоча б з

історії Київського підпілля. Як свідчать документи Київського обласного державного архіву наприкінці 1941-1942 рр. в окупованому місті діяли підпільні організації "Арсеналець", на заводах "Більшовик", "Трансигнал", підпільні партійні організації в депо Київ-Московський на чолі з А.М. Тимощуком, на Чоколівському лісозаводі, очолювана М.Ф. Грищенком, підпільна партійна організація "Київський робітник", організація "Смерть німецьким окупантам!" на чолі з Г.С. Кочубеєм та інші [3].

В "Історії України", виданій у Львові, відомий керівник чернігівського партизанського з'єднання О. Федоров подається як О. Федорів (с. 307). Окремі неточності мають місце і в інших виданнях.

Не обходять автори деяких видань питання про співпрацю певної частини українського населення з німцями. Про колабораціонізм йдеться, зокрема, в підручнику, підготовленому науковцями Київського університету. "Більшість українських колаборантів, – говориться в книзі, – це репресовані радянською владою, ідеологічні фанатики чи антисеміти. Щоправда їх було не більше, ніж серед росіян чи інших народів окупованих країн. Співробітництво з німцями зводилося до участі в органах місцевої влади або контролюваної німцями допоміжної поліції" [12, с. 317-318]. Були й такі, які за висловом історика Т. Гунчака, воювали у "мундирах ворога". Йдеться, зокрема, про сформовану із українців дивізію СС "Галичина". Серед майже мільйона колишніх радянських громадян, які в 1944 р. воювали на боці вермахту, українці становили близько 220 тис.

Проте, цілком справедливим є висновок авторів підручника "Історія України" за редакцією В.А. Смолія: "Бі-

льшість українського народу не сприйняла націонал-соціалістичної ідеології, хоч як нацисти не намагалися її нав'язати, зайняла, зрештою, однозначно ворожу позицію щодо окупантів та їх підсобиників" [4, с. 320].

Таким чином, аналіз ряду новітніх навчальних підручників і посібників свідчить, що їхніми авторами зроблено помітний крок в поглибленому розкритті багатьох складних питань історії Великої Вітчизняної війни. Думається, що роботу по більш виваженому, правдивому висвітленню цього героїчного і трагічного періоду нашої історії буде продовжено і надалі.

1. Аблазов В. Термінологія спотикання // Атлантична панорама. – 2007. – № 2.
2. Бойко О.Д. Історія України: Посібник / Вид. 2-е, доп. – К., 2001.
3. Державний архів Київської області. – ф. 4. – оп. 1. – спр. 12. – арк. 150, 152, 199, 211, 227, 354, 378, 450.
4. Історія України / За заг. ред. В.А. Смолія. – К., 1997.
5. Історія України. Кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів, 1996.
6. Історія України ХХ – початку ХХІ століття: Навч. посібник / П.П. Панченко, Н.П. Барановська, С.С. Падалка та ін. За заг. ред. В.А. Смолія. – К., 2004.
7. Історія України: Курс лекцій / Под ред. Н.Н. Олейника. – Харьков, 2002.
8. Історія України: нове бачення. У 2-х т. / Під ред. В.А. Смолія. – К., 1996. – Т.2.
9. Історія України: Учебное пособие для студентов неисторических специальностей. Под общей ред. Р.Д. Ляха. – Донецк, 2002.
10. Лановик Б.Д., Лазарович М.В. Історія України: Навчальний посібник / 3-тє вид., випр. і доп. – К., 2006.
11. Лановик Б.Д., Матейко Р.М., Матисякевич З.М. Історія України: Навчальний посібник / 3-тє вид., випр. – К., 2000.
12. Новітня історія України. 1900-2000: Підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.П. Дрожин та ін. – К., 2000.
13. Остафійчук В.Ф. Історія України. сучасне бачення / Третє вид. – К., 2006.
14. Пасічник М.С. Історія України. Державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи: Навч. посібник / 2-е вид. – К., 2006.
15. Політична історія України: Посібник / За ред. В.І. Танцюри. – К., 2002.
16. Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991.
17. Черкашина Н.К. Історія України від давніх часів до сьогодення. – К., 2005.

Надійшла до редколегії 12.10.08

В. Огороднік, асп.

КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДДІЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ МІЛІЦІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ (Б) У 1941 РОЦІ

У статті досліджується проблема кадрового комплектування відділів Української народної міліції ОУН(Б). Особлива увага звертається на етапи кадрового забезпечення, директивні характеристики щодо майбутніх міліціонерів та участі УНМ у кадровому формуванні військових структур УПА і СБ.

The article reveals an issue of specialists staff to Ukrainian people's militia departments of the OUN (B). Special attention is paid to stages of such staff, directive features for the future militiamen.

Історія діяльності Служби Безпеки Організації Українських Націоналістів Бандерівського проводу (тут і далі про СБ ОУН(Б)) у національно-визвольній боротьбі за створення Української Самостійної Соборної Держави на території України, а також вивчення питань її структурних підрозділів (міліція, розвідка, контррозвідка та бойові групи) та кадрової політики, є невід'ємною частиною історії як Служби Безпеки (далі СБ), так і самої ОУН(Б). Однак, більшість дослідників висвітлюють питання, пов'язані з діяльністю СБ [1], оминаючи або частково розкриваючи проблеми кадрового забезпечення чисельних відділів СБ, не надаючи тим самим їм належної оцінки.

Вивчення кадрової політики у відділах СБ, певною мірою, допоможе розкрити додаткові сторінки діяльності підрозділів СБ.

Дана наукова розвідка досліджує найменш вивчений відділ СБ – Українську народну міліцію (далі УНМ). Автор на основі ново виявлених документів Державного архіву Служби безпеки України (далі ДА СБУ) розкриває досі нерозглянуті питання: кадрового забезпечення УНМ, директивних характеристик щодо майбутніх міліціонерів, простежує етапи кадрового забезпечення та участі УНМ у кадровому формуванні військових структур УПА і СБ.

Широку інформацію щодо діяльності УНМ ми можемо знайти у наративних та документальних працях, як

діаспорних так і вітчизняних дослідників діяльності ОУН(Б) та УПА. В цьому напрямку важливі моменти початкової організації УНМ подають нам керівники ОУН(Б) М. Лебідь [2], С. Мудрик-Мечник [3], В. Галаса [4] та інші. У своїх працях автори висвітлюють роботу ОУН(Б) з організації і кадрового забезпечення відділів УНМ у 1941 році, на відміну від інших сторін діяльності СБ, де простежується відверта неприязнь, перебільшення ролі СБ, замовчення негативних сторін діяльності есбістів в національно-визвольному русі, що призводить до викривлення справжньої історії СБ. Документальна база формується на німецьких документах, які упорядкував, переклав і опублікував В. Косик [5] та на документальній архівній спадщині ДА СБУ, ЦДАВОВУ і ЦДАГОУ. Торкаючись історіографії, питанням утворення УНМ приділяли часткову увагу в своїх монографічних працях дослідники історії ОУН та УПА – І. Патриляк [6], Г. Биструхін та Д. Веденєв [7], які в своїх працях приділяли увагу організаційним процесам та діяльності відділів УНМ, у липні-листопаді 1941 року.

Досліджуючи проблеми, пов'язані з кадровим забезпеченням відділів УНМ, передусім слід зазначити, що міліція стала першим новоствореним військовим відділом СБ у державотворчих спрямуваннях керівництва ОУН(Б) [8] після проголошення акту 30 червня 1941 року і відновлення Самостійності України.

Однак, формування розгалуженого апарату УНМ почалося ще до проголошення цього акту. З перших днів німецько-радянської війни, використавши неспроможність німецького військового командування власними силами опановувати ситуацію на захоплених територіях України, через швидке просування фронту і браку власних кадрів, провід ОУН(Б) розпочав роботу з організації і кадрового забезпечення УНМ. Так, перші свідчення про створення УНМ у прикордонних районах Львівської та Дрогобицької областей містяться в повідомленнях похідних груп ОУН(Б) датованих 25-м червня 1941 р. Документи говорять, що на 25 червня 1941 р. вже функціонували комендатури міліції у Лежахові, Синяві, Яворові та Млинах, які займалися розбудовою свого апарату в навколишніх селах та проводили вишкіл особового складу [9].

Німецькі порядкові органи (поліція безпеки і СД), з цього приводу, повідомляли в Берлін: "Айнзацгрупа Б доповідає про спроби українців під командуванням Бандери 2-3 липня 1941 р. поставити німецьку владу перед фактом, що відбувся, створивши Українську республіку й організувавши міліцію" [10].

Для юридичного закріплення повноцінних державотворчих організаційних процесів провід ОУН(Б) видає звернення І. Климова "Легенди" Крайового провідника ЗУЗ щодо військово-політичних заходів, які необхідно вжити після проголошення незалежної України [11], та "Декларацію політичного бюро ОУН" [12]. Чим юридично закріплює факти встановлення незалежності України, створення відділів УНМ та розгалуженої мережі Служби Безпеки ОУН(Б). Окрім цього, у документах провід ОУН(Б) визначив напрямки діяльності відділів "Української міліції", органів "Держбезпеки" та відділів Української національної самооборони: охорона військових об'єктів, підготовка новобранців до війська, боротьба зі шпигунами, диверсантами і парашутистами противника [13].

Отже, згідно директивних наказів, новостворена УНМ повинна була миттєво опанувати ситуацію на звільнених, від більшовиків, теренах України і запровадити власну систему українських органів правопорядку і безпеки щодо приборкання породженого війною хаосу: "опанувати революційну стихію мас і ситуацію так, щоб ми всі самі упорядкувати й організувати на опанованих нами від большевиків теренах ціле життя" [14].

Відповідальність і організація УНМ була покладена на одного з провідних функціонерів СБ ОУН(Б) І. Равлика [15]. Під його керівництвом починають створювати нові осередки української міліції у всіх великих містах регіону та інших населених пунктах. На середину липня 1941 року, за свідченням А. Бедрія, відділи міліції вкрили густо мережею ЗУЗ, ПЗУЗ і частину ОСУЗ (Осередньо-Східні Українські Землі) та Буковину [16].

Методи організації подають нам фундатори УНМ та члени похідних груп ОУН(Б). Так, за свідченням Я. Стецька, – "Переїжджаючи через міста і села, ми проголошували на зібраннях відновлення державності, встановлювали місцеву владу, організовували міліцію, порядкували господарське життя" [17].

Для реалізації вищезазначених державотворчих спрямувань у процесі встановлення нової влади ще у травні 1941 р. було видано й розповсюджено таємну інструкцію для керівників ОУН – "Боротьба й діяльність ОУН під час війни" з окремим розділом, присвяченим організації УНМ [18] та більш пізнішу "Інструкцію" для організації роботи з критеріями підбору та навчання майбутніх міліціонерів [19].

Так, в інструкції "Боротьба й діяльність ОУН під час війни" наголошувалося, що з моменту відступу більшовицьких військ необхідно негайно організувати Народну мі-

ліцію [20]. І це, як свідчить М. Лебідь, виконувалося в дуже короткий термін при безпосередньому творенні адміністративних апаратів, від обласних до сільських включно [21]. Варто підкреслити, що таке швидке формування відбувалось за великої підтримки місцевого населення [22], що не могло не бути запорукою швидкої організації і залучення до лав УНМ значної кількості нових працівників.

Вже в середині липня 1941 р. УНМ в адміністративно-територіальному плані мала такий вигляд – в повітовому або окружному центрі утворювалося бюро Народної міліції, яке вважалося своєрідним штабом Окружної команди, яку очолював місцевий військовий комендант. При ньому розміщувалися головні міліцейські сили округи (повіту). Повітовому або окружному комендантові підпорядковувалися районні, міські й громадські коменданти, які керували міліцейськими загонами того чи іншого міста або сільської громади [23]. Чисельність цих відділів загалом рідко коли перевищувала 100 бійців у повіті й 30-50 у районі [24].

До швидкого розвитку УНМ слід додати й той факт, що СБ переймала досвід опанування ситуацією в Україні радянських органів держбезпеки. Так, структурно-адміністративний поділ УНМ дуже нагадує існуючу радянську систему органів НКВС в Україні від 1939 р. по 1941 р. До цього також можна додати і методи, якими провід ОУН(Б) прагнув опановувати ситуацію в Україні після відходу більшовицьких військ. Ці методи досить схожі на дії, якими радянська влада миттєво опановувала ситуацією у 1939 р. на ЗУЗ [25].

У структурно-відділовому плані для великих міст і районних центрів, знов таки, повторюючи практику НКВС, планувалося створення розгалуженої кадрової системи відділів УНМ, що мало бути запорукою успішності і не дублюванні у роботі. В інструкції зазначено: "створити окремі відділи з чітко окресленими завданнями: Розвідочно-слідчий, Кримінальний, Порядковий". Відділи поділялися на підвідділи і окреслювали чіткі завдання для кожного підвідділу: "Розвідочно-слідчий паралізує всякий шкідливий політичний рух; Кримінальний відділ обіймає наступні підвідділи: 1. Душогубство. 2. Підпали і пљондрвання. 3. Грабіжі, обманства, фальшування і переступки проти суспільної моралі; Відділ Порядкової Поліції складається: 1. Контроля та керування вуличним рухом. 2. Контроля базарного парку. 3. Пожарної поліції. 4. Санітарної служби" [26]. Для невеликих міст і сіл пропонували не поділяти на підвідділи, але завдання, у менших масштабах, залишались без змін [27]. Численні ж згадки про їхнє дієве існування на місцевому рівні чітко вказують на велику проведену організаційну роботу [28].

Цілком зрозуміло, що для ефективної роботи згаданих відділів УНМ потрібен був досить великий кадровий апарат з фахівцями різних напрямків, як оперативно-розшукової, так і суто військової роботи, а ще й кадри з адміністративно-господарської діяльності. До міського командного складу пропонували призначити наступні організаційні посади: комендант, заступник, комісар розвідочно-слідчий, старшина персональний, інспекційний та господарчо-адміністративний, комісар кінної поліції, комісар спеціальних завдань, лікар та зв'язковий старшина. Адміністративно-господарський відділ складали: шеф канцелярії, бунчужний, перекладач, машиністка, зв'язковий міліціонер та службовий міліціонер. До складу дільничних та кримінальних комісаріатів пропонували залучити кадри з наступними організаційними посадами: комісар, заступник, шеф канцелярії, бунчужний, машиністка, перекладач, господарчий, фотограф та 100 міліціонерів [29].

Станичні та сільські відділи пропонували укомплектувати розвідувально-слідчими та кінними комісаріатами. До

керівного складу входили: керівник, заступник, писар та 20 міліціонерів. Комісаріати формували так само, як і міські, лише у складі комісаріату кінної міліції замість фотографа, вводилась спеціалізована посада ветеринара [30].

Вирішення питання кадрового забезпечення, за планами ОУН(Б), доручалось розв'язувати обласному коменданту УНМ, якому мали допомагати обласні, міські та районні управління [31].

Провід ОУН(Б) у вказаних інструкціях заздалегідь визначив проблемні сторони кадрової політики і чітко окреслив питання, пов'язані з відбором службовців для праці в УНМ. Укладачі "Військової інструкції", розуміючи неможливість швидкої комплектації УНМ фаховими працівниками пропонували: "До Народної міліції треба притягати всіх фахівців, що можуть бути корисними для справи. Треба пам'ятати, що на Східній Україні всі активні та вартісні елементи в більшій або меншій мірі є т. зв. "комуністами" і тому таке чи інше відношення їх до КП(б)У чи державних органів при доборі людей не є вирішальне. Важливою є натомість їх постава під час революції" [32]. Однак у редакції "Інструкції" висунули більш жорсткі правила: "До української Поліції можуть бути прийняті тільки українці, які мають за собою чесну минушину, не належали до большевицької організації, як: НКВД, ВКП/б/ і т.п. організацій" [33]. Також, пропонувалося по можливості, залучати до української міліції офіцерів або ж унтер-офіцерів, які пройшли службу у старій австрійській або колишній польській арміях [34].

Ці епізоди засвідчують, по-перше, небажання оунівців ставити поза законом масу рядових членів компартії (які поєднали свою долю з більшовизмом лише із кар'єристських міркувань), тим самим автоматично створюючи потужну опозицію своїй владі в країні. По-друге, прагнення керівництва ОУН(Б) забезпечити для нового державного апарату достатню кількість кваліфікованих фахівців, яких фізично неможливо було набрати з лав ОУН: "Наскільки давні функціонери НКВС-НКДБ зможуть перейти до нового апарату безпеки – "Народної міліції", це залежатиме від їхньої поведінки супроти революції та дальшого ходу подій. В кожному разі, націоналіста-революціонера в мундирі енкаведиста так само радо будемо бачити в своїх рядах, як кожного іншого націоналіста-революціонера" [35]. По-третє, провід ОУН(Б) з контрозвідувальних міркувань, намагався унеможливити проникнення агентів НКВС-НКДБ, які згідно директиви НКДБ СРСР № 168 "Завдання органів держбезпеки за умов воєнного часу" від 1 липня 1941 р. мали за мету проникнення та збір інформації проти Німеччини та ОУН(Б) [36]. По-четверте, інструкції не були обов'язковими і чіткими для виконання, організаційні керівники мали власну ініціативу і можливість змінювати основні положення інструкції "Боротьба й діяльність ОУН під час війни" на власний розсуд, як з цього приводу свідчить С. Мудрик-Мечник – "В організаційному архіві я знайшов інструкцію, яку провід видав для української поліції, – і далі, – на основі цієї інструкції ми видали нову, де говорилося, що українці мають служити в поліції не Гітлерові, а українському народові. Вони повинні допомагати населенню" [37], що чітко засвідчує можливість вносити власні пріоритетні зміни щодо організаційної роботи. До цього слід додати, що службовці УНМ протягом липня-серпня 1941 р. були повністю розгублені й не мали жодних чітких інструкцій від свого керівництва, які перебували під домашнім арештом у Берліні, і ніяк не могли ефективно керувати процесом розвитку УНМ [38].

Це все стосувалось лише низових кадрів. Для керівництва відділів УНМ залишався головний критерій – приналежність до ОУН. Згідно із задумами керівництва

ОУН(Б) вищі посади в міліції мусили займати лише "знані націоналісти" [39], або, за браком "знаних", можна було залучати симпатиків. Для рядового складу УНМ основу становили політичні переконання і бажання працювати над створенням УССД [40]. Всі інші громадяни покликані до УНМ вважались "членами-добровольцями УНМ". Вони, як вказувала інструкція, "можуть займатися своєю звичайною роботою, мусять тільки виконувати призначені їм вартові служби під наглядом міліціонерів станиці. Служба ця є для всіх покликаних до Народної міліції обов'язковою й ніхто не може від неї ухилитися" [41].

Однак, були й загальні для всіх категорій кадрового складу УНМ критерії: віковий ценз (нижня межа була від 18 до 20 років [42] при вступі в УНМ, верхня межа залежала від посади і звання до 35 років (старшини до 45 років)) [43] військова служба: "не менше одного року при війську або має пів року праці в Поліції чи жандармерії", фізичні параметри: "ріст не менше 165 см. вгору, тілесно здоровий, фізично і морально добре розвинений", і грамотність: "мінімум 5 класів народної школи, має добре по українському читати й писати і є доброго морального зложення" [44]. Інструкції подають і головні характерні якості, якими повинен був володіти працівник УНМ: строгий, безоглядний, але справедливий [45].

Кожному працівнику міліції був наданий службовий і військовий ступень, відповідно до його військових і міліційних здібностей. Військовими ступенями були: полковник, підполковник, майор, сотник, поручник, чотар, відділовий, станичний, старший та рядовий міліціонер [46].

Насправді плутанина, породжена негативним ставленням німецького військового командування, призвела до кадрового хаосу. Німецькі військові не бажали мати таку потужну військову силу: "одного дня віддавали накази озброювати міліцію, а наступного – вимагали від міліціонерів здати отриману зброю" [47]. Остаточна ліквідація УНМ відбулась в середині листопада 1941 р. Її кадровий апарат був розділений між різними референтурами ОУН(Б) та СБ.

Таким чином, на весні та влітку 1941р. ОУН(Б) провадила широку діяльність з формування власних військових кадрів для створення розгалужених відділів УНМ. Провід чітко окреслив характеристики, які повинен був мати майбутній працівник міліції (вік, освіта, фізичні властивості), визначив чисельні межі відділів, запровадив адміністративні та військові звання з можливістю кадрового та військового росту.

А прискіпливий аналіз мемуарних джерел та архівних документів, які відображають ті чи інші моменти з кадрового забезпечення УНМ, підтверджує, що вона за неповних п'ять місяців існування пройшла декілька етапів.

Так, перший етап хронологічно можна окреслити травнем – липнем 1941 р. І він характеризується підготовчою діяльністю: розробка інструкцій, формування відділів, забезпечення їх кадрами. Другий етап вписується у часові рамки між липнем та вереснем того ж року: укомплектування відділів. Особливість цього етапу полягає у повній відсутності директивних наказів проводу ОУН(Б). Керівникам УНМ доводилось власними силами вирішувати всі кадрові і робочі питання, які виникали в процесі становлення УНМ. Третій етап, початок вересня – середина листопада 1941 р., характеризується згортанням роботи УНМ під тиском репресивної політики німецької влади.

В практичній роботі кадри УНМ, від моменту її самоліквідації, використовувались як розвідувальний апарат у німецьких порядкових органах, як члени похідних груп, а також для забезпечення керівного складу різних референтур СБ та ОУН(Б), особливо у розвідувальних та оперативно-слідчих відділах. Дослідження діяльності УНМ,

кадрової підготовки та особливостей розвитку силових структур ОУН(Б) – тема подальших досліджень.

1. Наприклад: Козенюк В., Єфіменко В. Служба безпеки ОУН в механізмі УССД // незалежність України: історичні витoki та перспективи. Матеріали наукової конференції 22 серпня 1996 р. – Київ, 1997.; Єфіменко В. Тактика і методи роботи працівників спеціального підрозділу ОУН(Б) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – № 2/4 (13/15). – К., 2000.; Биструхін Г., Веденєєв Д. Війна в кам'яних джунглях. Міська партизанська війна як феномен збройної боротьби та спеціальної діяльності. 1945-2005 рр. Монографія. – К.: Генеза, 2006.; Вони ж: Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920-1945). Монографія. – К.: Генеза, 2006.; Вони ж: Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил 1945-1980-ті роки: Монографія. – К. 2007. 2. *Лебедь М.* УПА (Українська Повстанська армія), її генеза, ріст, дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. – Дрогобич: Відродження, 1993. – Ч. 1.: Німецька окупація України. 3. *Мудрик-Мечник С.* Служба безпеки Революційної ОУН у боротьбі з НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ. – Тернопіль, 1994.; Його ж: В затяжній боротьбі. – Мюнхен: укр. вид-во. 1983.; Його ж: Вивчаймо ворога: Доп., лекції, роздумування і спогади. – Мюнхен: укр. вид-во, 1989.; Його ж: За нашу незалежність: Доп., спогади і нариси. – Мюнхен: Б. в., 1990.; Його ж: Початок невідомого: Спогади 1945-1954. – Мюнхен: укр. вид-во, 1984.; Його ж: У боротьбі проти московської агентури. – Мюнхен: Укр. вид-во, 1989.; Його ж: У вирі воєнного лихоліття: ОУН і УПА у боротьбі з гітлерівськими окупантами. – Л.: Край, 1992.; Його ж: В підпіллі революційної ОУН. – Л.: Фенікс лтд, 1993. 4. *Галаса В.* Наше життя і боротьба. Спогади. – Львів: Вид-во "Мс", 2005. 5. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1997. – Т. 1.: Т.2.-383с; Т. 3.; Т. 4. 6. *Патриляк І.* Військова діяльність ОУН(Б) у 1940-1942 роках. Київ, 2004.; Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр. Зібрані й упорядкували О.Є. Лисенко та І.К. Патриляк. – К., 2003. 7. *Биструхін Г., Веденєєв Д.* Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920-1945). Монографія. – К.: Генеза, 2006. 8. Державний архів Служби безпеки України (далі – ДАСБУ). – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 49. – Арк. 40. 9. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. – С 79, 82, 89. 10. *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні у документах. 1993. 11. *Веденєєв Д., Биструхін Г.* Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка... 12. *Косик В.* Вказна праця. 13. *Веденєєв Д., Биструхін Г.* Меч і

тризуб. Розвідка і контррозвідка... 14. *Патриляк І.К.* Військові плани ОУН(Б) у таємній інструкції Революційного проводу (травень 1941 р.) "Боротьба й діяльність ОУН під час війни" // УІЖ. – 2000. – № 2. 15. Іван Равлик провідний член ОУН(Б), один з засновників Служби Безпеки ОУН у 1940 році. Після розколу проводу ОУН разом з іншими провідними керівниками М. Арсеничем (Михайло), В. Турковським (Павло), Є. Врецьоною, П. Федорів та іншими переходить до Бандерівської ОУН і розпочинає роботу з створення повноцінної Служби Безпеки ОУН(Б). 16. *Бедрий А.* ОУН і УПА. – Н.-Й; Лондон; Мюнхен; Торонто: Українська центральна інформаційна служба, 1983. – С 15-17. Його ж.: Українська Держава, відновлена Актом 30 червня 1941 року. – Київ, 2001. 17. *Стецько Я.* 30 червня 1941. – Торонто, 1967. 18. Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр. Зібрані й упорядкували О.Є. Лисенко та І.К. Патриляк. – К., 2003. 19. ДАСБУ – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 49. – Арк. 40-46. 20. Центральний Державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВОВУ). – Ф. 3833. – Оп.2. – Спр. 1. – Арк. 62. 21. *Лебедь М.* Українська Повстанська Армія – Дрогобич, 1993. 22. *Сватко Я.* Розвідник воюючої України. Львів: ГВС, 2005. 23. ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп.1. – Спр. 26. – Арк. 1-2. 24. *Омелюсік О.* УПА на Волині в 1943 р. // Літопис УПА. – Т. 1. – Торонто, 1976. 25. Детальне порівняння див.: Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр. – К., 2003. 26. ДАСБУ – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 49. – Арк. 40. 27. Там само. – Арк. 42. 28. ПДАГОУ – Ф. 57. – Оп.4. – Спр. 351. – Арк. 55-56; Мечник С. У боротьбі проти московської агентури. – С. 40. 29. ДАСБУ – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 49. – Арк. 45-46. 30. Там само. 31. Там само. 32. ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп.1. – Спр. 233. – Арк. 71зв. 33. ДАСБУ – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 49. – Арк. 40-41. 34. *Патриляк І.* Військова діяльність ОУН(Б) у 1940-1942 роках. – К., 2004. 35. Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр. – К., 2003. 36. Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов и материалов. – М., 1985. – Т. II. 37. *Сватко Я.* Розвідник воюючої України. 38. *Патриляк І.* Військова діяльність ОУН(Б) у 1940-1942 роках. – К., 2004. 39. ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп.2. – Спр. 1. – Арк. 63-64. 40. *Сватко Я.* Розвідник воюючої України. 41. Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр. – К., 2003. 42. ЦДАВОВУ. – Ф. 3833. – Оп.2. – Спр. 1. – Арк. 63-64; ДАСБУ – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 49. – Арк. 40. 43. ДАСБУ – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 49. – Арк. 40. 44. Там само. 45. Там само. – Арк. 42. 46. Там само. – Арк. 46. 47. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941.

Надійшла до редколегії 12.10.08

О. Панчук, асп.

ДІЯЛЬНІСТЬ М.І. ПЕТРОВА У КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ ЦЕРКОВНО-АРХЕОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА ТА ЦЕРКОВНО-АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ НА ДРУГОМУ Й ТРЕТЬОМУ ЕТАПАХ ЇХ ІСНУВАННЯ

Досліджено роль М. Петрова в організації роботи Церковно-археологічного товариства.

M. Petrov's role in the organisation of the church-archaeological society is investigated in this article.

Стосовно розробки Петровим історико-церковної тематики вже завважувалося, що реалізується вона значною мірою у процесі організації і функціонування Церковно-археологічного товариства та Церковно-археологічного музею. Це й зумовлює потребу розгляду інтелектуальної спадщини Петрова у контексті вказаних наукових структур Київської духовної академії [31, с. 66 – 67].

Діяльність Товариства у другий період його існування відрізнялася від попереднього, але була розвинута в наступний період після прийняття нового статуту 1901 р. Це дозволяє нам об'єднати розгляд конкретики діяльності Товариства за 1881 – 1918 роки.

У діяльності Петрова на другому етапі існування Товариства превалував Музей. Офіційно його завідувачем Петров був обраний 26 квітня 1883 р. [1, арк. 21], уже обіймаючи посаду секретаря Церковно-археологічного товариства [17, арк. 2]. Таким чином, він зосередив у своїх руках фактичне керівництво роботою обох інституцій.

Документи фіксують регулярність перевиборів Петрова на обох посадах: 26 квітня 1883 р., 13 січня 1886 р., 16 січня 1889 р., 22 лютого 1893 р. Далі в протоколах пропуск щодо перевиборів до 1901 р., а вже з цього року починаючи, за новим статутом, секретаря обирають раз на п'ять років: 27 лютого 1906 р., 14 лютого 1911 р. [1, арк. 21, 43; 2, арк. 2 зв.; 3, арк. 322; 4, арк. 5; 5, арк. 44 зв.; 6, арк. 6 – 6 зв.].

Головною формою діяльності Товариства в цей період статутно передбачалося читання в його засіданнях наукових рефератів. Упродовж 1876 – 1899 рр. їх було виголошено 176 рефератів, при цьому їх регулярність фіксується лише з 1884 р. Особлива роль Петрова в організації цих заходів проступає з того факту, що, як це випливає з протоколів засідань, йому належить рекордна кількість виголошених рефератів – 81 [40, с. 134 – 151]. Та й упродовж наступних п'ятнадцяти років (з 1900 по 1915 рр.) із 159 зачитаних рефератів Петрову належать 53, тоді як інші читають від 1 до 7, і тільки Ф. Титов та П. Ліницький виголошують кожен по 10 рефератів. Варто при цьому зауважити постійне акцентування М. Петровим церковно-археологічних досліджень [6]. Навіть за умов, коли, починаючи з 1882 р., доповідачі перекладаються на обговорення проблем біблеїстики, екзегетики, патрології, герменевтики, патристики тощо, Микола Іванович залишається вірним церковній археології, постійно залучає до неї інших членів Товариства.

Ремствує Петров і з приводу "халатного характеру" звичайних, планових засідань Товариства: вони збиралися на квартирі ректора КДА, де всі пили чай, пригощалися. "И вот, – згадує Петров, – среди трапезующих членов, как будто бы в монастырской трапезе, выделялся на особом стуле референт, читающий свой доклад". Часто імениті слухачі (як, наприклад, єпископ

Сергій Ланін) перебивали референта своїми репліками, доповненнями чи навіть анекдотами. "И некому было остановить этого беспорядка, нестерпимого в других обществах, — констатує Петров, — так как виновник его был епископ, т. е. князь Церкви" [34, с. 122].

Зовсім інша атмосфера установлювалася в особливих урочистих випадках. На засідання, де мав бути присутнім митрополит Київський, "являлись в достаточном количестве и охотники-референты, да и заседание происходило в строгом порядке" [34, с. 122]. Так, цілком достойно 19 листопада 1907 р. у залі засідань Ради КДА було проведено збори, присвячені пам'яті св. Іоанна Златоуста, на яких з доповіддю "О внешнем виде св. Иоанна Златоуста" виступив і сам М. Петров [30, арк. 18 – 20 зв.; 16, арк. 68, 70; 36].

Те, що Петров не лише читав реферати, а й організує самі засідання, впливає з його спогадів. За його зізнанням, ця організація була непростою, і навіть болісною для нього. Щорічно слід було виголосити 8, а то й 10 рефератів, а "на арене Общества, — пише Петров, — толпилось только 3 – 4 человека, которые интересовались сколько-нибудь церковной археологией, и на них-то возлагалась... нравственная обязанность приготовить рефераты для всех ежемесячных заседаний Общества. Но ведь нравственная обязанность, — зауважує далі Микола Іванович, — не принудительна, и мне, как секретарю Общества, больше всех приходилось доставлять свои рефераты для очередных заседаний Общества" [34, с. 121]. Таким чином, слова М. Петрова: "С Людовиком XIV я могу сказать: "Церковно-Археологическое Общество — это я" у листі до його брата, Івана Вознесенського [7, арк. 28 зв], були не таким уже й перебільшенням.

Важливу роль відіграє Петров і в організації фінансової діяльності Товариства. Оскільки членські внески статуту не передбачалися, Микола Іванович запропонував першу форму поповнення каси Товариства: підписні листи для членів академічної корпорації, які замість різдвяних та пасхальних візитів вписували суми, що зазвичай витрачалися на такі візити. У спогадах Микола Іванович писав: "С разрешения ректора, я предлагал членам Общества из профессоров академии подписные листы в пользу Общества и музея взамен рождественских и пасхальных визитов. На первый раз дело имело большой успех: подписывалось такое количество денег, какое тратилось прежде на извозчика и в общем образовалась довольно значительная сумма" [34, с. 96]. В архіві ЦАТ збереглися підписні листи за 1880, 1884, 1887, 1895, 1896, 1907, 1908 рр. [20, арк. 68; 22, арк. 27; 12, арк. 38, 95; 13, арк. 1, 46; 16, арк. 31, 41], в яких, щоправда, чітко просліджується тенденція до зменшення збираних коштів. Пояснюючи цю обставину, Петров писав: "Многие профессора продолжали делать рождественские и пасхальные визиты не мужьям, а женам семейных профессоров, которые в свою очередь отплачивали визитерам такой же любезностью" [34, арк. 96].

Петровим же було започатковано і ще одне, зауважуване в сучасній історіографії [Див про це, в особливості, ґрунтовні публікації Костянтина Крайнього, і найповніше: 32], джерело прибутку Товариства — у недільні дні з 12 до 14 годин для сторонніх відвідувачів він відкривав Церковно-археологічний музей з вхідною платою по 20 коп. з чоловіка [21, арк. 5]. Втім, це приносило не тільки прибуток, а навіть і збиток (екскурсанти вкрали кілька цінних експонатів [34, с. 96]), та й часу екскурсії забирали у Миколи Івановича чимало, відриваючи його від важливіших, у тому числі й наукових справ.

М. Петров, як секретар ЦАТ, мав за правило спеціальним листом від імені Товариства дякувати кожного жертводавця, вносити інформації про пожертви в дру-

ковані щорічні звіти ЦАТ. Цим він психологічно підтримував потяг жертводавців до регулярних пожертв та притягував до подібних акцій інших.

Нарешті, щоб завершити фінансову тему, зазначимо, що найбільше каса ЦАТ поповнювалася за рахунок добровільних внесків і пожертв членів і членів-кореспондентів, на прилучення яких Микола Іванович особисто докладав чималих зусиль. Так, з подання М. Петрова та нового ректора КДА архімандрита Димитрія преосвященного Сильвестра у 1898 р. обрали почесним членом ЦАТ [29, арк. 1 – 1 зв].

Ще однією статтею витрат були видання періодичного органу ЦАТ та путівників і оглядів колекцій Музею. Як засвідчив М. Петров, "мысль об издании своего печатного органа и выполнение ее принадлежит мне" [34, с. 122]. Перший випуск "Чтений в Церковно-археологическом Обществе при Киевской Духовной Академии" з'явився 1883 р. і складався з окремих відбитків рефератів, котрі друкувалися попередньо в "Трудах Киевской Духовной Академии". У спогадах Петрова міститься унікальна бібліографічна інформація: випуск має дві редакції з 9 — ма й 7-ма статтями (відбитків усіх статей виявилася різна кількість) загальним накладом 100 примірників [34]. Для другого випуску Петров також підібрав відбитки, але вони зникли в друкарні, тому цей випуск довелося відкласти, й вчений створив рубрику в "Трудах Киевской Духовной Академии" — "Археологические заметки", де друкувалися лише його власні реферати [34]. Другий випуск "Чтений" вийшов лише через 16 років (1899). Загалом у друці з'явилось 14 випусків цього видання [Вип. 1 — 1883; Вип. 2 — 1899; Вип. 3 — 1901; Вип. 4 — 1902; Вип. 5 — 1904; Вип. 6 — 1905; Вип. 7 — 1906; Вип. 8 — 1907; Вип. 9 — 1908; Вип. 10 — 1910; Вип. 11 — 1913; Вип. 12 — 1914; Вип. 13 — 1914; Вип. 14 — 1916]. Товариство опублікувало за власний кошт також 21 назву окремих видань, при цьому: "Отчеты" ЦАТ та ЦІАТ вийшли в 39-ти випусках (1874 — 1916), в трьох випусках вийшло підготовлене М. І. Петровим "Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской Духовной Академии" (К., 1875 — 1879), так само у трьох томах під титулом ЦАТ вийшло "Собрание сочинений" М.О. Максимовича (1876 — 1880), двома виданнями вийшов "Указатель церковно-археологического музея при КДА" (1873, 1897).

Підкреслимо, що всі видання ЦАТ/ЦІАТ проходили через руки однієї людини — М. І. Петрова. З огляду на вказаний факт, його праця як редактора-публікатора наукових видань Товариства є неоціненною й водночас зовсім не поцінованою в історіографії. Ця діяльність Петрова втретє підтверджує вище процитований його вислів: "Церковно-археологическое Общество — это я".

Особливе місце у діяльності Петрова в зазначений період складає наукове дослідження пам'яток церковної архітектури. Ці дослідження слід розглядати у контексті загальнодержавних подій. Так, у 1879 р. Св. Синод зобов'язав Товариство "наблюдать за сохранностью древних памятников на Юге России". З часом Імператорська Археологічна комісія та Імператорське Московське Археологічне Товариство перебрали на себе експертні функції, почали, як зазначає Микола Іванович, демонструвати "начальственно-пренебрежительное отношение" до висновків ЦАТ і Товариство припинило свою експертну діяльність. Проте наукове дослідження пам'яток церковної архітектури продовжилися [34, с. 108]. Найбільше членами ЦАТ, і переважно М. Петровим, досліджувалася Києво-Печерська Лавра. У 1886 р. було підняте питання про поновлення розписів Великої Церкви, в обговоренні брав участь і М. Петров [23, арк. 3 — 9 зв]. Тоді ця справа вирішена не була, і Лавра та нау-

ковці регулярно поверталися до неї, зокрема, в 1893, потім 1899 році. Петров знову представляв у загальній експертній комісії ЦАТ, детально вивчав розписи XVII – XVIII ст., вказував на їх цінність [28, арк. 36 – 39, 60 – 61; 14]. Він написав спеціальну статтю на цю тему, яка демонструвала розуміння Петровим значення українського живопису доби бароко [26]. Вчений дав оцінку новим розписам Верещагіна, зазначивши їх відповідність давньовізантійським традиціям (окрім Таємної Вечері) [8, арк. 1 – 2; 37]. У 1891 р. Товариство (за участю Петрова) займалося питанням щодо можливостей переробки залізних дверей Собору [25, арк. 375 – 376 зв].

Про особливу ж роль у церковно-архітектурних дослідженнях Михайла Івановича може свідчити випадок майже курйозний. У 1893 р. митрополит Іоанникій вирішив перебудувати Трапезну церкву Лаври й звернувся до ЦАТ із відповідним запитом [26, арк. 12 – 14 зв]. Згідно висновку П. Лашкарьова, Товариство порекомендувало при побудові нової Трапезної зберегти форми зводу й бані Трапезної старої, прототипом якої слугували побудови Софії Константинопольської. Митрополит, читаючи протокол ЦАТ, наткнувшись на постулат про потребу збереження зовнішнього вигляду древньої будівлі, жбурнув протокол зі словами: "Плевать мне на Церковно-археологическое общество!". Всю цю історію оповів Петрову тодішній намісник Лаври архімандрит Сергій Ланін, який по смерті митр. Іоанникія повернув секретарю ЦАТ цей протокол без жодних резолюцій владики. Результат цієї історії, за словами М. Петрова, був такий: "Митрополит Іоанникій (був на митрополії у 1891 – 1899 рр. – О.П.) нікогда больше не обращался к Церковно-археологическому обществу и в случае нужды, приказывал приглашать в Лаврские комиссии в качестве эксперта меня" [34, 110].

Ці твердження засвідчується документально: саме Петров (за участю В. Завітневича) у 1896 р. обслідував Феодосіївську церкву на предмет запланованої її перебудови [27, арк. 37 – 37 зв]. 26 грудня 1898 р. Петров був включений до комісії по обслідуванню сенсаційної знахідки скарбу (знайдений 26 листопада 1898 р.) на хорах Успенського собору (близько 11 тис. монет, в тому числі тисяча – золотих). Доповідь про результати обслідування була зачитана на засіданні ЦАТ 25 січня 1899 р. [28, арк. 18 – 21 зв., 55 – 59 зв], Петров опублікував також окрему статтю на цю тему [33].

Активно брав участь М. Петров і в дослідженнях Софії Київської. Так, 12 липня 1884 р. в Товаристві за участю М. Петрова обговорювалася проблема розчистки від фарбованих розписів початку-середини XIX ст. мозаїк головної бані Софійського собору та проблема відтворення втрачених шматків мозаїк через новий розпис відповідно до збережених сюжетів [19, арк. 64 – 65 зв]. Після жвавого обговорення М. Петров за участю священика К. Фоменка у 1903 р. випрацював систему збереження древніх фресок і мозаїк під час реставрації інших розписів [30 а. арк. 31 – 32]. У 1907 р. Петров здійснював безпосередній нагляд за реставрацією фресок Св. Софії [9, арк. 1].

Серйозний інтерес до ЦАТ, і в першу чергу для М. Петрова, становила Кирилівська церква, особливо у зв'язку з відкриттям фресок XII ст. 21 березня 1876 р. на засіданні Товариства М. Петров зачитав доповідь священика П. Желтоножського про кирилівські розписи. Вочевидь саме секретар ЦАТ спонукав автора підготувати цю доповідь [18, арк. 21 – 22]. У 1889 р. був досліджений старий (др. пол. XVII ст.) іконостас церкви, який був проданий у с. Нижчі Дубеші Остерського повіту [24, арк. 332 – 333 зв]. У 1905 р. Петров здійснював офіційний нагляд за реставрацією фресок Свято-Троїцької

церкви художником М. Яковлєвим [10, арк. 1]. А в 1907 р. під час проведення ремонту Кирилівської церкви секретар ЦАТ разом з колегами наглядали за роботами [30, арк. 14 – 16 зв].

Брав участь М. Петров і в обговоренні проекту перебудов у Михайлівському Золотоверхому монастирі у липні – серпні 1887 р. [23, арк. 37 – 42]. А вже наступного року, разом з П. Лашкарьовим, він обслідував віднайдені древні фрески Михайлівського собору і робив реконструкцію первісного плану собору. У березні 1889 р. Петров представляв ЦАТ справу про новий іконостас [24, арк. 316 – 318, 325 – 326 зв].

Впродовж 1888 – 1894 рр. тягнулася справа про перебудову стовпovidного храму св. Миколая Миколо-Пустинського монастиря. Петров, як і інші члени Товариства, був проти його знесення, пропонуючи або добудувати галерею, або звести новий храм поруч [24, арк. 295 – 295 зв., 299 – 302, 313 – 315; 26, арк. 26 – 28 зв]. Особливо наполегливо протестував М. Петров у 1897 р. проти переробок розписів, архітектури та надбаних христів у церкві Спаса на Берестові, що намагалися здійснити відповідно до своїх вірувань старообрядці (церква була передана їм для церковних відправ). Микола Іванович обслідував фрески церкви і у 1907 р. на двох засіданнях доповідав про їх історичне значення, можливе датування та атрибуцію [27, арк. 55 – 58 зв.; 30, арк. 4 – 7] (його доповідь була опублікована [35]).

Як фахівець, Петров брав участь і в обговоренні окремих проектів щодо древніх храмів Києва – прибудов (дзвіниці в ім'я св. Володимира) у церкві Богородиці Пирогощі (1888 р.) [24, арк. 306 – 308; 25, арк. 364 – 365]; розкопок Десятинної церкви 1907 та 1908 рр. [30, арк. 25 – 26 зв.; 11, арк. 96 – 98]. Вчений здійснював нагляд за земляними роботами на подвір'ї Троїхсвятительської церкви (1884 р., спільно з П. Лашкарьовим) [19, арк. 71 – 72 зв]. У 1889 р. він досліджував і визначав речі (жіночі прикраси XII ст.) зі скарбу, віднайденого у Троїцькому провулку [24, арк. 327 – 328].

У 1882 – 1883 рр. М. Петров був дійовим учасником розробки проекту внутрішнього оздоблення та іконостасу Володимирського собору. Головний проект був розроблений професором Санкт-Петербурзького університету А. В. Праховим. Проте члени ЦАТ його розкритикували. На засіданні 4 листопада 1883 р. було прийнято обґрунтування (записане рукою М. Петрова) щодо переробки проекту [50, арк. 20 – 25 зв]. Додаткові пропозиції Прахова були також відхилені. Товариство зазначало, що поданий проект лише в загальних рисах враховує православну традицію й тому пропонувало доручити справу архітектору В. Ніколаєву [19, арк. 22 – 33 зв., 35 – 42]. Як відомо, Прахов все ж домігся здійснення свого проекту з мінімальними змінами. Система розписів храму так само не враховувала побажань ЦАТ та духовної влади. У березні-квітні 1899 р. М. Петров кілька разів доповідав у Товаристві про розписи [28, арк. 40 – 43 зв] і виклав свій погляд на них в окремій статті [38]. Ця справа була чи не найскандальнішою в усій діяльності ЦАТ, оскільки попри численні протести, дебати в пресі, постанови на офіційному рівні, думка Товариства була фактично зневажена.

Таким чином, М. Петров брав безпосередню участь у дослідженні та вирішенні долі багатьох древніх церковних споруд Києва. Йому, як і іншим ученим, культурним, церковним і громадським діячам, належить честь збереження київських святинь та старожитностей для нащадків.

Досвід Петрова демонстрував поміркованість підходу та врахування безпосередньої конкретики в кожному випадку. У спогадах він наводить численні випадки самоуправства духовної влади у питанні перебудов, а з іншого

боку – ригоризм Імператорської Археологічної комісії щодо заборони будь-якого перепланування [34, с. 108 – 112].

Саме практика роботи з архітектурними пам'ятками розширила арсенал наукових методів і навичок Петрова, його вміння бачити архітектуру та живопис, фреску чи мозаїку як "текст" історії. Петров не став мистецтвознавцем: на означені пам'ятки він дивився як історик, і це визначило новий методологічний напрямок історико-церковних студій у КДА. Петров, за прикладом Лашкарьова, завжди збирав всю писемну інформацію про історію пам'ятки, і тільки після цього її досліджував безпосередньо. Саме такий підхід обумовив науково обґрунтовані результати експертизи, сприяв зростанню наукового авторитету ЦАТ. Значною мірою цей авторитет базувався і на творчих зусиллях Миколи Івановича Петрова.

1 Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису. (далі – НБУВ ІР). Ф. 225. Спр. 19. 2. НБУВ ІР. Ф. 225. Спр. 33. 3. НБУВ ІР. Ф. 225. Спр. 40. 4. НБУВ ІР. Ф. 225. Спр. 57. 5. НБУВ ІР. Ф. 225. Спр. 92. 6. НБУВ ІР. Ф. 225. Спр. 101. 7. НБУВ ІР. Ф. III. Спр. 14186. 8. НБУВ ІР. Ф. 225. Спр. 582. 9. НБУВ ІР. Ф. 225. Спр. 325. 10. НБУВ ІР. Ф. 225. Спр. 365. 11. НБУВ ІР. Ф. 160. Спр. 877. 12. НБУВ ІР. Ф. 160. Спр. 875. 13. НБУВ ІР. Ф. 160. Спр. 876. 14. НБУВ ІР. Ф. 225. Спр. 293 – 302. 15. НБУВ ІР. Ф. 160. Спр. 877. 16. НБУВ ІР. Ф. 160. Спр.

877. 17. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 2. 18. ЦДІАУК. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 10. 19. ЦДІАУК. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 19. 20. ЦДІАУК. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 25. 21. ЦДІАУК. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 28. 22. ЦДІАУК. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 31. 23. ЦДІАУК. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 33. 24. ЦДІАУК. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 40. 25. ЦДІАУК. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 45. 26. ЦДІАУК. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 57. 27. ЦДІАУК. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 61. 28. ЦДІАУК. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 68. 29. ЦДІАУК. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 69. 30 а. ЦДІАУК. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 91. 30. ЦДІАУК. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 94. 31. Василь Ульяновський, Оксана Панчук. Микола Петров: портрет у часовій перспективі та різних інтер'єрах // Петров Микола. Скрижали пам'яті / Упоряд. В. Ульяновський, І. Карсим. – К.: Либідь, 2003. 32. Крайній К. К. Дослідження церковної історії членами Київського Церковно-історичного та археологічного товариства 1972 – 1920 рр. Дис. канд. іст. наук. К., 2003. 33. Петров Н.И. Археологическая находка на хорах в Великой Церкви Киево-Печерской Лавры // Труды Киевской Духовной Академии (далі – ТКДА). – 1899. – № 6. 34. Петров Н. И. Воспоминания старого археолога. 35. Петров Н.И. Древняя степаница в Киевской Спасской на Берестове церкви // ТКДА. 1908. – № 2. 36. Петров Н.И. О внешнем виде Св. Иоанна Златоуста // ТКДА. – 1907. – № 7. 37. Петров Н.И. О новом расписании стен Великой Церкви Киево-Печерской Лавры // ТКДА. – 1901. – № 2. 38. Петров Н.И. О росписании стен и вообще об украшении Киевского Владимирского собора // ТКДА. – 1899. – № 5 – 7. 39. Петров Н.И. Об упраздненной стенописи Великой Церкви Киево-Печерской Лавры // ТКДА. – 1900. – № 4 – 5. 40. Петров Н.И. Тридцатилетие Церковно-исторического и археологического Общества при Киевской Духовной Академии // ТКДА. – 1903. – № 1.

Надійшла до редколегії 12.10.08

В. Патик, асп.

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ПРОБЛЕМИ У ПРАЦЯХ В'ЯЧЕСЛАВА СТРЕЛЬСЬКОГО (1910–1983)

Висвітлюються ключові аспекти дослідження джерелознавства у працях В'ячеслава Стрельського. Аналізується наукова спадщина вченого, його внесок у становлення та розвиток джерелознавчих галузей знань.

This article is devoted to the main aspects of research of source study of Vyacheslav Strel'skiy that based on his scientific works. There is an analysis of activities of scientist, his contribution to the formation and the development of source study.

Відомий український історик, археограф, архівіст В'ячеслав Стрельський своєю плідною працею зробив значний внесок у розвиток джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін. Сучасна історична наука розвивається досить динамічно. В нинішніх умовах відродження національної свідомості виникає потреба переосмислення методологічних настанов. Не відкидаючи засадних підходів теорії закономірної поступальності історичного процесу, існує необхідність по-новому осягнути спадщину істориків радянської доби, серед яких, без перебільшення, одним з визначних особистостей є В.Стрельський, який залишив значну спадщину: він був автором понад 300 наукових праць, серед яких монографії, наукові посібники, журнальні та газетні публікації, мав широкий діапазон наукових інтересів, займався дослідницькою роботою в архівних установах УРСР. Результатами його діяльності стали численні праці, які до сьогодні привертють увагу науковців.

Надзвичайно плідна спадщина В.Стрельського не залишилась поза увагою сучасних істориків. Найбільш вагомими, з огляду на інформативність, є збірки наукових праць, присвячених доробку визначного вченого. [8] На особливу увагу заслуговують розробки Я.Калакури, які висвітлюють внесок В.Стрельського у формування історико-архівознавчої школи Київського університету, [5] а також розробки І.Войцехівської, [3; 6] яка систематизувала розпорошену інформацію про життєдіяльність історика та провела аналітичний огляд архівного фонду В.Стрельського. Його ім'я неодноразово зустрічається в енциклопедичних та довідкових виданнях, що підтверджує значущість здобутків вченого. [1; 4]

В.Стрельський є автором низки фундаментальних розробок джерелознавчих проблем вітчизняної історичної науки, теоретико-методологічних проблем та методики джерелознавчого аналізу. [9; 12; 14] Він зробив значний внесок у становлення історико-архівознавчої школи Київського університету.

Протягом декількох років вчений працював у Головному Архівному Управлінні при Раді Міністрів УРСР (тепер – Державний Комітет архівів України) та майже 40 років на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка, де він з 1945 до 1982 рр. очолював кафедру архівознавства і спеціальних історичних дисциплін (нині – кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки).

Аналізуючи наукову творчість В.Стрельського, можна виокремити в діяльності вченого ряд етапів. На особливу увагу заслуговує його плідна праця на посаді завідуючого кафедрою архівознавства Київського університету. В початковий період його діяльності пріоритетне місце займали питання, пов'язані з організацією навчального процесу, розробкою програм навчальних курсів, зокрема джерелознавства та архівознавства. Опрацьовувалися навчально-методичні матеріали, забезпечувалося викладання архівознавчих та джерелознавчих дисциплін, велася підготовка істориків-архівістів, була відкрита аспірантура. [10; 11; 13]

В той час історія архівної справи в Україні була малодослідженою, навіть не було підручників. Отже, лекційні курси В.Стрельського та інших викладачів кафедри фактично започаткували підготовку фахівців з історії архівної справи в Україні.

Зі зміною політичної ситуації в країні, зокрема після XX з'їзду КПРС, розпочинається новий етап у діяльності радянських істориків, серед яких був і В.Стрельський. У 60-70-х рр. ним були напрацьовані найсуттєвіші наукові розробки в галузі історичного джерелознавства та архівознавства. Він підготував довідкові видання про державні архіви та їх фонди, був укладачем путівника по Центральному державному історичному архіву УРСР в м. Києві. [15]

Вчений дослідив документальні матеріали з історії революції 1905-1907 рр. в Україні, обґрунтував принципи історичної критики джерел.

Заслужує на увагу праця В.Стрельського "Джерелознавство історії СРСР: Період імперіалізму", [9] текст якої, по суті, і був докторською дисертацією вченого. В даній праці досить вдало викладені питання методології історії, розроблено підґрунтя для здійснення джерелознавчих досліджень. Структурно робота складається з двох частин: перша частина включає розділ 1-й "Загальні принципи класифікації, наукового аналізу, відбору і синтезу джерел періоду імперіалізму" (с. 7-48), а наступні сім розділів присвячені таким групам джерел як "архівний актовий матеріал і його публікація" (с. 109-178), соціально-економічна статистика (с. 179-225), законодавчий матеріал та інші правові акти (с. 226-261), "мемуарна і епістолярна література" (с. 262-311), "періодична преса" (с. 312-406), "пам'ятки художньої і наукової літератури" (с. 407-475).

У першому розділі висвітлюються загальні принципи класифікації, наукового аналізу, відбору і синтезу історичних джерел, які стосуються кінця XIX – початку XX ст. Оригінальними є підходи вченого до тлумачення самого поняття "джерела", його методи пошуку і класифікації джерел, джерелознавча критика. В.Стрельський вказував, що "джерелознавство охоплює не окремі види джерел (як, наприклад, геральдика – герби, сфрагістика – печатки і ін.), а весь обсяг історичних джерел і спирається при цьому на результати, здобуті окремими допоміжними дисциплінами". [9, с. 9] Вчений вважав, що, з одного боку, критичний аналіз документальних і правових джерел, а з другого, оповідних, дасть можливість виокремити придатний для аналізу і удосконалення матеріал, який доречно використати історикам відповідно до конкретних завдань і мети їх дослідження.

У третьому розділі В.Стрельський запропонував наступну класифікацію архівних матеріалів: "а) документи державних установ; б) документи різних громадських організацій і політичних партій; в) документи церковного управління: Синоду, єпархій, консисторій, а також церков, монастирів, синодів та ін.; г) документи приватних установ і підприємств і т. п.". [9, с. 109] Він вказував на визначальну роль документальних матеріалів в оцінці достовірності інших писемних пам'яток. У даному розділі подано інформацію про розвиток архівної справи в царській Росії та її стан за часів СРСР, окремо вчений приділив увагу науково-довідковому апарату в державних архівах. В.Стрельський здійснив систематизацію розрізненої інформації щодо видання історичних джерел у збірниках, періодичних виданнях.

У наступному розділі науковець класифікує статистичний матеріал як історичне джерело, поділяючи його на окремі групи за їх значенням і за проблематикою, подає інформацію про статистичні установи та їх видання, збір та опрацювання статистичних даних.

П'ятий розділ монографії присвячений специфіці дослідницького використання законодавчих матеріалів та інших правових актів. На думку В.Стрельського, надзвичайно інформативними є такі видання законодавчих матеріалів, як "Полное Собрание Законов Российской империи", "Собрание узаконений и распоряжений правительств", "Свод законов Российской империи", а також публікації у вигляді збірників розпоряджень по окремих відомствах (військовому, народної освіти, юстиції та ін.). [9, с. 226]

Характеризуючи мемуарну та епістолярну літературу, вчений вказував, що вона сприяє ґрунтовнішому дослідженню економічного ладу, соціальних відносин певної епохи, деталізує об'єкт дослідження. Мемуарна література, що виступає у різноманітних жанрах (щоденники, спогади, автобіографії, некрологи) потребує застосування специфічних прийомів її критичного ана-

лізу. В.Стрельський вказував, що "листи – є цінним матеріалом, оскільки в них викладаються факти безпосередньо після їх здійснення. Епістолярна література може поділятися на ряд різновидів: а) листи приватних осіб, які відображають особисте і громадське життя; призначені виключно для одного кореспондента, замінюючи усні переговори; б) листи діячів партій, громадських організацій, офіційних представників уряду, керівників міністерств, акціонерних товариств, банків". [9, с. 266]

У сьомому розділі В.Стрельський наводить варіанти класифікації періодичної преси і дає змістовну характеристику значній кількості періодичних видань: "За характером і призначенням російські дореволюційні журнали можна поділити на видання літературні, суспільно-політичні, наукові, спеціальні або галузеві, ілюстровані і неілюстровані, журнали для сімейного читання, для жінок, для молоді, дітей і т. д.". [9, с. 312]

В останньому розділі вчений вказував на важливість вивчення та аналізу пам'яток художньої і наукової літератури, які стоять окремо в загальному комплексі історичних джерел, що зумовлено їх особливостями. Він розробив принципи їх джерелознавчого аналізу, довів необхідність джерелознавчого аналізу первісних документів, які використав автор твору, їх інтерпретації, що відкриває попередні стадії роботи автора, а відтак і його творчу лабораторію.

У праці, звичайно, наявні цитати ідеологів комунізму, які на сьогоднішній день є морально застарілими, проте це була обов'язкова вимога часу.

В.Стрельський є автором розділів "Джерелознавство", "Архіви і архівознавство", "Метрологія", "Геральдика", "Сфрагістика" та "Історична географія" у посібнику "Допоміжні історичні дисципліни". Він дає чітку класифікацію основних видів історичних джерел та їх обґрунтування (речові, етнографічні, лінгвістичні, усні та писемні). [2, с. 10]

Визначення поняття "історичне джерело" він сформулював таким чином: це "пам'ятки того або іншого історичного періоду, які в тій або іншій формі фіксують історію людського суспільства, відбивають реальні явища суспільного життя". Український джерелознавець М.Ковальський, аналізуючи науковий спадок В.Стрельського зазначив, що таке визначення було дещо вузьким і продовжило традиції В.О.Ключевського і М.М.Тихомирова. [7, с. 53-67] Значну увагу в даній праці В.Стрельський приділив потребі чіткого формулювання завдань джерелознавства та класифікації джерел. Він запропонував класифікацію історичних джерел за "видами", а не за "типами", як це було загальноприйнято, і виділив п'ять груп джерел. Він відніс до визначених видів речові, етнографічні, лінгвістичні, усні та "писані" джерела. Завдання джерелознавства вчений сформулював як такі, що полягають у потребі "дати методіку вивчення, аналізу і використання джерел". [2, с. 10]

Важливими з огляду на їх інформативність є описи фондів архівних установ СРСР, поданих В.Стрельським, [2, с. 33-45] їх коротка характеристика та значення для дослідження історії. Він цілком справедливо вважав, що "важливим питанням архівознавства є питання про наукові основи систематизації і класифікації документальних матеріалів". [2, с. 46]

Вчений подає нові підходи до класифікації засобів і одиниць вимірювання, які застосовуються в метрології. При дослідженні цієї теми він розглядає увесь проміжок історичного розвитку, починаючи із додержавного періоду, висвітлює систему мір Київської Русі, становлення російської метрології, світову метричну систему.

У розділі "Геральдика" подані основні характеристики даної дисципліни, специфіка її використання та тлума-

чення. Вчений наводить кілька визначень терміну "геральдика". Він пише: "необхідно встановити двояке розуміння терміну "геральдика", розширивши предмет її вивчення: 1) геральдика в широкому розумінні слова як наукова дисципліна, що має за мету встановити генезис і етапи розвитку різноманітних і своєрідних знаків, прийнятих на різних ступенях розвитку культури людського суспільства і 2) геральдика у вузькому розумінні слова, що займається вивченням традиційних форм гербів та їхніх різних елементів, характерних своїм одноманітним типом і які виникли в певних соціальних умовах". [2, с. 164]

Характеризуючи сфрагістику, В.Стрельський вказував, що це – "допоміжна дисципліна, яка займається вивченням печаток, їх описом, дослідженням умов і засобів їх застосування". [2, с. 165] Він розробляє підходи до розгляду печаток як історичного джерела і засіб експертизи для встановлення оригінальності чи підробки документу, до якого печатку прикладено.

Науковець наголошує також на важливості історичної географії серед допоміжних історичних дисциплін: "Історична географія вивчає не географічні уявлення людей на різних етапах розвитку, а конкретну економічну і політичну географію минулого, тобто географію, в умовах якої суспільство розвивалось в різні епохи, "історичний пейзаж" життя минулого". [2, с. 200] В.Стрельський зазначав, що дана галузь має важливе значення для встановлення і вивчення ряду місцевих особливостей в загальному процесі історичного розвитку. А також, що "за допомогою даних історичної географії можна конкретизувати наші уявлення про розселення народів у минулому, про розвиток виробництва в певних районах в різні історичні періоди, встановити географічні пункти ряду важливих історичних подій". [2, с. 200] Даний посібник протягом кількох десятиріч був основним і єдиним навчальним посібником для студентів-істориків.

Не варто забувати, що наукова діяльність вченого була обмежена жорсткими ідеологічними рамками, що наклало суттєвий відбиток на його наукові розробки.

Таким чином, В.Стрельський – один із фундаторів історико-архівознавчої школи Київського університету імені Тараса Шевченка. Він був автором вагомих праць з архівознавства та джерелознавства, розробником методики проведення архівознавчих і джерелознавчих досліджень, науковим керівником багатьох дослідників, які зробили помітний внесок у розробку теорії і практики архівної справи, методику дослідження історії спеціальних історичних дисциплін.

1. Бібліографічний довідник. – Вип. 2 (1940-1960-ті рр.). – К., 2002.
2. Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни: Короткий курс. Уч. пос. – К., 1963.
3. Войцехівська І. Огляд особового архівного фонду професора В.І.Стрельського // Проблеми архівознавства і джерелознавства. Збірник наукових праць до 90-річчя від дня народження професора В.І.Стрельського. Серія "Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела". – К., 2001. – Вип. 4. 4. Джерелознавство історії України. Довідник. – К., 1998.
5. Калакура Я. Будівничий історико-архівознавчої школи Київського національного університету імені Тараса Шевченка // Проблеми архівознавства і джерелознавства. Збірник наукових праць до 90-річчя від дня народження професора В.І.Стрельського. Серія "Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела". – К., 2001. – Вип. 4. 6. Калакура Я., Войцехівська І. Особові фонди фундаторів архівної справи в Київському університеті імені Тараса Шевченка – професорів В.Стрельського та В.Замлинського // Проблеми архівознавства і джерелознавства. Серія "Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела". – К., 2002. – Вип. 5. 7. Ковальський М. Джерелознавчі ідеї професора В'ячеслава Іллєча Стрельського // Проблеми архівознавства і джерелознавства. Збірник наукових праць до 90-річчя від дня народження професора В.І.Стрельського. Серія "Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела". – К., 2001. – Вип. 4. 8. Проблеми архівознавства і джерелознавства. Збірник наукових праць до 90-річчя від дня народження професора В.І.Стрельського. Серія "Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела". – К., 2001. – Вип. 4. 9. Стрельський В.І. Джерелознавство історії СРСР: Період імперіалізму. – К., 1958. 10. Стрельський В.І. Методика підготовки курсових і дипломних робіт з суспільних наук. – К., 1961. 11. Стрельський В.І. Методические указания к подготовке дипломных работ по отечественной и всеобщей истории для студентов исторического факультета. – К., 1981. 12. Стрельський В.І. Основные принципы научной критики источников по истории СССР. – К., 1961. 13. Стрельський В.І. Приемы исследовательской работы над документальными материалами архивов. – К., 1974. 14. Стрельський В.І. Теория и методика источниковедения истории СССР: уч. пос. – К., 1976. 15. Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве: Путеводитель. – К., 1958.

Надійшла до редколегії 12.10.08

О. Плугаторенко, асп.

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО ДОСВІДУ ТА ПОГЛЯДІВ Р. РЕЙГАНА НА АМЕРИКАНСЬКУ ПОЛІТИКУ ЩОДО СРСР (1940 – КІНЕЦЬ 1960-х рр.)

У статті розглянуто основні складові формування політичного досвіду та поглядів Р.Рейгана на американську політику щодо СРСР від початку його акторської кар'єри і до закінчення першого строку перебування на посаді губернатора штату Каліфорнія.

The article deals with the main components Ronald Reagan's political experience and the formation of the views on American policy toward the Soviet Union from the beginning of his performance career till the end of his first governor's term in California.

Більше ніж тридцять років знадобилося Р.Рейгану для усвідомлення необхідності співпраці з Радянським Союзом та припинення Холодної війни, що мало надзвичайно велике значення для міжнародних відносин. Усі ці роки його світоглядною домінантою була боротьба проти ідеології та політики комунізму. Це протистояння поглинало більше його сил, ніж будь-які інші прагнення і затримуvalo навіть його родинне життя: коштувало йому першого шлюбу, але допомогло знайти другу дружину; зіпсувало відносини з дітьми та спричинило три замаху на його життя. Не поступившись своїми переконаннями, Р.Рейган, однак, виявив зразки державницького мислення і сів за стіл переговорів з радянським керівником М.Горбачовим.

У сучасній історіографії кількість праць, присвячених дослідженню формування політичного досвіду та поглядів Р.Рейгана на американську політику щодо СРСР (1940 – кін.1960-х рр.) невелика. Оглядово торкаються

цієї проблеми дослідники біографії Р.Рейгана, наприклад, Р.Даггер, А.Едвардз, Ф.Ван дер Лінден, Е.Іванян, А.Макдермонт, В.Ніконов [5,6,18,22,23,24]. Проте вони звертаються до цієї проблеми дещо фрагментарно у зв'язку із тим, що основною метою їхніх праць є висвітлення політичних та персональних подій з життя Р.Рейгана. Більше конкретних фактів та оцінок подається у працях дослідників, які вдаються до аналізу та систематизації головних етапів політичного життя Р.Рейгана. Насамперед заслуговують бути згаданими розвідки таких дослідників як Л.Баррет, Л.Кеннон, Р.Даллек, А.Джордж та Дж.Джордж, П.Кенгор, Е.Морріс, Р.Різ, Дж.Шихі, П.Швайзер, Б.Шлоссер, Дж.Вайт, Г.Вілз [2, 3, 4, 7, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 20, 21]. Проте через те, що більшість цих праць написана у 1980-ті – першій половині 1990-х рр., вони не могли врахувати чимало введених у науковий обіг за останнє десятиліття нових джерел. З огляду на це, ми вважаємо за доцільне звернутися до розгляду та

аналізу основних етапів формування політичного досвіду та поглядів Р.Рейгана на американську політику щодо СРСР (1940 – кін.1960-х рр.).

Рональд Вілсон Рейган народився 6 лютого 1911 року в Тампіко штат Іллінойс. У 1936 році він закінчив коледж Юріка, після чого працював коментатором на радіостанції, а у 1937 році почав працювати актором у Голівуді. Як вважають багато його біографів і сам Р.Рейган, саме голівудський період його біографії, на відміну від попереднього, не був насичений подіями, але рішуче вплинув на формування нових поглядів, ставлення до оточуючого світу та на те, якою людиною виявив себе перед американцями Р.Рейган під час його виходу на політичну арену. Знявшись у 54 фільмах переважно категорії "Б", розрахованих на другий екран, він був змушений намагатися реалізувати себе на політичному ґрунті. У 1938 р. він вступив до профспілки і вперше відвідав збори членів Гільдії кіноакторів, а вже у 1941 р. став членом правління профспілки, відвідуючи засідання правління та прислуховуючись до більш досвічених та впливових членів [25, с.93]. Вже у 1947 році, а також впродовж чотирьох наступних років, Р.Рейгана обирають президентом Гільдії кіноакторів, де він остаточно запевнився у своїх антикомуністичних поглядах. Вирішальним фактором у його обранні на цю посаду було те, що у голівудських колах він все ще вважався лібералом, хоча таке враження більше склалося на основі його власних заяв про себе та свої погляди, ніж через якісь конкретні дії з його боку [22, с.67]. Не володіючи на той час ще міцними особистими і фінансовими зв'язками із кінопромисловцями, Р.Рейган здавався прийнятною фігурою на посаду президента Гільдії. Незважаючи на гламурне оточення, ці вирішальні роки мали величезний вплив на його погляди щодо світового комунізму та можливості Америки протистояти цьому, на його переконання, злу.

Р.Рейган вважав, що план комуністів відносно Голівуду дуже простий і полягав у тому, щоб заволодіти кінопромисловим бізнесом із метою створення колосальної всесвітньої пропагандистської бази. Разом із тим Р.Рейган визначив і роль Гільдії кіноакторів – вона мала стати нездоланною перешкодою на шляху здійснення планів міжнародного комунізму щодо завоювання Голівуду. Перш за все необхідно було очистити Гільдію від небажаних елементів, оскільки Р.Рейган вважав, що "комуністи проникли всюди" [25, с. 118-120].

У роки головування у Гільдії кіноакторів Р.Рейган був таємним агентом ФБР під кодовим ім'ям Т-10, що дозволяло йому протягом 17 років надавати ФБР інформацію про працівників кіноіндустрії, яких підозрювали у симпатіях до комунізму [14, р.13-14; 21, р.246]. Він одразу став на бік власників голівудської кіноіндустрії і, об'єднавшись з іншими антикомуністами у керівництві гільдії, доклав чимало зусиль для ліквідації Конференції студійних профспілок, що була звинувачена у прокомуністичній діяльності. Р.Рейган не лише не приховував своєї участі у створенні умов, що призвели до її ліквідації, але й пишався своєю роллю [25, с.111-112].

Поступово Р.Рейган заглиблювався у світ професійної політики і його погляди ставали більш консервативними. Він почав часто з'являтися в товаристві власників кіностудій, з якими обговорював питання надто активної діяльності окремих профспілок, та вирішував долі тих своїх колег-акторів, які не розуміли необхідності боротьби з комунізмом всередині Голівуду. Тому серед дослідників біографії Р.Рейгана існувала думка про те, що у такий спосіб він намагався за рахунок інших акторів врятувати свою швидко занепадаючу акторську кар'єру [3, р.82; 5, р.12-13; 21, р. 259]. Згодом він відверто ви-

знав, що його акторська кар'єра без сумнівів постраждала через його антикомуністичну діяльність [25, с. 123-124], а його біографи натомість, зазначають, що боротьба з комунізмом у Голівуді не мала такого негативного впливу на його кар'єру, а навпаки, допомогла Р.Рейгану здобути перший політичний досвід [3, р.80,87].

У роки так званого "маккартизму" Р.Рейган висловив своє ставлення до комунізму під час слухань у Комісії з розслідування антиамериканської діяльності при Конгресі США. Характерною рисою промови було використання слів "боротьба" чи "боротися" щонайменше тричі. Р.Рейган засуджував комунізм одночасно захищаючи американське суспільство, яке поважало громадянські свободи, будучи твердо переконаним у тому, що комуністи ніколи не зможуть використати кіноекрани Америки як джерело пропагування своєї філософії та ідеології. Він зазначав, що необхідно викривати радянську брехню, протистояти радянській пропаганді та оголосити комуністичну партію поза законом. Одночасно Р.Рейган намагався запевнити Комісію у тому, що Гільдія кіноакторів вдало протистояла звичайній комуністичній тактиці здобути більшість у керівництві організації за допомогою меншості [8]. Дотримуючись балансу між урівноваженістю та готовністю все сплутати, він задовольнив представників як правого, так і лівого таборів, унеможлививши незгоду з його словами для будь-кого.

Проте, тим, що розділяло Р.Рейгана і Дж.Маккарті та інших прибічників антикомунізму у той час, була його віра у глибоку слабкість комунізму. Для Дж.Маккарті, ідеологія була річчю, якої варто боятися, твердою доктриною із сильними прибічниками. Р.Рейгана же вважав, що комунізм наближувався до занепаду. Не применшуючи комуністичної загрози і вірячи, що комунізм є найпотужнішим викликом, голівудський діяч був, проте, переконаним у тому, що ця ідеологія процвітає лише завдяки таємничості, загрозам та обману [14, р.22-24].

На початку 1950-х рр. відбувається також помітна зміна політичних уподобань Р.Рейгана. У молоді роки він вважав себе, як і його батько, ліберальним демократом і захоплювався Ф.Рузвельтом [25, с.123]. Проте після одруження з Н.Девіс певну роль у становленні Р.Рейгана політика відіграв вітчим дружини, чиказький нейрохірург Л.Девіс, який був впливовою фігурою у консервативних політичних колах республіканської партії [6, р.47].

Презентація своїх поглядів власникам кіноіндустрії та ширшій громадськості пов'язало ім'я Р.Рейгана із його спробами обмежити поширення комунізму в країні та за її межами. Для Р.Рейгана було важливим не лише бути антикомуністом, але й захищати якусь позитивну ідею, наприклад, обороняти свободу, а не лише засуджувати тоталітаризм. На думку Р.Рейгана, це успішно могло зробити кіно [25, с.122]. Впродовж свого головування у Гільдії кіноакторів, яке закінчилося у 1952 році, Р.Рейган дійшов переконання, що, незважаючи на численні загрози, цілісність цього громадського інституту залишилась непохитною, і що комунізм не знайшов точки опори у ньому.

У вересні 1954 р. Р.Рейгану запропонували роботу ведучого спеціалізованої телевізійної програми, спонсором якої була одна з найбільших промислових корпорацій Америки "Дженерал електрик". Ця посада допомогла йому прославитися як проповіднику ідей приватного підприємництва та створити широкі зв'язки у колах людей, наближених до влади. Тексти його телевізійних виступів не залишались незмінними, вже на третьому році в них почали з'являтися оцінки політичного характеру, які віддзеркалювали консервативну лінію з питань зовнішньої та внутрішньої політики американської держави, яку традиційно проводили власники "Дженерал електрик". Виступи від імені та на захист системи вільного

підприємництва, які супроводжувалися у разі необхідності антикомуністичними заявами та критикою вашингтонського уряду, щедро оплачувалися корпорацією "Дженерал електрик", підприємницькими об'єднаннями та суспільними організаціями.

Так розпочався новий період у житті Р.Рейгана, у якому він поєднав виступи на телебаченні із виступами перед реальною аудиторією – персоналом та керівництвом численних філіалів корпорації по всій країні. Кожного тижня програма пропонувала різні історії: в одній Р.Рейган грав радянського майора під час окупації Будапешту, і як військова людина він боровся за баланс між обов'язком перед державою та привабливістю свободи. В іншому епізоді як член Американського інформаційного центру Р.Рейган працював над відкриттям бібліотеки в азійському селі та допомагав місцевим жителям протистояти насадженню комунізму. Подальший вплив такої роботи виявився у тому, що слова та дії Р.Рейгана протягом його політичної кар'єри інколи частково або повністю асоціювалися із висловами та діями його екранних персонажів, а подекуди епізоди чи ситуації з кінофільмів зображувалися ним як ті, що мали місце у реальному житті [22, с.40].

У роки відстороненості від керівництва Гільдією кіноакторів, Р.Рейган вірив у те, що комуністична партія знову намагається закріпитися у Голівуді. Намагаючись наголосити на цій небезпеці, він у промові у липні 1961 р. наполягав на тому, що "боротьба з Росією" була "найпершою проблемою у світі". Пропонуючи своє бачення того, як має реагувати Америка на загрозу комунізму, Р.Рейган засуджував тих, хто "дотримувався теорії того, що ми знаходимося у мирі". Він стверджував, що існує "неспростовна правда" про те, що Америка перебуває у "стані війни" та "ми програємо цю війну лише через те, що ми не можемо чи не хочемо зрозуміти, ким ми є у цій війні" [1, р.26-27]. Дехто вважав цю риторику занадто войовничою, проте Р.Рейган відчував, що надмірна прямота була необхідною: "ми не можемо після всього вважати, що ми у стані війни, проте комуністи однозначно впевнені, що вони у стані війни із нами" [1, р.32]. Р.Рейган починає розвивати ідею боротьби із Радянським Союзом, вважаючи продовження політики мирного співіснування катастрофою. Він зазначав, що у випадку, якщо США будуть дотримуватися такої політики, це призведе до знищення нації протягом десятиріччя, тому Америка має, за висловами Р.Рейгана, виявити сміливість і рухатися без вагань далі. [1, р.36]. Р.Рейган також висловлювався проти продовження поступок, які зменшують американську військову силу, надаючи СРСР час для вдосконалення свого індустріального комплексу, а також додаючи таким чином впевненості радянському керівництву у тому, що їх система є кращою за американську [1, р.37-38].

Він різко критикував комуністичну агресивність та експансіоністську природу, вважаючи, що є невідворотнім конфлікт світу комунізму із капіталістичним Заходом. Р.Рейган був рішуче налаштованим примусити американців побачити величезну загрозу, яку, на його думку, становив комунізм для національного способу життя. Америка не могла собі дозволити тимчасовий перепочинок перебуваючи у впевненості, що ніхто не загине у цій війні. Багато дослідників сходяться в думці, що це була гіпотетична війна, яку Р.Рейган без сумнівів хотів виграти [3, р. 135; 4, р. 76; 9, р. 27; 10, р. 255-256; 14, р.34; 21, р.122].

Заможним американцям імпонували ті погляди та ідеї, які містилися майже в усіх виступах Р.Рейгана, а згодом стали основою його відверто проголошеного у телевізійному форматі 27 жовтня 1964 р. політичного кредо. Усі ці політичні заяви проходили свою апробацію

під час його співпраці із "Дженерал електрик". Він наголюшував на тому, що медична допомога літнім людям, податок на прибутки, страхування на випадок безробіття постають як основні прояви поступового захоплення Америки комуністами, протистояти котрому в змозі лише прибічники системи вільного підприємства та демократичних свобод [1, р.28]. Тому не дивно, що у середовищі консервативно налаштованої частини заможного населення з'являлися люди, які пропонували Р.Рейгану спробувати свої сили у великій політиці і висунути свою кандидатуру на якусь виборну посаду на рівні штату чи навіть у Конгрес США. Спілкуючись з лідерами ділового світу та удосконалюючи свої влучні промови, які вони гаряче підтримували, він не відчував особливих труднощів, поділяючи їх негативне ставлення до урядового регулювання, високих податків та втручання у справи приватного сектору [21, р.283-284]. Р.Рейган відмовився від цієї пропозиції заявивши, що бачить своє призначення не у отриманні високої політичної посади, а у наданні допомоги, зокрема своїми виступами, іншим претендентам на ці посади та у підтримці сформульованих ними цілей. Однак, як гадають дослідники, насправді вже у ці роки він будував плани виходу на національну політичну арену [3, р. 132; 4, р.79; 7, р.113; 21, р.243].

Ще у 1962 р. Р.Рейган взяв активну участь у кампанії Р.Ніксона за губернаторське крісло у Каліфорнії, під час якої вже офіційно виступав як прибічник республіканської партії [25, с.137], зарекомендувавши себе талановитим оратором, який переконливо закликав робити внески до партійної каси. Взірцем політичної риторики стала його телепромова 1964 р. на підтримку голови ультраправого крила республіканської партії Б.Голдуотера, у якій Р.Рейган запевняв, що США залишилися "єдиним островком свободи у усьому світі". Стимування та мирне співіснування із Радянським Союзом є нічим іншим ніж "замиренням... це залишає вибір не між миром та війною, а лише між боротьбою та виживанням. Якщо ми продовжимо відступати, ми врешті зіткнемося з остаточною вимогою – ультиматумом" [1, р.45, 52]. Р.Рейган наголюшував на тому, що "ми перебуваємо у стані війни з найбільш небезпечним ворогом, якого тільки бачило людство у його довгому сходженні від терену до зірок, і варто зазначити, якщо ми програємо цю війну, то втратимо свободу, й полишимо слід в історії як великий курйоз: маючи втрачати більше, ніж хтось ще, ми не зробили нічого для відвернення цієї катастрофи" [1, р.57]. Америка, за словами Р.Рейгана, перебувала перед вибором між вільним підприємством та зростаючою бюрократією, між свободою особистості та тоталітаризмом, між необхідністю вияву стійкості у сучасній небезпечній міжнародній ситуації та капітуляцією перед ворогом [1, р.59]. Р.Рейган відкидав будь-яку можливість співробітництва між США та Радянським Союзом, який "поневолив майже всю Східну Європу, розташовану за залізною завісою" [1, р.61].

На 27 жовтня 1964 р., коли телевізійна промова Р.Рейгана вийшла в ефір, результати виборів були вже очевидними (кандидат від демократів Л.Джонсон набрав 43 млн. голосів виборців, тоді як кандидат від республіканців Б.Голдуотер – 27 млн.). Промова жодним чином не вплинула на результати кампанії 1964 р., хоча безпосереднім результатом телевізійного виступу Р.Рейгана було надходження до електорального фонду республіканської партії внесків на загальну суму 8 млн. доларів [15, р.56]. Цей виступ прислужився до консолідації консервативних сил Америки навколо постаті Р.Рейгана більше, ніж будь-що інше з того, що він виступав і робив раніше. У американських консервато-

рів на фоні поразки у президентських виборах, з'явилася нова політична зірка.

Хоча на 1964 р. робота на "Дженерал електрик" вже закінчилась, Р.Рейган продовжував розшукувати нові можливості для застереження світу від загрози комунізму. Він вибрав те, у чому більш за все був успішним – камеру та живе слово – задля створення двох документальних фільмів. Першим був двосерійний фільм "Правда про комунізм", знятий 1963 року. Кінопубліцистичний твір, озвучений Р.Рейганом, фокусувався на Пакті Гітлера та Сталіна, Комінтерні, вбивствах у Катинському лісі, московському бажанні світової революції, словах К.Маркса у Комуністичному маніфесті тощо. Другий документальний фільм, створений та озвучений за участі друга Р.Рейгана актора Р.Тейлора, називався "Нехай світ рухається далі". Обидва твори мали застерегти світ від загрози, що йшла від Москви. Вони не лише відображали антикомуністичну ідеологію Р.Рейгана, але й втілили поєднання двох його найбільших пристрастей – кіно та політики. У середині 1960-х рр. стає зрозумілим, що перша з них поступово відходить на задній план, у той час як друга набуває ознак справи життя. Промова Р.Рейгана на підтримку Б.Голдуотера несподіваним чином продемонструвала його погляди на національному загалу і тепер для нього настав час припинити коментувати політику, а зайнятися нею [9, р.28-29].

Поразка Б.Голдуотера змусила каліфорнійських бізнесменів звернути увагу на Р.Рейгана, і вже у 1964 р. був створений комітет "Друзі Рональда Рейгана" на чолі з мільонерами автомобільним магнатом Т.Таттлом, нафтопромисловцем Г.Салваторі та президентом компанії "Юніон ойл" А.Рубелом. Ця організація активно приступила до політичної реклами свого висуванця на посаду губернатора штату Каліфорнія та збирання грошей для подальшої боротьби. Каліфорнія могла стати лабораторією для апробації принципів консерватизму Р.Рейгана, надаючи йому змогу розвинути цю політику та зарахувати у майбутнє політичне резюме деякі законодавчі проекти.

За допомогою професійної команди помічників у складі Ф.Батталія, Б.Кларка, Т.Ріда та Л.Ноффигера було розроблено гасло "Суспільство творення", яке було протиставлене відомому гаслу президента Л.Джонсона "Велике суспільство" [25, с.150-151]. Також було започатковано образ Р.Рейгана як "громадянина-політика", тобто людини, яка керується суспільними інтересами, некорумпована контактами зі світом професійних політиків, що було доречним за умов, коли американське суспільство не відчувало до останніх особливої довіри та поваги.

Демократична партія та її єдиний кандидат на посаду губернатора – діючий губернатор Е.Браун – вживали відчайдушних заходів, щоб переконати виборців у тому, що Р.Рейган продовжує залишатися прибічником ультраправих і що його обрання надихне "екстремістський рух в Америці" [4, р.58]. Проте в очах багатьох каліфорнійських виборців Р.Рейган виглядав, як і було передбачено залученими до його команди спеціалістами з політичної реклами, "стурбованим громадянином", який дбав винятково про громадський порядок, законність та спокій.

Питання, які заторкував Р.Рейган, та занепокоєння, які він висловлював, справді непокоїли багатьох мешканців штату, які все частіше знаходили у політичній платформі кандидата республіканців єдиний прийнятний для них вихід із стану, в якому перебували і штат і країна. Підтримка його позиції, на думку багатьох виборців, обіцяла єдиний шанс на те, що Каліфорнія, як підкреслював Р.Рейган, посяде перше місце за значно важливішими показниками, ніж чисельність населення,

рівень злочинності та розмір податків [16]. Імпонував каліфорнійцям і невідомий оптимізм Р.Рейгана – "проблем у нас багато, можливості ж наші їх вирішити – безмежні" [12]. Жорстка ж риторика Р.Рейгана стосовно соціальної політики диктувалася насамперед інтересами тих сил, які стояли за його приходом на посаду губернатора Каліфорнії. Деяке пом'якшення цієї риторики пояснювалось посиленням намірів Р.Рейгана щодо виходу на національну арену, на якій ставлення до цих питань було більш розмаїтим за умов більшого поширення ліберальних поглядів.

8 листопада 1966 р. Р.Рейган отримав переконливу перемогу над Е.Брауном, отримавши перевагу майже у 1 млн. голосів виборців. За нього проголосувало багато каліфорнійських виборців, що належали до тих прошарків населення, які до цього традиційно підтримували демократів (робітники, національно-етнічні групи). 3 січня 1967 р. Р.Рейган у залі каліфорнійського Капітолію урочисто присягнув на посаду губернатора штату. На головному бенкеті з нагоди вступу Р.Рейгана на посаду губернатора Г.Салваторі виголосив тост "за майбутнього президента Сполучених Штатів Рональда Рейгана" [10, р.355], що стало підтвердженням того, що ідея, яка неодноразово обговорювалась у вузькому колі "Друзів Рональда Рейгана", набула нового звучання, оскільки Р.Рейгану вдалося подолати важливу сходинку на шляху до Білого дому.

Пом'якшуючи у разі необхідності свою позицію відносно деяких проблем внутрішньополітичного та соціально-економічного характеру, з метою остаточно не відвернути поміркованих республіканців і не втратити їх підтримку на виборах, Р.Рейган проте залишався антикомуністом та активним пропагандистом жорстокого підходу до рішення міжнародних проблем. З приводу проблеми, яка постала на Індокитайському півострові він, наприклад, був вкрай рішучим: "Ми маємо оголосити війну Північному В'єтнаму... Ми можемо до полудня зрівняти із землею всю країну і до обіду повернутися додому... Ворог не має знати, що ми не застосуємо ядерної зброї. Він має лягати спати, боючись кожну ніч, що ми можемо її застосувати" [12].

Впродовж перших років губернаторства Р.Рейгана стало зрозумілим, що стратегія використання Каліфорнії як плацдарму на шляху до Білого дому спрацювала. Лідер республіканців мав можливість сформулювати своє ставлення до політики стосовно СРСР протягом тридцяти років виступів на радіо, участі у фільмах, роботи на телебаченні. Реалії володіння найвищою владою штату Каліфорнія диктували необхідність зменшення "войовничої" риторики губернатора щодо Радянського Союзу, проте не потребували відмови від неї. З того часу, як "Друзі Рональда Рейгана" усвідомили наявність президентського потенціалу, Р.Рейган потребував змоги виступати з питань національних та міжнародних проблем, включаючи Холодну війну, а як наслідок, і з проблем війни у В'єтнамі.

Так, у промові у місті Олбані штату Орегон Р.Рейган говорив про СРСР як про "тоталітарну силу у світі, що виношує плани світового домінування". Він зазначив, що ця мета була знову повторена М.Хрущовим та усіма радянськими керівниками – "кожен з них заявляв, що вони не відхиляться ні на один дюйм від концепції марксизму відносно соціалістичного світу". Відповідно, губернатор Каліфорнії наполягав на боротьбі із цим ворогом: "Якщо у нас є сміливість зіштовхнутися із цією реальністю, то миру не так вже важко досягти. Ми можемо досягти миру до ранку, якщо не будемо розмірковувати над ціною його досягнення". Проте промовець усвідомлював, що ця ціна була надто великою: "Чому ми так неохоче робимо це?

Тому що це ціна, якої ми не заплатимо". Натомість промовець залишався непохитним у своїх основоположних принципах: "Ми не можемо принести мир просто відмовляючись від боротьби", "було просто недолуго вірити, що можна закінчити Холодну війну шляхом замирення ворога нашими добрими намірами" [19].

У 1970 р. Р.Рейган переміг на виборах свого суперника з демократичної партії Дж.Анру зі значною перевагою і залишився губернатором на другий строк. Поступово стає зрозумілою концепція його двох президентських кампаній: Р.Рейган почав висувати на перший план специфічні недоліки тогочасних та минулих американських моделей побудови відносин із Радянським Союзом. Використовуючи ораторський хист, який він вдосконалював протягом тридцяти років, Р.Рейган у 1970-х рр. стає у національному масштабі найбільш популярним промовцем серед прихильників проведення жорсткої політики відносно СРСР. Коли багато хто з американських політиків, як демократи, так і республіканці, здавалося висловлювали згоду із продовженням проведення політики "детанту" відносно Радянського Союзу, Р.Рейган висловлювався категорично проти, критикуючи тогочасну урядову концепцію ведення справ із Радянським Союзом [17].

Отже, завдяки роботі в Голівуді Р.Рейган став відомим та отримав платформу, щоб висловити свої переконання, які згодом будуть характеризувати його і як політика, і як особистість. Як виглядало спочатку, його кар'єра у шоу бізнесі була далекою від школи великої політики. Проте насправді перебування у Голівуді дозволило Р.Рейгану отримати визнання, впевненість та навіть досвід лідерства, що був настільки необхідним для посади президента. Йшлося про формування у повоєнних Сполучених Штатах нового типу суспільного лідера, який з професійного та стилістичного поглядів віддалявся від класичної новоанглійської моделі і ставав більш народним й демократичним. Саме ці риси лідера пізніше будуть підтримувати неоконсерватори, чиєю іконою не випадково буде Р.Рейган. Його губернаторство на загал не увінчалось вікопомними здобутками. Як відверто пише близький до Р.Рейгана хронікер публічної кар'єри республіканського лідера Л.Кеннон: "Він залишив свою посаду володіючи опосередкованим, але у загальних рисах задовільним послужним списком" [3, р.189]. Проте саме з губернаторського особняка у Сакраменто проляже дорога до Білого дому і на ній велика увага Р.Рейганом та його соратниками буде приділена опрацюванню свого зовнішньополітичного світогляду. Специфічні історичні та суб'єктивно-особистісні обставини: внутрішньо та зовнішньополітичні аспекти "холодної війни", родинні й суспільні особливості формування світогляду майбутнього президен-

та, ідейно-політичні дискусії в американському суспільстві, поєднані з його вдачею і сприйняттям громадськості сформують у нього комплекс переконань твердого антикомуніста-лібертариста, позбавленого, однак, фанатизму і, орієнтованого на ідеал національної зовнішньої політики, яка співзвучна з ідеалами американського народу й внутрішньою політикою Вашингтона. Наріжним каменем не надто стрункої, але міцної конструкції зовнішньополітичних уявлень Р.Рейгана допрезидентський період його політичної кар'єри були погляди на СРСР та його союзників.

На нашу думку, тема формування політичного досвіду та поглядів Р.Рейгана на американську політику щодо СРСР має широкі перспективи для подальшого дослідження через те, що до наукового обігу постійно вводяться раніше недоступні дослідникам джерела, які розкривають політичні вподобання Р.Рейгана як під час його голівудської кар'єри та головування у Гільдії кіноакторів, так і на посадах губернатора штату Каліфорнія та президента США. З огляду на це важливо було б дослідити подальшу еволюцію поглядів Р.Рейгана на відносини з Радянським Союзом.

1. A Time for Choosing. The Speeches of Ronald Reagan, 1961 – 1982. – Chicago: Gateway; Amer. for the Reagan Agenda, 1983. 2. Barrett L. Gambling With History: Ronald Reagan in the White House. – N.Y.: Doubleday, 1983. – XIV. 3. Cannon L. Reagan. – N.Y.: Putnam, 1982. 4. Dallek R. Ronald Reagan: the Politics of Symbolism. – Cambridge (Mass.): London: Harvard University Press, 1984. – XI. 5. Dugger R. On Reagan: the Man and His Presidency. – N.Y.: McCraw-Hill Book Company, 1983. 6. Edwards A. The Reagans. Portrait of a Marriage. – N.Y.: St. Martin's Press, 2003. 7. George A., George J. Presidential Personality and Performance. – Oxford: Westview Press, 1998. – XIII. 8. House Un-American Activities Committee Testimony Ronald Reagan, October 23, 1947 // <http://www.twcnet.edu/cschtz/history-page/Consensus/Reagan-huac-testimony.html>. 9. Kengor P. The Crusader: Ronald Reagan and the Fall of Communism. – N.Y.: Harper&Collins, 2006. 10. Morris E. Dutch: a Memoir of Ronald Reagan. – N.Y.: Modern Library, Cop., 1999. – XXX. 11. Reeves R. The Reagan Detour. – N.Y.: Simon & Schuster, 1985. 12. Ronald Reagan Quotes // http://www.brainyquote.com/quotes/authors/r/ronald_reagan.html. 13. Sheehy G. Character: America's Search for Leadership. – N.Y.: Morrow, Cop., 1988. 14. Schweizer P. Reagan's War: The Epic Story of His Forty Year Struggle and Final Triumph Over Communism. – N.Y.: A Division of Random House, 2002. 15. Slosser B. Reagan Inside Out. – Waco (Texas): World books, 1984. 16. The Creative Society // <http://www.medaloffreedom.com/RonaldReaganCreativeSociety.htm>. 17. To Restore America // <http://www.medaloffreedom.com/RonaldReaganToRestoreAmerica.htm>. 18. Van der Linden F. The Real Reagan: What He Believes, What He Has Accomplished, What We Can Expect From Him. – N.Y.: Morrow, 1981. 19. Veterans Day Address at North Albany Junior High School, Albany, Oregon, November 11, 1967 // <http://www.reagan.utexas.edu/archives/speeches/govspeech/11111967a.htm>. 20. White J. The New Politics of Old Values. – N.Y.: University Press of America, 1998. 21. Wills G. Reagan's America: Innocents at Home. – N.Y.: Penguin Books, 1987. 22. Іванян Э.А. Рональд Рейган – хроника жизни и времени. – М.: Мысль, 1991. 23. Макдермонт А. Счастливый "голландец" // Караван историй. – 2001. – № 3. 24. Никонов В.А. Рональд Рейган // Вопросы истории. – 1989. – № 2. 25. Рейган Р. Жизнь по-американски. – М., 1992.

Надійшла до редколегії 12.10.08

П. Поліщук, асп.

ОСЕРЕДКИ ВИНИКНЕННЯ "ПОЛЬСЬКОЇ ПІДПІЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ"

Стаття присвячена трьом основним осередкам польського цивільного підпілля в 1939 – 1941 рр. Перший осередок – це землі включені до складу СРСР та Литви з центром у Львові. Другий – це Генерал Губернаторство з центром в Варшаві. Третій – це територія приєднана до III Рейху з центром в Познані.

The article is dedicated to three main centers of polish civil underground in 1939 – 1941, which appeared and developed independently of one another. First center – lands included to USSR and Lithuania with capital in Lviv. Second center is General Government with capital in Warsaw. Third is territories joined to the III Reich with the capital in Poznan.

Після окупації в 1939 р. територію Польщі було поділено на три частини: Генерал-Губернаторство; землі передані Радянському Союзу; територія включена до складу III Рейху. Генерал-Губернаторство складалося з Варшави та південно східної частини Мазовецького

воєводства, східної частини Лодзького воєводства, більшості теренів Малопольського й Келецького воєводств, а також західної Галичини. Землі передані Радянському Союзу, які увійшли до складу УРСР, БРСР та Литви включали Станіславське, Тернопільське, Во-

линське, Новгородське, Білостоцьке Віленське та Підляське воеводства II Речі Посполитої. До III Рейху приєднано Помор'я, Великопольщу, нижню Сілезію, західну частину Лодзького та Мазовецького воеводств. Такий поділ проіснував з вересня 1939 р. по червень 1941 р. Характер поділу території окупованої Польщі та демографічну ситуацію на них описав в своєму звіті Цирил Ратайський, який подає статистичні дані про Генерал-Губернаторство: "територія 95.600 квадратних кілометрів з населенням близько 13 мільйонів чоловік, землі II РП окуповані СРСР: територія – 201.000 квадратних кілометрів з населенням 13.5 мільйонів чоловік та західні землі окуповані Німеччиною 92.000 квадратних кілометрів території та населення близько 9.5 мільйонів чоловік, кількість якого часто змінюється від постійних виселень та напливу німецької людності" [4, s. 384 – 387].

В цей період на кожній з зазначених територій були специфічні умови, зв'язок між ними був ускладнений, а часто й взагалі неможливий. Внаслідок цього "Польська підпілля держава" зароджувалася та незалежно діяла в трьох головних осередках, з центрами в Варшаві, Познані та Львові. З огляду на це в статті "Польську підпілля державу" в період її виникнення та становлення буде розглянуто окремо на території Генерального Губернаторства, на території, що була включена до складу III Рейху та на землях, що увійшли до СРСР.

Найбільш активна діяльність проводилася в цей період в Генерал Губернаторстві, що було спричинено географічним та політичним становищем цих територій.

Але як в самому Генеральному Губернаторстві, так і на інших територіях в польському підпіллі панувала нестабільність, бракувало чіткої, злагодженої системи адміністративних органів, довгий час залишалася неврегульованою справа стосунків цивільного та військового підпілля на території краю, аж поки 16 квітня 1940 р. Комітет міністрів до справ країни не прийняв важливу ухвалу, яка передбачала, що в країні буде призначений делегат, а точніше делегати уряду, які мали бути незалежними від Союзу збройної боротьби (пол. *Związek Walki Zbrojnej* – ЗВЗ) й будуть співпрацювати з політичними силами в конспірації. Внаслідок цього еміграційний уряд рішенням від 3 грудня 1940 р. призначив делегатів уряду (далі ДУ): на землі включені до Третього Рейху Адольфа Бнінського, а в Генерал-Губернаторство – Цирила Ратайського (псевдоніми: Гурські, Вартські, Взрос). Характеризуючи особисті якості Ц.Ратайського С.Корбонський згадує його, як людину прямолінійну, відверту, не надто делікатну. Підкреслювалася його повна нездатність до конспірації [9, s. 29 – 32].

Переїхавши до Варшави Ц.Ратайський продовжував активну діяльність не зважаючи на умови окупації. В листопаді 1940 р. його було призначено першим заступником Я.Скоробогатого-Якубовського. А вже 3 грудня було надіслано повідомлення від еміграційного уряду про призначення його Головним ДУ на Генеральне Губернаторство з центром у Варшаві [4, s. 368].

Після утворення ДУ на Генеральне Губернаторство перед її керівником Ц.Ратайським стояло три головні завдання: сформувати систему інституцій ППД на цій території; досягти порозуміння з провідними політичними партіями; налагодити співпрацю з ЗВЗ.

Вже 10 січня 1941 р. Ц.Ратайський складає звіт перед еміграційним урядом, який дає нам цінну інформацію про перший період діяльності ДУ. Зокрема Ц.Ратайський зазначає, що він обійняв посаду "Головного Делегата Уряду на Генеральне Губернаторство з центром у Варшаві" лише 14 грудня, прийнявши від тимчасового делегата уряду Яна Скоробогатого-Якубовського ("Вогля") всі його повноваження. Своїм заступником тимчасово призначив Вогля, а Польському Комітету Порозуміння за-

пропонував обрати заступників делегата та визначити межі їх компетенції [4, s. 384 – 387].

Одним з ключових завдань Ц.Ратайського було досягнення порозуміння з діючими політичними партіями. З цього приводу 14 січня 1941 р. Делегат уряду отримав депешу від прем'єр-міністра польського уряду на еміграції Владислава Сікорського, де наголошувалося на потребі злагодженої співпраці партій з Делегатурою [4, s. 402 – 403].

Але це завдання було досить непростим. Справа в тому, що призначення Ц.Ратайського на посаду ДУ в Генерал Губернаторстві, так як і поділ країни на три незалежні частини викликав неоднозначну реакцію серед політичних партій. Більшість з них вважали, що поділ країни на три делегатури є необґрунтованим, оскільки: підтверджує поділ здійснений окупантами, не передбачає утворення центрального представницького осередку уряду, а всі партії мали свої центральні організації в Варшаві. Лише Національна Партія (пол. *Stronnictwo narodowe*, далі СН) визнала поділ слушним. Що обумовлено її домінуючою роллю в Делегатурі на землі включені до III Рейху.

Невдовзі після свого призначення Ц.Ратайський приступив до будови апарату делегатури, не дивлячись на брак правового підґрунтя. Вже на початку 1941 р. цей апарат складався з заступника делегата уряду – Я.Скоробогатого-Якубовського, який з 10 лютого 1941 р. ще й виконував функції зв'язкового ДУ з Союзом збройної боротьби (пол. *Związek walki zbrojnej*, далі – ЗВЗ), генерального секретаря, яким був Єжи Міхалевський, Департаменту внутрішніх справ на чолі з Леопольдом Рутковським. Департаменту праці та суспільної опіки на чолі з Яном Станіславом Янковським, Департаменту правосуддя на чолі з Леоном Новодворським, Департаменту фінансів на чолі з романом Рибарським, Департаменту промисловості та торгівлі, яким керував Болеслав Рутковський та Відділу ліквідації наслідків війни під керівництвом Антоні Ольшевського [8, s. 111].

Ц.Ратайський розгорнув описану вище діяльність щодо формування цивільної структури ППД, незважаючи на те, що існувала проблема обов'язкових приписів щодо Цивільного комісара [10, s. 70]. Декретом президента РП "Про здійснення керівництва збройними силами, про організацію головного військового командування і про цивільних комісарів з моменту призначення Головнокомандуючого", від 1 вересня 1939 р. було передбачено створення системи цивільних комісарів до якої входив Головний цивільний комісар, якого призначав головнокомандуючий та цивільні комісари при кожній армії, яка діє в країні, які призначалися генералами цих армій для здійснення адміністративної діяльності на підлеглих їм територіях. Комісари були підпорядковані головному цивільному комісарові [1]. Тому делегат уряду не мав таких правових підстав для творення власної адміністрації, які мало військово підпілля на підставі приписів положення про військовий стан.

Від 1940 р. при головному командуванні ЗВЗ було утворено альтернативну адміністрацію. Політичні партії та ДУ боялися, що альтернативна адміністрація за допомогою збройних сил встановить військову диктатуру. Підпорядкувати альтернативну адміністрацію Делегатурі уряду вдалося тільки в серпні 1943 р. [7, s. 135].

Повноваження ЗВЗ щодо цивільного підпілля 4 листопада 1940 р. визначив прем'єр В.Сікорський, в своєму листі до К.Сосновського: "ЗВЗ, як військовому союзу не дозволено проводити ніякої політичної діяльності. Межі діяльності ЗВЗ охоплюють виключно військову сферу: організація кадрів, розробка оперативного плану, військова розвідка, диверсії та збройні акції. Справи країни політичного, економічного, суспільного і тому подібного характеру належать виключно до компетенції Головного й окружних делегатів уряду. Стосунки з сус-

пільством в невійськових справах, які є поза вузькою компетенцією ЗВЗ, належить здійснювати через Головного й окружних делегатів уряду. Вся діяльність військової організації підлягає наглядові та контролю Головного делегата уряду" [11, s. 155 – 156]. Це свідчення ми отримали з документа, який не має жодної юридичної сили. Однак даний лист дуже влучно характеризує ставлення лондонського еміграційного уряду, уособленням якого був в той час ген. В.Сікорський, до співвідношення цивільної та військової влади.

Від призначення ДУ на Генеральне Губернаторство до чеврня 1941 р. було закладено основи центральної ланки ППД на цих землях. Що ж стосується місцевих представництв, то в зазначений період Ц.Ратайському так і не вдалося досягти особливих успіхів в цій справі. Перших окружних делегатів почали призначати тільки восени 1941 р.

З політичними партіями не вдавалося досягти компромісу, оскільки позиція останніх часто була безкомпромісною, а саме існування трьох ДУ та їх керівники суперечили вимогам більшості провідних політичних партій.

Труднощі у співпраці з ЗВЗ полягали в тому, що її керівник С.Ровецький прагнув контролювати цивільне підпілля й підпорядковувати його завданням очолюваної ним організації. А надане делегату еміграційним права фінансового контролю, участі в вирішенні кадрових питань та збирання інформації про військову організацію взагалі розглядалися Головним комендантом ЗВЗ, як загроза викриття військового підпілля. З боку цивільної влади та політичних партій військовим закидалися зв'язки з санацією та спроба встановлення військової диктатури в країні шляхом підкорення собі цивільного сектору підпілля. Все це посилювалося принциповістю та прямолінійністю Ц.Ратайського й тому досягти плідної співпраці Делегатури уряду з ЗВЗ не вдавалося.

Історія делегації уряду на східних землях в 1939-1941 роках повна нез'ясованих обставин й невдалих спроб діяльності у винятково складних умовах. Еміграційний уряд не призначив на ці землі свого представника. Однак, незважаючи на те, що формального делегата уряду на землі окуповані СРСР не було призначено, ці функції на практиці виконував Владислав Зих ("Шари").

В.Зих так і не став офіційно призначеним на посаду Делегата уряду еміграційним урядом РП. Формально він був "виконуючим обов'язки делегата уряду з питань суспільної опіки", а фактично він був делегатом уряду на Віленський, Поліський, Станіславський, Львівський, Волинський, Новгородський регіони, уособлюючи в цій місцевості польський уряд до вересня 1941 р. Цю посаду В.Зих обійняв не одразу. В липні 1940 р. комендант львівського терену ЗВЗ підполковник Еміль Мачелінський запропонував В.Зиху очолити делегацію уряду на східних землях ІІ РП. Але той відмовився, й лише після цілого ряду зустрічей його вдалося переконати. Таким чином В.Зих очолив ДУ на землях, що перебували під контролем СРСР аж в вересні 1940 р.

В.Зиху довелося здійснювати функції делегата уряду за досить нестабільної ситуації в польському підпіллі східних територіях ІІ РП. Перш за все це стосувалося військового підпілля. З цього приводу в своєму рапорті В.Зих вказує на існування трьох ЗВЗ у Львові та утворення Леопольдом Окулицьким четвертого. Л.Окулицький не бажав порозумітися з Е.Мачелінським. Все це призводить до розбрату. В.Зих просить видати чіткі накази з цього приводу [4, s. 482 – 483]. В.Зих не зважаючи на свою попередню діяльність в рядах ЗВЗ, та на запрошення його на посаду комендантом Львівського терену ЗВЗ Е.Мачелінським, не мав довіри з боку центрального керівництва ЗВЗ, про що свідчить депеша С.Ровецького від 15.04.1941 р., де той просить в жод-

ному випадку не давати Е.Мацилінському та В.Зиху адреси Л.Окулицького або його заступника [4, s. 516].

В.Зих мав перед собою ряд амбітних завдань в різних сферах своєї діяльності. 1. Налагодити безпосередній контакт з надійними організаціями та групами. Виконуючи це завдання В.Зих налагодив співпрацю з національною, селянською та демократичною партіями. 2. Делегатура також мала надавати допомогу військовополоненим, ув'язненим, виселеним, хворим, пораненим та їх родинам. 3. Зв'язок з еміграційним урядом мав бути двохстороннім. З одного боку підпілля делегатура В.Зиха мала інформувати еміграційний уряд про настрої серед суспільства, політичні, економічні та міжнародні відносини на території радянського впливу, а з іншого боку отримувати від уряду інструкції та поширення їх через організації та групи. 4. Делегатура на східні землі мала підготувати польське населення до можливих політичних змін, таких як радянсько-німецька війна, і якщо вони стануться подолати депресію та спрямувати зусилля народу на відбудову Польщі. Делегатура мала підготувати основи майбутнього апарату в галузях адміністрації, економіки, комунікацій та освіти.

Про діяльність польської цивільної адміністрації на східних землях в перший період Другої світової війни ми дізнаємося зі звітів, які готував В.Зих. "Брак доброго зв'язку з Варшавою і велика нестача коштів" – окреслює Владислав Зих ситуацію на землях, включених до СРСР [8, s. 109]. Центром діяльності делегата уряду на східні землі стає від самого початку Львів. Характеристику цієї делегації зустрічаємо в депеші В.Зиха до Лондонського уряду від 9.08.1941 р.: "Нашу організацію у Львові складає комітет спеціалістів всіх відділів адміністрації, радіо, зв'язку, промисловості, торгівлі, залізниць, освіти й телекомунікації" [6].

В серпні 1941 р. до Лондону дійшла депеша, надіслана через Стамбул, за підписом Е.Мачелінського, в якій він повідомляє про відмову "Шарого" від посади делегата і вносить кандидатуру на його місце Едварда Булани ("Краков'яка"). В.Зих в депеші до Лондону від 25 серпня повідомляє: "Не складав повноважень з виконуючого обов'язки делегата уряду. "Сас" (Еміль Мачелінський) зробив це власноруч" [6].

Один з перших доказів розширення компетенції Делегата уряду в Генерал-Губернаторстві на землі, включені до СРСР, знаходимо в листі В.Зиха до Е.Мачелінського від 14 серпня 1941 р.: "Нікого не уповноважував до складання в Ваші руки відмови від функцій, які я досі виконував... В такій ситуації мені не залишається нічого іншого, як тільки віддати справу до вирішення Головному делегатові в Варшаві й Головному комендантові у Варшаві" [6]. Передання справи на вирішення до столиці, той факт, що варшавського делегата названо в листі "головним", свідчить про наявність певної субординації між Делегатурою в Генерал-Губернаторстві та Делегатурою на землі, включені до СРСР. Навіть за умов окупації Варшава продовжувала відігравати роль політичного та адміністративного центру Польщі.

20 серпня 1941 р. К.Ратайський запропонував на посаду окружного делегата в Вільнюсі Александра Звєжинського, а Юзефа Харневича на заступника. Від вересня 1941 р. структури підпілля адміністрації в Вільнюсі були фінансовані з Варшави [2, к. 8]. Найбільша впливовість Варшавської делегації обумовлена в значній мірі тим, що делегат на Генерал-Губернаторство контролював фінансові потоки, які спрямовувалися на підтримку та діяльність цивільної адміністрації.

В березні 1942 р. Ц.Ратайський інформує Лондон: "Тимчасова адміністрація на східних землях складається з трьох делегатів (Вільно, Бяві Сток і Брешч над Бугом)" [3, к. 147]. В депешах до Лондону 20 і 30 верес-

ня 1941 р. Ц.Ратайський запропонував на посаду окружного делегата у Львові проф. Францішка Буяка, а Стефана Лангера на заступника. Кошти з Варшави до Львова почали переказувати в жовтні 1941 р. [2, к.8]

На західних землях колишньої II Речі Посполитої панували специфічні умови, обумовлені тим що вони були включені до території Німеччини й там встановлювався особливо жорсткий окупаційний режим. Виникнення та особливості діяльності осередку ППД на західних землях було обумовлено становищем цієї території. А.Бнінський так охарактеризував умови роботи: "Всю територію можна порівняти з сильно охоронюваною в'язницею, в якій за кожним рухом спостерігають з усіх боків" [5, s. 188]. По приїзді на початку окупації виникло чимало підпільних організацій. Але більшість з них виявилися непристосованими до тривалої діяльності в жорстких умовах окупації, невдовзі викриті, а їх діячі переважно страчені. Чи не єдиною організацією, якій вдалося не тільки оминати знищення, але й певною мірою розвинути була "Вітчизна".

На початку 1940 р. засновника цієї організації Ю.Праздзинського призначено довіреною особою еміграційного уряду. Він отримав завдання згуртувати політичні сили та визначити кандидата на посаду ДУ. Представники СН, СЛ та СП визначили дві кандидатури на посаду ДУ: Ц.Ратайського та Адольфа Бнінського. Після того як Ц.Ратайського виселили в Генерал-Губернаторство (де він згодом очолив тамтешню делегатуру) вибір було зроблено на користь А.Бнінського.

3 грудня 1940 р. польський еміграційний уряд призначив А.Бнінського делегатом на територію, включену до Німеччини. Так як А.Бнінський розпочав свою діяльність ще в травні 1940 р., то його призначення на цю посаду стало всього лиш констатацією факту в правовому полі. А.Бнінський фактично став першим діючим делегатом уряду на край, але його діяльність було легалізовано тільки через 7 місяців після її початку [10, s.35, 37, 39-40]. Призначення Адольфа Бнінського на посаду Делегата уряду відбулося не шляхом штучного насадження кандидата еміграційного уряду, а було передусім наслідком складних політичних процесів, які відбувалися на землях включених до III Рейху.

А.Бнінський на протязі короткого проміжку часу свого керування Делегатурою (заарештований в липні 1941 р.) підкреслював свою незалежність від Варшави. У Варшаві діяв уповноважений делегата уряду на західні землі. Для співпраці й координації дій з владою Польської підпільної держави у Варшаві познанська делегатура уряду утворила так зване Західне бюро [8, s. 106].

А.Бнінський розпочав процес творення адміністративних інституцій. Заступниками А.Бнінського стали Юзеф Праздзинський і Стефан Петровський, а після їх швидкого арешту Ян Войкевич. Було утворено бюро Делегатури уряду. Директором бюро делегатури уряду став журналіст Едвард Піщ. Бюро складалося з таких відділів: зв'язку з закордоном – керівник Кирил Сосновський, організаційного – керівник Станіслав Смоцкевич,

фінансового на чолі з Вітольдом Евертою-Кшемевським, технічного на чолі з Тадеушем Стройним, суспільної опіки на чолі з Антонієм Хорстом, освіти під керівництвом Божени Смольської, економічного на чолі з Адамом Пожвінським [8, s. 49]. Передбачалося також утворення відділів адміністрації, інформації і пропаганди, сільського господарства. Після організації в другій половині 1940 р. бюро делегата (на землях включених до III Рейху) приступили до творення територіальних структур. Землі, включені до Рейху, поділено на 5 округів: Південна Великопольща – керівник Стефан Ровінський ("Ерік"), Північна Великопольща – Ян Чапєвський ("Конрад"), Лодзь – Вітольд Котовський ("Генрик"), Помор'я і Сілезія. Останні два залишилися тимчасово без представників через труднощі в зв'язку. Масові арешти восени 1941 р. зруйнували апарат делегатури уряду в Познані, а сам Бнінський був заарештований ще 26 липня 1941 р. Тоді ж Ратайський, без узгодження з Лондоном, призначив наступником Бнінського Леона Миколайчака, який мав бути йому підлеглим. Заступником Л.Миколайчака став Володимир Крижанкевич. Обидва невдовзі були заарештовані та в лютому 1942 р. страчені [10, s. 69]. Делегатура уряду в Познані припинила своє існування навесні 1942 р., і відтоді в Познані діяв Емісар західного бюро ДУ в Варшаві. У разі необхідності головний делегат в Варшаві мав право невідкладно приймати рішення, що стосуються всієї території Польщі. Західне бюро, яке надалі існувало в Варшаві, приймало самостійні ухвали, будучи продовжувачем делегатури уряду А.Бнінського в Варшаві.

Делегатура уряду в Познані припинила своє існування навесні 1942 р. і відтоді в Познані діяв Емісар західного бюро Делегатури Уряду в Варшаві. Період діяльності самостійної делегатури для земель, включених до Німеччини, не тривав довго і спочатку де факто, а потім де юре делегат уряду в Варшаві отримав повноваження щодо всієї території польської держави.

1. AAN. – Sygn. 202-I-1, C. 341 Zespół akt Delegatury Rządu RP na Kraj. Materiały w sprawach budowy aparatu Delegatury.
2. AAN. – Sygn. 202/XVII/2, Zespół akt Delegatury Rządu RP na Kraj. Zestawienie wydatków za 1941 r.
3. AAN. – Sygn. 202/I-30, Zespół akt Delegatury Rządu RP na Kraj. Depesza Cyryla Ratajskiego, marzec 1942 r.
4. Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. T.1. – wrzesień 1939 – czerwiec 1941. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Łódź, Gdańsk: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 1990.
5. Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. T.VI. – Uzupełnienia. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Łódź, Gdańsk: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 1990.
6. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, 16603/I, Papiery Władysława Świrskiego, Depesza Władysława Zycha z 9.08.1941 r.
7. Borodziej W., Chmielarski A., Friszke A., Kunert A.K. Polska Podziemna 1939 – 1945. – Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1991.
8. Grabowski W. Polska tajna administracja cywilna 1940-1945. – Warszawa: Instytut pamięci narodowej, 2003.
9. Korboński S. Bohaterowie państwa podziemnego – jak ich znaleźć. – Warszawa: Agencja Omnipress, 1990.
10. Salmonowicz S. Polska Państwo Podziemne. – Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, 1994.
11. W kraju i na emigracji. Materiały z londyńskiego archiwum ministra prof. Stanisława Kota (1939 – 1943). – Warszawa, 1989.

Надійшла до редколегії 12.10.08

О. Сургай

КОНЦЕПЦІЇ ПІДГОТОВКИ КВАЛІФІКОВАНИХ РОБІТНИКІВ У РОЗВИНУТИХ КРАЇНАХ ЄВРОПИ (XX ст.)

У статті висвітлені деякі проблеми дослідження історії професійної освіти Європи XX ст. Аналіз статей, дисертацій та монографій показав, що джерельна база для вивчення історії підготовки робітничих кадрів у вищезгаданій період є досить широкою.

Article describes some problems of reseating history of professional Europe education of XX century. Analysis of articles, dissertations and monographs showed that sources for shindig history of personal training remembered period is wide enough.

Як показало проведене дослідження, особливої уваги заслуговує система професійного навчання Німеччи-

ни, котра визнана у світі як найбільш динамічна, економічно доцільна та зорієнтована на майбутнє.

У Німеччині, на початку ХХ ст. переважаючим стає вплив Макса Вебера (1864-1920). На той час усе більшу увагу філософів привертала проблема специфіки соціальної взаємодії людей. На перший план виходять проблеми соціологічної науки, у розв'язанні яких вагома роль відродиться поглядам Вебера. Він зацікавився тим об'єктивним змістом, який люди подають своїм учинком, коли вони діють разом, тобто взаємно співвідносять свою поведінку один з одним. У контексті такого розуміння взаємодії Вебер показує своє бачення капіталізму як економічної системи, в рамках якої господарська поведінка власників засобів виробництва орієнтується на збагачення шляхом раціональної організації виробництва, мінімізації непродуктивних затрат, тобто на засадах рентабельності. Вебер вважає, що економічна поведінка людини, її суспільна практика зумовлюють її свідомість, раціональною організацією виробництва, мінімізації непродуктивних затрат, тобто на засадах рентабельності. Вебер вважає, що економічна поведінка людини, її суспільна практика зумовлюють її свідомість, культурою, моральними цінностями. Сам процес розвитку характеризується духовним збагаченням і суспільства і кожної людини [1, с.15].

Теорія професійної освіти в Німеччині у перший половині ХХ ст., розвивається також під знаком раціональності, в рамках якої залишається кожна суспільна система. У німецькій педагогіці теорія взаємодії виявилась спочатку необхідною для інтерпретації соціальної поведінки.

З часом положення педагогіки взаємодії поширювались і на дослідження проблеми адаптації підростаючих поколінь, яка стає провідною у Німецькій педагогіці.

Теорія професійної освіти, як галузь педагогічних знань сприяла й сприяє осмисленню підготовки індивіда до перетворюючої діяльності, що реалізується у різних видах праці. Це осмислення відбувається установленням доцільності прищеплюваних спеціальних практичних умінь і навичок, а також якостей особистості, що узгоджуються між індивідуальними, соціальними і природними вимогами у процесі професійного навчання. Зокрема, німецькі вчені встановили незначну, вирішальну і регулюючу роль держави по відношенню до професійної освіти. Якщо у професійній підготовці роль контролюючих органів незначна, то модель професійної освіти зветься ринковою.

Ринкова модель професійної освіти переважає у Великобританії. У цій країні професійна освіта не зв'язана із системою загальноосвітніх шкіл. Для більшості учнівської молоді цих країн із боку держави є гарантії у наданні мінімальної професійної кваліфікації. У цих країнах держава має великий вплив на обов'язкове шкільне навчання, що триває 11-12 років. Випускники цих шкіл переходять до навчання у вузі, яких тут у порівнянні з Німеччиною більше. Професійна освіта країни перебуває у прямому зв'язку із працею на виробництві і з ринком праці. За таких умов у наданні професійної підготовки важливу роль відіграє виробництво, передусім великі підприємства, на основі своїх економічних переваг. Англійські підприємці дійшли до висновку, що робітник, який володіє значним запасом базових загальнотеоретичних знань, набагато швидше освоюється на підприємстві, ніж випускник професійного відділення, який оволодів навичками будь – якого конкретного ремесла. Професійна освіта у країні не зазнає впливу держави.

Високий рівень освіченості створює умови для постійного вдосконалення спеціалістів. Тому промислові компанії віддають перевагу в прийомі на роботу випускникам загальноосвітніх шкіл із подальшим їхнім удосконаленням на курсах підвищення кваліфікації. Кожний робітник щорічно протягом одного – трьох місяців із відривом від трудо-

вої діяльності вивчає новинки техніки й технології, які в перспективі можуть бути впроваджені у виробництво.

Професійна підготовка функціонує насамперед на основі ринкового механізму, сутність якого полягає в тому, що потенційними замовниками кваліфікації є носії професійної підготовки, і замовники контролюють результати цієї підготовки. При цьому фінансування професійного навчання відбувається за рахунок замовників, воно пов'язано з виробництвом і мало педагогізовано. Від ринкової моделі професійної освіти відрізняється так звана "шкільна модель профосвіти", за якою держава самостійно планує, організовує й контролює професійне навчання, шкільна модель професійної освіти переважає у Франції, Італії, Швеції, колишніх країнах соціалістичної співдружності та у країнах третього світу. Шкільні системи професійної освіти мають багато елементів порівнювальності як у відношенні структури, так і умов виникнення та функціонування.

Специфіка цієї моделі полягає у тому, що вона тісно поєднана із системою загальноосвітньої шкільної підготовки, а в розвинутих країнах професійні школи перебувають у функціональному просторі повної середньої освіти. Доступ до одержання відповідної кваліфікації залежить від типу школи, яку учень закінчив.

Показовим для шкільної моделі професійної освіти є те, що вона надає право вступу до вузу й кваліфікацію робітника – фахівця. У цій моделі приватні підприємства ніякої функції не виконують, вони можуть лише надавати місця для проходження практики. Разом із цим у Франції із другої половини ХХ ст., є показовим непряма участь підприємства у шкільній моделі професійної освіти, яка полягає у тому, що професійні школи користуються підтримкою великих економічних структур, так званих Господарських палат, але професійні школи повинні функціонувати за державними нормами професійного навчання. У дуальній моделі професійної освіти держава вправі надавати приватним підприємствам або приватним носіям професійного навчання певні обмеження [2, с. 250].

Дуальна модель включає два місця навчання – приватне підприємство державну професійну школу, які конкурують між собою види дуальності можуть порівнюватись. Так замість підприємства може бути центр професійної підготовки, який фінансується підприємством. На думку німецьких дослідників, професійну підготовку в Німеччині й у приватних заводських професійних школах у період 30-40х років ХХ ст., слід розглядати як дуальну [3, с.67-89].

Показовим для дуальної моделі професійної підготовки є відносно чітке відмежування системи професійної освіти від системи загальноосвітнього шкільного навчання. Це відмежування ґрунтується на існуванні права про професійну освіту, що не підлягає категорії шкільного права. Модель дуальної професійної освіти переважає і Німеччині, Австрії й Швейцарії. У цих країнах здавна існувала розвинена реміснична культура. Невеликі ремісничі підприємства й готовність підприємств завдяки традиції здійснювати професійну підготовку не є обов'язковою передумовою дуальної системи. Як показує досвід, ця система може адаптуватися до індустріального способу виробництва.

Як вважає німецький педагог В. Грейнерд, центральне положення функціонування дуальної системи визначається не критеріями місця навчання, і не специфічною структурою підприємства – обов'язковою умовою функціонування дуальної системи повинна бути наявність структури професійної підготовки, організованої за приватно-економічними (ринковими) правилами, якими може управляти держава на основі державних правових норм [4, с. 36].

На думку німецьких дослідників, модель дуальної підготовки не є найоптимальнішою, і вона не в змозі уникнути однобічності й недоліків інших систем профосвіти. Разом із тим варіанти всіх трьох систем виникли майже одночасно, кожна пройшла власний етап розвитку, кожна довела свою спроможність під час індустріалізації відповідних країн. Разом із тим, нема такої держави, у якій одна із зазначених моделей професійної підготовки існувала б у чистому вигляді.

Дослідники вважають, що у Німеччині другим етапом розвитку дуальної системи є період 1920 – 1970 рр., який носить назву консолідації дуальної професійної підготовки. У цей період формувалася типово індустріальна професійна підготовка, яка відзначалася технічною модернізацією та наданням процесові професійного навчання на виробництві і в школі чіткої структури. Ці зусилля практично почалися у 20- роки, у період Веймарської республіки, були продовжені у часи націонал соціалізму (1933-1945), а потім відновилися у ФРН.

Подальший розвиток цієї моделі зумовив необхідність відкриття спеціальних установ. Зокрема, були відкриті Німецький комітет технічних шкіл, Німецький комітет технічного трудового удосконалення, Робочий комітет професійної підготовки, які своєю діяльністю сприяли удосконаленню професійного навчання, що відрізнялося від традиційного ремісничого. У 1936 р. фактично усунена монополія ремісників на проведення іспитів. Виник новий тип кваліфікації – робітник – фахівець, який із тридцятих років стає провідною фігурою у дуальній системі [5, с. 60].

Після падіння Веймарської республіки, у 1934 році у межах фашиського рейху була проведена централізація управління школами завдяки створенню Міністерства науки, виховання і народної освіти для всього рейху, що сприяло урівненню державних професійних шкіл. За цієї умови було легше здійснювати регулювання ідеологічним вихованням у сфері професійного навчання. З 1937 р. професійні школи підпорядковувались єдиним законам управління.

Наступним заходом третього рейху було запровадження у 1938 р. розпорядження про обов'язковість професійного навчання на всій території Німеччини для тих, хто не вчиться в гімназіях, або інших навчальних закладах. У 1940 р., було прийнято наступне розпорядження, яке встановило єдиний часовий обсяг професійного навчання у професійних школах. Завдяки створенню нових навчальних програм (1937 р.) професійна підготовка на виробництві й навчання у професійній школі поєдналися тісніше; у тому ж році на правовому рівні було узгоджено питання про носіїв фінансування професійної школи [6, с. 50-54].

У такий спосіб у 30-ті роки ХХ ст., завдяки політиці націонал – соціалістів була юридично закріплена форма класичної обов'язкової професійної школи з обов'язковим трьохрічним навчанням, обов'язковість фінансування професійної школи місцевими і земельними органами, єдині навчальні програми, тісне поєднання навчання у професійній школі із практичною підготовкою на підприємстві; створення дорадчих органів професійних шкіл, надання вчителям проф. шкіл статусу держслужбовців. Але як вважають дослідники, фактично всі ці положення у період "третього рейху" не були реалізовані із причин відсутності коштів і часу.

Після розгрому фашизму у ФРН, в умовах федеративного об'єднання земель, професійні школи почали функціонувати у повному обсязі У 1953 р. завдяки ініціативі профспілок, було розпочато дискусію про професійну освіту і лише у 1969 р. у ФРН було прийнято закон про професійну освіту.

Вивчення політики у сфері освіти, що проводилася у ФРН та НДР, після 1945 р. дає можливість виявити відміни і спільні ознаки, які були зумовлені соціально – політичним устроєм та педагогічними цілями, що мали місце в обох державах. Після 1945 р. в НДР було створено єдине управління народною освітою, на відміну від цього у ФРН відбулося відновлення адміністративного поділу на федеральні землі з органами управління освітою у кожній землі – земельними міністерствами освіти.

Теорія й практика навчання у колишній НДР після 1945 р., перебували під сильним впливом ідей "трудової школи" часів Веймарської республіки і системи підготовки робітничих кадрів в СРСР. Проходить процес відсторонення від ідей "педагогіки реформ" і її навчальної практики. В офіційних керівних документах підкреслюється провідна роль викладача і відкидаються всі інші принципи навчання. Така шкільна політика у НДР залишається незмінною до кінця 80-х років. В НДР планування й управління системою профосвіти були компетенцією держави. Оскільки у НДР засоби виробництва належали державі, то професійне навчання було включене до державного економічного планування.

Кінець 40-х років у ФРН відзначився економічною скрутою й турботами про відбудову зруйнованих закладів освіти. Професійне навчання на підприємстві ґрунтувалося й ґрунтується у ФРН на приватно правовому договорі про професійне навчання. Процес цієї підготовки відбувається відповідно до розпорядку про професійне навчання, затвердженого державними органами, і контролюється громадсько – правовими об'єднаннями – Палатами. Таке переплетення відповідальності у професійному навчанні пов'язане з фінансуванням професійної підготовки: підприємці фінансують навчальний персонал підприємства, виділяють кошти на організацію місць навчання, а компетенцією держави є організація й фінансування у професійній школі. У ФРН не проводилося планування освіти: регулюючим чинником тут був ринок. Що ж до принципу розподілу спеціалістів після завершення навчання, тому ФРН він ґрунтувався на принципі індивідуального попиту в освіті, що має надійну конституційно – правову гарантію.

Період 50-х років в освітній політиці ФРН дехто з дослідників називає "десятиліттям застою." Дюссельдорфська угода 1955 р. про уніфікацію у сфері шкільного навчання стабілізувала розвиток шкільної справи, через те, що на початку 50-х років у ФРН виникла загроза справі освіти і виховання у вигляді "шкільного хаосу". У НДР було прийнято постанову про обов'язкову 10-річну школу (1952 р.), та закон про соціалістичний розвиток школи (1959 р.) відповідно, до яких у всіх школах НДР упроваджується політехнічне навчання [7, с. 112].

З 1958 по 1966 роки цей процес носив суперечливий характер, тому що не було розроблено дидактичних основ політехнічного навчання, крім того, було завищено вимоги, пов'язані з упровадженням у школах політехнічного навчання. Це завищення вимог полягало у намаганні дати учням 9, 10 класів разом із політехнічною підготовкою основи професійної освіти. В 11, 12 класах, призначенням яких було набуття повної середньої освіти й право вступу до вузу, запроваджувалося повне професійне навчання (з 1962 р.).

Попри всі відмінності у системі освіти НДР продовжували існувати основні ознаки системи навчання, що за сутністю були спільними для німецької традиції. Типовим для системи професійної освіти в Німеччині був і є зв'язок навчання і професійної підготовки на підприємстві в рамках державного регулювання й кооперування двох місць навчання. Така форма професійної підготовки у колишній НДР була впроваджена у 1948 р.,

створенням професійних шкіл на народних підприємствах, що з часом стало головним видом професійно – навчального закладу [8, с.224]. У кінці 50-х р. у НДР третина всіх професійних шкіл була організована на підприємствах становила дві третини від усіх профшкіл країни. Саме підприємство, було відповідальним за підготовку молодих спеціалістів

У різних країнах світу існують свої системи підготовки робітничих кадрів різні за принципами й масштабами підготовки, за джерелами фінансування, змістом навчання. За принципами організації всі існуючі системи підготовки робітничих кадрів можна об'єднати в чотири основні групи: державна система (із повним навчальним днем), ринкова (кон'юнктура попиту та реалізація визначаються фірмами), дуальна (зміст теоретичного навчання визначається державою, а професійна підготовка – підприємством) і четверта – змішана (професійно – технічна освіта поєднана з повним навчанням у школі і на підприємстві).

Першу систему підготовки робітничих кадрів використовують: Франція, Швеція, Фінляндія, Італія, Бельгія. Другу – Греція. Четверту – Нідерланди, Ірландія, Люксембург, Туреччина [9, с.24].

Дуже важливим є питання щодо термінів підготовки. Жодна з розвинених країн Європи не намагається здійснювати базову професійну освіту за короткостроковою формою навчання. Мінімальний термін навчання – 2 роки. Верхня межа 3,5,7 років і більше. Основною ланкою французької системи професійного навчання є школи, у яких учні одночасно здобувають початкову професійну освіту. Наступний етап профпідготовки здійснюється вже на підприємстві через велику різноманітність курсів, які фінансуються за допомогою "податку з метою навчання" із фонду зарплати.

Як показало вивчення джерел, однією зі спільних рис у системах професійного навчання західних країн є те, що в них значною залишається роль державних навчальних закладів. Паралельно діє також багато приватних фірм, які здійснюють чималий обсяг початкового професійного навчання. Характерною особливістю

профтехосвіти розвинених країн є поєднання форм централізації й децентралізації її систем [10, с. 8].

Короткострокові курси на підприємствах також децентралізовані, тобто фірми самі вирішують, кого і як учити. Роль центрального уряду полягає в контролі за витратами на навчання. Навчанням із кожної професії керує спеціальна рада, до якої входять місцеві бізнесмени, які мають право вносити певні зміни до змісту навчальних програм. Швейцарська система професійної освіти децентралізована частково: школи фінансуються кантонами, в управлінні впливову роль відіграє влада, хоча школи одночасно володіють значною автономією [11, с.6].

Випускні іспити проводяться під керівництвом федерального уряду. Таким чином, іспити контролюються на федеральному рівні. Фінансуються на регіональному, а в практичній роботі швейцарські заклади професійної освіти повністю децентралізовані [12, с. 15 -16].

Досвід підготовки робітничих кадрів у розвинених країнах Європи може бути використаний в Україні.

1. Абашкіна Н.В. Розвиток професійної освіти в Німеччині. Автореферат дисертації доктора педагогічних наук// Інститут педагогіки і психології професійної освіти. К., 1998. 2. Див.: Гергет А. Педагогическая мысль в Германии. К., 1995. 3. Генри М. Левин, Рассел И. Образование, труд и занятость в развитых странах//Перспективы. Вопросы образования. -1990 №2. 4.Гурье Л.И. Начальное профессиональное образование во Франции (проблемы и тенденции развития): Автореф., дис.на соиск. степ. Д-ра пед наук.13.00.01) Рос. Акад. образования, Ин-т спец. Образ.-Казань, 1993. 5. Дьюи Дж. Школа и общество. Пер. с англ. – Москва. – Типография торгового дома А. Печковской, П.Буланже и К., 1907. 6.Клаудио де Моура Кастро. Профессиональное обучение в развитых странах Профессионал -1991-№5. 7.Див.:Коваленко Ю.И. Профессиональное образование в ФРГ.М.:Просвещение, 1988. 8. Омельяненко Б.Л. Профессионально – техническое образование в зарубежных странах.-М.: Высш.шк.1989. 9. Див.: Паринев А.В. Реформа вищої педагогічної освіти в Англії. Передумови і тенденції розвитку (кінець 80-х початок 90-х років XX ст., Автореферат дисертації доктора педагогічних наук//Інститут педагогіки і психології професійної освіти.К.,1995. 10.Див.: Редакционная статья. Планка требований стала выше//Профессионал-1990 №2. 11. Шапкин В. Чужой опыт можна сделать своим. Профессионал-1990 № 2. 12.Шелер М. Формы знания и образования // Избранные произведения.-М.,1994.

Надійшла до редколегії 12.10.08

А. Хачатрян, асп.

ВІРМЕНСЬКЕ ПИТАННЯ НА ПАРИЗЬКІЙ МИРНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ

Досліджено проблемні аспекти розгляду вірменського питання на Паризькій мирній конференції. Розглянуті основні чинники, що вплинули на прийняття рішення Великими державами. Проаналізовані наслідки рішень Паризької мирної конференції для Вірменії.

Aspects the problems of consideration the Armenian question at Parisian peace conference are explored. Basic factors which influenced on a decision-making by the Large states are considered. The consequences of decisions the Parisian peace conference are analysed for Armenia.

Важливе місце із завершенням бойових дій Першої світової війни займала проблема територіального поділу світу, яка переплелась з національними інтересами вірменського народу. Після саморозпуску Закавказького Сейму, що являв собою умовне об'єднання трьох закавказьких республік, 26 травня 1918 року Грузія, Азербайджан і Вірменія оголосили себе незалежними. 28 травня 1918 р. вірменська Національна Рада проголосила "Республіку Вірменія". Восени 1918 року, після поразки Німеччини та її союзників у світовій війні, Туреччина звільнила займані території Східній Вірменії, в результаті були відновлені кордони вірменської держави до 1914 року.

Сама ж республіка Вірменія, на жаль, в 1918–1920 рр. була скоріше об'єктом, а ніж суб'єктом міжнародних відносин. Вірменія не стала пріоритетом для європейських лідерів. Тому її питання розглядалися в

сукупності з іншими, більш значимими проблемами для Великих держав.

В період після Першої світової війни особливо важливим поряд з іншими постало колоніальне питання. В цей час, по-суті, зіштовхнулись два політичних курси: традиційно-анексійський і ліберальний. Перший представляли провідні колоніальні держави Англія і Франція, хоч і діяли вони по-дипломатичному обережно, озвучуючи свої ідеї за допомогою делегатів від домініонів і залежних країн. Цій політиці був протилежним так званий "ліберальний колоніалізм" В.Вільсона. Останній справедливо стверджував, що черговий поділ колоній міг спровокувати велике суспільне незадоволення. В результаті під час Паризької мирної конференції 1919-1920 рр. вирішення вірменського питання опинилось на "перехресті" традиційно-анексійської і ліберальної політики Великих держав.

Паризька мирна конференція почалася через 2 місяці після Комп'єнського перемир'я. На момент офіційного відкриття I пленарного засідання Конференції 18 січня 1919 р. президент Франції Р.Пуанкаре проголосив: "Вірмени, сирійці й ліванці, араби, всі пригноблені народи, усі жертви, які випробували великі історичні несправедливості, всі мученики минулого, всі ображені народи, всі подавлені волі відродилися під ударами нашої зброї й повернулися до нас як їх захисника". [12]

Швидкість вирішення вірменського питання залежала від діяльності новоствореної міжнародної організації – Ліги Націй. 23 січня 1919 р. мова пішла про юридичний розподіл колоній, що вже перебували у фактичному володінні союзників, включаючи Османську імперію. Східні й колоніальні питання були менш складними, тому, щоб не втрачати часу, було запропоновано відразу розглянути дану тему. Однак, енергійний протест проти врегулювання турецького питання заявив глава США. Якщо керівники західноєвропейських делегацій віддавали пріоритет східним і колоніальним питанням, то він волів починати з Європи. [22]

Відзначимо, що розділ за фактом військової окупації визначав можливість реального володіння тими територіями, на які заявлялися претензії. Президент США, який мав за океаном 1 млн. 867 тис. солдат, не хотів конкретного обговорення. Він вважав, що його військових та людських ресурсів для опіки над вірменами в глибині Османської імперії було недостатньо.

27 січня 1919 р. глава США виклав Раді "десяти" Конференції своє розуміння опіки над територіями. За закритими дверима він порівнював мандат з анексією й вважав, що на завершальній стадії відносин бажаним є об'єднання опікуваних територій зі своїм мандатарієм. Для В.Вільсона було головним те, щоб підмандатні території дотримувалися принципу "відкритих дверей"; американський президент розглядав колонії Німеччини, як умовні володіння всіх переможців. Під час дискурсу на Конференції в певний момент виникла загроза з боку американських делегатів залишити конференцію, тому прем'єр Британії змушений був прийняти принцип мандату, хоча він наголосив на небажанні поширювати цей принцип на домініони. [16]

Через деякий час в рамках Конференції прем'єр-міністр Великої Британії Д.Ллойд Джордж повернувся до справ Османської Туреччини. Він нагадав, що Месопотамія, Сирія й інші її регіони потребують величезних витрат, а прибуток буде тільки завтра. "А хто схоче мати втрати сьогодні? Чи може Ліга Націй платити? І як збирати необхідні суми? Чи будуть інші члени Ліги підтримувати мандатаріїв матеріально?", [15] – поставив питання Д.Ллойд Джордж до учасників Конференції.

Англійський прем'єр наполягав, щоб президент США якнайшвидше прийняв рішення щодо опіки над Вірменською республікою. Адже на той час в Османській імперії перебувало близько 300 тис. британських військовослужбовців, більше 170 тис. з них – в Сирії, на Кавказі й інших віддалених місцях. "Ці війська повинні будуть піти, але вони не можуть зробити цього, не довідавшись, хто займе їхнє місце. Ми не зможемо піти й залишити людей різати один одного. Ми змушені залишити цю країну комусь," [8] – наполягав британський прем'єр-міністр.

У відповідь американський президент заявив, що хотів би запобігти прикріпленню мандатаріїв, якщо ними стануть великі держави, щоб світ не вважав, що великі держави просто ділять захоплену територію.

29 січня 1919 р. британська Імперська делегація представила Конференції проект резолюції, пропонуючи повне відокремлення Вірменії від Османської імперії. Наступного дня Рада "десяти" прийняла цю пропозицію. В.Вільсон

відповів, що почне відкрити пропаганду своїх поглядів, а дипломатія США запропонувала перенести конференцію в Женеву. На що Д.Ллойд Джордж відповів, що "так як Ліга (Ліга Націй – авт.) вже народилася 25-го числа, і тепер можна приступити до розділу колоній і мандатів на прийнятних для всіх умовах." [7] Він додав, що розподіл колоній і мандатів повинен поширюватися тільки на ті частини Турецької імперії, які дійсно завойовані.

В Проекті резолюції про мандатаріїв наголошувалося на повному відокремленні Вірменії. Гарантії її незалежності покладались на Лігу Націй. Ідея загального бюджету Ліги й одержання частини її доходів замість "відкритих дверей", означала для США допуск до прибутків колоній, без необхідності освоювати їх землі. У такому випадку основна частина прибутку повинна була надходити не від прямих інвестицій у колонії, а від посередницької торгівлі між ними й метрополіями.

В обмін на мандати над Вірменією й Константинополем Сполучені Штати віддавали німецькі колонії в Африці під національні мандати Ліги. Нарешті було прийнято рішення, що Вірменія повинна була повністю відокремлена від Турецької імперії. Її благополуччя й розвиток мали "становити священний обов'язок цивілізації". [19] Народи даної імперії, які не готові до самоврядування, могли потрапити під опіку Ліги, однак деякі з них "досягнуть рівня розвитку, коли їхнє існування, як незалежних націй, може бути попередньо визнане предметом адміністративних рад і підтримкою держави-мандатарія. Це буде відбуватися доти, поки вони не зможуть у власних силах існувати самостійно". [9]

У період двосторонніх переговорів англійці намагалися дати США другорядні "шматки", представляючи їх як плату за борги. В.Вільсон, у руках якого був потужний і невикористований важіль європейських боргів, увесь час давав зрозуміти, що йому виділяють тягар, а не плату. До того ж, В. Вільсон намагався звести всю справу до військового контролю у відокремлюваних османських регіонах. Оскільки Сполучені Штати не оголошували війну Туреччині – вони відмовлялися окупувати її столицю або Месопотамію й зводили все до європейського військового контролю. Посилаючись на широкі дискусії в американському суспільстві щодо східної політики, він попросив учасників Паризької конференції відкласти рішення з вірменського мандату на певний час. І на пряму пропозицію опіки над Вірменією, яку озвучив британський прем'єр, відповідав, що народ Америки не готовий до цього. Він стверджував, що "було б украй необачно приймати будь-яку форму мандату, поки не відомо, як вона здатна працювати". [6]

В рамках засідань Конференції 10 і 12 лютого 1919 р. союзники двічі зверталися до вірменського питання. Так, 10-го лютого лідери розглянули доповідь Верховної військової ради про Турецьку імперію й Закавказзя, над якою військові працювали з 30 січня. Документ представляв лорд А.Мілнер. У ньому точно вказувалася кількість військ від кожної держави й місце їхньої дислокації. Англійці відразу виступили проти італійського просування на Кавказ, а Д.Ллойд Джордж запропонував США розділити важкий тягар майбутніх витрат. Але В.Вільсон відмовив виділити війська, знову нагадавши, що його країна не перебуває в стані війни з Туреччиною. [11]

12 лютого лідери держав зібрали Верховну військову раду на якій планувалося обговорення низки проблем Кавказу та Закавказзя. У той же день вірменський делегат А.Агаронян, який очолював делегацію Східної Вірменії, направив Меморандум учасникам конференції, майже всім її делегаціям. Відзначимо, що Меморандум вимагав повну незалежність для об'єднаної Вірменії. Для підтримки незалежності вірменської держави

потребувалось не менше 12 років захисту колективними силами союзників або Ліги Націй, а також прямого керівництва якого-небудь мандатарія. Від останнього очікували роззброєння цивільного населення, усунення турецьких чиновників, покарання ініціаторів і учасників різанини; виселення кочових племен, які бунтують, переселення недавно прибулих мусульманських іммігрантів; повернення жінок і дітей. Конференція, за змістом Меморандуму, повинна була зажадати від Османської імперії відшкодувати заподіяні вірменам матеріальні збитки. У відповідь республіка Вірменія приймала на себе частину османського боргу. [1]

З текстом Меморандуму вірменські делегати виступили 26 лютого 1919 року на Раді "десяти". Вони зазначили, що є представниками Вірменської Республіки, заснованої належним чином рік тому, що в їхній країні діють парламент і уряд, є регулярна армія, яка досягла 50 тис. осіб і пройшла свій шлях боїв на захист країни від зовнішньої агресії. Вказавши на різанину, що спустошила всі вірменські вілаєти Османської імперії, А.Агаронян виклав історію державних інститутів республіки Вірменії та її лояльність до парламентської Російської республіки, якщо та буде побудована на федеративних засадах. Він вказав на неприйнятність Брест-Литовського договору й пов'язані з ним втрати. [13]

До вимог глави делегації входили визнання незалежності Вірменії, а також матеріальна, моральна й, можливо, військова допомога союзників. Оскільки вірменські збройні сили запобігли просуванню турків на Кавказ і затримали на сім місяців перекидання їхніх частин у Месопотамію, чим допомогли англійському генералові Е.Алленбі досягти там перемоги делегація вимагала визнання Вірменію воюючою стороною й місця за столом Конференції. Звертаючись до питання об'єднання республіки з вірменськими провінціями Туреччини, А.Агаронян мав на увазі, що вже наявна основа республіки є єдиною достатньою опорою для реорганізації й відновлення Турецької Вірменії, на даний момент обезлюдненої і зруйнованої турками. [14]

Як бачимо, програма була досить поміркованою й цілком реальною. Вона уникала зайвої конкретизації й не пред'являла твердих вимог.

В той час, як суперечки з османського питання набули гостроти, В.Вільсон знову став ініціатором полеміки. Він пропонував створити Міжсоюзницьку комісію в Сирії, щоб спрогнозувати з якими проблемами зіштовхнеться будь-яка держава, що одержить мандат. До Комісії мали ввійти французи, англійці, італійці і американці. Це стурбувало французького лідера Ж.Клемансо, який нейтралізував американську пропозицію, поширивши дію Міжсоюзницької комісії на всі відокремлювані землі Османської імперії: Палестину, Месопотамію, Вірменію. Він наполягав, щоб мандати на Близькому Сході поділили ще до від'їзду експертів і обіцяв, що "під дулами гармат араби стануть приязнішими". [20]

Президент США знову підкреслив, що офіційний Вашингтон не зацікавлений в подібних проектах, адже вони довготривалі та маловигідні. Американська ідея з комісією зовсім не подобалася А.Агароняну — вона змушувала гаяти час. Таким чином, період із 30 січня по 28 квітня 1919 р. став часом першої невдачі Вірменського питання в Лізі Націй.

5 травня 1919 р. Д.Ллойд Джордж на Конференції знову висловив готовність негайно вирішити питання мандату. І знову В.Вільсон відступив, говорячи, що "його (питання про мандат — авт...) навряд чи можна вирішити за 48 годин" [21]. 13–17 травня 1919 р. Д.Ллойд Джордж провів другий раунд дипломатичного "бою", в черговий раз пропонуючи, щоб "турки залишили Європу

і Вірменію", а США прийняли мандат на Вірменію і Константинополь. В.Вільсон знову відповів, що не може розв'язати це питання, поки не повернеться в Сполучені Штати й не встановить із повною безсумнівною, що США можуть взяти цей мандат. Американський президент пообіцяв, що його країна, як член Ліги Націй, стане гарантом договору з Туреччиною. Він сподівався, що опіка від імені Ліги Націй забезпечить режим "відкритих дверей" у всьому регіоні. Наступного дня прем'єр Британії запропонував Раді "чотирьох" Паризької конференції резолюцію про два окремих мандати Америки на Вірменію і Константинополь з протоками. Згідно неї, В.Вільсон отримував опіку над "Провінцією Вірменія в кордонах, погоджених між делегаціями Сполучених Штатів, Британії, Франції й Італії, якщо Сенат дасть на це згоду". [4]

Закінчивши розробку Версальського договору, лідер англійської політики робив все можливе, щоб конкретизувати позиції США й умови миру з Туреччиною. В той же час уряд Англії виступив категорично проти посилення ролі американців на території колишньої Османської імперії. Ряд членів кабінету, включаючи Е.Монтегю й Дж.Керзона, пригрозили відставкою, а більшість кабінету прибули 19 травня в Париж, щоб там обговорити османське майбутнє. Якщо Е.Монтегю був категоричним у своїх вимогах щодо нейтралізації ролі США в даному регіоні, то Дж.Керзон, В.Черчилль і А.Бальфур займали більш прийнятні для США позиції [5]. Так, В.Черчилль сприймав американський мандат на протоки, Константинополь і Вірменію із Трапезундом. Не заперечував проти мандату на столицю Вірменії й А.Бальфур. Остаточного ж рішення прийнято не було, весь час проводились лише дискусії. [3]

21–31 травня 1919 р. Рада "чотирьох" знову обговорювала справи на Близькому Сході. Це обговорення стало одним з вирішальних раундів у Парижі з вірменського питання. Меморандум Д.Ллойд Джорджа нагадував про готовність визнати американський мандат на Західну Вірменію, Кілікію й Константинополь із протоками, до якого додавався тимчасовий, до стабілізації положення в Росії, мандат на Російську Вірменію, Азербайджан і Кавказ.

Але вже 26 травня 1919 р. англійці несподівано запропонували Франції мандат, який не обговорювався раніше, на Константинополь, всю Анатолію, Вірменію (якщо її не віддадуть американцям) і Сирію. А 28 травня того ж року вони запропонували, щоб Америка одержала мандат на весь турецький спадок, як у Європі так і Азії, включаючи Сирію, але без Месопотамії й Палестини. Ця пропозиція викликала шалену лютю Ж.Клемансо. Задум англійського прийому був зрозумілим: зіштовхнути французів з американцями й запропонувати кожній стороні свідомо більше, ніж вона зможе прийняти. Франція хотіла тільки Сирію — їй же додавали всю імперію, включаючи Вірменію. В.Вільсона цікавили Кілікія й Палестина, а йому віддавали всю імперію без Палестини або Месопотамії, але зате з "бійкою" проти французького прем'єра, й в перспективі — і проти Росії. Ситуація зайшла в глухий кут.

Літо й осінь 1919 р. знову пройшли в дипломатичних маневрах навколо османської спадщини. Вже 1–5 червня 1919 року повністю розвалився військово-політичний союз Великобританії, США й Франції на користь англо-німецького зближення. Ініціаторами цього були англійці, лідерство яких почасти підсилювалося Італією. 1 червня 1919 р. Д.Ллойд Джордж вже в другий раз відкрито заявив на Раді "чотирьох", що колишнього союзу більше немає [10].

Ще раз вірменське питання прозвучало безпосередньо у Версальському трактаті. Зокрема, в статті 116

зазначалось, що Німеччина визнає остаточне скасування Брест-Литовського договору, так як і всіх інших договорів та угод, які вона уклала з листопада 1917 р. з урядами або політичними угрупованнями, що утворились на території колишньої Російської імперії. [17]

Навесні, 19 березня 1920 р., комісія Г.Кінга – Ч.Крейна запропонувала США взяти мандат на Османську імперію, включаючи Палестину (яку їм ніхто не віддавав) і Вірменію [27]. Альтернативним мандатарієм називалася Британія. У цей день американський Сенат провів голосування й висловився проти вступу до Ліги Націй, але питання прийняття мандату на Вірменію не обговорювалось.

З іншого боку, ще 12 березня 1920 р. Верховна рада союзників запропонувала мандат на Вірменію Лізі Націй. Поряд з державотворенням вона прийняла на озброєння ідею вірменського національного утворення. Оскільки жодна з держав не приймала мандату, Рада вирішила внести в текст договору з Туреччиною, що ця територія буде поставлена під захист Ліги. Добре розуміючи, що держава не зможе існувати без створення своєї безпеки й необхідних ресурсів, було поставлено питання про армію. Республіка Вірменія мала 25 тисяч солдат, союзники ж вважали що їх повинно бути не менше 40 тисяч. [26]

Рішення Верховної ради не було секретом для Вірменської національної делегації, що перебувала в Лондоні. Делегатів сповістили про план перевести Вірменію "під захист Ліги". Потім делегація повернулася в Париж, куди перенесли Раду Ліги Націй, попередньо підготувавши й розіславши 6 квітня 1920 року у Форейн офіс, представникам Ліги Націй, що опікалися вірменським питанням Е.Драммонду, Е.Венізелосу й Ф.Вертіло проєкт "Доходів і витрат майбутньої Вірменської держави" на 10 років. У ці ж дні, 20 березня 1920 р., Єреваном був підготовлений другий варіант "Проєкту про допомогу". Він вимагав 20-річного мандату Ліги Націй зі збереженням статусу політичної незалежності Вірменії. Документ виголошував можливість продовжувати цей строк при взаємній згоді сторін, щораз на 5 років. Представникові й радникам Ліги Націй, як і раніше, віддавали підготовку всіх законопроектів, інструкцій і декретів. Вони могли пропонувати будь-які адміністративні заходи, які могли вважатися корисними. [27]

У заключному обговоренні вірменського питання в рамках Паризької мирної конференції зіграли певну роль і дві доповіді, підготовлені військовою місією Дж.Харборда під час її поїздки 25 серпня – 23 жовтня 1919 р. по Близькому Сходу й Вірменії [27]. Проїхавши маршрутом по Кілікії через Діарбекір, Харберд, Сивас, Ерзінджан, Ерзерум, Баязет, Карі й Сарикамиш до Єревана, генерал Харборд 30 вересня 1919 р. мав зустрічі з католикосом Геворгом V в Ечмиадзіні й 30 вересня – 2 жовтня із прем'єр-міністром Вірменії А.Хатисяном, членами його кабінету. Крім них, перед від'їздом і після повернення в Париж відбулися консультації з П.Нубаром, А.Агароняном, генералами А.Багратуні й Г.Корганяном. А 20–21 вересня 1919 р. глава місії мав робочі зустрічі з М.Кемалем і К.Карабекіром в Ерзерумі. [64]

Вже 25 жовтня 1919 р. генерал Харборд представив керівнику американської делегації в Парижі Ф.Полку свій звіт з 12 додатками. Його резюме відразу телеграфували державному секретарю Р.Лансінгу в Держдепартамент. І хоча повернувшись додому, група представила до 12 листопада копії своїх доповідей Військовому міністерству США й Білому Дому, вони не відіграли істотної ролі перед голосуванням, що пройшло через тиждень. Лише 3 квітня 1920 р. В.Вільсон передав висновки Дж.Харборда Сенату США і вони були опубліковані.

Описуючи плани республіки Вірменії в Парижі, генерал починав з репатріації, формування Конституційних зборів й уряду в західних областях. Республіка Вірменія лише підключалася й підкорялася цій схемі. [18]

Як економічно виправдане рішення, керівник американської місії запропонував: "Держава, що стане мандатарієм Вірменії й Закавказзя, не прийнявши контролю над дотичною територією Малої Азії – Анатолією й Константинополем з його внутрішніми районами Румелії, зробить це в самих несприятливих умовах. Немає мудрості в тому, щоб включати зараз турецьку територію в окрему Вірменію, які б не були прагнення вірменів". [23]

Таким чином, відмова Сенату США на мандат Вірменії поклала кінець домовленостям між Верховною Радою і Лігою Націй до весни 1920 р. Реально питання з Лігою Націй і допомогою США було вичерпано. Керівники Вірменії повинні були зробити відповідні висновки. Адже головною проблемою їхньої політики було те, що Вірменія не стала сферою важливих інтересів жодної із західних країн. В таких умовах західні орієнтири вірменської дипломатії не могли претендувати на вагомий перспективи.

Замість негайних переговорів з Радянською Росією й кемалістською Туреччиною, лідери Вірменської республіки сподівалися на міфічне втручання Ліги Націй або окремих союзників.

2 грудня 1920 р. питання про прийом Вірменії до Ліги Націй обговорювалося у Женеві й одержало односторонню відмову з боку учасників тристоронньої франко-італо-британської в рамках Женевської наради. На засіданні англійського кабінету міністри теж вважали, що Ліга Націй не зможе гарантувати вірменські кордони чи незалежність. Нарада міністрів Ліги Націй вирішила не приймати Вірменію в Лігу, інакше виникне питання щодо ст. 10 Уставу, яка вимагає захисту її цілісності й незалежності від зовнішньої агресії. Було визнано, що Ліга не може виконати цього зобов'язання. [25]

Зі своєї сторони А.Агаронян провів у Парижі зустрічі з американським послом Х.Уоллейсом і бельгійським міністром закордонних справ П.Гімансом. Він наполягав "на необхідності негайного зайняття союзницькими військами лінії Трапезунд–Ерзерум" [26], що означало фактичну опіку американців над вірменською територією.

Збори Ліги в останні дні засідань, 14 грудня 1920 р., відмовили Вірменії в повноправному членстві. Хоча 18 грудня того ж року в Женеві до порядку денного включили повідомлення Комітету з розгляду питання про Вірменію "Стан у Вірменії". Румунська делегація пропонувала негайно направити в регіон експедиційний корпус під командуванням союзницького Генштабу, набраного пропорційно населенню країн-членів Ліги Націй. Однак вірменські делегати вирішили продовжувати переговори з Верховною Радою й членами Ліги Націй. Рада повинна була заслухати вірменське питання на своєму наступному зібранні. [27] Але це вже було безперспективно, адже в цей час Радянська Росія фактично поглинула вірменську республіку.

Отже, в складних перипетіях повоєнної міжнародної ситуації була виборена незалежність вірменської держави. Але вона знаходилась у надзвичайно важкому матеріальному становищі, після років перебування під османською владою і тому неодмінно потребувала захисту від міжнародного середовища і Ліги Націй.

Дійсно, хоча нова держава постійно прагнула міжнародного визнання, їй не вдалось досягти нічого конкретного. Завдяки діяльності вірмен діаспори, різних вірменських і благодійних організацій, світова громадськість була в основному приязно налаштована до Вірменії. Європейські дипломати і державні особи були досить щедри на заяви про симпатію і підтримку, але

жодна держава офіційно не визнавала молоду республіку. У цій великій грі зазнало поразки й вірменське питання, що марне пов'язувалося з Англією, Францією, США, а потім і з Лігою Націй.

1. Архив внешней политики СССР. – 1920. – Ф. 132. – Оп. 2. – Д. 3. – Л. 36–43. 2. *Водовозов В.В.* Версальский мир и Лига Наций. – Пт.: Мысль, 1922. 3. *Гершов З.М.* Вудро Вильсон. – М.: Мысль, 1983. 4. *Ллойд-Джордж Д.* Правда о мирных договорах. В 2-х т. Т. 2. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1957. 5. *Никольсон Г.* Как делался мир в 1919 г. Пер. с англ. – М.: ОГИЗ, 1945. 6. ЦДІА РА. – Ф. 199. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 20–22. 7. ЦДІА РА. – Ф. 199. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 3–5. 8. ЦДІА РА. – Ф. 199. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 65. 9. ЦДІА РА. – Ф. 199. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 9. 10. ЦДІА РА. – Ф. 199. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 4. 11. ЦДІА РА. – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 160. – Арк. 5–

12. ЦДІА РА. – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 177. – Арк. 25. 13. ЦДІА РА. – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 288. – Арк. 53–59. 14. ЦДІА РА. – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 301. – Арк. 13. 15. ЦДІА РА. – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 325. – Арк. 15. 16. ЦДІА РА. – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 420. – Арк. 42. 17. ЦДІА РА. – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 450. – Арк. 31–34. 18. ЦДІА РА. – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 511. – Арк. 4–12. 19. ЦДІА РА. – Ф. 200. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 31. 20. ЦДІА РА. – Ф. 200. – Оп. 2. – Спр. 61. – Арк. 27–30. 21. ЦДІА РА. – Ф. 200. – Оп. 2. – Спр. 66. – Арк. 3–5. 22. ЦДІА РА. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 31. 23. ЦДІА РА. – Ф. 430. – Оп. 1. – Спр. 1227. – Арк. 3–4. 24. ЦДІА РА. – Ф. 430. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 20–22. 25. ЦДІА РА. – Ф. 430. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 11–14. 26. ЦДІА РА. – Ф. 430. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 46–51. 27. *Hovannisian Richard G.* The republic of Armenia. – Vol. 2. From Versailles to London, 1919–1920. – Berkeley, Los Angeles, London: University of California press, 1982.

Надійшла до редколегії 12.10.08

А. Шилова, канд. іст. наук

ПОЛІТИКА УКРАЇНИ У ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІЙ КРИЗІ НА БАЛКАНАХ (1991–1995 рр.)

Проаналізовано роль і місце України в зусиллях світового співтовариства в урегулюванні югославської кризи.

The role and place of Ukraine in the international community efforts in the settlement of Yugoslav crises is analyzed.

Стабільність ситуації на Балканському півострові має велике значення для безпеки України. Україна, не будучи суб'єктом, що формує геополітичний простір навколо себе, а як об'єкт великої політики і масштабних процесів, що розгорталися у новій Європі, була не вільною у визначенні власного ставлення до процесів, які відбувалися на Балканах тому, що сама переживала процес визнання і становлення. Крім того, курс на дезінтеграцію югославських республік співпав з курсом на розвал "імперського Радянського Союзу". Саме тому протягом 1991 року – в період кульмінації кризи в СФРЮ та початку її розпаду – Україна не втручалася в розвиток подій на Балканах.

Надалі важливу роль у визначенні позиції України щодо балканської кризи відігравала її конкуренція з Росією за "увагу" Заходу, перш за все США, адже "ніколи раніше в сучасній історії жодна країна не домінувала на землі настільки повно, як це роблять сьогодні Сполучені Штати" [26, с. 7], в руках яких, за словами директора Французького інституту міжнародних відносин Террі де Монбриаля, "ключі до еволюції міжнародних відносин" [26, с. 8]. У такій ситуації єдиною можливістю для України залишалося слідування в дусі "одностороннього рівняння на Захід" проторованим шляхом, який визначили провідні західні держави. Це зводилося до підтримки нею мирних ініціатив груп держав або окремих країн і відмови від висування власних пропозицій, а також визнання слідом за Заходом незалежних держав, що виникали на території Югославії: не тільки гомогенної Словенії, але й багатонаціональних Хорватії, у якій точилася збройна боротьба, і навіть Боснії та Герцеговини. Пояснювалося це, по-перше, відсутністю на той час чітко визначених глобальних пріоритетів економічного та політичного характеру, що безпосередньо впливали з невизначеності стратегічних напрямів соціально-економічних перетворень на національному рівні, а, по-друге, відсутністю в Україні відповідної економічної бази та організаційної інфраструктури для реалізації своїх інтересів на міжнародній арені.

Виступаючи за якнайшвидше врегулювання югославського конфлікту, Україна всіляко підтримувала миротворчу діяльність ООН, ОБСЄ, ЄС, посередницькі членів міжнародної Контактної групи. Вона виступала за вирішення всіх існуючих суперечностей між етнічними спільнотами в Югославії лише мирними політичними засобами і дотримання всіма конфліктуючими сторонами резолюцій Ради Безпеки ООН щодо врегулювання югославського конфлікту.

При цьому позиція України стосовно врегулювання югославської кризи, як неодноразово заявляло її МЗС, ґрунтувалася на принципах поваги до суверенітету, територіальної цілісності, недоторканності кордонів і державної незалежності всіх колишніх суб'єктів СФРЮ, невтручання у внутрішні справи нових незалежних держав, дотримання прав усіх національних меншин і етнічних груп згідно з нормами міжнародного права, а також невизнання територіальних надбань, отриманих за допомогою сили [14].

Україна вважала за необхідне припинення бойових дій всіма конфліктуючими сторонами у колишній СФРЮ, невтручання суб'єктів колишньої Югославії у внутрішні справи одне одного, виведення підрозділів Югославської Народної Армії та Хорватської Армії з Боснії та Герцеговини, включаючи розпуск та роззброєння всіх підрозділів, встановлення ефективного міжнародного контролю за невикористанням важкої зброї, припинення практики примусового переселення населення та "етнічних чисток", створення умов для ефективного надання гуманітарної допомоги [14]. Україна стояла на тому, що використання сили не може автоматично привести до поновлення миру в колишній Югославії.

Виходячи з примату міжнародного права в міжнародних відносинах, Україна, за заявою її МЗС, розглядала введення режиму санкцій ООН проти СРЮ як невід'ємну складову частину міжнародних зусиль по мирному врегулюванню кризи в колишній Югославії. У відповідь на резолюції Ради Безпеки ООН 757 (1992), 787 (1992), 820 (1993) Кабінет Міністрів України прийняв постанови № 342 (1992), 710 (1992), 356 (1993), якими зобов'язав міністерства та відомства України, Раду Міністрів Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, підприємства, об'єднання, організації та установи, що здійснюють водні та повітряні сполучення, інженерно-технічне обслуговування суден і літальних апаратів, включаючи послуги щодо страхування, а також спортивні, науково-технічні та культурні зв'язки з Союзною Республікою Югославією, забезпечити виконання положень цих резолюцій.

Україна разом з іншими придунайськими країнами несла основний тягар по неухильному дотриманню санкцій. В результаті національній економіці нашої держави було завдано значних збитків (понад 5 мільярдів доларів США), до небезпечного мінімуму зведено рівень вантажно-транспортних перевезень на одній з найпотужніших транспортних артерій Європа-Дунай, що загрожувало закриттям таких провідних судноплавних

компаній України, як Дунайське пароплавство й Державна акціонерна судноплавна компанія "Укррічфлот" [15].

Враховуючи ситуацію, що склалася, Україна висловила за тимчасове припинення дії деяких статей резолюції 820 Ради Безпеки ООН, які на практиці майже не впливали на систему ембарго, але завдавали значної шкоди країнам-контролерам [15]. Надалі питання про санкції щодо Союзної Республіки Югославії, поряд з проблемою поділу Боснії, стає ключовим питанням української дипломатії на Балканах.

Прагнення України об'єктивно ставитися до всіх сторін конфлікту було позитивно оцінено світовим співтовариством. Саме тому Генеральний секретар ООН Бутрос Бутрос-Галі звернувся до України з проханням направити військовий контингент для використання його в міжнародній миротворчій місії в балканському регіоні. У зв'язку із зверненням ООН Верховна Рада України в липні 1992 року прийняла постанову "Про участь батальйону збройних сил України в миротворчих силах Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії".

На виконання цієї постанови Міністерство оборони України сформувало й надіслало до складу СООНО у Боснії та Хорватії два українських батальйони. Основними завданнями українських підрозділів "блакитних шоломів" було супроводження конвоїв ООН з гуманітарними вантажами, охорона району розташування, забезпечення ремонту систем електропередач і водопостачання в районах конфлікту, патрулювання зони, вільної від важкої зброї ворогуючих сторін, проведення за розпорядженням об'єднаного командування сил ООН операцій по роз'єднанню демілітаризованих зон в окремих населених пунктах, створення умов для нормальної життєдіяльності населення [13, с.11]. Виконання українським військовим контингентом завдань ООН на території Югославії стало свідченням спроможності України діяти з позиції нейтралітету, рівновіддаленості та неупередженості щодо кожної з конфліктуючих сторін.

Протягом 1992-1993 років діяльність української дипломатії на югославському напрямку була зосереджена головним чином на проблемах, пов'язаних із забезпеченням безпеки українського миротворчого контингенту в Боснії і Герцеговині (Сараєво, Жепа, Горажде). Україна продовжувала виступати на підтримку мирних ініціатив груп держав або окремих країн, не вдаючись до висунення власних пропозицій. Вона виходила з того, що беззастережна інтенсифікація зусиль у врегулюванні балканської кризи, могла призвести до її втягнення в югославську кризу на тривалий період, ускладнити відносини з деякими країнами регіону й впливовими світовими державами, а також з окремими сторонами конфлікту, що поставило б під удар українські контингенти миротворчих сил на території Боснії та Герцеговини.

Тому Українська держава весь час прагнула дотримуватися позиції збалансованої рівноваги у відносинах з сербською, хорватською та мусульманською сторонами. Така позиція держави, яка передусім була пасивним об'єктом політики інших глобальних гравців [24, с.75], могла вважатися найкращою, звичайно, лише протягом певного часу, адже "перебування в тіні", якби воно затягнулося, не дало б змогу трансформувати Україну в державу, політичні й економічні дії якої були визнані й схвалені як стратегія.

Для Заходу та США основною метою включення України в процес врегулювання балканського конфлікту була демонстрація Сербії її повної ізольованості і схвалення сербської сторони до прийняття пропозицій великих держав. Для України головними аспектами югославської політики в той час стали: "забезпечення без-

пеки українського контингенту, захист прав людини, в тому числі етнічних українців на території колишньої СФРЮ, проведення роботи, спрямованої на відновлення перспективних економічних зв'язків з суб'єктами колишньої Югославії" [16].

Активізація української дипломатії виявлялася насамперед у проведенні консультацій з представниками конфліктуючих сторін, командуванням СООНО в колишній СФРЮ щодо недопущення агресивних дій проти українського контингенту; порушенні питання про включення України до складу учасників Міжнародної конференції по Югославії, а також спеціальної конференції на рівні міністрів; участі України в підготовці проектів відбудови Боснії та Герцеговини (відновлення інфраструктури, електромереж, водопостачання, будівництво лікарень) [16].

Розуміючи, що міжнародний авторитет можна здобути не тоді, коли весь час демонструєш свою поступливість і "готовність до солідарності", а, навпаки, якщо твердо, звичайно, зберігаючи дипломатичний такт, відстоюєш законні історичні й геополітичні інтереси, вміло використовуючи свої специфічні можливості, Україна на надзвичайній сесії Комісії ООН з прав людини по обговоренню становища в колишній Югославії разом з Росією, Польщею, Чехословаччиною, іншими нейтральними європейськими та латиноамериканськими країнами виступила проти намагань США, ФРН, Франції, Албанії, Боснії і Герцеговини, Словенії, Хорватії та інших мусульманських країн звинуватити в усьому сербів і Белград. Не погодившись з однобічними оцінками, Україна разом з вищевказаними країнами запропонувала сконцентрувати зусилля на отриманні достовірної інформації. Так, посол України з особливих доручень Андрій Озадовський, щоб "встановити справжні причини конфлікту та справжні масштаби масових і грубих порушень прав людини й сприяти припиненню кровопролиття", закликав до проведення під міжнародним контролем кропіткої перевірки фактів порушення прав людини у колишній Югославії [17, с. 4].

Враховуючи прохання Генерального Секретаря ООН збільшити чисельність українського батальйону з метою посилення миротворчих зусиль на території колишньої Югославії, Верховна Рада України 19 листопада 1993 року прийняла постанову "Про збільшення чисельності батальйону Збройних Сил України в Миротворчих Силах ООН на території колишньої Югославії та надіслання групи військових спостерігачів" [18, с. 465].

В результаті чисельність українського контингенту в складі СООНО, до якого входили підрозділи – мотострілецький та забезпечення, військова поліція, група офіцерів на командно-штатних посадах СООНО, група цивільних спостерігачів, збільшилася до 1220 військовослужбовців [17, с.6]. Його участь у миротворчих операціях ООН на Балканах сприяла зростанню рівня довіри до України з боку НАТО.

У 1994 році за пропозицією Секретаріату ООН, узгодженою з українським урядом, до складу СООНО було включено групу співробітників Міністерства внутрішніх справ України, які виконували обов'язки цивільних поліцейських спостерігачів.

Поступове залучення України до процесу розв'язання югославської кризи влаштовувало всіх. Звичайно, кожна з сторін – країни, які спонукала криза та держави, які втрутилися в конфлікт – мала власні мотиви, цілі й уявлення про межі української діяльності. Для Заходу ці межі визначалися формулою "підтримка миротворчої діяльності", для сербської сторони – отриманням ще однієї можливості врівноваженого посередництва. Роль Росії у вирішенні югославської кризи в той час залишалася багато в чому непослідовною й суперечливою [8, с.41].

Безперечно, Захід скористався цією обставиною першим. У листопаді 1994 року в зв'язку з погіршенням ситуації у Боснії та Герцеговині Україна звернулася із закликом до всіх сторін конфлікту негайно припинити будь-які бойові дії з метою повернення до його вирішення винятково політичними засобами. Україна засудила наступальні дії боснійських і країнських сербів у районі "зони безпеки" ООН Біхач, а також вказала на необхідність відведення військ конфліктуючих сторін на попередні позиції [19].

В той же час Україна "розцінила повітряні удари НАТО (завдання яких ніхто з нею не узгоджував – А. Ш.) як останній, вимушений крок, згідно з відповідними резолюціями Ради Безпеки ООН з метою врегулювання ситуації та забезпечення достатньої безпеки миротворчого персоналу СООНО" [19]. Подібна оцінка дещо суперечить духу та букві основних напрямів зовнішньої політики України, затверджених постановою Верховної Ради України від 2 липня 1993 року, в яких говориться, що Україна "дотримується принципу незастосування сили та загрози силою і прагне до вирішення будь-яких міжнародних спорів виключно мирними засобами" [20 с.937]. Не випадково в той же день, коли було оприлюднено заяву МЗС України, Президент України на зустрічі з трудящими у Феодосії заявив: "Я таку педагогіку не підтримую. Не думаю, що сила в такому вигляді буде позитивно сприйнята воюючими сторонами" [6, с.3]. Застосування військової сили НАТО проти сербів разом з тим, на наш погляд, продемонструвало слабкість його дипломатичної позиції.

Однак через декілька днів на спільній пресконференції з міністром закордонних справ та у справах Співдружності Великобританії Малколмом Ріфкіндом Л. Кучма пом'якшив категоричність своїх висловлювань, заявивши: "Ми позитивно ставимося до тих рішень, які не передбачають застосування сили... Але без присутності сили, тільки політичним шляхом вирішити цю (боснійську – А. Ш.) проблему не можливо..." [6, с.3].

Важливою подією 1994 року було часткове (терміном на 100 діб) припинення у вересні окремих санкцій проти СРЮ. Згідно з Резолюцією 943 (1994 р.) Ради Безпеки ООН відновлювалося перевезення пасажирів в аеропорт Белград, а також пасажирські перевезення на паромній лінії Бар (Чорногорія) – Барі (Італія). Водночас на той же строк скасовано заборону на участь СРЮ в спортивних змаганнях і культурних обмінах.

Відзначивши збалансований, неупереджений характер схвалених Радою Безпеки рішень, Міністерство закордонних справ України звернуло увагу на можливість відновлення зв'язків з СРЮ в галузях, зазначених у згаданій резолюції. МЗС України висловило сподівання на подальші кроки Ради Безпеки у напрямі послаблення санкцій залежно від прогресу в розвитку ситуації у Боснії та Герцеговині й в регіоні в цілому [9, с. 79].

Однак того ж дня, коли було прийнято Резолюцію 943, прийнято й попередню Резолюцію – 942-у, в котрій йшлося про значне посилення санкцій проти боснійських сербів, передусім про повне закриття кордонів території, які вони контролювали. Більше того, власті СРЮ також прийняли рішення про блокування всього сухопутного кордону між СРЮ та Боснією.

Проте резолюція 942 практично не зачіпала інтереси України, яка на той час ще не підтримувала контактів з керівництвом боснійських сербів і не мала ніяких економічних і торговельних зв'язків з Боснією [10, с. 80].

У відповідь на бомбардування НАТО боснійські серби вдалися до захоплення полонених із Сил ООН по підтриманню миру в Югославії і розміщенню їх у тих місцях, по яких могли бути завдані нові удари авіації НАТО. Так, у травні 1995 року боснійські серби захопи-

ли в полон 55 військовослужбовців із складу 240-го окремого спеціального батальйону Збройних Сил України, що виконували миротворчу місію в Боснії. Перебування наших вояків у складі сил ООН в колишній Югославії йшло в рахунок відшкодування боргу України цій організації і в разі їх загибелі могло призвести до звинувачень на кшталт того, що Україна сплачує внески ООН життям своїх солдат.

Українська сторона була змушена в зверненні до керівництва ООН і НАТО визнати за недоцільне застосування авіації Північноатлантичного блоку, що могло призвести до трагічних наслідків [10, с.81]. Позицію України підтримали Росія й Франція, військовослужбовці яких також були захоплені боснійськими сербами.

Завдяки активним політичним і дипломатичним зусиллям особисто Президента України, керівництва міністерств оборони та закордонних справ України, а також втручання Ради Безпеки ООН 7 червня 1995 року боснійські серби звільнили всіх українських військовослужбовців.

Ситуація, що склалася в зв'язку із захопленням у полон представників Сил ООН по підтриманню миру в Югославії, продемонструвала їх повну безпорадність у разі застосування сили безпосередньо проти них і недостатність впливу ООН на події у Боснії. Командування сил ООН з охорони вирішило вивести український контингент "блакитних шоломів" з території колишньої Югославії.

План можливого виводу "блакитних шоломів" на черговому засіданні своєї ради 28 червня 1995 року розглядало НАТО [3, с.2]. У липні 1995 року військові відомства України й США розробили детальну схему евакуації українських миротворчих сил. За словами тодішнього міністра оборони України Валерія Шмарова, існувало два проекти виведення українських "блакитних шоломів": перший передбачав евакуацію військ за допомогою авіації, другий – вивезення їх наземним шляхом з посиленням конвоем [4, с. 5]. І все ж лідери "великої сімки" в Галіфаксі вирішили, що миротворці залишаться. Однак відтоді військам ООН було дозволено з метою самооборони застосовувати важке озброєння. Крім того, Рада Безпеки ООН направила до Боснії сили швидкого реагування, завданням яких був і захист солдат-миротворців.

Про заплановану раніше евакуацію українського батальйону вже навіть не згадували: адже в ООН фактично визнали, що чисельність миротворчих військ у Боснії є недостатньою.

Вже на початку серпня МЗС України в зв'язку з відновленням бойових дій за участю Хорватії на території Сербської Країни, де в районі м. Гліна перебував український 60-й батальйон, було змушено виступити із заявою, в якій засудило "використання воєнної сили як засобу розв'язання спірних питань" і підтвердило свою позицію, суть якої полягала в тому, що "остаточне врегулювання югославського конфлікту можливе лише шляхом переговорів за наявності політичної волі всіх сторін конфлікту" [5, с. 2].

У другій половині 1995 року Україна активізувала пошук шляхів розв'язання кризи в Югославії. Не претендуючи на якусь виняткову роль, за словами міністра закордонних справ України Геннадія Удовенка, але як держава неупереджена, Україна після того, як на липневій зустрічі того року в Лондоні переговори по Боснії зайшли в глухий кут, запропонувала свої послуги, заявивши про готовність надати місце для зустрічі й переговорів сторонам конфлікту [2, с. 7]. Новим кроком у цьому напрямі стала ініціатива Президента України Леоніда Кучми, висунута в серпні 1995 року, стосовно можливості проведення в Києві спільної зустрічі лідерів конфліктуючих сторін та всіх зацікавлених країн і міжнародних організацій [21]. З огляду на фактор "нейтра-

льної території" українська ініціатива виглядала досить привабливою. В цілому вона викликала позитивний резонанс у світі і знайшла гідне місце в пакеті глобальних ініціатив щодо безальтернативного мирного розв'язання югославської кризи.

У квітні 1995 року Україна спільно з іншими країнами виступила із заявою з приводу санкцій проти СРЮ, які спричинили значні збитки для економік Болгарії, Греції, Молдови, Румунії та України. В ній зазначалося, що тягар санкцій перевищив розумні межі економічного й соціального виміру. Застерігалось, що подальше здійснення режиму санкцій могло призвести до значного й довготривалого негативного впливу на загальну політичну, економічну, соціальну ситуацію та безпеку в третіх країнах, що постраждали, і регіоні в цілому [23, с. 83].

Тому країни, що несли найбільші збитки від санкцій, підтримали зусилля міжнародного співтовариства й особливо Контактної групи щодо досягнення мирного, справедливого і тривалого політичного врегулювання кризи паралельно з призупиненням і скасуванням санкцій. Як крок на шляху до цього в Україні, Болгарії, Греції, Молдові та Румунії вітали результати зустрічей міністрів закордонних справ СРЮ, Хорватії, Боснії та Герцеговини у вересні 1995 року в Женеві й трохи пізніше в Нью-Йорку, на яких була досягнута домовленість щодо конституційного устрою повоєнної Боснії та Герцеговини як єдиної країни.

Реальну надію світові на встановлення тривалого миру й початку відбудови балканського регіону принесло повідомлення про парафування в м. Дейтоні (США) 21 листопада 1995 року та підписання в Парижі 14 грудня 1995 року президентами Сербії, Хорватії, Боснії та Герцеговини мирної угоди стосовно Боснії і Герцеговини. У заяві Президента України Л. Кучми від 22 листопада 1995 року з цього приводу зазначалося, що "ця подія стала кульмінацією чотирирічних напружених дипломатичних зусиль ООН, інших впливових міжнародних організацій, а також окремих країн, в тому числі України, для знаходження формули примирення, яка була б прийнятною для всіх конфліктуючих сторін" [22, с. 38].

І хоч Дейтонська угода залишила чимало проблем, віддаючи належне зусиллям міжнародного співтовариства, відзначаючи особливу роль США й країн-членів Контактної групи, не можна заперечити той факт, що в досягнення довгоочікуваних позитивних домовленостей між сторонами конфлікту зробила внесок і Україна. Як заявив член Союзу Віча громадян, віце-прем'єр, міністр сільського й лісового господарства Сербії Неделько Шиповац, "певною мірою саме рішуче сприяння української дипломатії допомогло прискорити мирний процес у колишній Югославії, який привів зрештою, до припинення вогню й скасування санкцій" [25, с.5].

Особливо "врожайним" для врегулювання югославської кризи став грудень 1995 року. Спочатку Україна 8-9 грудня взяла участь у лондонській зустрічі, що проводилася з метою розгляду всього комплексу проблем імплементації мирної угоди щодо Боснії і Герцеговини, парафованої у Дейтоні, та мобілізації подальших зусиль світового співтовариства на встановлення миру на Балканах. На конференції Україна висловила намір бути безпосередньо залученою до проведення операції багатонаціональних сил, спрямованої на виконання угоди по Боснії і втілення в життя усіх її аспектів, включаючи допомогу в створенні політичних і конституційних інститутів у Боснії та Герцеговині, проведенні вільних і демократичних виборів.

18 грудня Україна взяла участь у міжнародній конференції з питань регіональної стабільності та обмеження озброєнь, яка відбулася в Бонні. Вона була скликана для

запобігання мілітаризації балканського регіону у зв'язку із скасуванням ембарго на постачання зброї і розгляду питань, зокрема, щодо розвитку заходів довіри між сторонами, обмеження звичайних озброєнь, ролі ОБСЄ у процесі стабілізації становища в Боснії і Герцеговині тощо.

20-21 грудня на запрошення Європейської комісії та Світового банку делегація України на чолі з першим заступником міністра закордонних справ А.Бутейком взяла участь у першій міжнародній конференції організацій та країн-донорів з питань мирної відбудови в колишній Югославії. На конференції було визначено обсяги фінансової і матеріальної допомоги, необхідної для відбудови Боснії, розглянуто можливості надання допомоги країнами-донорами у галузях транспорту, енергетики, сільськогосподарства, охорони здоров'я, освіти і відбудови органів державного управління. Важливим підсумком конференції стало ухвалення пакету економічної допомоги Боснії і Герцеговини на суму 5,1 млрд. доларів США [25, с. 5]. Україна заявила про готовність до співпраці в реалізації програм економічної реконструкції Боснії і запропонувала власні господарські суб'єкти для виконання відповідних відбудовчих робіт. Крім того, Україна вказала на необхідність встановлення сприятливого режиму участі для країн, які зазнали великих втрат від дотримання економічних санкцій проти СФРЮ, та забезпечення свободи судноплавства по Дунаю.

Участь у лондонській, паризькій, боннській конференціях засвідчила про визнання світовим співтовариством конструктивних зусиль України, спрямованих на врегулювання югославського конфлікту, а також її постоупове утвердження в ролі впливового чинника загальноєвропейського процесу безпеки.

25 березня 1996 року Верховна Рада України, беручи до уваги звернення Генерального секретаря ООН до уряду України, прийняла постанову "Про участь контингенту Збройних Сил України в Миротворчих Силах Організації Об'єднаних Націй у Східній Славонії", відповідно до якої до Східної Славонії (Хорватія) було направлено український батальйон у складі 500 військовослужбовців, окремої транспортної, протитанкової, вертолітної ескадрильї, танкової роти, [7, с.4] що стало третьою акцією України в операціях ООН по підтриманню миру.

Українські військовослужбовці забезпечували безпеку в зоні своєї відповідальності, здійснювали контроль за безумовним виконанням мирних домовленостей, переміщенням військових угруповань та важкого озброєння сторін, спостерігали за автошляхами, перевіряли хід розмінування [12, с.135].

Участь у миротворчих операціях стала головним внеском України у справу збереження миру, стабільності та безпеки країн цього регіону.

Активізація української дипломатії знайшла вияв також у порушенні питання на Середньостроковій оглядовій конференції з виконання Мирної угоди по Боснії та Герцеговині, яка проходила 13-14 червня 1996 року у Флоренції, про необхідність відновлення прав представників української громади, що мешкає на території Боснії і Герцеговини.

Україна однією з перших вітала прийняття Радою Безпеки ООН резолюції № 1074 про повне скасування санкцій проти Союзнаї Республіки Югославія. Адже подібно до інших країн, що мали розвинуті політичні та господарські зв'язки з СРЮ, для України кожен день сумлінного дотримання цих санкцій збільшував і без того величезні економічні збитки. У заяві Міністерства закордонних справ України з цього приводу від 5 жовтня 1996 року зазначалося, що "ухвалені рішення стало можливим завдяки досягнутим успіхам у процесі нормалізації ситуації в регіоні, послідовному виконанню

положень Дейтонської мирної угоди, проведенню перших післявоєнних виборів у Боснії та Герцеговині" [11, с.79]. Наголошувалося, що скасування санкцій проти СРЮ відкрило можливість для повноправної участі цієї країни у житті світового співтовариства і надало нового імпульсу процесові мирного врегулювання на Балканах. Україна підтвердила свою готовність розвивати всебічні відносини з Союзною Республікою Югославія та іншими країнами колишньої Югославії, а також взяти участь у процесі відродження та постконфліктної відбудови регіону.

Певним дипломатичним досягненням можна вважати перебування 12-14 жовтня 1996 року на запрошення міністра закордонних справ України Г.Удовенка з візитом у Києві глави Перехідної адміністрації ООН для Східної Славонії Жака Клайна. Українською стороною було зроблено наголос на посиленні уваги до проблеми відновлення прав українсько-русинської громади на території Східної Славонії, яка впродовж сербсько-хорватського конфлікту зазнавала переслідувань і різних форм дискримінації. Главу Перехідної адміністрації було проінформовано про можливості України щодо посилення її вкладу як у військовий, так і цивільний компоненти миротворчої операції ООН в Східній Славонії. В свою чергу, Ж. Клайн високо оцінив внесок України в зусилля світового співтовариства, спрямовані на встановлення тривалого миру на Балканах, підкреслив високопрофесійне виконання своїх функцій підрозділами українського контингенту в складі Перехідної адміністрації ООН для Східної Славонії [1, с. 79].

Підсумовуючи, слід зазначити, що всі дипломатичні зусилля України на Балканах підпорядковані її економічним і політичним інтересам, які зумовлені географічною близькістю, тісними історичними зв'язками, спільністю культурних традицій, нарешті сталими торгівельно-економічними відносинами. Однак Україна, яка сьогодні лишається об'єктом світової політики, навряд чи зможе проводити більш активну політику у балканському регіоні. Головною причиною цього є складне економічне становище країни, її дуже низька міжнародна конкурентоспроможність. Без стабілізації економіки і надання їй

значного імпульсу в структурній перебудові, без інтеграції її в світове господарство нічого й думати про посилення її ролі на Балканах. Саме тому посилення політичної ролі України тут доведеться чекати певний час.

1. Активна підтримка мирного процесу // Політика і час. – 1996. – № 11. 2. Вектори української дипломатії. 3 прес-конференції Міністра закордонних справ України Г. Й. Удовенка 6 вересня 1995 року // Політика і час. – 1995. – № 10. 3. Голос України. – 1995. – 23 червня. 4. Голос України. – 1995. – 21 липня. 5. Голос України. – 1995. – 8 серпня. 6. Голос України. – 1995. – 6 вересня. 7. Голос України. – 1996. – 28 березня. 8. Живанов С. Россия и югославский кризис: взгляд из Белграда // Свободная мысль. – 1996. – № 2. 9. Заява МЗС України з приводу часткового припинення санкцій проти Союзної Республіки Югославії // Політика і час. – 1994. – № 11. 10. 3 прес-конференції в МЗС України 30 вересня 1994 року, присвячені Заяві з приводу часткового припинення санкцій проти Союзної Республіки Югославії // Політика і час. – 1994. – № 11. 11. Заява МЗС України з приводу повного скасування санкцій проти СРЮ // Політика і час. – 1996. – № 11. 12. Маначинський О. Я., Соболев А. А. Военная безопасность Украины та вплив на неї геополітичних факторів. – К. – 1997. 13. Озодовський А. Балканський вузол – вулкан світового значення // Політика і час. – 1994. – № 9. 14. Поточний архів МЗС України. Управління Європи та Америки // Позиція України щодо врегулювання югославської кризи. – 1992. 15. Поточний архів МЗС України. Управління Європи та Америки // Про пропозицію України щодо югославського конфлікту з урахуванням санкцій ООН. – 1993. 16. Поточний архів МЗС України. Управління Європи та Америки // Головні аспекти югославської політики України. – 1992. 17. Прибытков К., Шабает Б. Чрезвычайная сессия Комиссии ООН по правам человека обсудила события в бывшей Югославии // Компас. – 1992. – № 162. 18. Постанова Верховної Ради України. Про збільшення чисельності батальйону Збройних Сил України в Миротворчих Силах ООН на території колишньої Югославії та надіслання групи військових спостерігачів // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 49. 19. Поточний архів МЗС України. Управління Європи та Америки // Позиція України щодо ситуації в Боснії та Герцеговині. – 1994. 20. Постанова Верховної Ради України. Про основні напрями зовнішньої політики України // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 37. 21. Поточний архів МЗС України. Управління Європи та Америки // Стосовно можливості проведення в Києві спільної зустрічі лідерів конфліктуючих сторін та всіх зацікавлених країн і міжнародних організацій. – 1995. 22. Собоко В. Сприяючи мирному врегулюванню // Політика і час. – 1996. – № 1. 23. Спільна заява міністрів закордонних справ Болгарії, Греції, Молдови, Румунії і України з приводу санкцій проти СРЮ // Політика і час. – 1995. – № 5. 24. Україна в геополітичному інтер'єрі кінця ХХ сторіччя // Політична думка. – 1994. – № 3. 25. Финансовая Украина. – 1996. – 22 октября. 26. The Washington Post. – 1997. – November 4.

Надійшла до редколегії 12.10.08

Н. Щербак, асп.

"ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ ЗАКОНОВ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ" ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕНЗУРНИХ УСТАНОВ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Здійснено джерелознавчий аналіз "Полного собрания законов Российской империи" як джерела вивчення історії цензурних установ в Україні.

Source study analysis of "The Complete Collection of Russian Empire Laws" as a researching source of censure institutions history in Ukraine had done in the article.

Цензурні установи завжди відігравали важливу роль у відносинах між владою, пресою і суспільством. Як царська влада, так і радянська використовували цензуру для формування громадської думки, боротьби з опозицією та захисту своїх імперських інтересів. Досліджувати, а тим більше критикувати діяльність державних установ, не дозволялось.

Нині дослідники одержали можливість неупереджено показувати діяльність місцевих адміністративних, жандармсько-поліцейських та судових установ царизму в Україні у дореволюційний період, оскільки радянські історики висвітлювали її лише негативно, а діяльність цензурних установ взагалі замовчувалась. Це було обумовлено тим, що в Радянському Союзі існувала своя цензура – так званий "Главліт" і партійне керівництво не хотіло проведення паралелей між радянською і

царською владою у боротьбі з друкованим словом, адже їх діяльність у цьому напрямку була ідентична.

Метою даної статті є з'ясування та показ місця й ролі такого важливого джерела, як "Полное собрание законов Российской империи" (ПСЗ) у процесі дослідження діяльності цензурних установ в українських губерніях у ХІХ – на початку ХХ ст. Це дає можливість здійснювати історичні дослідження, опираючись на солідну законодавчу базу, а не на суб'єктивні твердження сучасників.

Укладанням і виданням ПСЗ та інших зібрань законодавчих актів у Російській імперії займалися II відділення власної царської канцелярії (1826-1882 рр.), кодифікаційний відділ Державної Ради (1882-1893 рр.), а з 1893 р. – Відділення зводу законів Державної канцелярії.

Установам, що займалися кодифікацією, надсилались для внесення до ПСЗ друковані маніфести, укази,

накази, циркуляри, затверджені царем витяги з журналу Комітету Міністрів, плани, креслення, схеми і т.п. Таким чином, при укладанні ПСЗ вони використовували велику кількість матеріалу поточного законодавства.

"Полное собрание законов Российской империи" виходило трьома виданнями і включало в себе законодавчі акти з 1649 р. до 1913 р.

У перше видання, що нараховує 45 томів у 48 книгах (№№ 1-30600), увійшли закони з 1649 р. (від "Соборного уложения" Олексія Михайловича) до грудня 1825р., тобто до кінця царювання Олександра I.

До другого видання, яке складається з 55 томів у 125 книгах і нараховує 61928 актів, були включені законодавчі акти, затверджені Миколою I та Олександром II (з 12 грудня 1825 р. по 1 березня 1881 р.). У третє видання були включені закони з 1 березня 1881 р. до 1913 р. Воно складається з 33 томів і вміщує майже 30 тис. (29980) законодавчих актів. Згідно закону від 11 червня 1885 р. до ПСЗ вносились лише оприлюднені законодавчі акти.

Кожне видання ПСЗ має окрему нумерацію законів.

Складність роботи з ПСЗ як історичним джерелом полягає в тому, що в Російській імперії не було чіткого визначення поняття "закон". Будь-яке розпорядження, підписане царем, набувало сили закону. В результаті в ПСЗ було вміщено сотні нормативних актів про затвердження статутів акціонерних товариств чи введення посад повивальних бабок при штабах російських батальйонів на Кавказі. Це ускладнює пошук потрібних законодавчих актів, які регламентували діяльність цензурних установ.

Варто зауважити, що система цензурних установ у Російській імперії, в межах якої знаходилася більшість українських земель, формувалася впродовж тривалого періоду. Перші перепони для розвитку українського друкованого слова були запроваджені ще Петром I указом від 5 жовтня 1720 р. Всі друкарні в Україні були підпорядковані цензурі духовної колегії і наказано, щоб "... ніяких книг, крім церковних попередніх видань не друкувати, ... щоб ніякої різниці і особливого наріччя в них не було" [4, с.95].

У 1804 році Олександром I був затверджений перший цензурний статут, який згодом був внесений до ПСЗ. Він містив положення щодо організації діяльності цензури і принципів її підходу до оцінки друкованих творів [2, ст. 21388]. Саме в період дії цього статуту цензура оформилася у систему і був утворений інститут цензорів. Враховуючи, що видавнича справа в Російській імперії лише зароджувалася, це був найліберальніший з усіх цензурних статутів XIX ст. У 1826 і 1828 роках були видані нові цензурні статути, які розширяли повноваження цензурних установ і змінювали їх підпорядкування.

З 1804 по 1828 рік цензура в Росії, яка поділялася на внутрішню (видання, що виходили на території Російської імперії будь-якими мовами) і зовнішню (всі видання, які ввозилися в країну), знаходилася у відданні Міністерства народної освіти і підпорядковувалася Головному управлінню училищ у 1804 – 1826 рр., Верховному цензурному комітету в 1826 – 1828 рр. та Головному управлінню цензури у 1828 – 1862 роки. Структура цензурних установ встановлювалася цензурними статутами 1804, 1826, 1828 років [3, ст.1979]. та рядом законів і постанов.

У другій чверті XIX ст. до системи цензурних установ входили цензурні комітети та окремі цензори, які здійснювали і внутрішню й зовнішню цензуру. Згідно статуту 1828 р. комітети з внутрішньої цензури створювалися, як і раніше, в університетських містах. Підпорядковувалися вони попечителям навчальних округів і складалися з професорів та ад'юнктів, секретарем же призначався ад'юнкт чи магістр [1, с.17-19]. Іноземна

цензура здійснювалася організованим у Петербурзі Комітетом іноземної цензури до штату якого входили: голова, старші та молодші цензори, їх помічники, бібліотекар, секретар та канцелярські чиновники.

У силу історичних обставин, Україна, як одна з "окраїн" імперії, була в значно гіршому становищі, ніж, наприклад, Фінляндія чи Польща. Зокрема, до неї, окрім загальних для всієї імперії цензурних правил, застосовувалися ще й додаткові. Суть їх зводилася до того, аби в "українських книгах, де говорилося про народність і мову українську, українці не давали переваги любові до своєї малої батьківщини перед любов'ю до "отечества" [5, с.231-232]. Метою цих специфічних додаткових цензурних заборон було асимілювати український народ, знищити його мову, культуру та літературу.

Політика царського уряду щодо українців базувалася на виданому в 1863 р. для цензурних установ циркулярі міністра внутрішніх справ П.Валуєва, та Емському указі Олександра II (1876 р.). Ці нормативні акти були таємними і не вносились до ПСЗ. Вони стосувалися перш за все мови, як однієї з основних ознак нації. Українська мова була витіснена із шкіл, судів та інших державних установ. До 1905 р. в українських губерніях не було жодного періодичного видання рідною мовою.

9 квітня 1837 року на підставі указу Сенату був створений Київський цензурний комітет. Офіційно свою роботу він розпочав 8 лютого 1838р. [7] Комітет діяв протягом багатьох років при університеті Св.Володимира і "обслуговував" практично всі друкарні, що входили до Київського навчального округу. До складу Комітету входило два цензори з професорів Київського університету, один цензор для перегляду книг єврейською мовою та секретар. Головою Комітету був попечитель Київського навчального округу, а з 1863 року – старший цензор Комітету.

У 1852 році функції Комітету були розширені покладенням на нього обов'язків по цензурі іноземних видань. В основу роботи Комітету був покладений Цензурний Статут 1828 року, з наступними його доповненнями і змінами. А підпорядковувався він Головному управлінню цензури при Міністерстві освіти.

У кінці XIX ст. у Києві, Одесі та Харкові діяли окремі цензори з внутрішньої та зовнішньої цензури, а також позаштатні співробітники – цензори єврейських видань. В основу їх роботи було покладено внесений до ПСЗ закон про пресу 1865р., згідно з яким, усі місцеві (тобто не столичні) періодичні видання виходили лише після проходження попередньої цензури. Від попередньої цензури звільнялись: урядові та університетські видання, друковані органи наукових товариств і видання на древніх класичних мовах. Завдяки постійному проурядовому курсу, у 1900 р. одержала статус безцензурності газета "Киевлянин". Підлягали цензори Головному управлінню у справах преси Міністерства внутрішніх справ, яке періодично направляло їм списки заборонених творів і тем, які не можна було обговорювати у пресі.

Перелік заборонених тем був надзвичайно широким. В одному з циркулярів читаємо: "1. У всіх взагалі друкованих творах не допускати порушення належної поваги до вчення і обрядів Християнських сповідань, охороняти недоторканість Верховної влади і її атрибутів, повагу до осіб царствующого дому, непохитність основних законів, народну мораль, честь і приватне життя кожного. II. Не допускати до друку творів і статей, що містять шкідливе вчення соціалізму і комунізму, схиляються до потрясіння та повалення існуючого порядку і поширенню анархії... У судженнях про недоліки і зловживання адміністрації не допускати друкування імен осіб та назв міст і установ.... Не дозволяється дру-

кувати критики рішень Правлячого Сенату та інших вищих урядових установ" [6, арк.1-2]. Заборонялось друкувати статті, що підривали повагу підлеглих до начальства і послабляли довіру до уряду, образливі для честі російського війська і державних службовців, тобто чиновників. Обмежувались і права національних меншин. Євреям заборонялось вимагати у пресі розширення своїх прав, полякам – ставити питання про відновлення незалежності Польщі. Але найбільше дісталось українцям. Валуєвський циркуляр проголошував, а Емський указ підтверджував, що "ніякої української мови не було, немає і бути не може", а є зіпсована поляками і українськими селянами російська мова, точніше, її "южнорусский" діалект. Значить і газет, журналів чи книг неіснуючою мовою видавати не дозволялось.

Тому діяльність цензури в українських губерніях мала свою специфіку: починаючи з 1863 р., коли був виданий Валуєвський циркуляр, головним завданням місцевої цензури стала боротьба з українським друкованим словом. І якщо заборони друкувати твори революційного чи порнографічного змісту можна зрозуміти (оскільки вони несли певну загрозу самодержавному ладові, пануючій релігії, суспільній моралі), то заборона друкувати твори українською мовою незалежно від їх змісту викликала здивування навіть міністра народної освіти О.Головнина, який у листі до автора циркуляра міністра внутрішніх справ П.Валуєва зауважив, що переслідувати потрібно ідеї та дії, а не мову, і що варто дозволити друкувати книжки для народу українською мовою, однак його позиція не вплинула на подальший розвиток подій. Ще більшої шкоди українській культурі було завдано Емським указом 1876 р., який забороняв ввозити в межі імперії з-за кордону літературу, написану українською мовою. Лише революція 1905р. дала можливість друкувати книжки, газети і журнали українською мовою.

17 жовтня 1905 р. під натиском повсталого народу Микола II підписав Маніфест, який змінив усе життя в Російській імперії. Населенню було обіцяно громадянські свободи і серед них свободу преси. У зв'язку з цим, Головне управління у справах преси розіслало губернаторам і цензорам циркуляр №11723, в якому говорилося: "Приведені вище слова Височайшого Маніфесту викличуть у найближчому майбутньому видання нового закону про зміни діючого статуту про цензуру. До видання цього закону всі законоположення, що визначають діяльність установ і осіб цензурного відомства залишаються в повній силі; саме ж ставлення цензури до друкованих творів повинно змінитися корінним чином, виконуючи ясно і конкретно виражену волю государя імператора" [9, арк.20].

Настав період свободи друку. Як писав згодом одеський цензор Фром, "... усі газети, які не отримали безцензурності, здійснювали її незаконно, даючи на цензурний перегляд лише те, що вважали можливим і рахувались з вказівками цензури лише постільки, поскільки це було їм зручно. Закреслені цензором місця або передруковувались, або замінялись крапками чи пробілами, причому все це супроводжувалось зауваженнями на адресу цензорів і закликом до революційного натовпу звільнити суспільство і пресу від ненависної цензури. Адміністративна боротьба в цей перехідний час безвладдя була неможлива" [8, арк.68].

24 листопада 1905 р. були оприлюднені "Тимчасові правила про періодичні видання", які відміняли попередню цензуру. Покарання на редакторів та видавців могли бути накладені лише в судовому порядку.

Змінювалася і структура місцевих цензурних установ. Замість окремих цензорів, були створені Комітети у справах преси, як колегіальні органи. В основу їх роботи було покладено цензурний статут і тимчасові прави-

ла про періодичну і неперіодичну пресу, видані протягом 1905-1906 рр. 12 травня 1906 р. такий Комітет було створено у м. Києві. У його функції входив нагляд за періодичною пресою Києва і неперіодичними виданнями, що виходили у Київській, Волинській, Подільській, Полтавській і Чернігівській губерніях. Один із цензорів займався закордонними виданнями, але свої висновки про них він надсилав на затвердження в Головне управління у справах преси МВС.

Як уже говорилося вище, покарання на газети і журнали могли бути накладені лише через судові органи. Але у той час вони були завалені справами про революційні, часто збройні, виступи і тому часто відмовлялися приймати справи про публікацію в тій чи іншій газеті статей, які чимось не подобалися цензорам. Так же діяли і прокурори окружних судів та судових палат. Цензори скаржилися в столицю. 13 березня 1906 р. Головне управління у справах преси МВС розіслало місцевим цензурним комітетам циркуляр № 2300, у якому вимагало "доводити до відома вказаного Управління про кожен випадок відмови прокурорського нагляду в порушенні кримінального переслідування" [9, арк.20]. 18 березня 1906 р. були видані нові цензурні правила. Вони збільшували розмір штрафу, який міг бути накладений на періодичне видання з 300 до 3000 руб., тобто в 10 разів. Вводилась попередня цензура на малюнки, що вдарило по сатиричних журналах. Одночасно розширювалась 129 стаття "Уголовного уложенія": додавався пункт 6 – "за розпалювання ворожнечі між класами". Тепер редакторам опозиційних газет загрожували не лише великі штрафи, а й тюремне ув'язнення.

Цензура перейшла у наступ. У 1906 р. в Києві виходило 81 періодичне видання. Серед них 6 щотижневих та 8 щомісячних офіційних видань, 46 суспільно-політичних видань. Більшість із останніх носили опозиційний характер і критикували дії уряду та місцевих властей. За це цензори намагалися притягти їх редакторів до відповідальності. Протягом року проти цих видань було порушено 82 судові справи, переважна більшість з них по ст. 129 (пропаганда антиурядових вчень і суджень). 12 разів протягом року штрафували газету Є.Чикаленка "Громадська думка", 9 разів – газету "Свобода і право", 6 разів – "Киевские отклики", а україномовна "Боротьба" була зовсім заборонена.

У наступному році київські цензори порушили проти періодичних видань 28 судових справ. Майже всі газети відбулися штрафами. Так, редактора "Киевских вестей" штрафували 3 рази на суму 700 руб., редактора "Ради" М.Павловського – 7 разів на суму 700 руб., а редактора газети "Народ" В.Лашнюкова засудили до року ув'язнення. Інколи діставалося і редакторам правих газет, які критикували уряд П.Столипіна за нерішучість у боротьбі з революцією. На 100 руб. оштрафували редактора "Киевлянина" М.Ващенко-Захарченка і редактора чорносоптенної газети "Закон і правда" Бориса Юзефовича, який у передовій статті цієї газети від 26 квітня 1907 р. назвав вищий законодавчий орган імперії Державну думу "злочинною шайкою". Але такі випадки траплялися не часто.

Як свідчить звіт Київського цензурного комітету за 1907 р., на початку року в місті виходило 14 щоденних газет, а в кінці року залишилось лише 6 громадсько-політичних видань: "Киевлянин", "Киевская мысль", "Киевские вести", "Последние новости", "Рада", "Dzennik Kijowski".

У 1908 р. проти редакторів та видавців київських газет за поданням цензури судовою палатою було порушено 32 судові справи. Кількість газет і журналів у місті постійно зменшувалась. Уряд оцінив старання голови Київського цензурного комітету надвірного радника (підполковника) О.Сидорова. У 1909 р. він отримав чин

колежського радника, тобто полковника, і був переведений на посаду голови Московського цензурного комітету. Його ж посаду зайняв почесний професор Київського університету Т.Флоринський.

З 1911 р. кількість газет в Україні почала повільно зростати. У цьому році у Києві виходило вже 70 періодичних видань. Зникли майже всі опозиційні; збереглися і з'явились багато правих газет – "Двуглавый орел", "Молодые силы", "Святая Русь" та спеціальних – "Киевский театральный курьер", "Искусство, живопись, графика" і т.п.

Після початку Першої світової війни у Російській імперії була введена військова цензура, а всі опозиційні газети закриті на підставі військового стану. Після Лютневої революції, 27 квітня 1917 р. рішенням Тимчасового уряду було ліквідовано Головне управління у спра-

вах преси і всі його місцеві цензурні установи. У Росії і в Україні настала довгоочікувана свобода преси.

Все вищезазначене свідчить, що "Полное собрание законов Российской империи" є важливим джерелом вивчення суспільно-політичної історії України, дослідження історії створення та діяльності цензурних установ в українських губерніях.

1. Гринченко Н.А. История цензурных учреждений в России в первой половине XIX века // Цензура в России: история и современность. Сборник научных трудов. – Вып. 1. – СПб, 2001. 2. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ.) – Собр. I. – Т. 28. 3. ПСЗ. – Собр. 2 – Т. 3. 4. Стебницький П. Очерк развития цензурного режима в отношении малорусской письменности // Україна: наука і культура. – Вип. 26-27. – К., 1993. 5. Тимошик М. Історія видавничої справи. – К., 2003. 6. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України), ф. 294, оп. 1, спр. 102. 7. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 2663. 8. ЦДІАК України, ф. 335, оп. 1, спр. 60. 9. ЦДІАК України, ф. 1680, оп. 1, спр. 102.

Надійшла до редколегії 12.10.08

І. Юрочкіна, асп.

МЕДИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УСРР У 1920-х РОКАХ

У статті розглянуто перший етап створення системи надання медичних послуг вищому керівництву радянської України.

The article deals with the first stage forming of the medical system for the higher leadership of Soviet Ukraine.

Після жовтневого перевороту більшовики, поряд із боротьбою за владу в країні, займалися налагодженням свого власного буття. В умовах громадянської війни організовувалася система привілейованого матеріального забезпечення вищого партійного та державного керівництва. Разом із підвищеною зарплатою, разовими виплатами та персональними пенсіями, спеціалізованим продовольчим постачанням та житловим забезпеченням, вчасне та кваліфіковане медичне обслуговування було віднесено до привілеїв.

Особливий статус працівників центральних партійних органів та державних установ радянської України зараз вже не викликає сумніву. Починаючи з другої половини 1980-х років, коли з'явився доступ до архівних матеріалів та інших джерел, а також зі зняттям цензурних рамок, активізувалася увага українських дослідників до становища працівників партійно-державного апарату УСРР. Серед праць вчених, що займалися даною проблематикою, можемо виділити роботи М.С.Дорошка та М.О.Фролова [4,15,16]. Основну увагу дослідники приділяють історії формування такої категорії населення як номенклатура та її діяльності впродовж 1920-30 років. В контексті аналізу важелів та механізмів більшовицької влади, положення номенклатури в системі цієї влади та розгляду її як суб'єкту влади, вивчалось і соціальне становище працівників партійно-державного апарату, в тому числі медичне обслуговування. М.О.Фролов в основному звертається до фактів закордонного оздоровлення, в той час як М.С. Дорошко приділяє значно більше уваги санаторно-курортному лікуванню та фінансовому забезпеченню, згадує про появу та діяльність Центральної ремонтної комісії.

Метою цього дослідження стало висвітлення процесу створення системи медичного обслуговування партійно-державної номенклатури УСРР шляхом простеження формування мережі медичних закладів спеціального призначення та організації системи надання медичних послуг.

В роки військової та політичної нестабільності зруйнована система охорони здоров'я постійно трансформувалася, а тому навіть обслуговування представників нової еліти не було налагоджено та організовано на нале-

жному рівні. З вирішенням цієї проблеми не зволікали. Зразу після відновлення діяльності радянських органів охорони здоров'я у січні-лютому 1920 р., більшовики поставили питання про необхідність забезпечення відповідальних працівників, а також членів їх родин, належною медичною допомогою. Першочерговим завданням, в умовах суцільної руйнації приміщень та масових епідемій, було відновлення медичних закладів, забезпечення їх медикаментами й обладнанням та формування штату. Цими питаннями займалися ЦК КП(б)У та президія ВУЦВК, спрямовуючи свої розпорядження до Народного комісаріату охорони здоров'я (НКОЗ) та Харківського губернського відділу охорони здоров'я (губздороввідділ).

У січні 1920 р. приватну лікарню, що знаходилася у віданні Комітету зі справ вірмен на Україні, під приводом відсутності в установи коштів для її забезпечення, ЦК КП(б)У передав Харківському губернському відділу охорони здоров'я з метою розміщення там партійців за поданнями ЦК та губернського партійного комітету [9, арк.1]. Продовжуючи розпочате, голова ВУЦВК Г. Петровський 26 лютого 1920 р. запросив управляючого справами НКОЗ України В.Радина до Секретаріату з метою обговорення питання про створення амбулаторії та приймального покою при ВУЦВК [5, арк.5]. Про позитивні результати переговорів сповістили завідуючого Харківським губздороввідділом Туркельтауба. Він мав налагодити постачання всього необхідного для цієї справи.

У березні 1920 р. почалася реалізація проекту. Основну роботу поклали на лікаря Черникова, якого було призначено завідуючим амбулаторії. Він розробив, для попереднього затвердження президією ВУЦВК та остаточного утвердження НКОЗ УСРР, детальний кошторис та штат амбулаторії, з'ясував порядок її субсидування, оплати утримання та постачання медикаментами (з висновком НКОЗ). Всім радянським установам та організаціям наказувалося всебічно сприяти зазначеній діяльності [14, арк.1]. Веденням прийомів та відвідуванням хворих на дому займався спочатку один лікар, якому допомагали фельдшер та дві сестри милосердя, а з вересня 1920 р. – двоє: Черніков та Яхніс. Добору персоналу приділялася значна увага, потрібних працівників переводили з інших місць та звільняли від мобілізації.

В разі виникнення проблем з постачанням, видавалися спеціальні розпорядження щодо направлення до амбулаторії достатньої кількості матеріалів та медикаментів [6, арк.9-11]. В умовах катастрофічної нестачі така діяльність мала досить велике значення для організації належного рівня медичної допомоги.

Подібна амбулаторія діяла й при Українській Раді Народного Господарства (РНГ). Вона обслуговувала 4000 співробітників в Харкові, проте власних лікарів не мала. Спеціалісти запрошувалися щоденно на 1-2 години з мережі губздороввідділу. У 1921 р. НКОЗ та Харківський губздороввідділ виступили за ліквідацію установи. В подальшому членів президії РНГ обслуговували через поліклініку НКОЗ [10, арк.71; 11, арк.67], що хоча значно збільшило кількість відвідувачів, проте забезпечило працівників РНГ стабільною медичною допомогою.

Невід'ємним елементом медичного обслуговування відповідальних партійних та радянських робітників була система санаторно-курортного лікування. Початок її створення відноситься до 1920 р., коли ВУЦВК прийняв рішення про створення пансіону-дачі неподалік від Харкова (в Помірках) на 50-80 місць. До 1 травня 1920 р. було завершено його обладнання. Утримувалися в пансіоні безкоштовно. Розглядом заявок займалася спеціально створена комісія. Термін перебування коливався від двох тижнів до одного місяця, під час якого проводився загальний медичний нагляд за пацієнтами та періодичне відвідування (2 рази на тиждень). Це доручили лікарю Черникову, який завідував санітарно-медичною частиною. В пансіоні постійно знаходилася досвідчена сестра милосердя та була обладнана аптечка. Відповідно до вказівок лікаря, встановлювалося дієтичне харчування [5, арк.8, 27]. Лікування проводилося за державний рахунок.

Проте цих закладів для повного забезпечення належною медичною допомогою співробітників радянських органів та партійців не вистачало. У зв'язку з цим ЦК КП(б)У та президія ВУЦВК надсилали листи як до Харківського губздороввідділу, так і до окремих лікарень (при "Гельферих-Саде", Любошинської залізничної, Медичного товариства, Миколаївської, Олександрівської № 2 для лікарів, Харківської лікарняної каси, Хірургічного військового госпіталю тощо), санаторіїв (в м.Слов'янськ, "Сокольники"), а в особливо важливих випадках й до Народного Комісару охорони здоров'я, з проханням надання місць у відповідних установах [5, арк.7,9; 9, арк.3-136].

Партійних робітників приймали в лікарнях та санаторіях поза чергою. Їх забезпечували необхідними ліками та медикаментами, позачергово виготовляли протези, окуляри тощо [5, арк.15,32,39,57; 6, арк.2,17; 9, арк.40-147]. Проте, навіть за значних зусиль керівних органів, через непомірне завантаження медичних установ, не завжди виходило розташувати хворих співробітників у бажані заклади. Саме тому націоналізації приміщень, придатних для організації лікарень та санаторіїв, приділяли значну увагу.

У травні 1922 р. завідуючого підвідділом заготівки відділу постачання НКОЗ Л.Белипольського відправили до Криму для пошуку приміщення та організації санаторію для членів ЦК КП(б)У. Обстеживши Алупку, Гурзуф, Симеїз, Сууксу та Ялту, його увага зупинилася на палаці "Харакс", що колись належав Великому Князю Григорію Михайловичу. Палац розташовувався в Місхорській групі у 12-13 верстах від Ялти та у 2-3 верстах від санаторію Дюльвер, куди поміщали відповідальних співробітників ЦК РКП(б). Він був розкішно обладнаний, розташовувався серед парку біля самого моря на горі та мав самостійний спуск. До того ж розміщувався окремо від

інших санаторних будівель. Саме "Харакс" було закріплено під санаторій ЦК [8, арк.48].

У 1923 р. постановою РНК УСРР до п'ятої річниці існування ЧК-ДПУ було відкрито дім відпочинку в Одесі для робітників органів та військ ДПУ. Через неможливість відділу робітничої медицини НКОЗ задовольнити потреби хворих співробітників ДПУ, вже у 1924 р. його реорганізували в санаторій з лікувальними засобами [13, арк.2].

Для організації на належному рівні медичного обслуговування номенклатури необхідно було не тільки створити відповідні заклади та забезпечити їх потрібними матеріалами, але й організувати систему надання послуг та проведення профілактичних заходів. Для цього при НКОЗ у 1923 р. сформували спеціальну комісію, яку очолював народний комісар охорони здоров'я М.Гуревичем, до складу входили його заступник М.Барановим, два терапевти (Фінкельштейн та Фіншмідт), хірурги (Тринклер та Бельц) та невропатологи (Гейманович та Йозифович). Її метою було визначення стану здоров'я та встановлення для тих, хто потребував, відповідного лікування та режиму. Всі, хто підлягав лікарському нагляду, повинні були у вказані комісією строки проходити повторне обстеження для зміни лікування.

Окремо НКОЗ затвердив список лікарів для викликів додому, який складався з 12 осіб. Він включав спеціалістів з внутрішніх, шкіряних та венеричних хвороб, акушерства та гінекології, хірургів, невропатологів, отоларингологів, дитячих лікарів. До цього списку додавалися два представники середнього медперсоналу, з перспективою збільшення їх кількості в разі потреби. Організовувалася можливість цілодобового отримання ліків у двох аптеках за рецептами зазначених лікарів для осіб, включених до списку ЦК [3, арк.3].

13 червня 1924 р. оргбюро ЦК КП(б)У було затверджено положення про Центральну ремонтну комісію (ЦРК). Вона мала два списки. За списком "А" обслуговувалися відповідальні робітники всіма видами меддопомоги як у м. Харкові, так і поза містом (на курортах), а члени їх сімей лише по місту, за рахунок комісії. За списком "Б" – без членів сімей і виключно у м. Харкові. Списки регулярно переглядалися у зв'язку з розширенням апарату партійних та радянських установ.

Відповідальні робітники знаходилися під постійним наглядом лікарів, за якими вони були закріплені. ЦРК надавала стаціонарне лікування, видавала кошти для лікування, розподіляла курортні місця тощо.

У 1924/1925 рр. було переглянуто склад лікарів-консультантів ЦРК. Його розширили за рахунок залучення кращих спеціалістів м. Харкова з усіх хвороб (включаючи і середній персонал). З кожним окремих лікарем обговорювалося питання його включення до списку лікарів ЦРК. Відповідальних робітників інформували про склад лікарів, видавали відповідні документи та свідоцтва на право користуватися медичною допомогою за рахунок ЦРК [7, арк. 1-5].

Для обстеження стану здоров'я, особливо перед початком курортної кампанії, при вищих партійних та державних органах створювалися спеціальні лікарські комісії, до складу яких викликали окремих представників ЦРК. Спираючись на висновок лікарів, відповідальних робітників направляли до різних лікувальних установ або на курорти. Спеціально для цього резервувалися міста в санаторіях. Окрім тих, що знаходилися неподалік від Харкова, використовували кавказькі (з Кавказьким управлінням мінеральних вод було підписано угоду) – у Боржомі, Єсентуках, Железноводську, Кисловодську, П'ятигорську, Сухумі; чорноморські – на Південному березі Криму, у Севастополі, Одесі; санаторії

біля Києва, Таганрога, у сільській місцевості. Іноді партійних та державних робітників відправляли на лікування за кордон, що пояснювалося неможливістю надання необхідної медичної допомоги в межах СРСР. Створювалася мережа місцевих ремонтних комісій. Губернські, а пізніше – окружні, ремонтні комісії повинні були самостійно піклуватися про забезпечення працівників курортними місцями. З центру їм надавалася зовсім незначна кількість як дотація. Для відправки на курорти та лікування видавалися грошові кошти у розмірі 120 руб. (з них 4/5 йшли зі Страхаки, а 1/5 – з коштів, що відпускалися для цього комісії Головоцстрахом) [7, арк.6-8].

По медчастині ЦРК працювала у двох основних напрямках: по-перше, надавала всі види медичної допомоги відповідальним робітникам та членам їх сімей (при цьому обслуговуванню підлягали, відповідно до постанов окремих засідань комісії та директив ЦК, не тільки ті, хто входив у списки); по-друге, проводила спеціальні обстеження для з'ясування їх стану здоров'я.

В межах першого здійснювалася амбулаторна та роз'їздна робота, стаціонарна та консультативна допомога. Для надання всіх видів амбулаторної допомоги ЦРК мала спеціальні кадри висококваліфікованих лікарів, які приймали у себе вдома. Вони ж, в разі потреби, за викликом хворих, відвідували на дому як робітників, так і членів їх родин. Для здійснення стоматологічної допомоги було виділено три окремих лікарів. За рахунок ЦРК відпускали ліки, окуляри та пенсне з 12-ї радаптеки, проводилися у Санітарно-бактеріологічному інституті НКОЗ та Інституті колишнього доктора Ерліха аналізи, що були призначені лікарем, здійснювали в Психоневрологічному інституті електро-світло-лікування, робили знімки та просвічування у Рентгенінституті. Через лікувальний відділ НКОЗ протезним заводом робилося протезування всіх видів. Окремі види медичної допомоги (банки, вприскування, масаж та ін.) здійснювалися, відповідно до призначення лікаря, спеціальним середнім медичним персоналом, який викликали безпосередньо відповідальні робітники.

Консультативний огляд проводився як за бажанням відповідальних робітників, так і за призначенням лікаря в окремій лікувальній установі або вдома. Серед найбільш поширених хвороб були нервові розлади, різні гінекологічні та венеричні, шлункові та отоларингологічні захворювання, компенсований туберкульоз. При цьому комісією часто відзначалося недбале ставлення до здоров'я, неможливість проведення профілактичних заходів та встановлення дієтичного лікування.

В разі потреби стаціонарного лікування, партійні робітники та члени їх родин направлялися ЦРК до відповідних лікувальних установ, згідно з призначенням лікаря. Теж саме робилося для оперативного втручання та пологів. Стаціонарна допомога здійснювалася в найкращих лікувальних установах м. Харкова, які знаходилися на госпрозрахунку. Фізичні методи лікування проводилися у 3-й радлікарні, а також в Інституті колишнього Лапинського у Києві та Севастополі. Туберкульозні хворі спрямовувалися до Тубінституту у Харкові, Репках та Шаровці. В разі тяжкої хвороби для догляду призначалися окремі сестри або сиділки для нагляду за хворим як вдома, так і в лікарні.

З метою вдосконалення медичного обслуговування, центральною ремонтною комісією підіймалося питання про необхідність створення окремої партійної лікарні з відділами за спеціальностями, поліклінікою, водолікарнею, стоматологічним та електричним кабінетом, яку передбачалося укомплектувати висококваліфікованим персоналом [7, арк.13-17]. У 1926 р. ЦК КП(б)У виділив спеціальну комісію, яка повинна була зайнятися ство-

ренням лікарні з поліклінікою при ній за прикладом Кремлівської. На засіданні 10 грудня 1926 р. прийняли рішення про її організацію, для чого харківському окрвиконкому запропонували виділити 22-гу радлікарню. РНК по кошторису НКОЗ відпустив на це 78 тис. крб. [12, арк.3]. В Окрвиконкомі до рішення поставилися досить скептично, вважаючи його недоцільним та економічно не вигідним, а 22-гу радлікарню не прилаштованою до організації установи належного рівня. При цьому підкреслювалася вигідність позачергового та безвідмовного обслуговування відповідальних робітників за рахунок ремкомісії у всіх лікарнях. Але ця думка вирішального значення не мала. В новостворюваній лікарні передбачалося забезпечити пацієнтів особливими умовами, харчуванням, доглядом та кваліфікованою меддопомогою [12, арк.9].

Постійне розширення апарату призводило до необхідності періодичного перегляду списків осіб, що обслуговувалися ЦРК. Для цього секретаріат ЦК КП(б)У також створив спеціальну комісію. У лютому 1926 р. було визначено принцип, за яким співробітники включалися до основного списку. Обслуговуванню ЦРК підлягали: члени та кандидати в члени ЦК та ЦКК КП(б)У, які працювали в центрі або персонально на периферії, працівники ревізійної комісії КП(б)У, бюро ЦК ЛКСМУ, президії ВУРПС, голови ЦП Союзів, наркоми та їх заступники, а також персонально члени колегій окремих наркоматів, керівники центральних трестів та їх заступники, робітники ЦК (завідуючі відділами та їх заступники, помічники секретарів ЦК, завідувачий оргрозподілом та відповідальні інструктори ЦК), більшовики з дореволюційним стажем [12, арк.1]. Збільшення осіб, яких обслуговувала ЦРК, призводило до потреби постійного відповідного збільшення медичного персоналу та підлаштування діяльності комісії до нових умов.

У 1927 р. Центральну ремонтну комісію було перейменовано на Лікувальну комісію (ЛК) при ЦК КП(б)У. Відбулися й нові зміни у списках тих, кого вона обслуговувала. Почали виділятися дві категорії. До першої відносилися партійці найвищої ланки, які підлягали систематичному обслуговуванню. Це члени та кандидати в члени політбюро, оргбюро, президії ЦКК, а також члени секретаріату ЦК. До другої категорії входили партійці, які були об'єктом обслуговування ЛК: члени та кандидати в члени ЦК та ЦКК КП(б)У, ревізійної Комісії, секретаріату ЛКСМУ, члени президії ВУЦВК, ВУРПС, наркоми, керівники центральних військових, кооперативних і торгових установ, основних трестів, банків, відповідальні редактори центральних газет, ректори інституту марксизму та комуністичного університету ім. Артема, завідувачі курсами для окрпартробітників, керівники відділів ЦК, їх заступники, відповідальні інструктори ЦК КП(б)У. Для інших партійних робітників медична допомога організовувалася через ВУЦВК і НКОЗ. Одночасно було прийнято нове положення про округові лікувальні (колишні ремонтні) комісії [1, арк.9, 29]. На об'єднаному засіданні лікувальних комісій при ВУЦВК та ЦК КП(б)У, що відбувалося 30 грудня 1927 р., було затверджено номенклатуру посад для включення осіб на обслуговування медико-санітарною допомогою лікувальною комісією при ВУЦВК [11, арк.67].

Фінансування діяльності лікувальних комісій здійснювалося за рахунок Держбюджету, коштів Головоцстраху та окремих коштів, виділених ЦК. Бюджет розподілявся між центральною та окружними комісіями. При цьому загальної суми, яку передбачалося відправляти в округи, ділили на кількість членів і кандидатів у члени партії та отримували середню допомогу на кожного; окружним лікувальним комісіям видавали суму, виходя-

чи із розрахунку середньої та кількості членів та кандидатів у члени в окрузі; при остаточному встановленні розміру сум враховували стан бюджету округу: де був дефіцитний корегували в сторону збільшення, де бездефіцитний – в сторону зменшення [2, арк.5; 12, арк.58]. Чітка та налагоджена система фінансового забезпечення сприяла стабільному наданню необхідної медичної допомоги та організації профілактики.

Отже, впродовж 1920-х років формувалася система привілейованого медичного обслуговування партійно-державної номенклатури УСРР. Перші дії було спрямовано на створення мережі спеціальних лікувальних і санаторно-курортних закладів та організацію позачергового прийому в загальних установах. Обслуговуванням відповідальних працівників початково займалася незначна кількість медиків – один-два лікарі та декілька осіб середнього персоналу. З роками це змінювалося, і в 1923 р. лікарів нараховувалося вже 12, а загальна тенденція до розширення списків спеціалістів зберігалася і в подальшому. Особлива увага до вищих посадовців підкреслюється створенням системи спеціальних комісій, головним завданням яких було збереження та поліпшення стану їх здоров'я шляхом постійного медичного контролю, організації кваліфікованої меддопомоги та санаторно-профілактичних заходів. Через обмежений обсяг статті внутрішня діяльність окремих медичних установ, що обслуговували вище партійне та радянське керівництво, а також система надання медичних послуг вищим ланкам військовослужбовців не були висвітлені, а тому залишаються відкритими для подальшого дослідження та потребують належного наукового опрацювання.

1. Выписки из протоколов заседаний Секретариата ЦК КП(б)У, лечебной комиссии при ЦК КП(б)У, переписка с лечебными учреждениями по вопросам оздоровления ответственных партийных и советских работников, предоставления им отпусков // ЦДАГО України. – Ф.1. – оп.20.

– спр.2536. – 114 арк. 2. Выписки из протоколов заседаний Центральной лечебной комиссии при НКЗ. Списки партийных работников, обслуживаемых Центральной лечебной комиссией // ЦДАГО України. – Ф.1. – оп.20. – спр.2948. – арк.5. 3. Докладная записка НКЗ УССР в ЦК КП(б)У о работе санатория "Харакс", проведении диспансеризации ответственных сотрудников, врачебного освидетельствования рабочих-подростков, штатах. Переписка с НКЗ, Харьковским губздравом о лечении, оздоровлении коммунистов и др. вопросах. Протокол врачебной комиссии при НКЗ // ЦДАГО України. – Ф.1. – оп.20. – спр.1748. – арк.3. 4. Дорошко М.С. Компартийно-державна номенклатура УСРР у 20-30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз. – К., 2004. 5. Листування з Наркоматом охорони здоров'я УСРР про відрядження медичного персоналу для роботи в амбулаторії ВУЦВКУ та про направлення відповідальних робітників на лікування // ЦДАВО України. – Ф.Р-1. – оп.1. – спр.63. – 71 арк. 6. Листування з Харківським губернським відділом охорони здоров'я про порядок направлення на лікування відповідальних працівників // ЦДАВО України. – Ф.Р-1. – оп.1. – спр.91. – 22 арк. 7. Отчет центральной ремонтной комиссии ЦК КП(б)У за 1924-25 операционный год. Список ответственных парторботников, обслуживающихся центральной ремонтной комиссией // ЦДАГО України. – Ф.1. – оп.20. – спр.2108. – 86 арк. 8. Переписка с наркоматами, советскими учреждениями, курортным управлением, санаториями об оказании медицинской помощи и санаторно-курортном обслуживании партийных работников, коммунистов, членов их семей // ЦДАГО України. – Ф.1. – оп.20. – спр.1592. – 312 арк. 9. Переписка с наркоматом здравоохранения и другими медицинскими учреждениями об организации медицинской помощи и оздоровлении сотрудников ЦК, партийных и советских работников // ЦДАГО України. – Ф.1. – оп.20. – спр.386. – 407 арк. 10. Переписка с Наркомздравом УССР о лечении и направлении в санатории рабочих УСНХ // ЦДАВО України. – Ф.Р-34. – оп.3. – спр.104. – 95 арк. 11. Переписка с партийными, советскими органами, лечебной комиссией при ВУЦИКе о лечении и оздоровлении партийных и советских работников // ЦДАГО України. – Ф.1. – оп.20. – спр. 2818. – 79 арк. 12. Протоколы заседаний Комиссий Секретариата ЦК КП(б)У // ЦДАГО України. – Ф.1. – оп.20. – спр.2272. – 115 арк. 13. Справа по розгляду питання про закріплення за Державним політичним управлінням УРСР дачі в Одесі для санаторія його співробітниками // ЦДАВО України. – Ф.Р-2. – оп.5. – спр.1242. – 3 арк. 14. Справа про обладнання амбулаторії для обслуговування співробітників центральних установ і організацій України // ЦДАВО України. – Ф.Р-1. – оп.1. – спр. 102. – 9 арк. 15. Фролов М.О. Компартийно-радянська еліта в УСРР (1917-1922 рр.): становлення і функціонування. – Запоріжжя, 2003. – 448с. 16. Фролов М.О. Компартийно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923-1928 рр. – Запоріжжя, 2004.

Надійшла до редколегії 12.10.08

Наукове видання



ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІСТОРІЯ

Випуски 94–95

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"
Виконавець Д. Ананьївський

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію засобів масової інформації КІ № 251 від 31.10.97. Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", директор Г.Л. Новікова. Адреса ВПЦ: 01601, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 43. ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 234 31 28



Підписано до друку 11.11.08. Формат 60x84^{1/8}. Вид. № 441. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 500. Ум. друк. арк. 16,27. Обл.-вид. арк. 20. Зам. № 28-4559.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; факс (38044) 239 31 28
E-mail: vydav_polygraph@univ.kiev.ua